

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

QILINC
VƏ
QƏLƏM

İKİNCİ HISSƏ

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ-2005

Bu kitab "Məmməd Səid Ordubadi. Əsərləri. Səkkiz cildə. VII, VIII cildlər"
(Bakı, Azərnəşr, 1966, 1967) nəşrləri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır

894.3613 - dc 21

AZE

Ordubadi Məmməd Səid. Qılınc və qələm. İkinci hissə. Bakı,
"Şərq-Qərb", 2005, 416 səh.

İctimai hadisələrin son dərəcə maraqlı təsvir olunduğu "Qılınc və qələm" romanı Məmməd Səid Ordubadi yaradıcılığına xas macəraçılıq üslubunda yazılmışdır. Əsərdə Nizami Gəncəvinin surəti mərkəzi yer tutsa da, müəllif bununla kifayətlənməyərək dahi şairin yaşadığı dövrün hərtərəfli mənzərəsini canlandırmağa çalışmış, xalq həyatının geniş lövhələrini yaratmışdır. Buna görədir ki, roman baş qəhrəmanının adı ilə deyil, əsərin həyat materialında mühüm yer tutan iki amilin – xalqın fiziki və mənəvi qüvvəsinin rəmzi olaraq "Qılınc və qələm" adlandırılmışdır.

Zəngin surətlər qalereyası ilə diqqəti cəlb edən romanda ilk sətirlərdən oxucuya xoş gələn cəhət müəllifin özünə məxsus bir məhəbbətlə qəhrəmanların düşdüyü vəziyyəti təsvir etməsidir. Bütün əhvalat və şəxsiyyətləri, mürəkkəb hadisələri gərgin süjet xətti ətrafında birləşdirən, oxunaqlı və yığcam quruluşlu "Qılınc və qələm", şübhəsiz, Ordubadi yaradıcılığında mühüm yer tutan, Nizami və dövrünü öyrənməyə böyük həvəs oyadan qiymətli tarixi romandır.

ISBN 9952-418-82-2

© "ŞƏRQ-QƏRB", 2005

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN

**"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"**

12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

*Qılnc
və
qələm*

İKİNCİ HİSSƏ

ATABƏY MƏHƏMMƏD VƏ SƏBA XANIM

Atabəy Məhəmməd Şimali Azərbaycandan Həmədana qayıtdığı zaman, Atabəy məmləkətlərini hədələyən təhlükələr qismən azalmışdı; çünki Atabəy məmləkətləri üçün böyük bir qorxu təşkil edən Səlahəddin Eyyubi artıq əhli-Səlib müharibəsinə hazırlanırdı və buna görə də Bağdad xəlifəsinin dəvətini rədd etmək məcburiyyətində idi. Təzə xəlifə Nəsrəddinbillah ümitsizliyə düşdüyü üçün yenə də atabəylərin köməyinə sığınmağa məcbur olmuşdu. Bağdad ilə Atabəy Məhəmməd arasındakı əlaqə bu vəziyyətdə iken Atabəy Məhəmməd Həmədanda başqa bir təşkilatın mövcud olduğunu hiss edir və təşkilatı ifşa etmək üçün heç bir iş görə bilmir, xəyanətin izini ələ keçirə bilmirdi.

Hüsaməddinin tez-tez Qətibə ilə görüşməsi, Sultan Toğrul¹ ilə Hüsaməddinin səmimi əlaqəsi, eyni zamanda Zəhir Bəlxı ilə Kəmaləddin şairin Toğrul sarayında böyük və geniş ehsanlara nail olması Həmədanda atabəyliyə qarşı təzə bir xəyanət hazırlanacağına əsas verirdi.

Atabəy, Zəhir Bəlxının əcnəbi nümayəndəsi olduğunu və onun xarəzmşahlarla əlaqədə olduğunu, Kəmaləddinin isə Fars və Kirman istiqlalını bərpa yolunda çalışdığını bilməmiş deyildi. Lakin Atabəy, Toğrulun bunlarla olan əlaqəsinə müəyyən bir mündəricə verə bilmirdi. Atabəyi Qətibənin tez-tez Bağdada getməsi və Hüsaməddini də bərabər götürməsi daha da dərinlən düşündürürdü. O, Qətibənin təzə bir macərə törətmək istəməsinə inanırdı. Atabəy Məhəmməd Həmədanda başlanan bu macəranın Canpolad kəndindəki sui-qəsd ilə əlaqədar olduğunu da zənn edirdi. Lakin işi haradan başlamaq, əvvəlcə kimin haqqında təhqiqat aparmağı qərara ala bilmirdi.

¹ T o ğ r u l – Arslanın oğlu idi, Atabəy Məhəmmədin və Qızıl Arslanın ögey qardaşı idi. Məmləkətin padşahı Toğrul idi, Atabəy isə ögey qardaşının Atabəyi ünvanı ilə məmləkəti idarə edirdi. Həqiqətdə isə məmləkət Atabəy Məhəmmədin və Qızıl Arslanın əlində idi.

Nəhayət, Atabəy işə öz evinin içindən başlamağa qərar verdi. O, Qətibəyə yaxın olan cariyələri yoxlamağa və saraydakı sirlərdən soruşmağa başladı. Əvvəlcə nəzərində Səba xanımı tutmuşdu; çünki o, Qətibə ilə ən yaxın olan cariyələrdən idi. Eyni zamanda Səba xanımın özü də Atabəylə tez-tez görüşməyi, hətta lazım olmadığı zaman belə adi bir işi bəhanə edərək, Atabəyin otağına soxulmağı sevirdi. Bunu Atabəyin özü də hiss edirdi.

Axşam saat səkkizdə Səba xanım adəti üzrə, Atabəyin oğlunu atasının görüşünə gətirmişdi. Lakin Səba xanımın bu gecəki gəlişində Atabəyin diqqətini cəlb edəcək qədər bir fəvqəladəlik vardı. Atabəy Səba xanımda gördüyü bu gecəki fəvqəladəliyi Qətibədə görə bilməmişdi.

Atabəy Səba xanımın hər bir hərəkətini diqqət-nəzərinə almışdı. Xüsusən Səbanın səsinə və söhbətindəki zəriflik Atabəyin o gözəl qadını Qətibədə yox idi.

Səba xanım bütün macərə və fitnəni öz şəxsinə mərkəzləşdirdiyinə baxmayaraq, onun zahiri gözəlliyi təbiətin möcüzələrindən idi. Onun ən gözəl və sevimli xüsusiyyətlərindən birisi, zahiri görünüşündə olan məhəcupluğu, həyalılığı və utancaqlığı idi. İnsan qəlbini aldatmaq və qəlbi gözlərə təbə etmək sənətində Səba xanımdan mahir bir sənətkar yox idi.

Atabəy Məhəmməd Səba xanımı gördüyü zaman öz qəlbində: “Dünyanın adəti bunadır, cariyəliyə layiq olmayanlar mələkədir – mələkəliyə yaraşanlar isə cariyədirlər”, – deyirdi.

Atabəy çoxdan bəri gözəl cariyəni “şərəfə nail etmək” istəyirdi. Ancaq cariyə özünə məxsus deyil, Qətibənin malı olduğundan öz fikrini həyata keçirə bilmirdi. Lakin Qətibənin Bağdad səfərində olduğu Atabəyə əlverişli bir fürsət qazandırdı; o, axşam yeməyində Səbanın iştirak etməsinə əmr verdi. Səba xanım Atabəyin oğlunu otağına aparıb gecə saat onda kamançasını da götürüb Atabəyin otağına girdi.

Atabəy yarımsərxoş idi. O, Səba xanımın əlində kamançasını görərkən: “Otur gözəl cariyə, otur, səsinə eşitmək istəyirəm” – dedi.

Səba oturdu, kamançasının simlərini düzəltməyə başladı. Onun gözləri Atabəydə idi. Atabəyin ona vurulduğunu görürkən qəlbində şadlanır, Atabəydən böyük və geniş istifadə edəcəyinə əmin olurdu.

Səba xanım şerlərini özünə və Atabəyə həsr edərək oxudu:

Tikən bu ləblərə göz, bağrını kabab istər,
Nə dildə səbr, fərağət, nə gözdə xəb istər.

Durub kəmində gözü, kirpiyim, qaşım, zülfüm,
Bü dərdü əlbir olub; çünki inqilab istər.
Qaşım tutub səfi-müjganım üzrə əyri qılnc,
Necə ki, şah baxar ləşkərə, hesab istər.
Tutanda tər üzümü, gül üzümdə şəbnəmtək
Gören bu şəbnəmi nə gül, nə də güləb istər.

Səba xanım çalıb-oxuyur, Atabəy isə piyaləni bir-birinin ucuna bənd edirdi. Səba xanım Atabəyin gözlərinə baxıb düşünürdü: Atabəy onu şərəfləndirməyə hazırlanırdı. Lakin Səba xanım birinci görüşdə Atabəyə təslim olmayaraq özünün adi bir cariyə olmadığını göstərmək istəyirdi.

Atabəy onun əlindən tutub qolları arasına çəkdiyi zaman Səba xanım:

– Hökmdar, özünüzü ələ alın, mən əlahəzrətin hüsuruna bundan ötrü gəlməmişəm. Mən başqasının malıyam, Atabəyin öz gözəl cariyələri çoxdur. Mələkə məni Əbül-Üladan aldığı zaman bu gülü dərdirməmək üçün mənə qəti bir əmr vermişdir.

Atabəy Səba xanıma sual verdi:

– Mələkə səni bir başqası üçün mü saxlamışdır?

Səba xanım utanaraq yavaşdan dedi:

– Bəlkə də.

– Sən ancaq bir hökmdara layiqsən, bir hökmdara da qismət olmalısən.

– Doğrudur, hökmdar! Bir hökmdarı razı salmaq üçün bir mələkəyə xain çıxmaq lazımdır. Mənsə bunu istəmirəm. Xanım bu hüdudu keçmək üçün mənə icazə verməmişdir. Mən bir hökmdarın ailəsində yaşadığım üçün, namuslu və sədaqətli olmalıyam. Rica edirəm, əlahəzrət məni xanımın yanında utanmağa məcbur etməsin.

– Sən, doğrudanmı xanımı sevirsen, yəni ondan qorxursan?!

– Bu cəhətlərin ikisi də vardır. Əvvəla, o məni pul müqabilində almışdır, ikincisi də, o öz böyük əhsan və mükafatları ilə bu sevgini qazanmışdır.

– Mənim əhsanlarım daha böyük, mükafatım isə daha genişdir.

– Mən həqiqi cariyə də ancaq özümü bununla bəxtiyar hesab edirəm.

– İki yüz qızıl gözlərin üçün.

– İnsan yalnız gözlərdən ibarətmə?

– İki yüz qızıl da al yanaqların üçün.

– Əcəba, Atabəy tərəfindən bu qədər qızğın sevilən cariyə yalnız sevimli gözlərə və al yanağamı malikdir?

– Çünki mən nə qədər düşündümse, nar gülünün yarpağından daha qırmızı və təbiətin yaratdığı hər şirinlikdən ləzzətli olan dodaqlarını qiymət edə bilmədim.

Səba xanım gülümsünərək soruşdu:

– Əcəba, hökmdar tərəflədiyi dodaqların bu qədər ləzzətli olduğunu haradan bilir? Bəlkə də, əlahəzrət öz müqayisəsində səhv edir?

– Gətir fikrimi yoxlayaq.

Atabəy bu sözü dedikdən sonra onun əlindən tutub, özünə tərəf çəkdi, dodaqlarından öpüb buraxdı və onu qolları arasına almaq istər-kən Səba xanım dartınıb çıxdı və:

– Bu qədər kifayətdir. Bu da sizin müqayisəniz üçün idi, – dedi.

Atabəy isə onu bir daha öpərək:

– Bu dodaqların üçün də beş yüz qızıl! – dedi.

Səba xanım sakit oturub baxırdı; o, Atabəyin təbii halından çıx-dığını və onun qadına olan ehtirasının coşduğunu yoxlamaq istəyirdi. Səba xanım Atabəylə olan alverini bitirmək istədiyi üçün kamançanı götürüb bir neçə qəzəl oxudu:

Tamam olub bu pərirudə hüsnüzibalıq.
Qaşım da qəmzələr oynar, gözüm də şəhlahq.
Qopar qiyaməti sərvin girəm gülüstana,
İnanma sərv, sənubərdə var bu rənahlıq.
Ləbimə qönçə baxıb pərdədən çıxardar üz,
Açar başımı edər gülşən içrə rüsvalıq.
Hədisi – Leyliyü Məcnuni eylədim bərbad,
Nə onda vardı cünunluq, nə bunla Leylalıq.
Nə həddi var məhi-Kənan, mənim qulamım ola,
Nə abrudə Züleyxa edər züleyxalıq.

Səba xanım kamançanı yerə qoyduğu zaman Atabəy bir daha onun dodaqlarından öpərək:

– Sənin bu qəzəlin üçün də iki yüz qızıl! – dedi və əlini onun döş-lərində gəzdirmək istərkən, Səba xanım qırqınıb:

– Bağbanın icazəsi olmadan nar dərmək və bağbanın intizamını pozmaq yaramaz, – dedi.

– Bağbanın qapıları açması üçün də beş yüz qızıl! – deyərək onun köynəyinin qızıl düymələrini bir-bir açdı.

Səba xanım Atabəyin barmaqlarındakı titrəkliyi görüb son sözü demək vaxtının yetişdiyini hiss etdi və nazlanaraq soruşdu:

– Əlahəzrət həqiqi cariyənin özünü qiymətləndirmirmi? Əcəba, bir qız yalnız qaş, göz, dodaq və döşlərdənmi ibarətdir?!

Atabəy onu bərk-bərk qolları arasında tutduğu zaman:

– Qasımabad kəndini də sənə bağışladım, – dedi.

Atabəy Səba xanımı buraxmadı, onu səhərə qədər öz yanında saxladı.

O, birinci məqsədinə nail olduqdan sonra, ikinci əsas məqsədinə keçərək dedi:

– Mən gözəl qızı mələkənin əlindən alıb öz ixtiyarına keçirə bil-lərdim. Lakin mən məhəbbətli cariyənin mələkənin yanında olmasını istəyirəm; sən ancaq orada qalmaqla mənə xidmət edə bilərsən.

Səba xanım saçlarını sahmana saldıqı və üst-başını düzəltdiyi halda soruşdu:

– Mən bununla əlahəzrətə nə kimi bir xidmət göstərməliyəm?

– Sən mənim ailəmin barəsində öyrəndiyini mənə xəbər verməlisən.

– Keçmişdə olanlarımı? Gələcəkdəkilərimi?

– Hər ikisini.

Səba xanım bir az fikrə getdi. O həm Atabəyi əldə saxlamaq, həm də mələkəni itirməmək istəyirdi. Eyni zamanda mələkənin intiqamın-dan da qorxurdu. Buna görə də sükuta qərql olmuşdu.

Atabəy Səba xanımın nələr düşündüyünü dərhal hiss etdi və buna görə də Səba xanıma vədə verdiyi qızilların gətirilməsini əmr etdi. Qızıl kisəsi Səba xanımın qarşısına qoyulduğu zaman, cariyə qorxu və tərəddüdləri unutdu və qolunu Atabəyin boynuna salıb dedi:

– Əlahəzrət, dünyanın işi belədir, vaxt olur ki, insanın özü sevir, yalvarır, yaxarır, lakin onu sevmirlər. Elə zaman da olur ki, insan sev-mir, yalvarışları, hədiyyələri və mükafatları nəzərə almayaraq, “Sev-mirəm” deyir və aşıqlərini təhqirlərlə rədd edir. Hər kəsin və hər qızın həyatında bu hadisəni görmək olar. O, həyatının gözəl günlərini bir şairin eşqində keçirtirdi. Lakin şair: “sevmirəm” deyərək, onu rədd etdi və onun gənc qəlbini yaraladı.

Nəhayət, onu bir qəhrəman sevdi, onun eşqində gecə-gündüzünü itirdi. Mələkənin atası da bu gəncin sevgisinə rədd cavabı vermədi.

Mələkəni bu sevgiyə məcbur etmək istədilər. Ancaq iqbal və qismət bu sevginin də üzünə gülmədi. Atabəyin Gəncə səfəri bu sevginin üzərinə ümitsizliyin qəmli xəttini çəkdi.

Atabəy Səba xanımın söhbətinə çox diqqətlə qulaq verəndən sonra soruşdu:

– Son sevginin kimin tərəfindən aralığa sürüldüyünü bilmədim.

– Son sevgi Hüsəməddinin sevgisi idi. Hüsəməddin onu dəlicəsinə seviridi. Mələkənin ata-anası da buna razı idi. Nişan qoyulacaq idi, lakin qızın şairi sevməsi izdivacın baş tutmasına əngəl törətdi. İqbal belə bir yol göstərmişdi: qız şairi sevməsəydi, mələkə əla həzrətə yox, Hüsəməddinə qismət olacaqdı, ancaq bu qədr.

– Mənə doğrusunu söylə, mənim mələkəm indidəmi şairi sevir?

– Xeyr, sevmir; sizi əmin edirəm, hazırda mələkə şairdən intiqam almaq üçün fürsət axtarmaqdadır.

– O indi də Hüsəməddini sevirmi?

– O nə onda, nə də indi onu sevmir.

– Hüsəməddin yenə də onu sevirmi?

Səba xanım sakit olub danışmadı. Atabəy ona tərəf dönüb həyəcanla soruşdu:

– Nə üçün sakit oldun? Məni maraqlandıran ancaq bu nöqtədir.

– Mən bu barədə nə deyə bilərəm?! Qəlbləri oxumaq çox çətindir. Nə mələkə, nə də Hüsəməddin adi adamlar deyil. Əcəba, bir hökmdarın mələkəsi, yaxud bir hökmdarın sərkərdəsi bir-birini sevdiyi zaman öz cariyəsinə sezdirecək qədr sadədil ola bilərmə?

Lakin sevgi məsələsi də qəlbədən silinəcək bir məsələ deyil. Dünyada hər şeyi yumaq mümkündür, lakin eşqi yumaq, ürəkdən təmizləmək olmaz.

Səba xanım bu sözdən sonra Atabəyin barmağındakı əqiq üzüyün yazılı qaşını göstərərək dedi:

– Əlahəzrətin üzüyünün qaşındakı yazıları yumaq mümkündürmü?

– Xeyr, mümkün deyil, onu məhv etmək üçün sındırmaq lazımdır.

– Əlahəzrət, ürəkdə sevgi də elədir. Onu məhv etmək üçün insanı öldürmək və qəlbi parçalamaq lazımdır.

– Demək ki, Hüsəməddin mənim mələkəmi yenə də sevir, eləmi?

– Mən bu barədə heç bir söz deyə bilmərəm. Hüsəməddinin mələkə ilə əlaqəsinə müəyyən mündəricə vermək barəsində düşünməmişəm; çünki əlahəzrət öz kənizinə bu barədə tapşırıq verməmişdi.

– Mən indi sənə bu tapşırığı verirəm.

– Bu tapşırıqdan məni ölüm cəzası gözləmirmi?! Mələkə bu işdən xəbər tutduğu zaman məni edam etdirərsə, kim ona mane ola bilər?! Əvvəla, o mələkədir, ikincisi də mən onun malıyam. Hərgah məni məhv edərsə, öz malımı məhv etmiş olur.

– Mən oğlum Qütlüğün canına and içirəm, səni mühafizə edəcəyəm. Mələkə sənə gözünü də püfləyə bilməz. Səni Qasımabad malikanəsinə köçürər və bir mələkə kimi yaşadaram.

İndi də mələkənin kimlərlə əlaqədə olduğu, saraya kimlərin gedib-gəlməsi barədə danış.

– Mələkənin əlaqədə olduğu adamlar üç nəfərdən ibarətdir. Onlardan birisi Zəhirəddin Bəlxı, digəri Kəmaləddin şairdir.

Səba xanım sakit oturub üçüncü adamın adını çəkmək istəmədi. Bunun üçün Atabəy ondan soruşdu:

– Mən indi iki şeyi öyrənmək istəyirəm. Onları mənə danışa bilərsənmi?

– Bildiyim qədr.

– Əvvəla, bilmək istəyirəm ki, mələkənin Zəhirəddin və Kəmaləddinlə olan əlaqəsinə nə işə isbat etmək olar?

– Onlar Həmədana və Bağdadda yaşadıkları zaman hər bir məsariflərini mələkə göndərir. Hətta, əlahəzrət Azərbaycan səfərində olduğu zaman, onlar bir neçə dəfə mələkənin sarayına gəlmişdilər.

Mələkə üç kərə Əbudəccanənin qəbrini ziyarət üçün Maşan kəndinə getdiyi zaman yuxarıda adları çəkilən adamlar da ziyarətdə iştirak etmişlər.

Atabəy bu sözlərdən sonra dərin fikrə getdi, həyəcan və acığından çıldırmaq dərəcəsinə gəldi. O, bu söhbətlərlə yavaş-yavaş Həmədana başlanmış gizli macərəyə iz açmağa başlayır və titrəyirdi.

O, Səba xanıma bir sual daha verdi:

– İndi üçüncü adamı mənə tanıtmalısan.

– Qorxuram, əlahəzrət, o cəsarəti edə bilməyəcəyəm.

– Mən sənə bu barədə and içmədimmi?

Səba xanım özünü ələ alaraq cəsarətlə dedi:

– Mələkənin münasibətdə olduğu üçüncü adam sizin ögey qardaşınız Sultan Toğruldur.

– Toğrul?

– Bəli, Toğrul!

– Buna mən inana bilmərəm. Hərgah başqa xəbərlərin də bu rəng və bu mündəricədədirsə, onlara da inana bilmərəm.

Səba xanım öz etidalını itirmədi. Kamançanı götürüb başındakı sədəf qübbəni çıxartdı, onun içərisindən kiçik bir məktub çıxarıb Atabəyə uzatdı və soruşdu:

– Əlahəzrət bu kağıza inana bilərmə?

Atabəy kağızı alıb oxudu:

“Möhtərəm Mələkə! Oğlum Məlikşahın yerinə oğlunuz Qütlüğün vəliəhd elan ediləcəyinə söz verirəm. Bu vədələr möhtərəm Mələkənin arzularına cavab verə bilərmə?”

Toğrul”

Atabəy Səba xanıma sual verdi:

– Bu məktubu nə üçün götürüb saxlamışdın?

– Atabəy həzrətlərinə təqdim etmək üçün. Çünki bu xanədanın nemətləri ilə bəslənirəm.

Atabəy:

– Çox razıyam, gözəl qız. Ancaq bu xidmətin mükafatını aldığın zaman sənə nə qədər sevdiniyə yəqin edəcəksən, – dedi və məktubu cibinə qoydu.

Aralığı sükut bürümüşdü. İkisi də danışmırdı. Atabəy hər bir şeyi öyrənmiş kimi idi. O, Canpolad kəndindəki sui-qəsdin mündəricəsini də bu gecəki söhbətdən təyin etdi. Bu sui-qəsdlə nə azərbaycanlıların, nə də Qızıl Arslanın əlaqədar olmadığını anladı və başını fikirli bir surətdə qaldırıb Səba xanıma sual verdi:

– Sən bu xidməti davam etdirmək istəyirsənmi?

– Madam ki, başlamışam, axıra yetirmək lazımdır.

– Onların hamısı Bağdaddadır. Toğrul da Bağdada getmişdir. Sən sabahdan etibarən Bağdada getməlisən.

– Mələkə mənim nə üçün gəldiyimi soruşmazmı?

– Söylərsən ki, Qütlüğ anasız yaşamaq istəmədi. Əlahəzrət uşağın Bağdada göndərilməsini əmr verdi.

Səba xanım razılıq verdi, Atabəyin otağından çıxıb gedərkən bir sual da verdi:

– Atabəy həzrətləri Azərbaycandakı oğlanlarını sevirmi?

– Ruhum kimi sevirəm.

– İndi ki, belədir, onların qeydinə qal, onları məhv etmək üçün də mələkəniz hazırlıq aparır, – deyib otaqdan çıxdı.

Səba xanım çıxıb gedəndən sonra Atabəy uzun saatlar oturub düşüncə və buraxdığı səhvlərdən utanırdı. Xüsusən o, azərbaycanlılar üzərinə etdiyi səfərlərin siyasi səhv olduğunu hiss edərək, öz-özünə nifrət edirdi.

Atabəy Qızıl Arslanın nə qədər doğru xətt-hərəkət götürdüyünü bir daha təsdiq edərək, ona qarşı bəslədiyi fikirlərin hamısını qəlbindən atdı. Dərhal mirzəsini çağırıb, Qızıl Arslana məktub göndərdi və yazdığı kiçik bir məktubu da təcili çapar vasitəsi ilə Püsəran kəndinə, Gözələ göndərdi:

“Gözəlim Gözəl! Uşaqlardan mütevəccəh ol, onlara qarşı sui-qəsd hazırlanıbdır.

Atabəy Məhəmməd”

BAĞDAD

Gəncənin hakimi Qızıl Arslandan aldığı məktubu böyük şair Nizamiyə göstərərək dedi:

– Əlahəzrətin xahişi budur ki, xəlifə Nəsrəddinbillahın cülus gününü təbrik etmək üçün Şimali Azərbaycandan Bağdada gedən nümayəndələrin rəhbərliyini öz öhdənizə götürəsiniz.

Nizami bu dəvəti qəbul etmədi, buna da bir neçə səbəb var idi.

Əvvəla, o, Bağdada getdiyi zaman xəlifənin cülus günündə iştirak etməli, bir şair kimi xəlifəni mədh etməli idi. Şair bunun əleyhinə idi.

İkincisi də, Nizami Bağdada getdiyi zaman Atabəy Məhəmmədlə qarşı-qarşıya gəlməli idi. Gəncə hadisəsindən sonra Nizami onun üzünü görmək istəmirdi.

Üçüncü səbəb də, onun Xaqani ilə bərabər Hicaz və İrat səyahətinə hazırlanması idi.

Həmin bu səbəblərə görə Nizami Qızıl Arslana göndərdiyi məktubunda: “Çox xəstəyəm, xəlifənin cülusunda iştirak edə bilməyəcəyəm” – deyərək yaxasını qurtardı. Nümayəndələr intixab olunduğu zaman Fəxrəddin də nümayəndə heyətinin sədri seçildi.

Nizami Şimali Azərbaycandan göndəriləcək nümayəndələrin siyasını nəzərdən keçirdiyi zaman, vaxtı ilə Şimali Azərbaycan üsyanında iştirak edənlərin hamısının adlarını siyahıda görüb şübhələndi. O, Fəxrəddini yanına çağırıb bu məsələni ona qandırıb dedi:

– Bağdada göndərilən heyət üzvlərinin hamısı Azərbaycan üsyanında iştirak edənlərin rəhbər simalarıdır. Mən qorxuram ki, Atabəy Məhəmməd bu bəhanə ilə Şimali Azərbaycandan gedənləri həbsə aldırıb edam etdirdsin. Buna görə də Təbrizə Qızıl Arslana təcili çapar vasitəsi ilə məktub göndərmək lazımdır. Mən bilərəm, sən öz Dilşadını axtarmaq üçün Bağdada getməyə tələsirsən. Lakin işi etibarlı görmək lazımdır.

Çox götür-qoy etdilər. Nəhayət, məktub göndərməyi qərara aldılar. Məktub göndərildi, səkkiz gündən sonra məktubun cavabını gətirdilər. Qızıl Arslan göndərilən məktuba verdiyi cavabında yazırdı:

“Məktubda göstərdiyiniz cəhətlər barəsində düşünmək yersizdir. Atabəy Məhəmmədin göstərişinə görə cülus gününü təbrik üçün gedənlər vaxtı ilə xəlifə əleyhinə üsyan edən şəxsiyyətlərdən seçilməlidir. Atabəy Məhəmməd bununla təzə xəlifəyə göstərmək istəyir ki, ölkələrdə xəlifə əleyhinə heç bir düşmən hərəkət yoxdur, hətta vaxtı ilə üsyan təşkil edənlərin hamısı bu gün təzə xəlifənin cülus gününü təbrik etmək üçün Bağdada yığılırlar. Şimali Azərbaycandan Bağdada gedənlərə belə bir məsləhət görürəm ki, onlar Bağdada getmək üçün Həmədandan keçib getməsinlər. Onlar bu uzun yol təriqilə vaxtında Bağdada yetişə bilməzlər. Buna görə də Təbrizə gəlib Bisütun və oradan da Kirmanşah vasitəsi ilə Bağdada getməlidirlər. Gedənlər özləri ilə bərabər yaxşı atlar götürsünlər. Təzə xəlifə yaxşı atların maraqlısıdır”.

Məktub alındıqdan sonra Fəxrəddin sevindi. O, sabiq xəlifə Müstəşidbillahın sarayına göndərilən qızları Bağdadda tapa biləcəyinə və Dilşadın müqəddəratı ilə tanış olacağına inanırdı.

Heyət təcili surətdə Bağdada hərəkət etdi. Fəxrəddin gecə-gündüz aram olmadan at sürür və mümkün qədər tez Bağdada yetişməyə tələsirdi. İki mənzili bir gündə gedirdilər. Bu qərarla Təbrizdən hərəkət etdiklərinin doqquzuncu günü Dəclə çayı sahillərinə yaxınlaşdılar.

Musa ibn-Cəfərin məqbərəsini ziyarət üçün Dəclə çayı kənarına düşdükləri zaman, xəlifənin istiqbala göndərdiyi nümayəndələr Azərbaycandan gələn heyəti qəbul etdi.

Azərbaycan heyətini böyük bir təntənə ilə Harunərrəşidin oğlu Əmin üçün tikdirdiyi Əmin qəsrinə gətirdilər.

Əmin qəsridə xəlifə tərəfindən təyin edilən qızıl kəmərlı qulam-lar, zümrüd və yaqut xalxallı cariyələr və zərinələrə bürünmüş kənzilər Azərbaycan heyətinə xidmət edirdi.

Xəlifənin cülus günü oyuncağında iştirak etmək üçün hər tərəfdən heyətlər gəlmişdi. Bağdad şəhəri arı pətəyi kimi qaynaşırdı. Cülus günündə iştirak etmək üçün xəlifə nüfuzu altında olan ölkələrin hökmdarları da öz mühafizə qoşunları ilə bərabər Bağdada gəlmişdilər. Buna görə də Bağdad şəhəri bir ordu qərargahı şəklinə girmişdi.

Lakin təzə xəlifə Bağdada gələn nümayəndələrin hamısından artıq Azərbaycan heyətinə diqqət verirdi. Onların istirahəti üçün hər nə tələb olunursa vaxtında düzəlmişdi. Təbiidir ki, xəlifə bu hörməti göstərmək üçün məcburiyyət hiss edirdi: çünki XII əsrin yarısından başlayaraq Azərbaycan atabəyləri xəlifənin siyasi nüfuzunu öz əllərinə almış və xəlifəni özlərindən asılı olan bir oyuncaq şəklinə salmışdılar.

Azərbaycan atabəyləri öz tələblərini heç bir maneə hiss etmədən xəlifəyə qəbul etdirə bilərdilər.

Azərbaycan heyəti ikinci gün şəhər yeməyini yedikdən sonra, xəlifənin nümayəndəsi Asəf, Əmin qəsrinə gələrək onların kefini soruşdu və xəlifənin salamını yetirdi.

Asəf heyətin sədri Fəxrəddinə müraciət edərək:

– Xəlifənin tapşırığına görə Azərbaycan heyəti Bağdadda olduğu zaman onların xidmətində olmalıyam. Bağdadı gəzdirmək, xəlifə qəşrləri ilə tanış etmək və sairləri tamamilə mənim vəzifəmdir, – dedi.

Asəfin bu sözlərindən hamıdan artıq Fəxrəddin şadlanırdı. O hər şeydən əvvəl Bağdad şəhərini görmək, heç olmazsa, Azərbaycandan Bağdada gətirilən qızlardan birisinə təsadüf edib Dilşadı soruşmaq istəyirdi.

Azərbaycan heyəti atlı olaraq şəhəri gəzirdi. Çünki o zamankı dünyanın ən böyük paytaxtını piyada gəzmək imkan xaricində idi.

Asəf ən əvvəl onları Bağdad şəhərinin Mənsur nam hissəsinə gətirdi. Xəlifə Mənsur tərəfindən birinci olaraq bina edilən bu şəhər dəyirmi şəklində idi. Xəlifə bu şəhəri bina etdikdən sonra şəhərin ən ortasında özü üçün böyük bir saray tikdirib adını “Altun qəsr”¹ qoydu.

Asəf heyətə müraciətlə:

– Hazırda qarşısında durduğumuz qəsr haman Altun-qəsrdir, – dedi. – İndi atlardan düşüb qəsrin içərisinə tamaşa edə bilərsiniz.

¹ Altun sarayın adı ərəbcə “Qəsrüzzöhəb” idi.

Heyət üzvləri atlardan düşüb piyada oldular. Pillekənlərdən yuxarı qalxıb milyonlarca qızıl qiymətinə başa gəlmiş qəsrin içərisini gəzdilər. Fəxrəddin fikrin əhatə edə bilməyəcəyi bir sənətkarlıqla düzələn bu qəsri gəzdirdi zaman qiymətli daşlar, qızıl və gümüşlərlə işlənmiş müzayiqələri¹, mərmər sütunları, xalı-gəbələri, quş qanadlarını və s. görünəcə qəlbində öz-özünə:

“Ancaq indi bildim ki, ərəblər bizə gətirdikləri dinin əvəzinə bizdən nələr alıb gətirmişlər”, – deyirdi.

Asəf, onları heyrət və təəccüb içərisində Altun-qəsrdən çıxartdı. Onlar atlanıb dəyirmi qaladan xaricə çıxdılar. Asəf başqa bir qəsrin qarşısında atının başını çəkib dedi:

– Xəlifə Mənsur öz mövqeyini möhkəm etdikdən sonra, bir az əvvəl ziyarət etdiyiniz Altun-qəsrdə yerləşə bilmədi, o, qala içərisindən xaricə çıxmağı qərara alaraq bu gördüyünüz qəsri tikdirdi. Həmin bu qəsr Bağdadda tikilən qəsrlərin hamısından böyük və hamısından da zəngindir.

Mənsur xəlifə qəsrin adını “Qəsri-Xüld”, yəni cənnət qəsri qoydu. Bəni Abbas xəlifələrinin hamısı növbətlə bu qəsrdə yaşamışlar. Hazırda olduğumuz məhəllə Bağdadın ən məşhur Rəsafə məhəlləsidir. Gördüyünüz məscid də Mənsurun bina etdirdiyi, dünyanın ən böyük və zəngin məscidlərindəndir. Həmin gördüyünüz Qəsri-Xüld, mərhum xəlifəmiz əmirəlmöminin Müstəşidbillahın yaşadığı qəsrdir. Xəlifə bu qəsrdə vəfat etdi, hazırda ailəsi də burada yaşamaqdadır.

Təəssüf edirəm ki, bu gözəl qəsrin içərisinə girmək mümkün olmayacaqdır. Hər halda qəsrin xarici görünüşü və daxili zənginliyi insan üçün böyük bir qənaət verməkdədir.

Fəxrəddin Müstəşidbillahın ailəsi yaşadığı Xüld qəsri gördüyü zaman Dilşadı görmüş qədər sevindi. Onun fikrinə görə, Dilşadı həmin bu qəsrdə görə biləcəkdə. Fəxrəddin öz qəlbində hər olursa olsun, axşam bu qəsrin ətrafına qayıdacağını və saraya gedib-gələnləri öyrənəcəyini qərara aldı.

Atları minib saraydan ayrıldılar. Bir qədər gəzdikdən sonra Asəf atının başını çəkib durdu və dedi:

– Burada üç məşhur qəsri ziyarət edəcəksiniz. Bu gördüyünüz qəsri Harunərrəşid xəlifə öz qadını Zübeydə üçün tikdirmişdir. Qəsrin

adı “Qəsr-Zübeydədir”. Bu qəsr Bağdad qəsrlərinin ən kiçiyi, lakin zinet və zənginlik cəhətcə ən böyüyüdür.

Asəf atını məhmizləyib böyük bir qəsrin qarşısında durdu və sarayı tərif etməyə başladı:

– Bu qəsr Harunərrəşidin vəzir Cəfərin qəsidir. Harunərrəşid dövrü Şərqdə Bərməki tayfasına mənsub olan bu vəzirdən hörmətli, zəngin və gözəl adam yox idi. Siz həmin qəsrdə nahar yeməyinə dəvət olunubsunuz. Burada həm tarixi yazılara və tarixi şeylərə tamaşa edə, həm də nahar yeyəndən sonra istirahət edərsiniz.

Asəf və Azərbaycan nümayəndələri atlardan piyada olub Cəfər qəsrinə çıxdılar. Onlar ipək xalçalar döşənmiş aynalı pillekənlərdən yuxarı çıxıb, əlvan rəngli kəhrəbalarla döşənmiş və qızıl avizələrlə bəzənmiş böyük salona girdilər.

Asəf onları salondan keçirib kiçik bir otağa gətirdi, çərçivələri yaşıl zümrüdlə işlənmiş iki pəncərənin qarşısında durub danışdı:

– Dəclə çayının o biri tərəfində gördüyünüz zinetli saray Harunərrəşid xəlifənin bacısı məşhur Əbbasənin qəsidir. Hərgah maraqlanırsınızsa, bu iki qəsrin tarixi haqqında məlumat verim.

Azərbaycan heyətinin nümayəndələri bir səsle Asəfin məlumat verməsini rica etdilər. Asəf məlumat verməyə başlayaraq dedi:

– Harunərrəşid xəlifənin sevdiyi iki adam var idi. Onlardan birisi vəzir Cəfər, o birisi isə bacısı Əbbasə idi. Əbbasə öz vaxtında Şərqi ən məşhur gözəli idi. Harunərrəşid onu ərə verməyə qısqanırdı. O, günün birində Cəfəri yanına çağıraraq dedi ki: “Mən istəyirəm ki, sevdiyim adamların ikisi də birlikdə mənim yanımda olsun. Buna görə də sənə bacım Əbbasəni camal siğəsi oxutdurub evləndirmək istəyirəm. Lakin sən ona əl vurmamaq üçün mənim başıma and içməlisən”.

Cəfər Harunun təklifini qəbul edib evləndi. Evləndəndən sonra qəsri tikdirdi. O daima həmin durduğunuz pəncərədən baxıb Əbbasə ilə söhbət edərdi və görüş üçün vədələşərdilər. Nəhayət, günlərin birində Harunərrəşid xəbər tutur ki, bacısı vəzir Cəfərdən iki oğlan doğmuşdur. Buna görə də gecə qulamı Məsruru göndərərək, Cəfər namaz qıldığı halda başını kəsdirib meyitini də yandırdı.

İndi də dönüb sol tərəfdə vurulan yazıları oxuyun.

Asəf bunu dedikdən sonra heyət nümayəndələri dönüb divara baxdılar, dəri üzərində bir yazı gördülər. Yazı kufi xətti idi, buna görə də Asəfin özü oxudu:

¹ M ü z a y i q – nəqş deməkdir (mozaika).

“Harunərrəşidin dəftərxanasındakı haqq-hesab dəftəri yoxlandığı zaman belə bir hesaba təsadüf edilmişdi: “Xəlifənin rəcəb ayının dördündə verdiyi fərmana görə həşəmətli vəzir Cəfərə dörd yüz min qızıl dinarlıq xələt verilmişdir. Vəzir Cəfərin meyitini yandırmaq üçün bir dinarlıq odun alınmışdır”.

Asəf Azərbaycan nümayəndələrini bu otaqdan çıxarıb başqa bir otağa apardı. Otaqda qanlı bir xalça var idi. Xalçanın üzərində canamaz açılmışdı. Asəf xalçanı heyət nümayəndələrinə göstərib divardakı yazıları oxudu:

“Cəfər şam namazı qıldığı zaman Harunərrəşidin qulamı Məsrur xəlifənin fərmanını gətirmiş və həmin xalçanın üzərində vəzirin başını kəsmişdir”.

* * *

Nahar yeməyini yedikdən sonra yenə də atları minib birlikdə Əmin qəsrinə gəlib hər kəs öz otağına çəkilib istirahətlə məşğul oldu. Lakin Fəxrəddinin gözüne yuxu girmədi. O, Dilşadı soruşmaq üçün xəlifə Müstəşşidbillahın ailəsinin yaşadığı Xüld qəsrinə tərəf getmək istəyirdi.

DÜRRƏTÜLBAĞDAD¹

Fəxrəddin Xüld qəsrinin yanına getmək üçün Əmin qəsrindən aşağı düşdü. Axşam qaranlığı idi. Hansı tərəfə gedəcəyini bilmirdi. Bağdadda yaşadığının ikinci gecəsi idi. Heç yeri tanıyırdı. Qəsrin qərb tərəfindəki meydançada yüzlərcə ağ uzunqulaqların durduğunu görürdü. Uzunqulaqların hər birisinin yanında bir nəfər qara qul durmuşdu. Hər kəs hansı tərəfə getmək istəyirsə, onlardan birisini kirayə edib minib gedirdi.

Fəxrəddin qara qullardan birisinə yanaşaraq soruşdu:

– Oğlan, mənə Xüld qəsrinin yanına apara bilərsənmi?

Gənc qara qul ərəbcə bəzi sözlər fırlatdı isə də, Fəxrəddin bir şey anlamadı. Durub fikirli-fikirli baxırdı. Nəhayət, qara qul sərnəşinin ərəbcə anlamadığını hiss edərək farsca danışib dedi:

¹ Bağdadın dürrü.

– Hərgah cənab ağa Bağdadın küçələrini gəzmək istəyirsə, uzunqulaq isə getməsi lazımdır; çünki buradan Qəsr-Xüldün yanına getmək üçün Rəsafə, Məxrəm və Şəmasıyyə məhəllələrini dolanıb getməlidir. Bu həm ağa üçün uzaq olar, həm də baha oturur. Ağam hərgah Xüld qəsrinə getmək istəyirsə, hamam buradan şərqi tərəf dönüb düzdöğru daş döşəmə ilə Dəclə çayının kənarına düşməlidir. Orada kiçik səyahət yelkənləri vardır. Onlarda oturursınız. Həm Dəclənin gecə səyahətini keçirər, həm də ki, Dəclənin sol sahilindəki Xüld qəsrinin qabağında düşərsiniz.

Fəxrəddin qara qula təşəkkür edib, çayın kənarına düşməyə başladı. Dəclə sahilinə düşüb çayın üzərindəki minlərcə səyahət yelkənlərini görüb heyətlə düşdü və özünün daima təkrar etdiyi şəri bir daha oxudu:

Ələssəbahü Nişabur, xüftənü Bağdad,
Nəməzü digəri Mərv, nəməzü şamü Herat¹.

Qabaqda duran gəmiçi yelkəni irəli sürdü, taxtanı götürüb qoydu və Fəxrəddini yelkənin içərisinə aldı. Yelkən xurma yarpaqlarından toxunmuş və qır ilə möhkəmlənmiş dəyirmi bir yelkən idi. Yelkənin dörd tərəfində vurulan nazik dirəklərdən işıqlı fanarlar asılmışdı. Dəyirmi yelkənin ortasında bir dəyirmi miz də qoyulmuşdu. Mizin ətrafında yeddi-səkkiz nəfər gənc və bir neçə də oxuyub-çalan qız oturmuşdu. Mizin üstündə hər cürə şərab və şərabın özünə məxsus əlvan məzələr və yemək qoyulmuşdu.

Fəxrəddin ətrafında gedən yelkənlərə nəzər saldığı zaman onların hamısında özünün oturduğu yelkəndə gördüklərini gördü.

Yelkəndə oturanlardan bəziləri ərəb, bəziləri də fars dilində danışdılar. Onlardan birisi piyaləsini doldurub Fəxrəddinə müraciət edərək dedi:

– Bəradəri-əziz, həmrəhi kon².

Sərnəşin bu sözləri dedikdən sonra bir piyalə şərab doldurub Fəxrəddinin qarşısına qoydu. Oxuyub-çalan qızlar da qarşılarında qoyulan piyalələri götürüb Fəxrəddinin gözü qarşısında fırladıb içdikdə, Fəx-

¹ Nişabur şəhərinin səhəri, Bağdadın gecəsi; Mərvün günorta vaxtı, Heratın şam vaxtı olduğu səfəldir.

² Əziz qardaş, yoldaşlıq et.

rəddin də piyaləni dodaqlarına aparıb mizin üstünə qoydu. Yelkəndə oturanlardan birisi oxuyan qıza müraciət edərək farsca:

– Həyat xanım, şərab məclisi nəgmə və musiqi tələb edir, – deyərək bu şəri oxudu:

Əsbi ki, səfərəş nə dəhi minəxurəd ab,
Adəm nə kəm əz əsb, nə mey kəmtər əz abəst¹.

Həyat xanım gah farsca, gah da ərəbcə oxuyurdu, çünki yelkəndə ərəblər olduğu kimi farslar da var idi. Yelkən çay yuxarı o qədər də böyük sürətlə getmirdi, çünki İraq gecəsinin xəfif ruzigarları badvanın müqavimətini sındıra bilmirdi. Çayın hər iki tərəfində böyük binalar, uca saraylar, möhtəşəm qəsrlər salındığı üçün bunların arası ilə gedən yekən sanki bir xiyabanda gedirdi. Sarayların, qəsrlərin pəncərələrindən Dəclə çayına düşən işıqlar Şərqi şəvədən tünd rəngli qaranlığının köynəyini cıra bilmirdi.

Çay yuxarı baxıldığı zaman suyun üzərində heyrətverici bir mənərə açılırdı. İraq gecəsinin zülmətinə bürünmüş mavi sulara ulduzların işığını görəndə hər bir kəs suyun üzərinə ağ güllərlə toxunmuş bir xalça sərildiyini zənn edirdi.

Yelkən yuxarı tərəfə üzdükcə Fəxrəddin də oradakılardan soruşdu:

– Burası haradır? Xüld qəsrinə yaxındır mı?

– Xeyr, əziz qardaşım, yaxın deyil. Ən azı bir-iki saat yol getmək lazımdır, – deyərək cavab verirdilər.

Yelkəndə oturanlardan birisi xanəndə qıza müraciətlə:

– Həyatım Həyat, ərəbcə oxuduğun şeirlərdən aldığım nəşələr olduqca böyükdür. Rica edirəm, mənə şadlandırmaq üçün bir az Bağdadı bir-birinə vuran Dilşaddan oxu!

Fəxrəddin bu sözü eşidərkən qulaqlarına inana bilmədi. O özünü yuxu aləmində hiss etdi. O dıxsındı və öz-özünə: – “Bəlkə də Dilşad yolunu azmış, bəlkə də şəhərlər dünyası olan xəlifələr Bağdadı onun əxlaqını pozmuş, bunun üçün də onun adı şərab süfrələrinin başında çəkilir” – deyərək düşündü. Sonra da o: – “Bəlkə də bunlar mənim Azər-

baycandan Dilşadın dalınca gəldiyimi hiss edərək, mənə gülürlər. Bəlkə də bunlar xəlifənin xəfiyyələridir, bəlkə də bunlar məni Əmin qəsrindən bura qədər təqib edirmişlər”, – deyirdi.

Fəxrəddin bu qədər əzici fikirlərin təsirində qıvrıldığı zaman oxuyan qız da Dilşada yazılmış qəzəlləri oxumağa başladı:

Asiman gər zi giriban qəməv avüdə birün,
Əz giribanü tü, xurşid sər avüdə birün.
Bə təməşayi xətü-dilbəri-Dilşad künün,
Diləm öz rövzənəyi-didə sər avüdə birün¹.

Oxuyub çaldılar. Yenə də şərab piyalələri dolduruldu. Bu dəfə Fəxrəddin heç bir təklif almadan piyaləsini əlinə alıb yelkəndəkilərə tərəf döndü.

– Sizin şərafətinizə içirəm, – dedi və piyaləni dövr etdirdi, yelkəndəkilər də içdilər.

Söhbətlər geniş şəkildə alındığı zaman Fəxrəddin oxuyan qıza sual verdi:

– Şərinizdə adını çəkdiyiniz Dilşad kimdir?

– Dilşad qırx nəfər gözəl qızların birincisidir. Onu Azərbaycandan xəlifəyə hədiyyə göndərmişdilər. O, Bağdadı gəldiyi vaxt xəlifə xəstə idi, onu öz oğluna bağışladı.

– Hazırda Dilşad diridirmi?

– Allahın gözəl mələikəsinə ölü isnadı vermək cayızdır mı? – dedi.

Bir qədər yol gedəndən sonra, yelkən bir körpünün qabağında dayandı, yelkən sahibi hörmətlə:

– Bizim ağamız burada bəşməlidir. Bu pilləkənlərdən qalxıb Xüld qəsrinin qabağına çıxacaqsınız, – dedikdə Fəxrəddin ondan soruşdu:

– Yelkənin kirayəsi nəçədir?

– Qırx dinardır.

– Şərabin qiyməti nəçədir?

– Şərab da, oxuyanların haqqı da bura daxildir.

– Siz məni burada gözləyə bilərsiniz mi?

¹ At atığı ilə su içdiyi zaman fişqırıq çalmasan su içməz, adam atdan əskik deyil, şərab da sudan aşağı deyil.

¹ Əgər göylər öz yaxasından ayı çıxarıb göstərə bilersə, sənə yaxandan günəş başını çıxarıb, dünyaya baxar. Dilşadın dilbər çöhrəsinə tamaşa etmək üçün qəlbim gözümün pəncərəsindən dışarı çıxıbdır.

– İki saata kimi gözləyə bilərəm.

– Bəlkə mən tez qayıtdım. Başqasını götürməyin.

Fəxrəddin bunu deyib, yelkəndən düşüb pilləkənlərdən yuxarı qalxdı. O tərəf bu tərəfi gözdən keçirəndən sonra Xüld qəsrinin qabağındakı meydanı tanıdı və o tərəf bu tərəfində iki nəfər silahlı qara qul duran qapının Qəsr-Xüldün qapısı olduğunu təyin etdi.

Fəxrəddin qapıya yanaşmaq üçün heç bir bəhanə əldə edə bilmirdi. O, qəlbində düşünür və qara qullardan Dilşadın burada olub-olmadığını soruşmaq istəyirdi. Lakin buna cəsarət etmirdi, çünki burası xəlifə qapısıdır, qara qullara yanaşmaq və Dilşadı xəbər almaq bəzi şübhələrə səbəb ola bilərdi. Buna görə də Fəxrəddin gözlərini qəsrin qapısına zilləyib durmuşdu, oradan kimlərin çıxdığını təqib edirdi.

Vaxt keçirdi, yelkənin də onu gözləməyərək getməsindən qorxurdu; çünki yelkən getdiyi zaman o, Əmin qəsrinə qayıda bilməyəcəkdi. Xüsusən, Fəxrəddin, yubandığı təqdirdə Azərbaycan nümayəndələrinin də nigaran qalacaqlarını və bəzi lazımı yerlərə müraciət edəcəklərini xəyalına getirib rahatsız olurdu.

Gözünü sarayın qapısından çəkmirdi. Nəhayət, qapıda duran qara qulların şübhəsini qazandırmamaq üçün, o tərəf bu tərəfə dolanırdı. Onun fikrincə, Dilşad qapıdan meydana çıxacaq, yaxud bir tərəfə getmişsə, qayıdıb saraya gələcək, heç olmazsa sarayın meydana baxan geniş pəncərələrindən baxıb Fəxrəddini görərkən özünü pəncərədən tullayıb onun qucağına düşəcəkdi. Lakin gecə çox qaranlıq idi. Dilşad pəncərədən baxsa belə, onu tanıya bilməyəcəkdi; çünki İraq gecəsi irq fərqi olmadan hər bir kəsə qara qulların donunu geydirmiş kimi idi.

Lakin Fəxrəddin yenə də qəlbində saraydan hər kəs dışarı çıxarsa-çıxsın, onu təqib etməyi və Dilşad haqqında məlumat soruşmağı qərara almışdı.

Hər ehtimala qarşı ehtiyat edərək, qapıdan çox uzaqda durmuşdu.

Çox sonra sarayın qapısı açıldı, oradan iki nəfər qadın dışarı çıxıb, üçüncü qadını yola saldılar, sonra yenə də qapıları bağlayıb getdilər.

Üçüncü qadın Fəxrəddinin bütün varlığını titrətdi və o, qəlbində: “Əcəba, bu mənim sevgilim Dilşaddır mı?!” – deyərək özünə sual verdi. Sualın cavabını yenə də özü verib qəlbində dedi: – “Yox, o deyil, mənim sevgilimin boyu daha ucadır, vücudu daha böyük tənəsübə malikdir”.

Qadın saray meydanında döşənmiş qırmızı daşların üzərində getdiyi zaman, topuqlarına bağladığı xalxalların altın və kiçik zəngləri

səslənirdi. Fəxrəddin onu təqib edərək hansı tərəfə getmək istədiyinə baxırdı. Nəhayət, qadın birdən-birə istiqamətini dəyişib, üzü aşağı, Dəclə sahilinə tərəf getməyə başladı. Fəxrəddin buna həddindən artıq sevinci.

Qadın olduqca vüqarlı və etinasız bir surətdə gedir və Fəxrəddinin onu təqib edib-etməməsinə diqqət vermirdi.

Qadın çayın kənarındakı körpüyə düşdü, orada bir yelkən durduğunu görüb gəmiçiyə müraciət etdi:

– Məni Hərbiyyə məhəlləsinə apara bilərsənmi? – dedikdə, yelkənçi:

– Xeyr, başqa adamı gözləyirəm, – dedi.

Qadın yenə də:

– Artıq para verərəm, – dedi.

– Gözlədiyim zatın parası daha artıqdır. Başqasını götürə bilmərəm. Hələlik onu gözləyəcəyəm.

Bu söhbətdə Fəxrəddin yelkənçiyə yanaşdı və yelkənçi onu görürkən, qadına müraciətlə Fəxrəddini göstərib əlavə etdi:

– Budur, ağanın özü gəldi.

Qadın Fəxrəddini gördüyü zaman ona yaxınlaşıb soruşdu:

– Möhtərəm cənab məni də Hərbiyyə məhəlləsinə qədər götürməyə icazə verərmimi?

– Mənim heç etirazım yoxdur.

Gəmiçi Fəxrəddindən bu sözü eşidərkən dedi:

– Görünür ki, mənim möhtərəm ağam Bağdada təzə gəlibdir. Biz xanımı heç bir vəchlə götürə bilmərik, çünki xanım yaşadığı Hərbiyyə məhəlləsi ilə ağanın getmək istədiyi məhəllənin arası bir neçə saatlıq yoldur. Sizin getmək istədiyiniz Əmin qəsri, şəhərin şərq tərəfində və Məxrəm məhəlləsinin cənub tərəfindədir. Xanımın getmək istədiyi Hərbiyyə məhəlləsinə gəldikdə, o da yuxarıda, şəhərin qərb hissəsi ilə “Bəndəfruş”¹ bazarının arasındadır. Buna görə də xanımı bərabər götürmək mümkün olmayacaqdır.

Qadın çox sakit durub baxır və düşünürdü; çünki körpüdə başqa yelkən yox idi. Fəxrəddin isə bu qadını əlindən buraxa bilməyəcəkdi. Ona böyük ümidlər bəsləyirdi. Bunun üçün də gəmiçini razı eləmək lazım gəlirdi. Fəxrəddin bunun üçün də gəmiçiyə belə bir məsləhət verdi:

¹ Bəndəfruş bazarı – qul, kəniz, cariyyə satılan bazar idi.

– Hərgah sizin üçün ağır deyilsə, xanımı aparıb Hərbiyyə məhəlləsinə qoyandan sonra qayıdıb Əmin qəsrinə tərəf gedərik. Xanımı burada buraxıb getmək nəzakətsizlik olar. Nə qədər kirayə lazımsa, mər artıqlığınca öhdəsindən gələm.

Fəxrəddinin bu sözündən sonra gəmiçi:

– İndi ki, ağa etiraz etmir, daha mənim nə sözüm ola bilər?! – dedi. Və taxtanı götürüb körpüyə uzatdı. Fəxrəddin isə qadına tərəf dönərək:

– Xanım buyura bilər, – deyərək qadının qolundan tutub yelkənə çıxartdı. Yelkəndə oxuyub-çalanlardan başqa heç bir kəs yox idi. Şərab süfrəsi də öz qaydasınca düzəldilmişdi. Şəraba lazım olan hər cür məzə və əlvan yeməklər süfrəyə düzülmüşdü.

Yelkən şəhərin qərb hissəsinə tərəf gedirdi. Çayın üzərində birçə dənə də yelkən yox idi, çünki şəhərin bu tərəfləri uzaq olduğu üçün, səyahətçilər mərkəzdə gəzməyə sevinirdilər.

Oxuyub-çalanlar yavaş-yavaş kamança və udu hazırlayıb çalmağa başladılar. Bir qədər ərəbcə çalıb-oxudular. Lakin Fəxrəddini nə musiqi, nə də nəğmə düşdüyü fikirlərdən ayıra bilmirdi. O ancaq Dilşadı düşünürdü.

Fəxrəddin oxuyan qıza tərəf dönərək tərifləyici bir surətdə dedi:

– Sizin bir-iki saat bundan qabaq oxuduğunuz qəzəl nə qədər xoşuma gəlir və nə qədər də ruh oxşayıcı idi. Mən Bağdad gecəsi və Dəclə səyahətindən aldığım təsirləri xatırlayarkən, siz haman qəzəlinizlə gəlib mənim gözümlün qarşısında duracaqsınız.

Oxuyan qızın ruhu yüksəldi və Fəxrəddinə təşəkkür edərək dedi:

– Verdiyiniz qiymət ağanın öz alicənablığı ilə əlaqədardır. Lakin sizin xoşunuza gələn hansı qəzəl olduğunu xatırlaya bilmirəm.

– Siz bir qızdan oxuyurdunuz.

– Qərənildənmi? ...

– Xeyr.

– Tahirədənmi?

– Xeyr, o da deyildi.

Söhbətə gəmiçi müdaxilə edərək:

– Yəqin ki, bizim ağamız Dilşadın qəzəlini sevmişdir, – dedikdə, Fəxrəddin də:

– Bəli, mən haman qəzəli demək istəyirdim.

Qızlar oxuyub-çalmağa başladılar. Fəxrəddinin təqib etdiyi naməlum qadın da üzünü açdı və açan kimi Fəxrəddinə sual verdi:

– Möhtərəm ağamız Dilşadın kim olduğunu bilirmi?

Fəxrəddin bilməyən və tanımayan bir adam kimi çiyinlərini dartıb dedi:

– Haradan tanıyıram?! İki saat bundan əvvəl adını eşitdim, maraqlandım, gözəl və nəcib olduğuna iman etdim; çünki qadının gözəlliyini hamıdan əvvəl şairlər hiss edirlər. O, əhəmiyyətli bir qadın olmasaydı, Bağdad kimi bir yerdə dillərə düşməzdi.

Qadın gülərək cavab verdi:

– Təbiəti şairin zövqü ilə ölçmək olmaz. İnsan ac olduğu zaman arpa çörəyini bal havası yerinə yeyər.

Fəxrəddin qadının bu sözünə etiraz etmədi. Lakin qadın bir an belə ondan gözünlü götürmürdü. O, tanış bir adama baxan kimi baxırdı, sanki Fəxrəddini tanış olduğu bir adama bənzədirdi. Fəxrəddin bu baxışlardan heç də şübhələnmirdi. O qəlbində: “Qadın Bağdad qadınıdır. Açıqdır, cəş-nuş içərisində böyümüş bir qadındır. Gözəlliyi və libasınının zənginliyi, qulaqlarındakı qiymətli kuşvarəsi, topuqlarındakı zümrüd xalxallar, barmaqlarındakı qiymətli daşlar özünün kübar olduğunu xəbər verir. Gözüm ilə görmüşəm ki, xəlifənin sarayından çıxmışdır. Xəlifə sarayına degib-gələn adamlar da xəlifəyə layiq ailədən olmalıdır” – deyə düşünürdü.

Fəxrəddin bu fikirlə şərabı götürüb pıyalələri doldurdu və naməlum xanıma təklif edib dedi:

– Əziz və möhtərəm xanım bu qəribin gəcəsinə şərəfləndirməyə tənəzzül edərmi?

Qadın xəfifcəsinə təbəssüm edərək soruşdu:

– Əcəba, siz qəribmisiniz?

– Bəli, qəribəm.

– Haradansınız?!

– Fərganədən gəlmişəm.

– Burada çoxmu qalacaqsınız?

– Demək olmaz, hər şey iqbalımdan asılıdır. Müsaidə əldə edərsəm, bəlkə həmişəlik burada qaldım.

– Mən də qəribləri sevirəm, hətta qəlbən sevirəm! Çünki qəriblərin daddığı acılıqları mən özüm də dadmışam. Möhtərəm ağamızı hiss edirəm. Gecələri qəriblər üçün çox əziyyətdir. Qürbət acılıqları hər vaxtdan artıq gecələr hiss olunur. Bütün bunları nəzərə alaraq möhtərəm ağamızıla olan bu qısa müsafirətdə onun vaxtının xoş keçməsinə çalışaram.

Qadın bunları dedikdən sonra, piyaləni götürüb dodaqlarına aparmaq istərkən, yenə də qaytarıb mizin üstünə qoydu və üzr istəyən adamların vəziyyətinə düşərək dedi:

– Biz piyalələri qaldırmadan əvvəl lazımı bir vəzifəni unutduq. Birisi ilə tanış olmadan piyalə–piyaləyə vurmaq həm ədəbsizlik, həm də nəzakətsizlikdir. Bu, bağdadlı bir qadın üçün yaramaz. İndi gəliniz tanış olaq.

Qadın bu sözləri dedikdən sonra əlini Fəxrəddinə tərəf uzadıb – Dürətülbağdad, – dedi.

Fəxrəddin onun əlini sıxdığı zaman – Ömər xan Fərğənəvi, – dedi.

Onlar qadınla birlikdə piyaləni qaldırıb içdilər. Piyalələri doldurub içməyin fasiləsi o qədər də uzun çəkmirdi. Həm Fəxrəddin, həm də qadın oxuyub–çalan qadınlara nəğmələr, ahənglər və musiqi parçaları sifariş verirdilər.

Fəxrəddin qadına çox dərin bir diqqətlə baxırdı. Onun saçları Bağdad gecəsi qədər qara, çöhrəsi isə İraqın səhər üfüqləri qədər qırmızı idi. Onun gözəl, ağıl–qırmızılı çöhrəsinin işığı zəif yanmaqda olan şamların işığını unuttururdu. O gözəl idi. Yaşı otuz beş–qırx aralarında ola bilərdi. O başındakı örtüsünü götürmüşdü. Gecənin şıltaq ruzigarı onun saçlarını sünbül argacı kimi o tərəf bu tərəfə qatlayır və dalğalandırırdı.

Yelkənçi də bu gecəki sənişinlərlə maraqlanırdı, məqsədə və mənzilə gec yetişmək üçün yelkəni çox yavaş–yavaş sürürdü. Yelkən xəlifələr və vəliəhdlər sarayının tam ortası ilə gedirdi. Səs–səmir yox idi. Ancaq yelkənin burnu Dəclənin göbəyini öpmək üçün mavi qumaşı yırtdığı zaman bir xışıltı eşidilirdi. Qadın içdiyi piyalələrin təsirindənmi, yaxud öz dəruni düşüncələrinin sövqindənmi ruzigardan qaşları üzünə düşmüş qara tellərini kənara ataraq Dəclə çayına baxıb:

– Bax gör mənim ağam nə qədər xoşbəxt bir gecəyə malikdir! Ulduzun şəfəqləri Dəclə çayında çimir. Ağamızın yelkəni isə səma pərilərinin əlləri üzərində gedir.

Fəxrəddin də qadının cavabında dedi:

– Baxınız, gecəmiz nə qədər şərəfli bir gecədir! Ulduzlar yelkənimizdə gedən aybənizli qadını görüb onu salamlamaq üçün yelkənimizin ətrafında axırlar, – dedikdə, Fəxrəddinin sözlərindən və təşbehlərindən razı qalan qadın bir daha saçlarını çöhrəsindən kənara ataraq:

– Onsuz da gecəmiz qaranlıqdır. Ruzigar isə qara buludları oynadaraq, ayın üzünə pərdə salmaq istəyir, – dedi.

Yelkəndəki şadlığın nəşəsi ölçülməz qədər böyük idi. Oxuyanlar və çalanlar indiyə qədər təsadüf etdikləri sənişinlər içərisində bu gecə təsadüf etdikləri sənişinlər qədər xoşdil, xoşküy və ədəbli sənişin görmədiklərini dedikləri kimi, yelkənçi də:

– Ağ acazə versəydi, Bağdadda olduğu zamanda yelkəni onun sərəncamına verərdim, məmnuniyyətlə ona xidmət edərdim, – dedi.

Şəhərin bu hissəsi olduqca işıq idi. Pəncərələrdən düşən işıqlar Fəxrəddinə Dürətülbağdada lazımınca baxmaq üçün imkan yaradırdı. Qadın da Fəxrəddinə baxır, lakin ona hiss etdirməksizin baxır və şübhəsini oyandırmaq istəmirdi.

Yelkən cısr¹ yaxınlaşdı. Pəncərələrdən və sərv ağaclarının dalısından yelkən üzünə düşən işıqlar nəticəsində şərəblə dolu piyalələrdə əlvən yarpaqların şəkli rəqs edir və şəraba təzə bir rəng bəxş edirdi.

Yelkən möhtəşəm sarayların bağçaları qarşısından keçdiyi zaman, ətir qoxuları Dəclə çayında səyahət edən sənişinlərin dimağını oxşayırdı. Gəmi cısrın altından üzüb keçdi, Bağdadın “Şəhər–Mənsur” deyilən hissəsinə yaxınlaşmağa başladılar. Qadın da artıq baş örtüsünü hazırlayır və saçlağını sahmana salırdı.

Fəxrəddin qadından gözlədiyi məqsədi əldə edə bilmədiyi üçün kədərlənirdi. Eyni zamanda, Fəxrəddin, bu gözəl və munis qadınla vaxt keçirməyin nə qədər qiymətli olduğunu qeyd edirdi. Fəxrəddin qəlbində “Bağdadda olduğum zaman bu qadınla tez–tez görüşməliyəm” – deyir və öz arzusunu qadına bildirmək üçün cəsarətini dilində mərkəzləşdirməyə çalışırdı.

Nəhayət, qadına tərəf dönüb sözünü dedi:

– Möhtərəm xanım lütfən bu gecəki Dəclə səyahətini təkrar etmək üçün söz verə bilərmisən? Mən bir daha bu səadətə nail ola biləcəyəmmi?

Qadın da incə bir təbəssümlə cavab verdi:

– Mənim bu səyahətdə iştirakım möhtərəm ağamızı məmnun buraxdı mı?

– Unudulmaz bir təsir buraxdı.

– Elə isə etiraz etməirəm.

– Əziz və gözəl xanımla bərabər Bağdad gecəsində Dəclə səyahətinə çıxmaqdan nəşəli bir həyat vardır mı?

– Elə isə səhər zöhr zamanı məni Rəsafə çayının qarşısında gözləyin.

Qadın bu sözlərdən sonra vidalaşib yelkəndən körpüyə çıxdı.

¹ Cısr – körpü deməkdir.

DİLƏNÇİ XƏLİFƏLƏR

Günorta azanı vaxtına o qədər qalmırdı. Fəxrəddin Rəsafə camesinin qapısını kəsib durmuşdu. Bağdad xalqı günorta namazına hazırlanmaq üçün Rəsafə camesinin həyətinə dəstəmaz alırken camenin qapısını korlar və dilənçilər kəsmişdi. Divarların dibi, səkilər və hovuzların kənarı korlar və dilənçilər tərəfindən işğal olunmuşdu. Korlar və dilənçilər bir-birlərini dümsükləyərək kənara atır və irəli soxulurdular. Camenin qapısına yaxın olmaq üçün dilənçilər bir-birini döyürdülər.

Fəxrəddin hər şeyi unudaraq, bu mənzərə ilə məşğul idi. Dilənçilərdən birisinin olduqca zəif bir koru vurub yerə yıxdığını görünə o, təbii halından çıxdı, irəli gəlib koru dilənçinin əlindən xilas edib ovcuna bir qədər gümüş para tökdü. Kor barmaqlarını sürtüb paraların nə kimi para olduğunu yoxladı və sonra da dua edərək dedi:

– Get, ey mömin, sən ki, öz köhnə xəlifən Müttəqibillahı yadına saldın, xudavəndi-ələm səni gözsüz qoyub zəlif etməsin.

Fəxrəddin korun bu duasını eşidərkən bütün varlığı titrədi, kora bir daha baxaraq, öz-özünə dedi:

“Sübhənallah, bu nə deməkdir?! Necə yeni köhnə xəlifən Müttəqibillah! Əcəba, bu kor dilənçi xəlifələrin üzərinə gülürmü? Yaxud adı çəkilən xəlifə zalım olduğu üçündür ki, adını kor dilənçilərin birinə taxıb gülürlər?”

Camaat yavaş-yavaş məscidə yığışdı. Xalq başqa dilənçilərə o qədər də əhəmiyyət vermirdi, ancaq üç nəfər kor dilənçiyə kifayət qədər ehsan verildi.

Onlar isə yenə də dua edərək:

– Get, ey mömin, sən ki, öz köhnə xəlifəni unutmadın, xudavəndi-ələm səni dünyada və axirətdə unutmasın! – deyirdilər.

Artıq Fəxrəddin hər şeyi unudub yalnız kor dilənçilər ilə məşğul idi. Korlar isə hər kəsdən pul aldığı zaman barmağı ilə pulun sikkəsini yoxlayıb gümüşü gümüş olan kisəyə, misi isə mis pullar olan kisəyə salırdı.

Fəxrəddinin qulağı tanış bir səs eşitdi:

– Mənim ağam, təəccüb etmə! Vaxtı ilə minlərcə möhtaclara ehsan edən, bir zaman bütün Şərq ölkələrinin müqəddəs və müqtədir xəlifəsi olan şəxslər bu gün Rəsafə camesinin qapısında durub dilənə də bilər.

Bu səs sanki Fəxrəddinin ruhunu qıdıqladı. O, tələsik dönüb səs gələn tərəfə baxıb yanında axşam yelkəndə tanış olduğu qadını, yeni Dürətülbağdadı gördükdə:

– Salam əleyküm, möhtərəm xanım, – deyərək təzim etdi.

Qadın onun salamını alaraq soruşdu:

– Mənim ağam, çoxdanmı buradasan?

– Günorta azanı deyilməmişdən buradayam.

– Görünür ki, səni bu bədbəxt xəlifələrin acınacaqlı vəziyyətləri məşğul etmişdir.

– Belədir, şərəfli xanım. Xəlifələrin məscid qapılarında dilənməsinə inanmaq olurmu?! Əcəba, bütün islam dünyasının sərvətini özündə cəmləşdirən Bağdad, üç nəfər kor olmuş xəlifənidəmi yaşada bilmir?! Əcəba, həyatdakı xəlifələr bu qədər cəlal və dəbdəbəyə malik olduqları halda, xəlifə namını ləkələyə biləcək bu vəziyyətin qarşısını ala bilmirmi?

Qadın bir ah çəkərək danışdı:

– Dünya belədir, mənim ağam! Sənin sağ tərəfində daşın üstündə oturan kor, xəlifə Qahirübillahdır. Ondan bir az aşağıda oturan dilənçi isə bədbəxt xəlifə Müstəfəbillahdır. Camenin qapısında oturan qoca və zəif bədbəxt isə Şərqin ən sevdii xəlifəsi Müttəqibillahdır.

Mənim ağam! Bağdad xalqı olduqca vəfasızdır. Onlar üç nəfər xəlifəni də yaşatmaq istəmədilər. Bu bədbəxtlər öz oğlanları, qardaşları və əmiləri tərəfindən gözlərinə mil çəkilib sarayından, malikanəsindən bayıra atılan xəlifələrdir. Başını yuxarıya qaldırıb Xüld qəsrinə və Altun qəsrə diqqətlə bax. Sənin gördüyün bu korlar, vaxtilə həmin bu qəsrlərdə yaşamış və dünya məsələlərini həll edirmişlər. İndi isə camələrin qapısında durub dilənirlər¹.

Qadın bu sözləri dedikdən sonra şiddətlə ağladı, Fəxrəddin isə qadının bu qədər alicənablığını görünə təəccüb etdi.

Qadın Fəxrəddindən ayrılıb məscidin səkisinə yaxın oturan Müttəqibillahın yanına getdi və onun yanında diz çökərək korun əlindən öpdü və gətirdiyi ehsanları onun qucağına buraxdı.

Kor xəlifə onu dualayıb:

– Dürre, səni görüm həyatın acılıqlarını dadmayasan, sən ki, öz keçmiş ağamı unutmadın, Allah səni hər iki dünyada unutmasın, – deyirdi.

Qadın bir daha onun əlini öpdü və sonra da iki nəfər kor xəlifəyə də ehsan verib ağlaya-ağlaya ayrıldı və Fəxrəddinin yanına gələrək üzr istəyici bir halda dedi:

¹ “Əbülfəda”nın yazdığına görə Bağdad məscidlərinin qapısında durub dilənçilik edən kor xəlifələr dilənçilikdən böyük sərvət yığmışdılar.

– Möhtərəm ağa məni əfv etsin. Sizi öz evimə axşam ayrıldığımız zaman qonaq çağırmalı idim, lakin bu gün cümə günü olduğu üçün xəlifə həzrətlərini ziyarət etmək üçün Rəsafə cəməsinin qarşısına gəlmək, sizi də bərabər götürüb qonaq aparmağı qərara almışdım. İndi isə buyurun axşamdakı tanışlığı möhkəm etmək üçün bir parça duz-çörək yeyək.

Fəxrəddin bu sözlərdən qəlben sevinse də, zahirdə qadından üzr istəyərək:

– Möhtərəm və əziz xanımın əziyyətinə razı ola bilmərəm, dedikdə, qadın:

– Zənn edirəm ki, məni təhqir etməzsən. Mən yoldan ötən bir qadın deyiləm, sənın şərəbını içdikdən sonra unudub getmək nəzakət-sizlikdir. Piyalə arkadaşılə yol yoldaşını unutmaq hər kəsin işi deyildir. Rica edirəm heç bir üzr və bəhanə gətirmədən qabağıma düşüb yola başlayın, – dedi.

Onlar birlikdə Dəclə çayı kənarına düşməyə başladılar. Fəxrəddin bu əsrarəngiz qadınla bərabər getdiyini və iqbalını onun əlinə tapşır-dığını qəlbində tənqid edərək deyirdi: “Mən öz hərəkətimlə Nizami-nin tapşırıqları əleyhinə hərəkət edirəm. Mənə Bağdada yola düşdüyüm zaman Bağdadın cadular və macəraçıları, hiyləgərlər Bağdadı olduğunu demişdi. Mənsə bir gün əvvəl tanış olduğum bir qadının qarşısına düşüb tanımadığım bir tərəfə gedirəm”.

Qadın Fəxrəddinin qədəmlərindəki tərəddüdləri görüncə başını qaldırıb Fəxrəddinin üzünə baxdı:

– Siz öz iqbalınızı mənim vicdanıma tapşıra bilərsiniz. Mən tanış olmağı və dost olmağı, qəriblərlə oturub-durmağı seven bir qadınam. Mənim hər işimdə bir səmimiyyət vardır. Bu səmimiyyətə inana bilərsiniz.

Onlar danışa-danışa Dəclə çayının kənarına endilər. Qadın yelkənə oturub:

– Hərbiyyətə məhəlləsinə apar! – dedi.

Qadın örtüsünü gözündən tamamilə atmışdı. Fəxrəddin öz qarşısında təbiətin bu bəzəkli gəlinini görüncə hər şeyi unutdu. O, gözlərinə inanmırdı. Bu qədər gözəl və rəna bir qadının bir görüş nəticəsində tanımadığı adamlarla əlaqəyə girməsinə heç vəchlə haqq və səlahiyyət qazandıra bilmirdi. Fəxrəddin daima göz qapaqlarını qaldırıb qadının çöhrəsinə rast gəlirdi, çünki qadın heç vəchlə gözlərini Fəxrəddinin üzündən götürə bilmirdi.

Bu vəziyyətin özü də Fəxrəddini şübhələr içərisinə atırdı; çünki Bağdadda dul qadınlar və öz ərələrindən intiqam almaq istəyən zadəgan qadınların görüb-istədikləri adamlarla tanış olaraq evlərinə dəvət etməsini Fəxrəddin hələ Gəncədə ikən eşitmişdi.

Gözəl qadınların zəngin adamları aldadaraq evinə aparması və qarət etdirib öldürməsi Bağdadda tez-tez baş verən hadisələrdən idi.

Fəxrəddin heç bir şey edə bilməzdi. Yelkəni saxlatdırıb düşə bilməzdi. O, bir təhlükə hiss etsə belə, qorxaqlığı öz qəhrəmanlığına layiq bilmirdi. O, qəlbində yenə də öz-özünə deyirdi: “Hər nə olursa olsun, həyatımda birinci dəfə təsadüf etdiyim bu möcüzəyə tamaşa edəcəyəm. Bağdad bütün islam dünyasının sərvətini özündə mərkəzləşdirmişse, bu sərvəti mənimsəmək üçün bütün dünyanın macəraçıları bu şəhərə yığılmışsa, eyni zamanda dünyanın ən məşhur gözəlləri də bu sərvətin ətrafına yığılmışdır.

Qarşımda oturan bu qadınla bir saat söhbət etmək yüzillik həyatı yaşamaqdan daha qiymətlidir. Bu bir hadisədir. Bu cürə hadisələrin zəngin xatirələri insan yaşadıqca yaşaya bilər. Hələ bu qadının munis və müəvəzə bir qadın olması da insanın məhəbbətini coşdurur. Gözlərindən bir şübhə oxunursa da, çöhrəsində heç bir xəyanətin izini görə bilmirəm”.

Fəxrəddin bu qədər qarma-qarışıq fikirlərin içərisində üzduyü zaman qadın da onu ayağından başına və başından ayağına qədər ölçüb-biçirdi. O yenə də sanki vaxtilə bir kərə gördüyü, indi də unuduğu bir adamı görüb kimliyini təyin etməyə çalışırdı.

Namaza gələn minlərcə müsəlmanın kor edilmiş xəlifələrə əhəmiyyət vermədiyi halda, qadının onların yanında diz çöküb əllərini öpməsi də, qadının böyük bir sirrin qaynağı olduğuna dəlalət edirdi.

Qadın sanki Fəxrəddinin həmin bu mövzu üzərində düşündüyünü hiss edərək deyirdi:

– Mənim hörmətli ağam, siz olduqca haqlısınız. Rəsafə məscidinin qarşısında gördüyünüz mənzərədən heyret etməmək qabil deyildir.

Qadın Rəsafə cəməsinin qarşısından Hərbiyyətə məhəlləsinə qədər xəlifələrin həyatından və Bağdad xalqının vəfasızlığından danışdı.

Onlar yelkəndən körpüyə düşüb, qırmızı körpicdən düzəlmiş geniş pilləkənlərdən Hərbiyyətə məhəlləsinə çıxdılar. Onlar yüksək və təntənəli bir qəsrin qarşısında dayandılar. Qadın qapının bürünc toxmağını

bir kərə bərkdən, bir kərə yavaşdan vurdu. Gözəl və gənc bir cariyə qapını açaraq başı ilə təzim etdi. Fəxrəddin və qadın pilləkənlərdən çıxıb avizələrlə bəzənmiş bir qübbənin altına daxil oldular. Bura qəsrin həyətinə küçə qapısı ilə bir-birinə vəsl edən dəhlizdən ibarət idi.

Fəxrəddin küçə dəhlizindən keçib həyətdə daxil olduğu zaman, özünü başqa bir aləmdə hiss etdi. Həyətin tam ortasında daşdan tikilmiş dəyirmi bir imarət gördü. Binanın dörd tərəfi mərmər balkondan ibarət idi. Balkonun döşəməsi köhrəba daşları, tavanları isə əlvan qəndillər, avizələr və çilçıraqlar ilə bəzənmişdi.

Dəyirmi binanın ətrafındakı xiyaban qırmızı əqiq daşları ilə şahmat taxtası şəklində döşədilmişdi. Ətraf geniş gülkarlıq idi. Gülü arxasında dəyirmi bir hovuz var idi ki, bina bu hovuzun içərisində qayırlığı üçün bir ada şəklini almışdı. Geniş və uzun hovuzda səyahət üçün kiçik qayıqlar üzürdü. Hovuzdakı fiqurların müxtəlif əzalarından fışqıran fəvvarələr Bağdad gündüzünə məxsus hərarətin müqavimətini qıraraq, həyəti bahar nəsimi ilə bərabər gələn şəbnəmlərlə doldururdu.

Hovuzdan o biri tərəfə sıra ilə limon, portağal, narınc və nar ağacları əkilmişdi. Fəxrəddin həyətdə dolandığı zaman dimağına rəngbərəng güllərin ətirləri ilə bərabər limon və portağal qoxuları da gəlirdi.

Limon ağaclarının arxasında Bağdad səmasına baş çəkmiş sərv ağacları boynunu ruzigara əyməyən qəhrəmanlar kimi səf çəkib dayanmışdı. Bunlar qəsrin alçaq hasarının dibində bitdikləri üçün qəsrin həyətinə sərinlətmək vəzifəsini bitirirdi.

Fəxrəddin sanki yuxu görürdü. O, həyəti qadınla bərabər gəzdiyi zaman belə düşünürdü:

“Bu qadın Bağdad əyanları və yaxud xəlifəzadələrindən birisinin cariyəsidir. Biləks, adi bir qadın bu qədər böyük və şahənə saraya malik ola bilməz. Bilmirəm, qadın öz ağasından icazə almadan mənim kimi yabançı bir adamı qonaq gətirmək səlahiyyətinə malikdirmi?”

Fəxrəddin Bağdad haqqında eşitdikləri xüsusiyyətlərdən daha birisini xatırladı və öz-özünə dedi:

“Olmaya mən dul bir qadının şəhətinə alət olmaq üçün aldanıb bu evə gətirildim? Əcəba, mən Bağdadın iyrənc xüsusiyyətlərindən xəbərdar olduğum bir halda nə üçün də bu qadının tələsinə düşdüm? Əcəba, bu cariyə məni ərə gedə bilməyən dul xanımı ilə tanış etmək

üçünmü bu evə gətirdi?! Mən heç vaxt bu alçaqlığı qəbul edə bilmərəm”¹.

Fəxrəddin bu düşüncələrin təsiri altında olaraq əlini şir heykəlinin başına qoyaraq dayandı və qadına müraciətlə dedi:

– Zənn edirəm ki, bu qədər bəsdir, indi xanım icazə versin, mən getməliyəm. Yoldaşlarım bura gəldiyimdən xəbərdar deyildir.

Fəxrəddin bu sözləri dedikdə qadın heyrət və təəccüblə onun üzünə baxaraq soruşdu:

– Mənim ağam, bu nə deməkdir?! Bizim duz-çörək kəsdiyimiz bundan ibarətmidi?! Bir qadının evinə gəlib onun bir piyalə şərbətini içmədən çıxıb getməyin nə qədər acı bir təhqir olduğunu təəvvür edirsinizmi?!

Fəxrəddin yenə də inad göstərərək dedi:

– Zənn edirəm ki, tanışlığı böyük tarixə malik olmayan və bir-birini az tanıyan adamların bir-birinə artıq zəhmət verməsi cəyiz deyildir.

Qadın buna etiraz edərək:

– Mənim ağam, əbəs yerə siz belə düşünürsünüz, tanışlıqların hamısı əvvəlcə bu cür başlanır, – dedi. Fəxrəddin də:

– Göstərdiyiniz məhəbbətlərdən razıyam, bundan artığına layiq deyiləm, – dedikdə, qadın ağladı və onun gözündən düşən bir qotrə yaş Fəxrəddinin alovlanmaqda olan cürbəcür fikirlərini söndürdü. O, qadının qəlbinə əl gətirmək üçün:

– Mən getmək üçün tələsməkdə gözəl xanımı təhqir etmək istəmədim. Bütün bunlar sizin rahatınızı pozmamaq üçün idi, – dedi.

Onlar həyəti dolaşib balkona çıxdıqları zaman, cariyələr yemək süfrəsi düzəltdirdi. Balkonun ətrafına nazik ipəkdən pərdə çəkilmişdi. Balkonun iki tərəfində duran xidmətçilər balkonun tavanından asılmış böyük yelpazəyə hərəkət verir və burada bahar nəsiminin sərinliklərini yaradırdı. Gözəl cariyələr, buzda sərinləşmiş əlvan şərbət və qiymətli şərabları süfrəyə düzürdü. Dörd nəfər gözəl kəniz əlvan yeməklər gətirib qadına və Fəxrəddinə təqdim edirdi.

¹ Şərq hökmdarlarının ruhunda indiye qədər davam edən belə bir adət vardır. Onlar qadınlarında özlərinə qarşı bir xəyanət hiss etdikləri zaman, onların ərə getmələrinə mane olmaq üçün onlara talaq verməzlər, onlara bir imarət verir və xərclərini təmin edirlər. Belə qadınlar öz cariyələri vasitəsilə yad kişiləri aldadıb tanış olurlar.

Bu dəbdəbə yenə də Fəxrəddini düşündürdü, ona özünün adı adamın evində olmadığını xatırlatdı. Fəxrəddin qəlbində götür-qoy edib “tutaq ki, bu qadının mənə nisbət iltifatı bir səmimiyyətin nəticəsidir. Mən bu səmimiyyəti nə ilə qarşılaya bilərəm?! Dünya malına, qızıla və qiymətli daşlara ehtiyacı olmayan bir qadının qəlbinə nə kimi bir mükafatla ələ gətirmək olar?” – deyir və sonra da belə bir qərara gəlirdi:

“Səhər Bağdad bazarını gəzib bu xanım üçün əntiqə bir hədiyyə almaq lazım idi. Hərgah qadının mənə olan bu hörməti bir məhəbbətin nəticədirsə, bunun üçün o mənə hər cürə köməyi verə bilər, mən də burada Dilşadı bu qadının vasitəsilə tapıb görüşə bilərəm”.

Qadın Fəxrəddinin süfrə başında da düşündüyünü hiss edərək kənarda duran cariyəni səsləyərək:

– Teyyibə, durma, sən də, Müəllə da udu, kamançanı və dəfi götürüb bura gəl, – dedi. Bir neçə dəqiqədən sonra, qızlar dəf, ud və kamança ilə gəlib oturdular. Qadının özü udu əlinə götürüb pərdələrini düzəltdi və Fəxrəddinə müraciətlə dedi:

– Dünən gecə bizim üçün yelkəndəki qız Dilşaddan oxudu, pis də oxumadı. Mən Həyatı tanıyıram, o, Bağdad oxuyanlarının ən yaxşısıdır. İndi də mən ağa üçün Dilşaddan oxuyacağam, – dedi və udun ipək simlərini tərpətdi.

Bəbinəm əz nəfəsi an cəmalü zibara,
Digər nəzər nə güşayəm behiştü hürara.
Çü tarü çəng zi çəngü qamət şödəm lağər
Əzon kəşəm çü kamança xüruşi bicara.
Çü ney fəqan benümayem çü ud nalə konəm,
Bayəd avərəm an təlötü dılarara¹.

Fəxrəddin Azərbaycanda olduğu zaman və Dilşada nişanlandığı zaman onun bu qədər məşhur gözəl olduğunu, hətta Şərq gözəllərinin mərkəzi sayılan Bağdad şəhərinin diqqətini cəlb edəcəyini bilmirdi. Dilşadın gözəlliyinə yüzlərcə qəzəllər və rübailər həsr edildiyini eşi-

¹ Bir an o gözəl camalı görərsəm, bir daha cənnətin hürilərinə baxmaram, sənin qəmindən tarın telləri kimi arıqladım, onun üçün də kamança kimi yersiz fərqlənmələri eşidirsən. Sənin könül üzən çöhrəni xatırlarkən ney kimi fəqan edir və ud kimi sızlaram.

dərkən, bir daha qəlbində inlədi, elə bir qiymətli cavahirin bir daha özünə qayıtmayacağını yaqın etdiyindən soyuq-soyuq aqlar çəkdi.

Nahar yeməyi bitdi, Fəxrəddin qalxıb getmək istərkən qadın etiraz edərək:

– Yox, mənim ağam, günün bu zamanı Bağdadda dışarı çıxılmaz, axşam sərinləri düşüncəyə qədər burada istirahət etməlisiniz, – dedi.

Cariyələrdən birisi qabağa düşüb Fəxrəddini zəngin bir otağa gətirdi. Lakin Fəxrəddini yuxu aparmırdı. O, otağın zənginliyinə baxır, düşünür, bu müəmmalı qadının kimliyi barəsində fikrə gedirdi.

Fəxrəddinin şübhələrini cəlb edən ən başlıca səbəb, qadının ona diqqətlə baxması və baxarkən qəmli-qəmli düşünməsi idi.

Fəxrəddin bu fikirlə də qəti olaraq dedi:

“Yəqin ki, o məni bir adama oxşatmışdır”.

“YALANÇI DİLŞAD”

Azərbaycan heyətinin üzvləri səhər yeməyini Əmin qəsridə yeyəndən sonra, Bağdad şəhərini gəzmək üçün hazırlaşdı. Qulamardan birisi gəlib Fəxrəddinə baş endirib dedi:

– Bizim möhtərəm ağamızı bir nəfər qadın qapıda durub gözləyir.

Qulam getdi. Fəxrəddin tələsik geyindi. Onun fikrincə, onu qapıya çağıran həmin tanış olduğu qadın idi. Lakin Fəxrəddin qapıya çıxdığı zaman, Səba xanımın qapıda durduğunu gördü, təəccüb etdi. Səba xanım irəli gəlib salam verdi və ağıladı.

Fəxrəddin onun salamını alaraq sual verdi:

– Nə üçün ağladın? Sənə bir müsibətmi üz vermişdir?

– İki gün idi ki, səni axtarırdım, tapa bilmirdim. İndi isə sevindiyim üçün ağlayıram.

– Sən Bağdada nə üçün gəldin?

– Mələkə neçə müddətdir ki, Bağdaddadır. Vəliəhd Həmədanda mənim yanımda qalmışdı, anasız yaşaya bilmədi, Atabəyin əmri ilə onu götürüb Bağdada gətirdim. Bu günlərdə mən də, mələkə də Həmədana qayıtmağa hazırlanıraq.

– Xəlifənin cülus günündə iştirak etmək mələkə üçün maraqlı deyilmədir?

– Maraqlı olsa da əlahəzrət qayıtmasına əmr vermişdir, çünki Atabəyin özü cülus günündə iştirak etmək üçün Bağdada gəlməlidir.

Təəbiidir ki, mən bunları demək üçün sənin yanına gəlməmişəm, məqsədim səni görmək idi, köhnə tanışlığımızın xatirəsi bunu məndən tələb edirdi, eyni zamanda sənə bir xidmət etmək də istəyirəm. Hərgah sənin Dilşad haqqındakı məhəbbətin baqıdirsə, o zaman sizi görüşdürmək üçün kömək edə bilərəm.

Fəxrəddin Səba xanımın nə qədər macəraçı və yalançı olduğunu yəqin etsə də, yenə Dilşadın adını eşidərkən hər bir şeyi unutdu və Səba xanımın əlini sıxaraq:

– Gözəl Səba, – dedi, – sən məni bu xidmətinlə minnətdar edirsən. Söylə Səba, söylə, hazırda Dilşad haradadır?

Səba xanım o tərəf bu tərəfə baxaraq yavaşdan dedi:

– Özün düşün, harada ola bilər? Vəfat etmiş xəlifənin sarayındadır.

– Səba xanım! Sən nə qədər mərhəmətli bir qızsan. Neçə gündür ki, hər gün Xüld sarayının qapısını kəsib durmaqdayam, lakin orada Dilşaddan bir iz tapa bilməmişəm. Əcəba, o bir saat da olsa saraydan dışarı çıxmırmı?

– Əlbəttə, o məhbus deyildir. O istədiyi zaman hər bir tərəfə gedə bilər. Lakin mələkə sizin Bağdadda olduğunuzu eşidərək o qızın qəsr-dən kənara çıxmasını qadağan etmişdir.

– Onda bəs necə olsun?

– Dünyada mümkün olmayan heç bir iş yoxdur. Mən hər nə olursa olsun, sizin görüşünüzü düzəldə bilərəm. Sən Dilşada bir məktub yaxıb mənə verməliyənsə, çünki məktub olmadan Dilşad sənə Bağdada gəldiyinə inana bilməz. Məktubu aparandan sonra vaxt təyin edirik. Mələkə qəsr-dən çıxıb şəhərə getdiyi zaman Dilşadı saraydan sənə görüşünə gətirə bilərəm. Amma bunu sənə demək istəyirəm ki, Dilşadı görsən tanımayacaqsan. O qədər gözəlləşmiş, o qədər tərbiyələnmişdir ki, hazırda Bağdad gözəllərinin içərisində birinci gözəl sayılır. Yazıq qız mənim Bağdada gəldiyimi görüb o qədər sevindi ki, təsəvvürə gətirə bilmirəm. Gecə-gündüz bir otaqdayıq, səhərə kimi dərdləşirik, çünki bizim ikimiz də bədbəxt olduq. Qızın ağzı, dili və fikri ancaq Fəxrəddindir.

Fəxrəddin qızın ağır vəziyyət keçirdiyini eşidərkən, nə edəcəyini və qıza nə kimi vasitələrlə nicat verəcəyini bilmirdi. O, həyəcanlı bir ifadə ilə əlini-əlinə vurub:

– Bilmirəm o həyasız Qətibə bədbəxt qızdan nə istəyir? Onun gorbəgər atasının qızın səadətini əlindən aldığı bəs olmadımı? Qızı

vətənindən, məmləkətindən aparıb Bağdad saraylarına göndərirdi ki, kifayət deyildimi? Əcəba, yazıq qıza əsirlikdədəmi rahatlıq vermək istəmir? Heç bilmirəm mən öz intiqamımı o həyasız qadınlardan nə vasitə ilə alacağam.

Səba xanım onu sakit edərək:

– Bu cür sözlərin yeri deyil. Sən bu sözləri hey kəsin yanında danışma. Sən bilirsən ki, düşmənin çoxdur. Xüsusən Hüsəməddin ilə olan düşmənliyini unutmamalısan. Bura Bağdaddır, burada hər cür gizli işlər ola bilər. Səndən rica edirəm, tanımadığın yerlərə getmə. Mən bir sözü bilməsəm danışmaram. Burada gözəl qadınlar, minlərcə qızıl dinar qiymətinə alınmış və misli görünməmiş cariyələr vardır. Onlar səni aldadıb şəhərin tanınmaz bir guşəsinə çəkib həyatdan məhrum edə bilərlər.

Səba xanım Fəxrəddini öz sədaqətinə inandırdı. Buna görə də Fəxrəddin Dilşada məktub yazıb Bağdadda olduğunu bildirmək qərarına gəldi.

Səba xanım məktubu Fəxrəddindən almaq üçün Əmin qəsrinin qapısında durub gözləyirdi. Fəxrəddin məktubu çox qısa yazdı, çünki Səba xanım uzun məktub yazmamasını tapşırırmışdı.

Fəxrəddinin yazdığı məktubun məzmunu bundan ibarət idi:

“Mənim ruhum Dilşad!

Bağdaddayam, sənə tezliklə görüşəcəyəm.

Fəxrəddin”.

Səba xanım məktubu alıb yola düşdüyü zaman Fəxrəddindən soruşdu:

– Sən günün nə vaxtını burada olursan?

– Şəhərlər, bir də nahar yeməyindən sonra.

– Bəlkə də sabah gecə səni görüş üçün gəlib apardım.

Fəxrəddin Səba xanıma təşəkkür etdi və iyirmi qızıl da ovcuna basdı. Səba xanım pulları alıb cibinə qoyandan sonra:

– Məgər mən bu xidməti pul üçün bitirmək istəyirdim? – deyərək ayrıldı.

...Qətibə Xüld qəsrində oturub Səba xanımın yolunu gözləyirdi. O qəlbində: – “Atamın qatilini burada məhv etməsəm, heç bir yerdə

məhv edə bilməyəcəyəm. Bu cür işləri həyata keçirmək üçün Bağdad-dan əlverişli bir yer tapa bilmərəm. Onu əcəl dolandırıb bu şəhərə gətirmişdir” – deyirdi.

Qətibə bu fikirlə gəzinir və tez-tez Səba xanımın gəlib-gəlməmə-sini soruşurdu. Nəhayət, cariyələrdən birisi Səba xanımın qayıdıb gəl-diyini xəbər verdi. Qətibə onun təcili surətdə otağa göndərilməsini əmr etdi.

Səba xanım içəri girdiyi zaman onun gözlərində böyük bir qələbə-nin şadlığı oxunurdu. Qətibə Səba xanımın danışmasına imkan vermə-yərək soruşdu:

– De görüm, Səba, nə xəbər gətirdin?

Səba xanım cavabında:

– Xanım düşündüyünü onun düşməni düşünürmüş.

– De görüm, o nə düşünür?

– O neçə gündür ki, Xüld qəsrinin ətrafında qarovul çəkib mələ-kənin dışarı çıxmasını gözləyirmiş.

– Onun mənimlə nə işi vardır?

– O, mələkəni oğurlatdırıb məhv etmək istəyir. O, keçən gecə qəsrin qapısında imiş. Sabah gecə də burada olacaqdır.

– Onun özü də bu məqsəddə olduğunu sənə söylədimi?

– Onun aldığı məlumatla görə siz Bağdada gələn kimi Dilşadı həbsə aldirmışsınız. Bunun üçün də sizdən intiqam almağa çalışır.

Qətibə bir az düşündükdən sonra yavaşdan dedi:

– Baxıb görüm kim kimdən intiqam ala biləcəkdir.

Səba xanım durub Qətibənin əlinə baxırdı. O bu xidmətinə görə Qətibədən mükafat gözləyirdi. Qətibə fikrə cummuşdu, mükafat ver-mək məsələsini xəyalına belə gətirmirdi. Buna görə də Səba xanım:

– Mənim canım da mələkəyə qurbandır. Bu xidməti ancaq mələ-kənin xatirəsi üçün bitirdim. Onun qəhrəmanlığına baxmayaraq gətirib tora salacağam.

Qətibə başını qaldırıb Səba xanımın üzünə baxıb təbəssümlə dedi:

– Ay tamahkar şeytan, sən nə dediyini bilirəm. Sən pulsuz və mükafatsız peyğəmbərə salavat çevirməzsən. Al, sənə bir az mükafat verim. Böyük mükafatı isə məqsədim həyata keçəndən sonra.

Qətibə bunu deyərək Səba xanıma yüz qızıl verdi. Səba xanım isə qızılları cibinə saldıqı zaman qəlbində: “Bu alış-veriş yaman olmadı”, – dedi və Qətibəyə müraciətlə:

– İndi isə bir neçə kəlmədən ibarət məktub yazmalısan.

Qətibə soruşdu:

– Nə kimi bir məktub?!

– Dilşadın tərəfindən Fəxrəddinə belə bir məktub yaz:

“Mənim ruhum! Bağdadda olduğun zaman, eşqinlə bütünü varlığını qurban etməyə hazır olan əsirini unutma, tez-tez görüşə gəl”.

Qətibə qələmi götürüb Səba xanımın dediklərini yazdı və imzasını atıb Səba xanıma verdi və Hüsəməddinlə görüşüb məsələni ona de-mək üçün başqa bir otağa keçdi. Səba xanım isə Qətibədən aldığı kağızın aşağısını kəsib imzanı götürdü və qəhqəhə ilə gülərək dedi:

– Bu vəsiqə də yaman vəsiqə deyil! Bu məktubun Qətibə tərəfin-dən Hüsəməddinə yazıldığına kim inanmaz? Əcəba, Atabəy öz qadı-nının xəttini tanımır mı?! Yaman olmadı, bu alış-veriş qazancılı alış-veriştir. Qətibənin Hüsəməddin ilə əlaqədə olmasını sübut etmək üçün bundan da möhkəm bir vəsiqə ola bilməz.

Səba xanım getdi. Bir az sonra Qətibə ilə Hüsəməddin birlikdə otağa girdilər. Qətibə pəncərənin arasında oturub çox ehtiyatlı bir vəziyyət almaqla dedi:

– O da biz düşündüyümüzü düşünürmüş.

Hüsəməddin təəccüblə soruşdu:

– Necə yeni “o da biz düşündüyümüzü düşünürmüş?”.

– Elə bu saat Səba xanım onun yanından gəldi. İki gecə imiş ki, o məni öldürmək üçün Xüld qəsrinin yanında dolanırmış.

– O bunu bacarmaz, burası Bağdaddır. Lakin biz bacarıyıq.

– Səba xanım onu müəyyən bir vaxtda sarayın qapısına gətirəcəkdir. Onun şərrini birdəfəlik başdan eləmək lazımdır.

Hüsəməddin fikrə getdi. Uzun dəqiqələr düşündü. O, Qətibənin təklifini bir növ həll edə bilmirdi. Xüld qəsrinin qarşısında Fəxrəddini tutub məhv etməyi imkan xaricində bir iş hesab edirdi. Buna görə də o, Qətibəyə belə bir məsləhət gördü:

– Xüld qəsrinin qarşısında Fəxrəddin kimi adamı tutub məhv et-mək olmaz. Əvvəla, o bir, iki, bəlkə də daha çox adama can verməz. İkincisi də, o, Azərbaycan heyətinin sədridir, onu burada – qəsrin qabağında öldürək təzə xəlifənin də xoşuna gəlməz. Mənim fikrimcə, tamamilə başqa bir tərtibat tapmalıyıq. Burası Bağdaddır, burada cür-bəcür macəraçılar vardır. Minlərcə xəlvətxanalar, meyxanalar və kef yerləri mövcuddur. Fəxrəddini o yerlərin birisinə aparıb zəhərləmək

və öldürmək lazımdır. Mənim burada tanıdığım adamlar çoxdur. Elə bir yeri mən düzəldə bilərəm, Səba xanım isə onu aldadıb həməni yerə gətirməlidir.

Qətibənin rəngi gül kimi açıldı və o, şad bir çöhrə ilə:

– Mümkündür, – dedi, – o, Dilşadla görüşmək üçün hər bir yerə gedə bilər. Səba xanım bunu həyata keçirmək üçün mənim canıma and içmişdir.

– Mən də bu barədə mələkəyə söz verirəm. Lakin səbrin də bir dərəcəsi vardır. Mələkəyə yalvarıram, Bağdaddayıq, hər bir şeyə imkan vardır. Rica edirəm, mələkə mənim şadlığımı təxirə salmasın.

– Mən istəyirəm sən yaslar, kədər, matəmlər içində çırpınan bir qadına deyil, şad bir ürəklə zənginliklərə bürünən bir qadına sahiblə-nəsən. Mən həyatımızın kədərlə deyil, bayramla başlanmasını istəyirəm. Sən bir matəm heykəlini deyil, üreyinə şadlıq və həyatına bəzək verən bir şadlığın mücəssməsini qollarının arasına alasan.

Qətibə bunu deyərək birinci dəfə qollarını açıb Hüsəməddinin boynuna saldı və dodaqlarını ona tərəf uzatdı. Yenə də dodaqlarının onun dodaqlarından güclə qopardığı zaman:

– Dalısı sonra, – dedi. – Sən Fəxrəddinin başını gətirməyi mənə borclusan.

– O vəzifəni bu yaxın günlərdə bitirəcəyəm.

– Sən Gözəlin oğlanlarının öldürülməsini mənə vədə vermişdin.

– Mələkə Bağdaddan Həmədana qayıdana qədər bu vəzifəni bitmiş görəcəkdir. Azərbaycana bu barədə inanılmış adamlarımı göndərmişəm.

Qətibə onun dodaqlarından bir daha öpdü və çox ehtiyatla dedi:

– Mühüm məsələlərdən birisi də Səbanın məsələsidir.

– Səbanın hansı məsələsi?

– Mən elə bilirəm ki, onun Bağdada gəlməsi səbəbsiz deyildir. Toğrul, Zahir Bəlxi və Kəmaləddin burada mənim yanımda olduğu zaman Səba xanımın pərdə dalısında gizləndiyi və danışdıqlarımızı eşitdiyini söylədilər.

Hüsəməddin etiraz edərək:

– Ola bilməz, – dedikdə, Qətibə:

– Bunu mənə xalam Aliyyəyi Ülya xanım dedi. O bizim Toğrul ilə olan danışdıqlarımızı Atabəyə xəbər verərsə, biz nə kimi üzr gətirə bilərik?.. İntihar etməkdən başqa bir çarə varmı? Mən çoxdandır

Səbadan şübhələniyəm. Toğrulun mənə yazdığı məktubu itirəndən sonra bu qıza heç də qəlbim qızdır. Hər halda bunu məhv etmək lazımdır. Böyük sirlərdən xəbərdar olan ürəklərin hərəkətini dayandırmaq lazımdır.

Hüsəməddin Qətibənin sözlərinə qəti cavab vermədi, çünki o, Səba xanımı öz ruhu qədər sevirdi. O heç bir vəchlə Səba xanımın məhvini razı ola bilməyəcəkdi. Buna görə də Hüsəməddin Qətibəni razı salmaq üçün dedi:

– Mələkə bu işi mənə tapşırmalıdır. O kimi qadınların ruhu ilə mən hər kəsdən artıq tanışam. Mələkə bilməlidir ki, Səba heç bir vaxt məni satmaz. O məni qəlbən sevir. Heç vaxt mənim məhvimi razı olmaz. Hərgah mələkə qısqanmazsa, mən Səba xanımın ağzını aramaq üçün ona yaxınlaşaram.

Qətibə saxta bir etiraz baxışı göstərməklə:

– Sən məni yenə də zəhərləməkmi istəyirsən?! – dedikdə, Hüsəməddin:

– Allah etməsin! Mən mələkəni bu qorxudan azad etmək üçün o cür əclaf qadına yaxınlaşmaq əzabına qatlaşacağam – dedi.

Qətibə ağlamaq istədi, saxta bir səslə yavaşdan:

– Yaxınlaş, lakin... icazə vermirəm, – dedi.

* * *

Fəxrəddin Səba xanımın ona verdiyi nəsihətləri unutmaq istəmirdi. Buna görə də yelkəndə tanış olduğu qadının görüşünə getmək fikrini dəyişmək istəyirdi. Eyni zamanda, qonaqlandığı və həttə evində yatıb istirahət etdiyi və olmazın hörmətlər gördüyü qadını unutmaq və mükafatsız qoymağı öz vicdanına sığışdırma bilmirdi. O tez-tez öz şübhələrinə qalib gəlmək üçün qəlbində “o mənə bir şey etmək istəsəydi, birinci gün onun evində istirahət etdiyim zaman edə bilərdi. O qadının hərəkətləri də, baxışı da bir xəyanətə qail olmadığını göstərirdi”, – deyir və düşünürdü.

Fəxrəddin sonra da: “Mənim daha bu kimi qadınlara nə ehtiyacım vardır?” – deyə düşünürdü. – “Madam ki, Dilşadın yerini öyrəndim, bir halda ki, Səba xanım bizi görüşdirməyi öhdəsinə götürür, daha mənim o qadınla nə işim vardır? Mən ki, Bağdada səyahət üçün gəlmədim!”.

Lakin Fəxrəddin nə danışsın danışsın, yenə də qadının mərhəmətləri, hörmətləri, bəxş və danışlıqları onun gözlərində və qulaqlarında təcəssüm edir və səslənirdi. Bu xatirə və bu səslər onu qadının görüşünə getmək fikirləri üzərində möhkəm-möhkəm bağlayıb saxlayırdı.

Fəxrəddin Əmin qəsrindən dışarı çıxdığı zaman qapıda bir az da durub, iki könüllü adamlar kimi düşündü və sonra da qadına bir şey hədiyyə almaq qərarına gəldi. O, Bağdadın ən zəngin mağazalarını, timcə¹ və bazarlarını dolaşdı. Təsədüfi olaraq karvansaraların birində bir yəhudi tacirinə rast gəldi, ən qiymətli bir xalça ələ keçirdi. Xalça Fərqanədə toxunmuş, olduqca zərif və nəfis ipəkdən idi. Xalçanın üzərində Dürretülbağdadın hörmət bəslədiyi, Rəsafə məscidinin qarşısında saillik edən kor xəlifə Müttəqibillahın surəti çox sənətkar bir surətdə toxunmuşdu. Xalçaya baxıldığı zaman xəlifənin xalça üzərində oturduğu və namazdan sonra əllərini və göz qapaqlarını göyə qaldırıb Allaha yalvardığı görünürdü. Diri insandan fərq edilməyən bu xalça Fəxrəddinin diqqət və nəzərini cəlb etdi. O öz-özünə: “Dürretülbağdad üçün bundan dəyərli bir hədiyyə ola bilməz”, – deyərək xalçanı ağır bir qiymətə aldı. Fəxrəddin xalçanı alandan sonra tacir Fəxrəddinə bir qadın xələtini də göstərdi. Xələt Çində düzəlmiş ən zəngin xələtlərdən idi. Tacirin iddiasına görə, o günə qədər Bağdada bu qədər incə xələt gəlməmişdi.

Fəxrəddin xələtə baxdığı zaman qəlbində: “Hər nə qiymətə olursa, bu xələti də haman hörmətli qadın üçün hədiyyə alacağam”, – deyərək xələti aldı. Fəxrəddin xələtin üzərindəki yazıları oxutdurduğu zaman şadlığından titrədi, xələtin yalnız nəfis və incə olması deyil, onun tarixi bir irsi olduğu ilə də maraqlandı.

Xələtin hər iki tərəfdən döşlərində ipəklə tikilmiş belə bir yazı var idi:

“Çin mələkəsindən birinci xəlifənin qadını həşəmətli Ümmi Rəman həzrətlərinə hədiyyədir”.

Lakin xələtin uzun tarixə malik olduğuna baxmayaraq çox ehtiyatla saxlandığı görünürdü, olduqca təzə idi.

Fəxrəddin islam tarixi üçün bu qədər əhəmiyyəti olan irsi və nəfis xalçanı götürüb getmək istərkən tacir ona nəfis bir güldan da təklif

etdi. Fəxrəddin etiraz etmədi. Yəhudi taciri kiçik bir sandıqçanı açıb, pambığa sarınmış bir güldan çıxartdı. Güldanın üzərində Bağdad həyatının cürbəcür tabloları var idi. Xüsusən güldanda məşhur xəlifə Harunərrəşidin qadını Zübeydə xatun ilə olan müəşiqəsindən çox nəfis bir mənzərə var idi. Orada gözəl bir bağça təsvir edilmişdi. Böyük sərv ağaclarının arasındakı geniş hovuzda uca fəvvarələr atır, xəlifənin sevib evlənmək istədiyi Zübeydə isə hovuzda çimər, Harunərrəşid də böyük bir ağacın budaqları arasında gizlənib ona tamaşa edirdi.

Fəxrəddin güldanı da kəməli-məmnuniyyətlə aldı. Sövdə bitdikdən sonra Bağdad tacirləri hər tərəfdən xəbərdar olub karvansaraya töküldülər. Şeyləri nəzərdən keçirdikləri zaman Fəxrəddinə müraciətlə, verdiyi qiymətin üzərinə bir o qədər də əlavə etdilər. Lakin Fəxrəddin – “satmaq üçün almamışam” – deyərək, onları rədd etdi və bir nəfər hambal çağırıb şeyləri yelkənə gətirdi və hambal ilə bərabər Hərbiyyə məhəlləsinə yola düşdü.

Nahar zamanına az qalırdı. Bunun üçün Fəxrəddin içəri girməkdən utanırdı. O, qəlbində düşünürdü: “Qadın mənim nahar vaxtı gəldiyimə güləcək və qəlbində – yəqin ki, nahar eləmək üçün gəlmişdir, – deyəcəkdir. Bəlkə də hazırlığı yoxdur, qəfildən girən qonaq ev sahibinin xəcalət çəkməsinə səbəb ola bilər”.

O qayıda bilməyəcəkdi, hambal da hədiyyələr əlində durub gözləyirdi. Fəxrəddin məcburən qapının aslan başından ibarət olan bürünc çaxçaxını qorxa-qorxa vurdu. Bir azdan sonra qadının cariyəsi Teyyibə qapını açıb Fəxrəddini gördüyü zaman:

– Mənim ağam, bu saat, – deyərək pilləkənlərdən yuxarı qalxdı.

Bir dəqiqə keçmədən qadının özü şad bir çöhrə ilə Fəxrəddini qarşıladı:

– Bu saatda sizi düşünürdüm. Hər bir arzuma bugünkü kimi asanlıqla nail olsaydım, daha nə dərdim ola bilərdi, – deyərək Fəxrəddinin əlindən tutub pilləkənlərdən qaldırdı. Cariyələr hambal gətirdiyi hədiyyələri alıb onların dalmca dəhlizə girdilər. Fəxrəddin isə hədiyyələri xanına göstərüb:

– Möhtərəm xanımdan çox rica edə bilmədim mənim bu kiçik hədiyyələrimi qəbul etsin, – dedi.

Teyyibə birinci olaraq güldanın üzərindən örtünü götürdü. Qadın güldana baxarkən heyrətə düşdü, bu qədər zəngin və zərif bir güldanın

¹ T i m c ə – pasaj deməkdir.

özünə hədiyyə gətirildiyinə inanmadı. Təxminən yarım saatdan artıq güldənə tamaşa etdi, onun üzərindəki tabloların nəliyini və kimliyini öyrəndi.

Qadın Fəxrəddinə təşəkkür edərək dedi:

– Belə nadir bir hədiyyə Bağdad saraylarının heç birisində yoxdur. Bilmirəm, ağanın gətirdiyi bu qədər zəngin bir hədiyyəni qəbul etməyə səlahiyyətim varmı?!?

Fəxrəddin qadının cavabında:

– Xanımın dərəcəsi bundan da ucadır. Haqqımda göstərilən hörmət və nəzakətin qiyməti yüzlərcə bu kimi hədiyyələrdən qiymətlidir. Tanışlığımız davam edərsə, bu böyük borcun altından çıxacağam, – dedi.

Bu sözlərdən sonra cariyələrdən Müəlla xalçanı açıb göstərdi. Qadın xalçanın üzərində xəlifə Müttəqibillahı görüncə titrədi və:

– Ah, mənim ağam! – deyərək xalçanı qucaqladı və dəhşətlə ağladı. Fəxrəddin onu sakit edərək:

– Xalçanın sizə bu qədər fəna təsir etdiyini bilsəydim, onu sizə göstərməzdim, – dedikdə, qadın iki əllərlə Fəxrəddinin əlini sıxaraq:

– Haşa, mənim ağam, haşa! Siz məni bu xalça ilə öz gəncliyimə qaytardınız. Xəlifə daima xalçada olduğu kimi mənim nəzərimdə canlandı. Sənin bu hədiyyənlə mən bir daha Bağdadın məşhur qadını olacağam, mənim evim bədbəxt xəlifə tərəfdarlarının ziyarətgahı olacaqdır.

Bu söhbətlərdən sonra Teyyibə Çin xələtini açıb xanıma nişan verdi; xanım isə sevinərək:

– Mən çoxdan bəri belə nəfis bir xələtin arzusunu çəkirdim, – deyərək xələti götürüb otağına çəkildi, bir azdan sonra xələt əynində balkona çıxaraq, Fəxrəddinə yanaşdı və əlini onun çiyinə qoyub dedi:

– Sanki mənim öz boyuma biçilmişdir. Sizin mənə bu qədər qiymət verdiyinizi bilmirdim. Sizin buradan gedəcəyiniz də mənim üçün bir dərddir olacaqdır, – dedikdə, Fəxrəddin də:

– Mən hələ uzun müddət buradayam. Gedəndən sonra da istədiyiniz zaman hüzzurunuzda olmağa söz verirəm, – dedikdə, qadın bir ah çəkərək:

– Kişilərin bir eybi orasındadır ki, qadınlardan ayrıldıqları zaman öz ürəklərini də bərabər götürüb gedirlər. Çünki onlar ürəklərini başqa bir qadına verməyi adət etmişlər, – deyərək güldü.

Fəxrəddin də gülərək:

– Hərgah qadını da öz ürəklərlə bərabər götürüb getsələr necə olar? – dediyi zaman qadın da:

– O zaman hər kişinin yüz nəfər qadından ibarət bir hərəmxana saxlaması lazım gələrdi.

– Elələri azdırmı?

Qadın bir az düşündükdən sonra fikirli bir surətdə dedi:

– Bağdadın iqbal dövrünü söndürən və xəlifələrin əxlaqını pozan da bu olmadımı?! Bütün dünyanın gözəl qadınları Bağdada gətirildi. Bütün dünyanın qızılları Bağdada axıb gəldi. Hamısı da qadınlara, hərəmlərə, eys-ışrətə sərf olundu. İndisə xilafətə əyləşənlərin hökmranlıq edəcəyi müddət o qədər qısalmışdır ki, bir qadının hamilə olaraq doğmasına da kifayət vermir. Xəlifə Məstəfəbillah xilafətindən endiriləndən sonra iyirmi səkkiz qadını bir ildə doğmuşdu. Gəl bu məhəbbətləri bir tərəfə buraxıb, bir az da dünyanı unudaq, – deyərək Teyyibəni səslədi və dedi:

– Teyyibə, süfrəni açın, şərab gətirin, sən də, Müəlla da gəlib oturun, əziz qonağı məşğul edin, çünki mən öz söhbətlərimlə onu kədərləndirdim.

Süfrə qaranlıq düşənə qədər davam etdi. Bağdad gecəsinin qara saçlı qızı qara ipək əbasını üstünə saldığı zaman, qadın da qara saçları gözünün üstündən kənara ataraq Fəxrəddini dərin nəzərlərlə süzürdü. Qadının qarşısında iyirmi beş yaşlı və kişiliyə məxsus xüsusiyyətlərin hamısını mənimsəmiş gözəl, yaraşlıq, ədəbli, məlumatlı və mədəni bir gənc oturmuşdu.

Bağdad mühitində böyümüş, əsrinin incəsənət sahəsində ən yüksəklikləri əldə etmiş, bir şair qəlbi kimi həssas qəlbə malik olan bu qadın, Fəxrəddin kimi vüqarlı və zəngin bir gənci sevməyə bilirdimi?! Hələ Fəxrəddinin Bağdadda bərabəri olmayan bir qadına, bir gözələ baxmaması da, qadının Fəxrəddinə olan meyl və marağını coşdururdu, çünki Fəxrəddin öz məqsədini udurmamaq üçün qadına qarşı ehtiyatlı və etinasız davranırdı. Fəxrəddinin fikrincə, qadına öz sevgi hisslərini duyduqsa, qadın onu başqalarına qısqanacaq və Dilşadın tapılması işinə əngəl törədə biləcəkdə.

Dürrətülbağdad cariyəsi Teyyibəni səslədi:

– Teyyibə, sən də, Müəllə da, Bəşarət də hazırlanın, mən bu gecəni ağanın xidmətinə və Dəclənin səyahətinə sərf edəcəyəm, – dedi.

Qaranlıq hər tərəfi bürümüşdü. Fəxrəddinlə xanım və üç nəfər də cariyə Dəclə çayının kənarına düşdülər. Gəmilərdən ən birinci sinifli olan bir gəmini çağırdılar. Gəmi körpüyə yanaşırkən qadın:

- Bizdən başqa heç bir kəsi götürməyəcəksən, – dedikdə, ərəb:
- İtaətimiz var, – deyərək taxtanı qoydu.

Cariyələr yanlarıncə götürdükləri hazırlığı yelkən gəmisinin kiçik mizi üzərinə döşədilər. Qadın baş örtüsünü götürüb cariyəsinə verəndən sonra səyahətə lazım olan bütün vasitələri sahmana salmağa başladı və Fəxrəddinə tərəf dönüb:

– Mənim ağam! Allaha and olsun on beş ildən bəri səyahət məqsədilə bir dəfə də olsa gəmiyə oturmamışam. Bədbəxtliyimin tarixi on beş ilə çatır. Hələlik o tarixi sizə danışmayacağam, çünki insan nə qədər daş ürəkli olursa olsun yenə də mənim bədbəxtliyim tarixindən kədərlənə bilər. Hərgah dostluğumuz davam edərsə, başıma gələn hadisə haqqında sizə danışaram. Hələlik Bağdad gecəsinin Dəclə səyahəti üçün hər nə lazımsa yerinə yetirəcəyəm. On beş ildən bəri Dürrətülbağdadın səsinə eşitməyən Bağdad şəhəri, bu gecə əziz qonağın şərəfinə düzələn səyahətin səbəbinə haman səsi eşidəcəkdir.

Dəclənin suyu pəncərələrdən düşən əlvan şamların şəfəqi altında balıq beli kimi parlayırdı. Əlvan rəngə çalan dalğaların üstündə üzən yelkənlər, ağ qanadlı kələbəklər kimi titrəyə-titrəyə gedirdi. Hər yelkəndən bir səs, hər gəmidən bir nəغمə eşidilirdi. Qadın piyalələri doldurmuşdu. O, təbəssümlə Fəxrəddinə müraciət edərək dedi:

– Udun pərdələri yerindədir. İndi də ruhun pərdələrini kökləmək lazımdır. Çünki barmaqlar ancaq ruhun mənəvi sövqü altında olaraq pərdələri danışdıra bilər. Mənim ağam! Mən musiqi dərsi keçmişəm. Başqa musiqiçiləri bilmirəm, mən öz fikrimi və öz düşüncəmi söyləyirəm. Bu deyəcəyimi məktəbdə keçməmişəm, lakin bilirəm ki, udu səsləndirən ipək tellərin bir ucu da musiqiçinin qəlbindədir. Qəlbimlə udun telləri arasındakı rabitə kəsilsə, udun telləri danışmaz, danışsa da eşidicilərə zövq verə bilməz.

Bir neçə piyalə içdikdən sonra qadın udu danışdırmağa başladı və oxudu:

Bərahə Dəclə şəbəm ruzi rövşənəst im şəb,
Zi rəngi badə müradəm müzəyyənəst im şəb¹.

Bir anda Dəclə üzərindəki yelkənlərdən gələn nəغمə səsləri kəsildi, yelkənlərin hamısı Dürrətülbağdadın gəmisinin sağında, solunda və arxasında gedirdi. Yelkənlərin burnuna toxunan suyun xışıltısından başqa bir səs eşidilmirdi. Sarayların, qəsrlərin pəncərələrindən minlərcə baş çıxıb Dəcləyə baxırdı.

Qadın bir daha şərab piyaləsini doldurub Fəxrəddinə verdi və:

– Al iç, mənim ağam! Bir neçə kəlmə də ərəblər üçün oxuyacağam, kim bilir, bəlkə bu gecəki Dəclə səyahəti son səyahətimdir, – dedi və udu çalmağa başladı:

Və nəhrün müşrūqün lovnū
Kəən sədyahū hoqqanun
Və məşuqun bizişadūn
Kəən yeynahū zəbyanūn².

Qadın bu şəri oxuyub udu yerə qoyandan sonra, qoca gəmiçi qadına tərəf üzün çevirib:

– And olsun kəbənin Allahına, sizin səsinizin mələhəti ancaq Dürrətülbağdadda ola bilər. Zalimlər onu Bağdad xalqının əlindən aldılar, – dedi və ağlamaq istərkən boğazı qəhərləndi. Fəxrəddin gəmiçiyə sual verdi:

– Nə üçün onu Bağdad xalqının əlindən aldılar?

Gəmiçi oğlunu sükanın başında qoyub mizə yaxınlaşdı və söhbətə başladı:

– Onlar bir dəstə qız idi, Reydən xəlifə Müttəqibillah üçün hədiyyə göndərilmişdilər. Onların içində kiçik yaşlı olan Dürrə adlı bir qız var imiş. O çox ədəbli, kamallı, qabiliyyətli və gözəl qız imiş. Xəlifə qızı bu cür qabiliyyətdə görəndən sonra Bağdadda məşhur qul, kənz

¹ Dəclədə keçən bu gecə gündüz qədər işıqdır. Badənin rəngindən muradım və məqsədim zinət almışdır.

² Buxağı və yaqut boğazı şəfəqlənir, İki döşləri haqqa kimidir, Məşuqənin özü zişad əhlidir, Gözləri isə ahu gözlərinə bənzəyir.

və cariyə satan Fənhasin oğlanlarına müraciət edib, qızın qabiliyyətini yoxlamağı əmr etdi. Fənhasin oğlanlarından Harun bu işdə çox mahir bir adam idi. O, qızın xasiyyəti və qabiliyyəti ilə tanış olandan sonra, gəlib xəlifəyə demişdi ki, bu qızın musiqi və nəğmə üçün çox böyük qabiliyyəti vardır. Hələlik Bağdad oxuyanlarının arasında onun səsinin bərabəri görülməmişdir.

Bunun üçün xəlifə qızı, çalıb-oxumaq öyrənmək üçün, Fənhasin tərbiyəxanasına tapşırırmışdı.

Qız Fənhasin tərbiyəxanasına verildiyi zaman on dörd yaşı var imiş. Qız dörd ilin içərisində Bağdadın ən məşhur oxuyub-çalan bir qızı olur. O çox gözəl imiş, onun üzünə baxan bir daha gözüünü onun üzündən götürmək istəməzdi. Nə başınızı ağrıdım, Harun qızı çox qiymətli libaslar və daş-qaşla bəzəyib xəlifənin sarayına aparır. Harun qızı tərbiyəxanadan götürüb xəlifənin hüzuruna gedən zaman cariyələrin hamısı bir-birilə pıçıldaşıb deyirlər ki:

“Heyf olsun bu gözəl qıza, bu gecə o qoca xəlifənin qoynunda olacaqdır. Xəlifə heç vaxt bu gözəllikdə qızı öz əlindən buraxmaz”.

Bunun üçün də deyilənlərə görə, qız xəlifənin hüzuruna aparıldığı zaman qorxusundan qəlbi çırpınırmış. Qızı xəlifənin hüzuruna aparan gün fitr bayramı imiş. Xəlifə Bağdad əyanları və şahzadələri üçün böyük bayram ziyafəti düzlətmiş imiş. Ziyafətə Bağdadın məşhur oxuyub-çalanlarından bir çoxları dəvət edilmiş imiş.

Xəlifənin nədimi Əbüldar məktəb qurtaran qızın gətirildiyini xəbər verir. Xəlifə qızın hüzura gətirilməsinə əmr verir. Məclisdə olanlar musiqinin və oxuyan qızların səsinə unudub ancaq o qızın gözəlliyinə baxırırmışlar. Məclis əhlinin hamısı bir-birlərinə dönüb:

“İndiyə qədər hələ Bağdad şəhəri belə gözəl görməmişdir” – deyərək, bir-birinin qulağına pıçıldaırmış. Xəlifə qızı görərkən:

“Sübhənallah, bu necə bir xariqədir” – demiş və qızdan soruşmuşdu:

– Sənin adın nədir?

Qız demişdi ki, adım – Dürredir.

Xəlifə irəli gəlib demişdi ki:

– Öz adını yarımçıq demə! Sənin adın Dürretülbağdaddır.

Xəlifə icazə verdikdən sonra qız oturur. Xəlifə ona əmr edir ki, öz öyrəndiklərini çalıb-oxusun.

Qız elə oxuyub, elə çalırmışdı ki, xəlifə və xəlifə məclisindəkilər özünü unutmuşdu.

Xəlifə qalxıb onun alnından öpmüş və demiş ki, səni azad etdim. Sən cariyə olmaqdansa, musiqi müəllimliyinə olmalısən, sən orada hamıdan artıq fayda verə bilərsən. Sonra da xəlifə ona böyük bir qəsr, mal və dövlət bağışlamışdı. Xəlifə ona həmişə deyirmiş ki, “qızım, mənim üçün bir az oxu!”.

Qız onun ehsanlarının bərəkətindən Bağdad şəhərinin ən varlı qızlarından idi. Bağdadda onun səsinə eşitmək üçün minlərcə dirhəm qızıl xərcləyənlər var idi. Lakin onu bədbəxt etdilər. O, gözəl bir gəncə nişanlanmışdı. Gənc olduqca igid və varlı bir gənc idi. Bütün Bağdad gəncləri ona həsəd aparırdı. Nəhayət, Qahirübillah xəlifənin qardaşı oğlunun tapşırığı ilə haman oğlanı aldadıb Mədain xərabələrini görmək üçün səyahətə apardılar və orada onu boğub Dəcləyə atdılar, ölüsü də tapılmadı. O zamandan bəri haman qızın səsinə eşidən olmayıb. Bu gecə xanım oxuduqda, mən o bədbəxt qızın səsinə xatırladım. Ah, Bağdad bir daha elə oxuyan görəcəkdirmi?..

Qoca sözünü bitirdikdə Fəxrəddin qadına sual verdi:

– Qocanın dedikləri doğrudurmu?

– Tamamilə doğrudur. Əlavəyə ehtiyac yoxdur. Bu dastanı Bağdadda eşitməyən yoxdur.

– Əcəba, haman Dürretülbağdad sizsinizmi?

– Bəli, o bədbəxt sənin qarşında oturmuşdur. Sən elə bilmə ki, mən şadlığımдан oxudum. Bu gecəki Dəclə səyahətini bədbəxt ərimin xatirəsinə düzlətmişdim, çünki əziz qonaq tamamilə mənim məhv olan ərimə bənzəyir. Ona görə də mən bir neçə saatlıq keçmişlərə qayıtmaq istədim.

Fəxrəddin qadına sual verdi:

– Əriniz ərəbmidi?

– Xeyr, nə ərəb, nə də fars idi. O, Arandan Bağdada hərbi xidmət üçün gəlmiş bir gənc idi.

– Adı xatirinizdədirmi?

– Əlbəttə xatirimdədir. Onu heç unutmaq olarmı? Bədbəxtin adı Sədrəddin idi.

Fəxrəddin ağladı və qadının alnından öpərək:

– O mənim qardaşım idi, o mənim böyük qardaşım qəhrəman Sədrəddin idi, – dedi.

Qadın heyrətlə onun üzünə baxaraq:

– Əcəba, sən Fərgənəli Ömər xan deyilmisən?

– Xeyr, mən azərbaycanlı Fəxrəddinəm.

- Fəxrəddin?
- Bəli, Fəxrəddin.
- Onun özü mənə Fəxrəddin adında kiçik qardaşı və Sənubər adında anası olduğunu söyləmişdi.
- Fəxrəddin bir daha ağlayaraq:
- Bəli, yazıq qadın indi də onun yolunu gözləyir, – dedi.
- Birlikdə evə qayıtdılar. Fəxrəddin ona öz qəlbini açdı və nə üçün gəldiyini söylədi.
- Qadın isə bir az fikirləşdikdən sonra:
- Süsən xanım xəlifənin evindədir. Mən ona tərbiyə verirəm. Dilşad isə digər qızlarla bərabər Fənhasın tərbiyəxanasındadır. Süsənə görüşmək mümkündür. Lakin Dilşad olan yerə getmək üçün təzə xəlifənin icazəsi lazımdır; çünki oradakı cariyələrin hamısı xəlifələrə və şahzadələrə məxsusdur.
- Fəxrəddin fikrə getmişdi. Daha danışmırdı. Nəhayət, qadın sükutu pozaraq yavaşdan dedi:
- Sənin bir qədər ehtiyatlı olmağın lazımdır. Mən iki gün bundan əvvəl xəlifə sarayında eşitdiyim xəbərin mənasını ancaq indi anlaya bildim. Sən Dilşadı axtarmaq üçün Xüld qəsrinə getmişdinmi?
- Bəli, getmişdim.
- Sənin ölən xəlifənin nəvəsi Qətibə xatunla nə kimi haqq-hesabın vardır?
- Mənim onunla heç bir işim yoxdur.
- Səndən də başqa bir azərbaycanlı Bağdada gəlmişdirmi?
- Böyük bir heyət gəlmişdir. Heyətin sədri də mənəm.
- İndi məsələ aydındır. Mən sarayda olarkən xəlifənin kiçik qızı Aliyeyi Ülya mənə pıçıldadı ki, guya Azərbaycan heyətinin sədri Xüld qəsrinin ətrafında dolaşır, Atabəy Məhəmmədin qadını Qətibə xatunu öldürmək istəyir, buna görə də səndən çox rica edirəm ki, o tərəflərdə dolanma! De görüm onlar sənin yanına kimi göndərmişlər?
- Onun cariyəsi gəlib, mənə Dilşadla görüşdürmək üçün təşəbbüs etdiyini xəbər verdi.
- Sən əmin ol ki, onlar səni məhv etmək istəyirlər. Bu sirri bir kimsəyə açma, çünki mənə sarayın sirlərini satmaqda müttəhim edə bilərlər. Lakin yanına gələn qadıncan qorx, onun təklif etdiyi yerlərə ayaq basma! Onlar hər nə deyirsə yalandır. Dilşad sarayda deyildir.
- Bu sözlərdən sonra Fəxrəddin Səba xanımın bir daha onu aldatdığını yəqin etdi və qadına təşəkkür etdi.

Fəxrəddin Əmin qəsrinin pilləkənlərindən küçəyə düşdüyü zaman, Səba xanımın qapıda o tərəf bu tərəfə dolandığını və tez-tez Əmin qəsrinin qapısına baxdığını gördü.

O, dərhal Səba xanımın nə üçün gəldiyini anladı və gülər üzlə ona yanaşaraq:

- Mənim səmimi dostum, şübhəsizdir ki, şad xəbərlə gəlmişdir, – dedikdə, Səba xanım da:
- Mən ömrümdə heç bir kəsə qəmgin və kədərli xəbərlər vermək istəmərim. Şükür olsun ki, böyük zəhmətdən sonra səni məqsədə nail etdim. Bu axşam Dilşadı Dəclə səyahəti adına saraydan çıxaracağam. Sən də Xüld qəsrinin qarşısında məni gözlərsən. Dilşadı Muxtalə xatunun evinə aparandan sonra, gəlib buradan səni görüşə aparacağam.
- Muxtalə kimdir?
- Muxtalə dəlalliq edən bir qadındır. Evi də çox uzaqda deyil. Şəmasiyyə məhəlləsindədir. Özü də bizim üçün çox baha oturmayacaqdır. İyirmi qızıl Muxtalə xatuna verməliyik, iyirmi qızıl da sarayın qapıcılarına verib ağızlarını yummaq lazımdır. Dilşadla quru süfrədə görüşməmək üçün də bəzi şeylər almaq lazımdır. Onun üçün də heç olmasa iyirmi qızıl verməlisən. Mənim zəhmətim isə sənə qurbandır. Onun üçün heç bir şey istəmirəm.
- Fəxrəddin Dürütülbağdadın dediklərini xatırladı. Səba xanımın onu cəllad əlinə verməyə hazırlandığını yəqin etdi və özünü aldırma-yaraq gülər və razı bir çöhrə ilə dedi:
- Mən sənin kimi səmimi bir dost ələ gətirdiyim üçün özümü hədindən artıq xoşbəxt hesab edirəm. Bilirsən, Səba xanım, hazırda mən sənin gözəlliyinlə, sənin bacarıq və ədəbinlə Dilşadda olan xüsusiyyətləri müqayisə edirəm. Baxıb görürəm ki, Dilşad kimi qızlar sənin bir dırnağın belə ola bilməz. Bunun üçün də mən qəlbimi Dilşadın əlindən alaraq sənin əlinə tapşırıram. Mən artıq Dilşadı görməyə və onunla əvvəlki sevgiləri davam etdirməyə maraqlı deyiləm. Sən bilir-din ki, vaxtilə mən səni sevirdim.
- Səba fikirli bir surətdə dedi:
- Nə üçün də bilmirdim.
- İndi necə, qəlbində haman sevgilərdən az da olsa qalırımı?
- Sənin səmimiyyətinə inansaydım, mən ancaq sənin olardım.

- Məndən bir səmimiyyətsizlik gördünmü?
- Sən bir zaman məni tamamilə atdın.
- Yəne də buna sən özün səbəb oldun. İndi isə təklif edirəm, sözün nədir?

Səba xanım Fəxrəddinin onu bir sevgi ilə qarşılayacağına heç də inanmırdı. Onun üçün bu təklif olduqca əlverişli idi. Çünki o, Atabəy Məhəmmədlə Qətibə arasında yaratdığı qorxulu macəradan müvəffəqiyyətlə qurtara biləcəyinə əmin deyildi. Artıq o, Qətibənin bütün sirlərini Atabəy Məhəmmədə vermişdi. Hətta Qətibəni aldadıb Dilşadın dilindən Fəxrəddinə yazılan:

“Mənim ruhum! Bağdada olduğun zaman eşqinlə bütün varlığımı qurban etməyə hazır olan əsirini unutma, tez-tez görüşə gəl!” məzmunlu məktubu da Atabəyə göndərərək məktubun Qətibə tərəfindən Toğrula yazıldığını bildirmişdi. Səba xanım başladığı oyunun müsbət nəticə verəcəyinə ümid bəsləməirdi. O hər cür olursa olsun, özünü nüfuzlu bir adamı bağlayaraq paytaxtdan qaçmağı düşünürdü. Səba xanım bildirdi ki, Fəxrəddin onu müdafiə etdiyi təqdirdə, o, Azərbaycanda azad yaşaya bilərdi, onu nə Qətibə, nə də başqaları cəzalandıra bilməzdi.

Səba xanım artıq Fəxrəddinin məhv edilməsi haqqında deyil, yaşaması barəsində düşünürdü. O, bu düşüncələrin təsirində olaraq başını qaldıraraq Fəxrəddinin üzünə baxdı və utana-utana dedi:

– Sözüm sözdür. Mənim sevgilim, sözlərindən bütün gənclik xatirələrim canlandı. Lakin səndən bir ricam vardır. Özünü Qətibədən gözlə. O səni məhv etmək istəyir. Çünki o, atasının öldürülməsi səbəbini səndə və Nizamidə görür. Hüsəməddin bu barədə Qətibədən böyük tapşırıq almışdır. Hüsəməddin səni də, Atabəyin oğlanlarını da, şair Nizamini də öldürməyi öz öhdəsinə götürmüşdür. Zənn edirəm ki, Nizamini öldürmək üçün iki gün bundan əvvəlki müşavirədə qərar çıxarıldı.

- Hansı müşavirədə? Bu müşavirə harada çağırılmışdı?
- Müşavirəni Qətibə xatun Müstəşidbillahın sarayında çağırılmışdı.
- Müşavirədə kim iştirak edirdi?
- İştirak edənlər: Zəhir Bəlxi, şair Kəmaləddin və Sultan Toğrul idi. Orada səni və Nizamini qətl etdirmək qərarını çıxartdılar. Səni burada, Nizamini isə Gəncədə öldürəcəklər.
- Nə vasitə ilə öldürəcəklərini bilmədinmi?

– Toğrul tərəfindən Gəncəyə üç nəfər adam gedəcəkdir. Şairə Toğrulun məktubunu aparıb “Xosrov və Şirin” dastanını yazmasını rica edəcəklər. Onların göstərişi nəticəsində müəyyən adamlar Nizamini öz evində öldürəcəklər.

– Gəncəyə məktub aparanların adını bilirsənmi?

– Bilirəm.

– Kimlərdir?

– Toğrulun məktubunu aparanlardan birisi onun xüsusi katibi Əbülqədir, ikincisi xas qulamılarından Cəmad, üçüncüsü isə Mülhimdir.

– Onlar yola düşdülərmi?

– Xeyr, hələlik buradadırlar. Bəlkə sabah yola düşdülər. Toğrulun məktubunu düzəltmək Zəhir Bəlxi və Kəmaləddinə tapşırılmışdır. Müəyyən bir zaman özünü mühafizə edə bilsəydiniz, sonra Qətibənin intiqamlarından əmin ola bilərdiniz; çünki Qətibənin Atabəy yanında olan əvvəlki mövqeyi qalmamışdır. O sarsılmaq üzrədir. Qorxmayın, onun varlığını çeynəməyə başlamışam. Sən ki, mənim qüdrətimi bilirsən. Lakin bir hadisə baş verdiyi təqdirdə məni müdafiəyə söz verməlisən.

– Əmin ola bilərsən. Azərbaycanda heç kəs sənə gözünü püfləyə bilməz. Lakin sən mənimlə sıx və səmimi əlaqədə olmalısən. O hiyləgər qadına aldanmamalısan. Onun gördüyü işlərin hamısı bizim və Vətənimizin zərərinədir.

Çox danışdıqdan sonra Səba xanım məhzun bir surətdə Fəxrəddinin əlini sıxaraq:

– Təəssüf ki, biz sabah səhər saat səkkizdə Bağdaddan gedirik; çünki Atabəy bir gün əvvəl Həmədandan Bağdada hərəkət etmişdir.

– Zəhir Bəlxi və Toğrul da gedəcəkdirmi?

– Burada ancaq Hüsəməddin qalacaqdır. Sən ondan ayıq ol. O, yalnız sənə başını Qətibəyə apardığı zaman onu bir qadın kimi mənimseyəcəkdir.

Fəxrəddin sui-qəsdə təcili qasidlə Gəncəyə xəbər vermək üçün Səba xanımdan ayrıldı və vidalaşarkən:

– Əmin ol, səni Azərbaycana aparacağam, – dedi.

Fəxrəddin məktubu yazmaq üçün Əmin qəsrinə qayıdaraq otağın qapısını bağladı. Məktubu yazmağa başladı:

“Möhtərəm və əziz dostum, böyük şairim! Bu gün beş gündür ki, Bağdaddayam. Mən indiki Bağdadı gördüyüm zaman iqbal dövründə

burada nə qiyamətlər olduğunu təsəvvürümə gətirdim. Mən buradakı qəsləri, sarayları və kaşanələri gördüyüm vaxt islam dünyasının yoxsul və dilənçi halında yaşamasının səbəbini öyrəndim və bizə din verən xəlifələr paytaxtında böyük bir dinsizlik hökm sürdüyünə inandım. Xəlifələr tək özləri üçün deyil, sevimli cariyələri üçün belə şahanə saraylar, qəslər tikdirmişlər.

Sənə yazmaq üçün o qədər məsələlər vardır ki, burada oturub bir kitab yazmaq olar. Hələlik Atabəy Məhəmmədin özü Bağdada gəlməmişdir. Mələkəsi buradadır. Mələkə Zəhir Bəlxı, Kəmaləddin və Hüsəməddini başına yığıb bəzi sui-qəsdilər hazırlayır. Bu dəstə bəd-bəxt Toğrul da əllərində alət edibdir. Mən sənəin vəsiyyətlərini unudaraq yenə də alçaq Səba xanıma inandım. O mənə Dilşadla görüşdürmək bəhanəsilə ölümə aparmağa gəlmişdi, lakin iqbəl mənə əxlaqsızın əlindən qurtardı. Nəticədə mən onu aldatdım. O, böyük bir sui-qəsdin mündəricəsini mənəim əlimə tapşırırdı. Mənəi öldürməyi Hüsəməddinə və Səba xanıma həvalə etmişlər imiş.

Sənəi öldürməyi isə Toğrulun katibi Əbülqədərə, onun xas qulamı Cəmada və Mülhimə tapşırırmışlar. Onlar sənə Toğrulun məktubunu gətirəcəklər. Məktubda, Toğrul sənədən “Xosrov və Şirin” dastanını yazmağı xahiş edəcəkdir. Onlar sənəi öldürmək üçün başqalarını da gətirəcəklər. Rica edirəm, saymazlıq etmə. Ələəddin üçün də məktub göndərdim.

Bagdad, *Fəxrəddin*”.

XƏLİFƏNİN QIZLARI

Bu gün Dürretülbağdad öz qaynı Fəxrəddinin şərəfinə bir ziyafət təşkil etmişdi. Ziyafətdə ölmüş xəlifə Müstəşidbillahın qızları, cariyələri, Bağdadın musiqi və incəsənət xadimləri və sairləri iştirak edirdi.

Günorta azanından bir saat keçmiş Dürretülbağdadın qəsrinin qarşısında xəlifə Müstəşidbillahın qızları və iyirmi cariyəsini gətirən ipək örtüklü taxt-rəvanlar dayandı.

Yaşıl atlas don geyinmiş və alınlarına yaşıl ipək çalma çalmış gözəl qızlar tovuz quşu kimi çiçəkli xiyabanları gəzir və qəhqəhə ilə gülürdülər. Gəncədən qırx bir qızla bərabər Əmir İnanə tərəfindən xə-

lifəyə hədiyyə göndərilən Süsən də xəlifənin qızları ilə bərabər Dürretülbağdadın ziyafətinə gəlmişdi. Ona vaxt ikən, Fəxrəddin ziyafətə gəldiyi zaman tanış olduğunu bildirməməsi tapşırılmışdı. Çünki xəlifənin qızları Fəxrəddinin Dilşadı aramaq üçün gəldiyini bilməməli idilər.

Xəlifənin qızı Aliyeyi Ülya Dürretülbağdad müraciət edərək:

– Müəllimə bizi öz qaynı ilə tanış etmək istəmirmi? – dedikdə, Dürretülbağdad qızların qolundan tutub balkona çıxardı. Fəxrəddin müəllimlər və musiqi xadimləri ilə şirin söhbət edir və Bağdad xalqının adət və ənənələri haqqında məlumat yığırdı.

Fəxrəddin yaşıl ipək paltar geymiş qızları gördüyü zaman, xəlifə qızları olduğunu yəqin etdi. Çünki rəsmi ziyafətlərdə əbbasilərin erkəkləri qara, qadınları isə yaşıl paltar geyməyi adət etmişdilər.

Dürretülbağdad Fəxrəddinin qolundan tutaraq qızlara:

– Möhtərəm qaynım Fəxrəddinlə tanış olun, – dedi.

Xəlifənin qızı Aliyeyi Ülya Fəxrəddinlə tanış olandan sonra Dürretülbağdad təərəf döndü:

– Qaynım gəlib deməsəydin, mən ağanı görən kimi, rəhmətlik Sədrəddinin gəldiyini zənn edəcəkdim.

Dürretülbağdad da cavabında:

– Mən özüm də möhtərəm qaynımı gördüyüm zaman elə zənn etdim. Hazırda möhtərəm Fəxrəddinin gəlməsi ilə özümü Bağdadın ən xoşbəxt qadını hesab edirəm, hətta qaynanam da sağ imiş, – dedi və xəlifənin qızlarının qolundan tutaraq əlavə etdi:

– İndi də gəlin sizə qaynımın mənəim üçün gətirdiyi hədiyyələri nişan verim.

O, qonaqları və xəlifənin qızlarını hədiyyələr qoyulan otağa gətirdi. Xəlifənin qızı Aliyeyi Ülya otağa girən kimi geri qayıdıb ev sahibinə dedi:

– Qoy qoca namazı qılıb qurtarsın, rahatsız etmə!

Qadın gülümsəyərək cavab verdi:

– Otaqda namaz qılan yoxdur, gördüyün xəlifə Müttəqibillahın xalçada toxunmuş şəklidir.

Bu sözdən sonra qonaqların hamısı təəccüb etdi. İçəri girmək üçün tələsirdilər. Bir anda hamısı xalçanın ətrafına yığılmışdı. Xalçaya baxanların hərəsi ona bir cür qiymət qoyurdu. Nəhayət, Dürretülbağdadın özü xalçanın qiymətini təyin edərək dedi:

– Xalçanın əsas qiyməti orasıdadır ki, onu mənə qaynım almışdır.

Bu son qiyməti qonaqların hamısı təsdiq etdi.

Xalça olan otaqdan çıxaraq böyük çini güldan qoyulan otağa girdilər. Qonaqlar bir ağızdan: – Keçmişdəki Bağdad qəsrlərinin iç üzünü ancaq bu əntiqə tarixi güldanın üzərindən oxumaq kifayətdir, – dedilər.

Sonra Dürretülbağdad qadınları başqa bir otağa gətirib Çində, Əbubəkr xəlifənin qadını Ümmi-Rəman üçün toxunmuş və Çin mələkəsi tərəfindən hədiyyə göndərilmiş xələti göstərdi və sonra onu əyninə geydi.

Xəlifənin qızı zəngin xələtin döşlərindəki yazını oxuyandan sonra Dürretülbağdadın üzündən öpərək:

– Hazırda mənim müəlliməm islam dünyasının ən zəngin bir qadındır. Xalça və güldan nə qədər nəfis, nə qədər qiymətlidirsə, öz yerində, lakin Çin xələtinin İslam tarixi üçün müqəddəs bir irs olaraq böyük və əhatəedilməz bir qiyməti vardır.

Qonaqların hamısı qiymətli şeylərin ətrafında məşğul idi. Onların hər birisi güldan haqqında öz fikrini deyirdi. Fəxrəddin hamıdan arxada durub qonaqların sözlərini eşidirdi. Buna görə Süsən Fəxrəddinə yanaşib yavaşdan soruşdu:

– Bizi Bağdadın bəzəkli qəfəslərindən qurtara biləcəksənmi? Bilmirəm, Dilşadı görə biləcəksənmi? Çünki onun yanına getmək çox çətinidir. Onun işi gecə-gündüz ağlamaqdır.

Fəxrəddin yavaşdan dedi:

– Süsən, əmin ol! Sizi buradan aparmamış Azərbaycana qayıtmayacağam. Ehtiyatlı ol, mənim məqsədimi heç bir kəsə bildirmə.

Aliyeyi Ülya hədiyyələrə çox diqqətlə baxdıqdan sonra bir daha Fəxrəddinin yanına gəlib Dürretülbağdada göstərdiyi mehribanlıq səbəbinə razılıq etdi və hədiyyələri təriflədi.

Xəlifənin qızlarının nəzəri ancaq Fəxrəddinin üzündə idi. Fəxrəddin ərəbcə təmiz danışa bilmədiyi üçün mütərcim vasitəsilə danışmaq məcburiyyətində idi. Lakin xəlifənin kiçik qızı Mütərra xanım, Fəxrəddinlə farsca çox azad danışmağa başladı və:

– Dürreni aparmaq üçünmü gəldiniz? – dedikdə, Fəxrəddin də:

– Orası xanımın öz marağından asılıdır, – dedi.

Xanım isə:

– Mənim məqsədim qayınlarımı və qaynanamı Bağdada gətirməkdir. Hərgah buna müvəffəq ola bilməsəm, özüm onların ziyarətinə gedəcəyəm, – dedi.

Musiqiçilər və xanəndələr oxuyub-çalmağa başladılar, hamı bal-kona qayıtdı. Süfrədə qızardılmış quşlar, balıqlar, düyüdən hazırlanmış cürbəcür yeməklər, Bağdada məxsus dadlılar, halvalar və sairələri var idi. Buzlu şərbət, iskanəbi qonaqların sevimli içkiləri idi.

Xəlifənin qızları Aliyeyi Ülya və Mütərra xanımlar Dürretülbağdada yalvarıb deyirdilər:

– Rica edirik, möhtərəm ağamızı bərabər götürüb Xüld qəsrinə gətirin.

Hamıdan sonra Mütərra xanım Fəxrəddinə yanaşib soruşdu:

– İndi deyin görüm, təzə xəlifənin cülusu münasibətilə təşkil edilən kuy və çövkən rəsmində iştirak edəcəksinizmi?

Fəxrəddin:

– Mənim bu işlə o qədər də tanışlığım yoxdur. Kim bilir, bəlkə də iştirak etdim, – dedikdə, qız da cavabında:

– Sizin mərhum qardaşınız kuy və çövkən oyununda qalib gəlirdi üçün Dürretülbağdad onu sevmişdi. Dürretülbağdad qəhrəmanları sevdiyi üçün qardaşınıza ərə getdi.

Xəlifənin qızı bu sözləri dedikdən sonra gözlərini yerə dikib utana-utana əlavə etdi:

– Bilmirəm siz də qalib gələ biləcəksinizmi? Çünki mən də qəhrəmanları sevirəm.

– Eybi nədir... Hərgah xəlifə icazə verərsə, mən də öz yerimizin qaydasınca bir neçə top və çövkən ataram.

Xəlifənin böyük qızı Aliyeyi Ülya söhbətə müdaxilə edərək dedi:

– Lakin ehtiyatlı olmalısınız. Türküstanlılar kuy və çövkən işində hər yerin xalqından sənətkarlırlar. Bu işdə Türküstan atlarının da əhəmiyyəti vardır.

Dürretülbağdad sözə müdaxilə edərək:

– Rəhmətlik Sədrəddin öz gətirdiyi atı ilə iki il tamam kuy və çövkən meydanını ələ ala bildi. Nədənə sə rəhmətlik bədbəxt olduğdan sonra, at da xəstələnib öldü.

Fəxrəddin cavabında dedi:

– Haman atın nəslindən daha igid bir at özümlə bərabər gətirmişəm.

Çalib-oxuyanlara çox az vaxt verilirdi. Hər kəs bu gün Dürretülbağdadın oxuyacağına inanırdı; çünki o öz qayını Fəxrəddinin şərəfinə verilən bu ziyafətə olduqca əhəmiyyət verirdi.

Dürre öz çalan cariyələrini çağırıb oxumağa başladı. Süsən isə fürsəti əldə edib Fəxrəddinin yanında oturdu. Fəxrəddin ona yavaşdan deyirdi:

– Sabah, yəni o birisi gün Dilşadın yaşadığı yərə səyahət üçün gedəcəyəm. Nəticəni Dürretülbağdadın vasitəsi ilə sənə xəbər verərəm. Mənə deyiləsi hər nə sözün olsa, ona deyə bilərsiniz. Lakin heç bir kəsə hiss etdirmədən hazırlanmalısən. Hər nə olursa olsun, sizə buradan nicat verəcəyəm.

Süsən bu sözləri eşidəndən sonra bir ah çəkərək:

– Əmir İncə orada bizə dinc həyat verəcəkdirmi? – dedikdə, Fəxrəddin:

– Əmir İncə də, onun vəziri Toxtamış da dara çəkdik. Qızların, kənizlərin zindanı olan sarayın da daşını daş üstə qoymadıq.

QADINLAR VƏ QIZLAR DÜNYASI

Səhər saat 7-də xəlifənin nümayəndəsi Asəf Azərbaycandan gələn heyət ilə bərabər kənizlər və cariyələrin tərbiyəsi ilə məşğul olan və eyni zamanda kənizlər və cariyələr satmaqla məşhur olan Fənhas müəssisəsinə yola düşdülər. Fənhasın müəssisəsi “Bəndəfruş” bazarının şərq tərəfində düşən kiçik bir şəhərdən ibarət idi.

Qapını vurdular. Fənhas müəssisəsinin xidmətçilərindən Həyyan qapıya gəldi. Asəf xəlifənin fərmanını göstərərək səyahətçilər gəldiyini xəbər verdi. Fənhasın nəvəsi Mərhəş cübbəsinin otəklərini yerlə sürüyə-sürüyə qapıya gəldi, fərmana və fərman gətirənlərə baş əyib qonaqları içəri buraxdı.

Qonaqlar geniş və əlvan güllər əkilmiş həyətin axırına qədər gəndən sonra qəsrin böyründəki böyük bir qapıdan içəri girdilər. Bura qul və kənizlərin ümumi göstəriş yeri idi.

Bura geniş, dəyirmi və üstüörtülü bir meydança şəklində idi. Dəyirmi binanın hər tərəfi kiçik otaqlardan ibarət idi ki, bunların sayı-hesabı yox idi. Fənhas müəssisəsinin müdiri səyahətçilərə bu meydança və ətrafındakı otaqlar haqqında məlumat verərək deyirdi:

– Buranı Rəşid xəlifənin vaxtında rəhmətlik Fənhas tikdirmişdir. Buranın adına o zamanlar “Qadınlar və qızlar dünyası” deyirlərmiş. Ən adi zamanlarda burada iyirmi minə qədər kənizlər, cariyələr və qulamlar bəslənir və satış üçün tərbiyə olunurmuş. Hazırda isə yeddi-əkkiz mindən artıq kəniz, qul və cariyəsi yoxdur. İndi buyurub otaq-

ları və cariyələri tamaşa edə bilərsiniz, – dedi və səyahətçilərin qarşısına düşdü.

Meydançanın ətrafında cariyələrə, kənizlərə və uşaq ikən pul ilə alınan qullara tərbiyə vermək və ixtisas öyrətmək üçün müəssisədən maaş alan üç yüzə qədər müxtəlif ixtisas sahibi düzülüb səyahətçiləri salamlayırdı.

Meydançanı gedib başa çıxandan sonra birinci hücrəyə daxil oldular. Burada bir dəstə ağ irqdən qız var idi, yaşları çox az idi. Ən çox yaşda olanları on yaşdan artıq olmazdı. Bu qızlar təqribən tamamilə çılpaq idi. Onların önlərinə tutduqları bir parça bezdən başqa heç bir libasları yox idi.

Onların səyahətçilərdən qorxması, dəhşət və həyəcan göstərməsi səhra xalqlarından olduqlarını göstərirdi. Qıvrım saçlarının bir-birinə qarışması saçlarının daraq görmədiklərini bildirirdi. Lakin bu qızların çöhrələrində təbii bir gözəllik oxunurdu. Üzlərinin ağ və qırmızılığı, tər və təzəliyi bu bədbəxt gənclərin tamamilə sağlam olduqlarını göstərirdi. Gözlərinin görünüşü isə müxtəlif idi; bəzisi qara müşk rəngində, bəzisi mavi, bəzisi də alagözlü idi. Saçlarının rəngi də gözlərinin rəngi ilə həmahəng idi.

Qapı açılarkən, onlar səyahətçiləri gördülər. Vəhşi ahular ovçunu gören kimi hürküsməyə başladılar. Onların məsum gözlərindən qorxu süzülüb tökülürdü. Onlar qaçmaq üçün yer axtarırdılar. Nəhayət, səyahətçilərin gözlərinə görünməmək üçün biri digərinin arxasında gizlənməyə çalışırdı. Bəziləri isə üzlərinə baxılırkən, gözlərini qapayırdılar.

Fəxrəddin bu mənzərəni görərkən təəccüb etdi. Müəssisə müdirinin üzünə dərin bir diqqətlə baxdı. Müdir dərhal o baxışın mənasını anladı və dedi:

– Mənim ağam, bu vəhşiləri görürkən təəccüb etməyin. Sizin xəlifə saraylarında təsadüf etdiyiniz qəşəng kənizlər, oxuyan qızlar və xəlifənin diqqətini cəlb edən nadir və gözəl cariyələr, gözəl səslərlə Bağdad dünyasını silkələtdirilənlərin hamısı əvvəlcə bu hücrədə gördüyünüz vəhşilər kimi idi. Onların hamısı əvvəlcə bu hücrəyə girməyə məcbur idilər. Mən sizi qəsdən bu otağa əvvəlcə gətirdim ki, siz Bağdadda gördüyünüz gözəllərin, oxuyub-çalənlərin üzərində nə qədər zəhmət çəkildiyini təyin edə bilərsiniz.

Siz bu mənzərəni nəzərə aldığınız zaman, kənizlərin və bütün Şərqdə şöhrət qazanan gözəllərin ibtidai həyatını öyrəne bilərsiniz.

Bunların içərisindən elə qabiliyyətli və gözəl kənzilər çıxı biləcəkdir ki, Bağdad bazarında on min dirhəm qızıl qiymətinə satılacaqdır.

Həmin bu cür vəhşilərin içərisindən vaxtilə mərhum Fəhəş Fəridə kimi dünya gözəlini hazırlayıb Bağdad saraylarına buraxmışdı¹. Fəridənin özü də əvvəlcə bunlar kimi vəhşi idi. Sizin fikrinizcə, vaxtilə bütün Bağdadın ruhunu yığb öz əlində saxlayan Dürətülbağdad anasından o şəkildəmi, o qabiliyyətdəmi doğulmuşdu? Dürətülbağdadın özü də əvvəlcə həmin vəhşilər kimi olmuş və bu hücrədə yaşamışdır.

Fəxrəddin müəssisə müdirinə sual verdi:

– Bunları nə vasitə ilə ələ gətirirsiniz?

– Qul və kənz alverçiləri Türkünstanı, Rumu və sair vilayətləri dolanı, çox əziyyətlər çəkir, hətta bəzən ölümə də üz-üzə durur, nəhayət, bunları ələ gətirirlər.

– Bunları nə vasitə ilə ailələrindən alırlar?

– Bəzilərinə müharibə zamanı əsir götürüb satırlar, bəzilərinə analarından az bir para müqabilinə alırlar. Vergi hesabına alınanlar da vardır.

Fəxrəddin nifrətedici bir halda sual verdi:

– Məgər bunları ata-analarından ayırmağı günah bilmirsinizmi?

Bunları uşaq ikən qübrət vilayətlərə sürməkdən utanmırlarmı?

Müəssisə müdiri bu suala gülə-gülə cavab verdi:

– Mənim ağam, nə üçün də utansınlar. Bir halda ki, bunlar üçün səadətli və rahat gələcək düzəltməyə çalışırlar, nə üçün də utanmaq!.. Çünki bu bədbəxtləri zillət və əziyyətin və vəhşiliyin əlindən alıb şəhərə gətirirlər, mədəni insanlar arasına girməyə hazırlayırlar. Onlar burada rahatlığa və asayişə çatırlar, adam olurlar. Bəzən onların nail olduğu rahat və səadətə Bağdadın şahzadələri və əyanları belə nail ola bilmirlər. Hərgah onların gözəllikləri ilə bərabər səsləri də olursa, səadətin ən uca dərəcəsinə çatı bilirlər. Belələri ancaq əlli nəfərdən birisi ola bilər. Musiqi ixtiraçısı, şairlər və başqaları da bu vəhşi hesab etdiklərinizin cərgələrindən çıxır. Burada qızların ixtisas qabiliyyətləri yoxlanır, layiq olduqları ixtisaslara təhkim olunurlar. İndi bunların arasında hazırladığımız hər cür kənziləri görə bilərsiniz.

Müdirin bu sözlərindən sonra Fəxrəddin dərin düşüncələrə dalaraq öz-özünə:

“Xudavənda, biz gör necə bir əsrdə yaşayırıq ki, bədbəxt insanlar səadət dünyasına əsirliyin içərisində əzilə-əzilə aparılır” – deyirdi.

Müəssisə müdiri səyahətçiləri başqa bir hücrəyə gətirib qapını açdı. Orada qara rəngli, qıvrım tükü və dodaqları sevirik uşaqlar var idi. Bunlar zəncilərdən və afrikalılardan ibarət idi. Bunlar əvvəlinci hücrədəki uşaqlardan daha vəhşi idilər. Müdir səyahətçilərin buradan da tez çıxmaq istədiklərini dərhal hiss etdi və dedi:

– Bunları qul alanlar çox müxtəssər bir qiymətə alırlar, yaxud da biyabanlardan özləri ovlayıb gətirirlər. Biz bunları alıb alçaq işlərə öyrəderik. Çöl işləri, həyətçilik, mehtərlik, tövləçilik və ağ kənzilərə xidmət etmək kimi xidmətləri öyrədib sonra satırıq.

Müdir səyahətçiləri üçüncü otağa gətirdi.

– Bu otaqdakılar bərbərilərdir. Bu qızları qul və kənz alanlar Afrikadan alıb Bağdada gətirirlər. Məlumunuz olmalıdır ki, bunların əksəriyyəti cərimə, vergi və hərbi təminatı müqabilində alınan qızlardır; çünki qəbilələr bir-birini məğlub etdiyi zaman ələ keçirdikləri qızları və oğlanları satırlar.

Başqa bir otaqda Kiçik Asiyadan gətirilən qızlar toplanmış idi. Bunları görmək Fəxrəddinin xoşuna gəlmədiyindən tez çıxıb başqa otağın qapısında dayandı.

Müdir onları ümumi bir otağa gətirərək dedi:

– Bunlar bəzəkçilik, lələlik, aşpazlıq, dərzilik öyrənmiş qızlardır. Bağdad xalqının bir çoxu buradakı qızlardan alıb özləri üçün qadınlığa qəbul edirlər. Olduqca tərbiyəli və namusları düzgün qızlardır.

Başqa bir otağa girdilər. Müdir izahat verərək dedi:

– Bu qızlar məzhəkəçilik və nədimlik öyrənmiş qızlardır. Bunlar ölümləri güldürməyə qadırdırlar. Bağdad kübarlarının hərəmxanalarında mütləq məzhəkəçi qızlardan olmalıdır. Bunların qiymətləri də böyükdür.

Fəxrəddin onların üzündə məzhəkəçiliyə və nədimliyə dair baxışlar oxuyurdu. Aşaf səyahətçilərin yorulduğunu hiss edərək:

– Cavan və gözəl kənzilər olan otaqları göstərin, – dedi.

Buna görə də müdir bir neçə otaq keçdikdən sonra bir otağın qapısını açıdırıb:

– Buyurun, – dedi.

Səyahətçilər içəri girdilər. Bu otaqdakılar on beş yaşından iyirmi yaşına qədər olan yetişmiş qızlar idi. Lakin onlar əvvəlki otaqda olanlar kimi qorxmurdular. Özlərini şən və məsrur göstərməyə çalışırdılar.

¹ Fəridə Rəşid dövrü vəzirlərindən Fəzlin sevgili cariyəsi idi.

Onlar boyunlarında qiymətli boyunbağları, qulaqlarında zümrüd sırgalar daşıyır və səyahətçilərin diqqət-nəzərini cəlb edirdilər.

Fəxrəddin nə qədər göz gəzdirdisə də Dilşadı orada görmədi. Otaqdan çıxmağa tələsirdi. Qızların səyahətçilərdən utanıb qızarması da gözəlliklərinə başqa bir gözəllik əlavə edirdi.

Fəxrəddinin nəzərini gözəl və şux bir qız cəlb etdi. Bu qızın fətnəli və əsrarəngiz gözləri var idi. Haman qız bütün səyahətçilərin qəlbini özünə məftun etmişdi.

Fəxrəddin qızı farsca çağırırdı, lakin qız cavab vermədi, utandığından qolunu üzünə hayıl etdi, müdir isə izahat verib dedi:

– Bu qızlar satılmaq üçün deyil, xəlifə üçün göndərilən qızlardır ki, burada tərbiyə veririk. Haman siz səslədiyiniz qız nə ərəb, nə də fars dillərini bilir, yavaş-yavaş öyrədirik, çünki qız azərbaycanlıdır.

Fəxrəddin daha danışmadı, qəlbində məqsədinə yaxınlaşdığını kəsdirib durdu. Müdir ziyarətçilərə tərəf dönərək:

– İndi sizə elə gözəllər göstərəcəyəm ki, əvvəl gördüklərinizi tamamilə unudacaqsınız, – deyə qapını açıb səyahətçiləri içəri buraxdı və:

– Bu kənzilər Bəsre, Kufe və Şamdan gətirilən kənzilərdir. Bunların şirin ləhcələri, duzlu danışqları, mütənəşib əndləmləri və alıcı, xumar və mərgub gözləri vardır.

Fəxrəddin, önündə cənnət qapısı açıldığını hiss etdi. Qızlardan bəziləri qısa qamətli, bəziləri arıq, bəziləri kök idi. Lakin hamısı öz yerində gözəl və sevimli idi. Qızlar Şam və Bağdadın ən nəfis ipəklərindən paltar geymişdilər.

Sonra müdir səyahətçilərə tərifləyə-tərifləyə dedi:

– Sizə elə gözəl və kök bir kənz göstərəcəyəm ki, başından böyük bir kuzə su töksən bədəninin bir tərəfini islatmaz. Bu qız gözəllik tarixində məşhur olan Təlhənin qızı Aişəni həm köklükdə, həm də gözəllikdə keçmişdir¹.

Müdir səyahətçiləri Bumi kənzilərin otağına gətirdi.

– Görünür ki, ağaları yordum, indi bir az dincinizi almaq üçün şeir oxuyan və musiqi çalan kənzilər olan otağa buyurun, – dedi və zəngin xalılarla döşənmiş böyük bir otağın qapısını açdırdı. Otaqda ətraflarda yumşaq balıqlardan ibarət bağlamalar qoyulub, bağlamaların qarşısın-

da məxmər örtülü yumşaq döşəklərin üstündə, tükləri müşkdən daha qara olan ən gözəl qızlar oturmuşdu.

Qızlar alınlarına zərlə tikilmiş yaşıl və saçaqlı dəsmallar bağlamış, dəsmalların saçaqlarından qırmızı yaqut dənələri asılmışdı.

Onlar saçlarına zinət verməklə bərabər, özlərini Şərqin ən qiymətli ətirlərilə ətirləmişdilər.

Bu qızların içərisində ən gözəli qaragözlü bir qız idi. O, üzünü çevirəndə buxağının altı günəş kimi işıqlanırdı. Qızın o tərəf bu tərəfində iki başqa qız da oturmuşdu. Bunların hamısının libası bir qiymətdə, bir əndazədə və bir ölçüdə idi. Müdir aralıqda oturan qızı səslədi:

– Qalx, xəlifənin qonaqlarına salam ver, – deyincə, qız qalxdı, lakin kök olduğu üçün çox çətinliklə ayağa qalxdı. Ayağa qalxdığı zaman yaşıl ipək donunun ətəkləri ayağına dolaşırdı.

Müdir Fəxrəddinə müraciət edib dedi:

– Qurban olum, bu qızı danışdırın, çox xoşləhcə qızıdır.

Fəxrəddin ona rəsm-təarif göstərincə, qız da ona səfa gəldin etdi.

Fəxrəddin qızın haralı olduğunu soruşduqda, müdir:

– Bəsredə böyümüşdür, lakin əslən gürcüstanlıdır. Bunu uşaq ikən almışıq. Əvvəlcə haman hücrədə gördüyünüz uşaqlar kimi idi, lakin huşyar, qabiliyyətli qız olduğunu gördüyümüz üçün Bəsreyə göndərdik. Orada Quran, ədəbiyyat və şeir öyrəndi, sonra onu mənim yanıma gətirdilər. Səsinin xoşluğundan və ləhcəsinin şirinliyindən heyrtləndik. Hazırda bunun musiqi elmindəki məharəti bütün Bağdad oxuyanlarının arasında məşhurdur.

Fəxrəddin müdirə bir daha sual verdi:

– Onun özünün dediyi şerlərindən hazırda varmı?

– Vardır. Alnına çaldığı ipəyin üstünə zərlə tikdiyi öz şerləridir.

Qızın alnına baxdıqda ipək çalmanın üstündə ərəbcə bu şerləri gördülər:

Leylə hüsni-xəzab, zina ləkfi,
Hüsni kəfa zina liküllü xəzab¹.

Fəxrəddin bu şeirdən həddən artıq xoşlandı və müdirə dedi:

– Afərin olsun bu çalmanı ixtira edən və bu şeri yazan qıza!

¹ Təlhə Məhəmmədin yaxın söhbətçilərindən idi. Məhəmməd onu behiştə gedəcəyinə inandırmışdı; onun qızı Aişə Məhəmməd dövrünün gözəllərindən idi.

¹ Sənə bəzək lazım deyil. Sənin öz gözəlliyin sənin üçün zinətdir.

Müdür dedi ki:

– Çalma qızın öz ixtirası deyil. Bunu Rəşid xəlifənin bacısı Aliyə xanım ixtira etmişdir¹. Zinət dünyada ancaq qadınlara minnətdardır.

Qızlar bu zaman divarın dibinə çəkilib öz gözəlliklərini aynada yoxlayırdılar.

Müdür qızları tərif edib dedi:

– Vaxtilə Əmirəlmöminin Rəşid xəlifə bu cür qızların birisini yüz min dinara alırdı.

Müdür otaqlarının bir çoxunun haqqında qapını açmadan məlumat verib keçirdi. Fəxrəddin isə bunların heç birisinə əhəmiyyət vermirdi. O ancaq Dilşadı axtarırdı. Nəhayət, müdür yenə sözə başlayıb dedi:

– Yaxın zamanda Bağdad dünyasına məşhur oxuyan, eyni zamanda misli görülməyən bir gözəl qədəm qoyacaqdır. O qız, Möhtəddinin təbiyyə üçün bura göndərdiyi Dilşad adlı bir qızıdır.

Fəxrəddin Dilşada rast gəlmək istəmədi, çünki o, Dilşadın özünü ələ ala bilməyəcəyini və ağılaqla sirləri açacağını yəqin edirdi. Buna görə də Dilşadla görüşməkdən vaz keçdi.

Müəssisə müdiri gözəl bir bağçalıqda səyahətçilər üçün yemək və şərbət hazırlamışdı, çünki naharın vaxtı keçirdi, Əmin qəsrinə qayıtmaq isə çox uzun çəkəcəkdi. Səyahətçilər müəssisə müdirinin verdiyi ziyafətdən olduqca məmnun qaldılar, çünki onlar vaxtlarını gözəl kənizlər, oxuyanlar və çalanlar ilə keçirdilər.

CÜLUS GÜNÜ

Fəxrəddin xəlifənin cülus günü münasibəti ilə təşkil etdiyi ziyafətə daxil olduğu vaxt, hökmdarların oturduğu kürsülərə nə qədər göz gəzdirsə də, Toğrul orada görə bilmədi. Toğrul Atabəy Məhəmməd Bağdada daxil olmadan qabaq, xəlifənin cülus gününü gözləməyərək Bağdaddan çıxmışdı.

Ziyafət geniş və böyük bir balkonda düzəldilmişdi. Onun böyük-lüyünü qısa bir cümlə ilə təsvir etmək üçün “bu başda oturan adamlar o biri başda oturanların kim olduğunu tanıya bilmirdi”, – demək lazım

¹ Xəlifənin bacısının alını çox uca idi, gözəlliyinə zərər verirdi. Buna görə də o, alına çalma bağlardı.

gəlirdi. Balkonun yuxarı başındakı bir qədər yer boş idi, bura “hərim”¹ deyirdilər. Balkonun baş tərəfində olan zənginlik və ora döşənən qiymətli xalçalar, qızıl ilə işlənmiş və fil sümüyündən qayırılmış taxt, burada xəlifənin oturacağını andırırdı. Taxt çox da uca deyildi, yalnız iki alçaq pillə ilə ona çıxmaq mümkün idi. Taxtın ətrafında ən zərif və qiymətli kürsülər qoyulmuşdu. Səndəllərin hamısına yumşaq və məxmər balıqlar olduqca müntəzəm bir surətdə qoyulmuşdu. Balkondakı fərşlərin üzərində “ədim”² adlanan uzun bir süfrə açılmışdı. Süfrənin o biri tərəfində ipəkdən toxunmuş başqa bir süfrə də var idi. Süfrənin üzərində tünklər, büllur və qızıl qablar, içi buzlu şərbətlə dolu rətilər³ qoyulmuşdu. Süfrədəki halvalar, mürəbbələr və sair yeməklər təsvirin xaricində idi. Balkonun fəzasını ətirli şərbətlərin, zəfəranlı yeməklərin qoxusu doldurmuşdu.

Xəlifə, ətrafında hökmdarlar, balkona daxil oldu. Balkondakı beş min nəfərin başı birdən əyildi.

Hökmdarlar xəlifəni taxtın qarşısına qədər müşayiət etdilər. Onun bir qolundan Atabəy Məhəmməd, o biri qolundan Səlahəddin Əyyubi yapışib taxtın üstünə qaldırdılar.

Xəlifə taxtın üstündə oturduğu zaman balkonu gözədən keçirdi. Xəlifə bayrağı altında olaraq Şərqi idarə edən iyirmi səkkiz hökmdarın əllərini döşlərinə qoyub hüsurunda durduqlarını gördü. Bir neçə dəqiqədən sonra xəlifə sağa və sola işarə verdi. Qonaqlar yerə oturdular. Sonra da xəlifə taxtın sağ və soluna işarə edərək – əyləşin, – deyən kimi, on dörd hökmdar taxtın sağında, on dörd hökmdar isə taxtın solunda qoyulmuş bəzəkli və qiymətli kürsülərin üzərində oturdu.

Əvvəlcə əcnəbi məmləkətlərdən gələn hökmdar nümayəndələri xəlifənin cülus gününü təbrik etdilər. Xəlifə onların hər birisinə tək-tək cavab verib onlar üçün Allah dərgahından səadət və dövlət rica

¹ Böyük adamlar oturan yerin ətrafını boş buraxmaq lazım idi. Boş yerə ancaq xəlifənin və yaxud hökmdarın iltifat göstərdiyi adamlar dəvət edilirdi.

² Ə d i m – Yəmən məmləkətində düzələn yumşaq bir göndür. Onu qayıran zaman gecənin ayazında yerə sərərlər. Onu ancaq Süheyl ulduzunun şəfəqi yumşaldar. Bu göndən hökmdar saraylarında işlənmək üçün gözəl süfrələr düzəldərdilər.

³ R ə t l – böyük ziyafətlərdə süfrəyə qoyulan bir içki və yaxud şərbət qabına deyilir. Misdən, bəzən də altundan və büllurdan olur, şərbəti və ya içkini onun içinə tökürlər. Saqilər oradan piyalələri doldurub məclisə paylayırlar.

edəcəyini və duasını onların barəsində şamil edəcəyini vədə verdi. Qısa bir xütbə oxunduqdan sonra, müsəlman olmayan nümayəndələr qalxıb özləri üçün hazırlanmış salona keçdilər. Çünki peyğəmbərin xəlifələrə buraxdığı müqəddəs miras məclisə gətiriləcəyindən müsəlman olmayanların məclisdə oturması yaramazdı. Bir az keçəndən sonra qabaqca Bağdad qazısı, onun dalınca da ruhanilər ziyafət məclisinə daxil oldular. Bütün qonaqlar, hökmdarlar, hətta xəlifənin özü də ayağa qalxdı. Cülus rəsmi başlandı. Bağdad qazısı əlindəki ağ ipək boğçanı taxtın qarşısında serilmiş xalçanın üzərinə qoyub açdı.

Qazı əvvəlcə peyğəmbərin əmmaməsini götürüb xəlifənin başına qoydu. Ziyafət məclisindəkilər bir səsle peyğəmbərə salavat göndərdilər.

Qazı əlini boğçaya aparıb ən adi bir qılınc götürüb xəlifənin belinə bağladı və üzünü məclisə çevirib:

– İnnə fəthəna ləkə fəthən mübina, – dedi. Məclisdəkilər isə peyğəmbərə bir daha salavat göndərdilər. Qazı boğçadan peyğəmbərin əbasını da çıxarıb xəlifənin çiyinə saldı. Yenə də salavat səsləri ucaldı.

Qazı boğçadan peyğəmbərin əbasını da çıxarıb xəlifənin çiyinə saldı. Yenə də salavat səsləri ucaldı.

Qazı, Məhəmmədin əqiq üzüyünü götürüb xəlifənin barmağına taxdı və sonra kiçik bir qutunun içərisindən peyğəmbərin təsbəhini götürüb öpdü və xəlifəyə verdi.

Xəlifə əllərini göy tərəfinə qaldırıb dua oxudu və Allaha şükür etdi, sonra peyğəmbərə salavat göndərüb xəlifəliyini qəbul edib müsəlman xalqını sülh və müsəlmat içərisində yaşadacağına və islamın qanunları dairəsində iş görəcəyinə and içdi.

Bu anda iyirmi səkkiz hökmdarın başı birdən xəlifənin önündə əyildi, onlar da xəlifənin göstərdiyi yol ilə rəftar edib, islam məmləkətlərini islam dini əmrləri əsasında idarə edəcəklərinə and içdilər.

Xəlifə taxtından enib getmək istəyərkən, hökmdarlar da onu müşayiət edərək məclisdən getdilər. Qonaqlar oturdular. Hökmdarlar süfrədə iştirak etmək üçün balkona qayıtmadılar. Məclisdən birisi uca səsle “bismillah!” – deyən kimi yenə də beş min baş birdən süfrəyə əyildi. Yüzlərcə gözəl cariyə əllərində əlvan yeməklər dolu xonçalar içəri daxil oldu, yemək-icmək sel-su kimi süfrənin üzərinə töküldü.

Fəxrəddin ancaq bu mənzərəni görəndən sonra Azərbaycan xalqının nə səbəbə ac qaldığını təyin etdi. İyirmi səkkiz hökumətin ancaq bir nəfəri idarə etmək üçün qərar olunduğunu təyin elədi.

Yedilər, içdilər, yenə də süfrə başından birisi “əlhəmdülillah!” – deyincə qonaqlar ağır nəfəs ala-ala başlarını süfrədən yuxarı qaldırdılar. Xonçalar götürüldü, yüzlərcə qız, əllərində qızıl aftaba-ləyənlər balkona daxil oldular. Təam duası oxundu. Əllər yuyuldu. Ondan da sonra təfrih¹ salonuna keçdilər.

Müsəlman olmayan qonaqlar da burada iştirak edirdilər. Salonun yuxarı hissəsində taxt və taxtın yanında səndəllər qoyulduğundan xəlifənin özünün də, hökmdarlarının da bu məclisdə iştirak edəcəyi bəlli idi.

Xəlifə və hökmdarlar daxil oldular. Xəlifəni bu dəfə Xarəzm şahı ilə Hindistan elçisi taxta qaldırdı. Bir neçə saniyə keçəndən sonra salona indiyə qədər Fəxrəddinin görmədiyi iki gözəl qız daxil oldu. Qızların ikisi də bir-birinə oxşayırdı. Qızların qövsi qaşları və sehirli gözləri qaralırdı. Onlar əllərində dəvə quşunun qanadlarından ipəklə işlənmiş yelpik olaraq, xəlifənin taxtına tərəf irəliləyirdilər. Onlar taxtın dalısında qoyulan alçaq kürsülərin üstündə durub xəlifəyə yelpik çəkməyə başladılar. Qızlar hərdənbir əllərindəki ipək dəsmal ilə də xəlifənin üzünün tərəfini silirdilər. O çox tərləyirdi, şərab içdiyi çöhrəsindən bəlli idi.

Salonda oturanların hamısı bu qızların gözəlliyinə heyran qalmışdı. Bu qızların hər ikisi xəlifənin məşuqələri idi.

Bir azdan sonra məclisə bir dəstə gözəl qız daxil olub, elçilərin və hökmdarların başına yelpik çəkməyə və tərlərini silməyə başladılar.

Fəxrəddin fikir dəryasına qərq olmuşdu. O, bu qədər şöhrətpərəst və kənizpərəst xəlifənin paytaxtından qızları nə cürə qurtara biləcəyi barəsində düşünürdü. Hər halda o, xəlifəyə bu təklifi etməkdən həm qorxur, həm də xəcalət çəkirdi. Xüsusən Atabəy Məhəmməd də burada olduğundan Fəxrəddin məsələni açmağa cəsarət etmirdi.

Yüzlərcə zəfəran rəngində paltar geymiş oyunçu uşaq cürcücür oyunlar çıxarıb xalqı güldürürdüsə də, bu oyunlar Fəxrəddini zərrə qədər məşğul etmirdi. Nəhayət, məzhəkə məclisi Fəxrəddinin fikirləri

¹ Bağdad xəlifələrinin saraylarındakı təfrih salonu – məzhəkəçilər və oyunçular səhnəsi demək idi.

və kədərləri altında bitdi. Azərbaycan heyətinin üzvləri qalxıb getmək istədikdə, Atabəyin xüsusi pişxidməti gəlib Atabəyin nümayəndələri hüzura istədiyini xəbər verdi.

Atabəy üçün xəlifənin qəsrində mənzil hazırlanmışdı.

Atabəy heyət üzvlərini çox məhəbbətlə qəbul etdi. Xüsusən Fəxrəddinin əlini sıxıb dedi:

– İndi ki, zəhmət çəkib Azərbaycandan Bağdada gəlmisiniz, burada bir yaxşı ad qoyub getməyiniz məsləhətdir. Sabah ad qazanmaq günüdür. Xəlifənin hüzurunda çövkən və top oyunu təşkil ediləcəkdir. Azərbaycanlılar da orada iştirak etməlidirlər.

Heyət üzvlərinin hamısı gözünü döyürdü, lakin Fəxrəddin belə bir fürsəti çoxdan axtarırdı; o, ancaq bu vasitə ilə xəlifəyə yanaşa biləcəyinə ümid bəsləyirdi. Fəxrəddin Dürretülbağdadın qonaqlığında xəlifə Müstəşidbillahın qızları Mütərrə və Aliyə xanımlara çövkən oyununda iştirak edəcəyinə söz vermişdi.

Buna görə də Atabəy Məhəmmədə təzim edərək:

– Hərgah Atabəy həzrətləri icazə verərsə, mən iştirak edərim, – dedi.

Atabəy Məhəmməd Fəxrəddinin bu sözündən şadlandı və:

– Elə isə mən sənə adını yazdıraram. Amma bilmirəm tanış olmayan bir atla oyuna çıxıb biləcəksənmi? – dedikdə, Fəxrəddin:

– Özüm ilə bərabər gözəl Qarabağ atları gətirmişik, mən öz atımla iştirak edərim, – dedi. Atabəyə baş endirib otaqdan çıxmaq istəyəndə Atabəy ondan soruşdu:

– At, Kür qırağında gördüyüm atdırımı?

– Bəli, haman atdır.

– Lakin onu da bilməlisən ki, təzə xəlifə at maraqlısıdır. Atın xoşuna gəlsə, onu səndən ala da bilər.

TOP VƏ ÇÖVKAN

Meydan Bağdadın xalqına kifayət edəcək qədər böyük idi. Qabaq cərgələrdə əmirlər, vəzirlər, əyanlar və kübar ailələr yerləşmişdi.

Elçilər və heyət nümayəndələri üçün başqa yerlər təxsis edilmişdi. Hökmdarlar üçün, xəlifə üçün uca bir yerdə hazırlanmış taxtın ətrafında müəyyən kürsülər qoyulmuşdu.

Meydanın ətrafına çəkilən ipi müdafiə etmək və meydana adam buraxmamaq üçün xəlifənin xüsusi alayları qılınclı əllərinə durmuşdular. Meydanın bir tərəfində oyunda iştirak edənlər atları yedəklərində durmuşdu. Fəxrəddin bunların içərisində idi. Hər kəs xəlifənin gəlməsini gözləyirdi.

Xəlifə meydanın bir tərəfində qurulmuş yaşıl atlas çadırdan hökmdarlar ilə bərabər çıxıb, hazırlanmış taxta yanaşdı, hökmdarlar da öz yerlərində qərar tutdular.

Nəhayət, xəlifənin işarəsi ilə böyük meydanın dörd tərəfində şeypur səsləri eşidildi.

Bu səslər oyunun başlanması üçün xəlifə tərəfindən icazə verildiyini elan edincə, iki yüz nəfərdən ibarət qəhrəman atın belinə atıldı. Əvvəlcə xəlifənin xasə alayının sərkərdəsi Übeydət ibn Həmrə ildırım kimi birdən-birə meydana şığıdı. O, əyninə dar və qısa bir paltar geymişdi. Onun libası yaşıl olduğundan oyunun xəlifə tərəfindən açılmasına işarə idi. Übeydət mindiyi ərəb atının dırnaqlarını görmək mümkün deyildi. Übeydət böyük meydanı bir anda dolandı, sonra meydanın ortasına şığıyaraq topu göyə atdı və çövkənla bir neçə dəfə vurub havada fırladınca İrandan gələn heyətin nümayəndələrindən Divbənd meydana at saldı və bir çövkənla topu Übeydət əlindən qapıb çövkənin burnunda fırlatmağa başladı. Bu zaman topa sahiblənmək üçün iştirakçıların hamısı meydana at saldı. Havada görünən çövkənlər oyun meydanında birdən-birə meşələr göyərdiyini xatırladırdı.

Bir anda bu meşə görünməz oldu, yüzlərcə at dırnaqlarından qalxan toz təbəqələrinin altında müsabiqə gedirdi. Topu bir-birinin əlindən qapmaq üçün yüzlərcə pəhləvan meydanda qiyamət qoparmışdı.

Qara paltar geymiş bir ərəb atlısı topu mənimsəyərək bütün atlılara meydan oxumağa başladı. Topu onun əlindən alan olmadı. Hansı atlı, hansı bir tərəfə dönersə dönsün yenə də artıq bir ata minmiş qara paltarlı ərəbi özündən irəlidə görürdü.

Havada oynamaqda olan topu mənimsəmək istəyən yüzlərcə at ağzını açaraq sağa, sola, cənuba və şimala qaçırdısa da, ərəb topu çövkənin ucunda fırladır və bir kəsə buraxmırdı.

Fəxrəddin kənardan durub baxırdı; yerindən hərəkət etməmişdi. Onun bir yerdə taxılıb durması Atabəy Məhəmmədi həddindən artıq əsəbiləşdirirdi. Onun fikrinə görə, Fəxrəddin bu qədər böyük və dəhşətli həngəməni birinci dəfə gördüyü üçün qorxmışdu. Buna görə də oyunda iştirak etməyə cəsarət etmirdi.

Nəhayət, çox vuruşmadan sonra bir nəfər İran atlısı topu ərəbin əlindən alıb göydə fırlatmağa və hər tərəfə meydan oxumağa başladı.

Ərəb yorulmuşdu, çəkilib bir tərəfdə dayanıb baxırdı. Meydan on dəqiqəyə qədər iranlı qəhrəmanın əlində qaldı. Xüsusən onun atının cəsarət və tərbiyəsi oyunda iştirak edənlərin hamısını heyrətdə qoymuşdu.

Atların vəziyyəti dəhşətli bir şəkil almışdı, onlar nə rəngdə olursa olsun, ağ kifə bürünmüşdülər. Bir neçə dəfə top və çövkən oyunlarında iştirak edən atların gözləri də göydəki topu güdür və top oynayan tərəfə sıçrayırdılar.

Tez-tez at dəyişənlər var idi. Hər qəhrəmanın qulu meydanın arxasında ağası üçün ehtiyat atlar saxlamışdı, lakin iranlı qəhrəmanın atı yorulmaq bilmirdi. Sahibi çövkənlə burnuna vurduğu zaman əjdaha kimi ağzını açıb məqsədə doğru şığıyırdı.

Xəlifə iranlının mindiyi atın cəsarətini gördükdə qəlbində: “Bu at xəlifəyə layiqdir”, – deyirdi.

Qələbənin möhürü iranlı pəhləvanın alına basılmaq ərəfəsində ikən, bir nəfər arıq hindistanlı atını məhmizləyib irəli soxuldu, bir anda topu iranlı qəhrəmanın əlindən aldı və bir anda da topu çövkənin ucuna alaraq xəlifənin oturduğu kürsünün qabağına qədər gətirdi. Meydandan “əhsən, əhsən” səsləri eşidilməyə başladı. Topun altında ancaq hindistanlının atını görmək olurdu. Top havada hansı tərəfə uçursa uçsun, yenə də onun çövkənin ucunu öpməyə məcbur idi.

Atabəy Məhəmməd vəziyyəti belə görürkən qəlbində Fəxrəddinə açıqlanıb deyirdi: “Qorxaqlar, acizlər, ancaq öz evlərində üsyan etməyi öyrənmişlər. Belə bir gündə özlərini nişan verib ad qazanmağı bacarmadılar. Bu qədər təhqir və rüsvayçılıq olarmı? Xəlifənin cülus rəsmində Cahan pəhləvan Atabəy Məhəmmədin idarə etdiyi ölkədən bir nəfər də olsa özünü göstərə bilmədi”.

Fəxrəddin də öz-özünə deyirdi: “Nə qədər ki, turanlılar oyunda iştirak etməmişdir, mən yerimdən hərəkət etməyəcəyəm. Mən xəlifənin qızı Aliyeyi Ülya xanıma göstərəcəyəm ki, dünyada Turan sözü yalandır. Türk xalqının nəminə bir məmləkət varsa, o da – Azərbaycandır. Görək xəlifənin qızı Mütərra xanım bilsin ki, turanlılar gəlib çövkən və top oyununu məndən öyrənməlidir”.

Turanlılar da belə düşünürdülər. Onlar da deyirdilər ki, oyun turanlıların qələbəsi ilə qurtarmalıdır. Onlar da bunun üçün oyunun axırında işə başlamağı qərara almışlar.

Hindistan qəhrəmanı xarəzmliləri, sistanları, Xorasan və Bəlxdən gələnləri tamamilə yorub aralıqdan çıxartdı.

Turanlılar yerlərindən sel kimi hərəkət etdilər. Onlar bir anda meydanı hindistanlıların əlindən aldılar. Hər tərəfdən: – mərhəbə turanlılar! Əhsən turanlılar! Afərin turanlılar! – səsi meydanı ağzına aldı. Atabəy Məhəmməd isə Fəxrəddinin iştirak edəcəyindən tamamilə ümidini kəsmişdi. Xüsusən azərbaycanlıların oyunda iştirak etməməsi xəlifənin qəlbində də şübhə oyandıra bilərdi. Atabəy Məhəmməd bunun üçün də rahatsız olur və oturduğu yerində ilan kimi qıvrılırdı. Bütün meydan sanki onun başına dolanırdı.

Fəxrəddinin qardaşı qadını Dürətülbağdad da xəlifənin qızları ilə bərabər öz qaynının qələbəsinə gözləyirdi. O, Fəxrəddinin iştirak etmədiyini görünce utandığından xəlifənin qızlarının üzünə baxa bilmirdi, çünki neçə gündən bəri: “Azərbaycanlıların cəsarət və qəhrəmanlığı bütün Şərqdə məşhurdur. Onların Atabəylərinə əbəs yerə “Cahan pəhləvan” ləqəbi verilməmişdir, – deyər xəlifənin qızlarına tərif etmişdi.

Lakin Fəxrəddinin heykəl kimi quruyub durmasını görünce, o xəcalətindən hönkür-hönkür ağlayırdı.

Turanlılar meydanın tozunu göyə çıxarmışdı. Top qalın toz təbəqələrinin üzərində fırlanırdı. Bu qədər yüksək bir qələbəni görünce yenə də “əhsən turanlılar!” səsi ucaldı. Atabəy Məhəmməd isə yavaşdan:

– Hökmdar olsan da aciz, bacarıqsız bir xalqın yox, qəhrəman bir xalqın hökmdarı olmalısan! – deyər Fəxrəddinə lənət oxuyurdu.

Xəlifə çox maraqlanırdı. Ümumiyyətlə xəlifələr bu oyuna çox həris idilər. Bu oyunda məharət göstərənlər xəlifələrin ən böyük mükafatına nail olurdu¹. Buna görə də xəlifə turanlıların bu qəhrəmanlığını gördüyü zaman onlara verəcəyi mükafatın miqdarı haqqında düşünürdü.

Meydanın ətrafında durub turanlıların qəhrəmanlığına əhsən deyən minlərcə adamın diqqət-nəzərini birdən-birə meydana şığıyan tək bir atlı özünə cəlb etdi.

Fəxrəddinin mindiyi əbləğ Qarabağ atı əvvəlcə ilan kimi bir yerə yığılaraq, sonra da ildırım şığıyan kimi əl-ayağını açıb meydanı əhatəsinə almışdı. Meydanda tamaşaya duran xalqı çox da böyük cüssəsi olmayan bir atın üstündə iyirmi beş yaşlarında, ucaboylu, gözəl bir gənci görünce bütün diqqətlərini gözlərinə cəlb edərək ona baxırdı.

¹ İbn Şirəc tarixi, cild 5.

Atabəy Məhəmməd əbləğ atı meydanda gördüyü zaman bütün kədərlerini unutdu və Fəxrəddin haqqında düşündüklərini başından ataraq bir anda qəlbi iki il əvvəl Kür qırağındakı gecə müharibəsinə qayıtdı, o zaman unudulmaz bir igidlik göstərən qəhrəman Fəxrəddini Bağdadın oyun meydanında gördü.

Atabəy ancaq Fəxrəddinin əlindəki çövkana və havada oynayan topa baxırdı. Topu heç vəchlə Fəxrəddinin çövkənindən qurtarmaq mümkün deyildi. Turanlılar bütün qüvvələrini meydana sürsə də, Qarabağ atının önünə keçməyi bacarmırdılar.

Arabir Fəxrəddinin səsi eşidilirdi; o, Qarabağ atını səsləyərək:

- Alaca, sağa dön!
- Alaca, sola dön!
- Alaca, geriye çekil!
- Alaca, irəli yürü! – deyirdi.

Əbləğ at meydanda topla bərabər fırlanırdı. Fəxrəddinlə turanlıların vuruşmaları bir saatdan artıq çəkdi. Atların hamısı hərəkətdən düşmüşdü. Əbləğ at rəqqasə kimi fırlanaraq xəlifənin nəzərini cəlb edirdi, o heç də öz hərəkət və qüvvətini itirməmişdi.

Atabəy Məhəmməd yanındakı hökmdarlara tərəf dönüb tez-tez deyirdi:

– Azərbaycanlıdır. Mənim ölkəmin qəhrəmanlarındandır. Bunların tarixi şöhrətləri vardır. Bunlar Midiya qəhrəmanlarının tarixi irsinə malikdirlər.

Bu biri tərəfdən də Dür-rətülbağdad öz qaynının bu qədər böyük qəhrəmanlığını görərkən sevinir və hönkür-hönkür ağlayırdı.

Xəlifə Müstəşidbillahın qızları isə yanındakı kübar qadınlara tərəf dönüb tez-tez təkrar edirdilər:

– Bizim ən yaxşı tanışımızdır. Bir süfrədə yemək yemişik.

Topu Fəxrəddinin çövkənindən qurtaran olmadı. Turanlılar yorub aralıqdan çəkilməşdilər. Fəxrəddin isə topu havada əlində saxlamaqla mübariz gözləyirdi. Əbləğ atın burnunun fısıltısı dəmirçi kürəsi kimi səslənirdi.

Qəti yürüş başlanırdı. Çövkən-top oyununun qaydasına görə oyunun sonunda meydana ümumi hücum başlanmalı idi. Bu hücumda top hər kəsin əlində qalırsa, qələbə onun adına yazılmalı idi.

Fəxrəddin hücumla başladığını görüncə, topu havaya tullayaraq Alacanı məzmizlədi. Yüzlərcə at ağzını köhül kimi finxıra-finxıra

Qarabağ atının üzərinə cummuşdu. Bu vuruşmada toz təbəqələrinin altında nələr olduğundan kimsənin xəbəri yox idi. Ancaq hərdənbir Atabəy Məhəmmədin və Dür-rətülbağdadın səsləri eşidilirdi:

- Alaca, sağa!
- Alaca, sola!
- Alaca, irəli!
- Alaca, geriye dön!

Son qələbə qazanmaq üçün başlanmış vuruşma yarım saatdan artıq çəkdi. Atabəy Məhəmməd qəlbində soruşurdu: “Görəsən, toz təbəqələrinin altında vuruşan azərbaycanlı qəhrəmanı nə işdədir?”.

Bu sözləri xəlifənin qızları və Fəxrəddinin qardaşı qadını da təkrar edirdi. Şeypur səsləri dörd tərəfdən eşidildi, oyun bitdi. Lakin toz təbəqələri öz qalınlığında davam edir, hər kəs oturduğu yerindən qalxıb topun kimin əlində qalmasının intizarını çəkirdi.

Atlılar meydandan çəkildi, fərağat başlandığı zaman Fəxrəddin, adət üzrə, öz əbləğ atını xəlifə oturan taxtın qarşısına sürüb, əlində topu xəlifənin taxtının ayağına atıb təzim etməyə tələsirdi. Atabəy Məhəmməd topu Fəxrəddinin əlində gördüyü zaman biixtiyar ağzından bu sözlər çıxdı:

“Dünyada Turan yoxdur, ancaq bir Azərbaycan vardır” – dedi.

Fəxrəddin iyirmi yeddi hökmdarın həsəd və həsətinə səbəb olan topu xəlifəyə təqdim etmək üçün atından piyada oldu. Top ilə çövkən xəlifənin taxtının yanında yerə qoyaraq təzim etdi.

Xəlifə isə:

– Özünə də, atına da əhsən! – dedikdə, Fəxrəddin əbləğ atın cilo-vundan tutub irəli çəkdi və:

– Atı Azərbaycandan xəlifə üçün hədiyyə gətirmişik. Atı imtahan-dan çıxarmaq üçün çövkən və top oyununda iştirak etdim, – dedi.

Xəlifə şad bir surətdə:

– Bu qələbə və bu ata mükafat olaraq Azərbaycan qəhrəmanı nə istəyir istəsin, – dedikdə, Fəxrəddin bir daha təzim edib dedi:

– Azərbaycanlı nökrünüz Azərbaycandan Bağdada gətirilən qızların vətənlərinə qaytarılmasını rica edir.

Xəlifə təəccüblə soruşdu:

– O hansı qızlardır?!

– Müstəşidbillah üçün göndərilən qırx nəfər qızıdır.

Xəlifə Aşəfi çağırub əmr verdi:

– Bu günün özündə Azərbaycandan gətirilən qızların Azərbaycandan gələn heyətin ixtiyarına verməlisən.

Fəxrəddin xəlifəyə bir daha baş endirib qayıtdığı zaman, Atabəy Məhəmməd irəli gəlib onun alnından öpdü:

– Mən Fəxrəddinlə fəxr edirəm! – deyərək ona bir qədər baxdı, yenə də Fəxrəddinin çöhrəsində Gözəlin gözəl çöhrəsindəki nişələri görüb fikri Canpolad kəndinə – Püsəran kəndinə qayıtdı.

Fəxrəddin Dürətülbağdad və xəlifənin qızları ilə bərabər yelkənə minib Hərbiyyə məhəlləsinə getmək üçün Dəclə çayının sahilinə tərəf getdikləri zaman, Fəxrəddinin qədəmlərinə hər bir tərəfdən gül dəstələri atırdılar.

Bağdad xalqı küçələrə tökülüb Azərbaycan qəhrəmanını görməyə tələsirdi. Xalq Dəclə sahilinə qədər Fəxrəddini güllər və afərinlərlə müşayiət etdi. Onlar xəlifəyə məxsus gəmiyə oturub gözdən itincəyə qədər, qızlar və gənclər Fəxrəddini salamlayırdılar.

Bu hadisədən üç saat keçməmişdi. Fəxrəddin illərdən bəri görmədiyi, həsrətində olduğu və uğrunda olmazın əziyyətlərə dözdüyü Dilşadla bərabər Dürətülbağdadın balkonunda oturmuşdu. Onlar Bağdad axşamına məxsus sərinlikdə azad nəfəs alır və İraq ruzigarı da Dilşadın qara saçlarını Fəxrəddinin çiynlərinə dağıdırdı.

Günəş aralığı xəlvət etmək üçün üzünü Mədain xərəbələrinə tərəf çevirib Kəsrə qəsrinin dalısında gizlənməyə gedirdi.

Dilşad qollarını açıb Fəxrəddinin boynuna saldığı zaman, onun dodaqları bir istilik hiss etdi. Fəxrəddin isə onun dodaqlarından bu sözləri eşitdi:

– Dünyada azadlıqdan da böyük bir nemət varmı?

QILINC VƏ QƏLƏM

Şimali Azərbaycan xalqının tarixi bugünkü bayram kimi bayramı çox az görmüşdü. Qəhrəman Fəxrəddin Bağdad səfərindən qələbələrlə qayıdırdı. O, Bağdada getdiyi zaman iyirmi nəfərlə getmişdi. Gəncəyə qayıtdığı zaman onu minlərcə atlı müşayiət edirdi.

Fəxrəddinin qafiləsi Araz çayından Şimali Azərbaycana keçdiyi zaman onun atının ayaqları altında yüzlərcə qurban kəsildi. Atların yalları və yəhərlərinin qaşı əlvan çiçəklərlə bəzənmişdi. Qızları əsir-

likdən qayıdan ailələr Fəxrəddinin qafiləsini qarşılamaq üçün Araz çayının kənarına qədər gəlmişdilər. Qılinc və qələm sayəsində yaradılan bu azadlıq Şimali Azərbaycanda bir bayram hərəkəti şəklinə girmişdi. Qızlar, gəlinlər, gənclər gecə-gündüz yatmayaraq, yollar üzərində dayanıb qəhrəmanın gəlib keçməsinə gözləyirdilər. Əsirlikdən qurtarıb gələn qızların taxt-rəvanları üzərində: “Yaşasın əsirlərə nicat verən Azərbaycan qəhrəmanı!” – sözləri ipək tellər ilə yazılmışdı.

Dilşad oturan taxt-rəvan Fəxrəddinin dostları və qohumları tərəfindən əhatə olunmuşdu.

Gəncə şəhərinin xalqı böyükdən kiçiyə qədər Gəncə çayının kənarında idi. Nizami Məhsəti xanım, Rəna və Məhəmmədlə bərabər çayın kənarında qurulan çadırdə oturub qafiləni gözləyirdi. Dəstə çayı bu tərəfə keçdi. Fəxrəddin Nizami və Məhsəti xanımı görən kimi atından piyada oldu, əvvəlcə Məhsəti xanımın əlindən öpdü, sonra Nizaminin Məhəmmədini öpdü, Rənanın əlini sıxdı və Nizami ilə dodaq-dodağa qoyub öpüşərkən, Məhsəti xanım şad bir çöhrə ilə: – Qılincə qələm öpüşdü! – dedi, – mən bir daha gəncələdim, bu qalib bayram mənə təzə qüvvət və təzə həyat verdi. Mən yenə də yaşayacağam, yenə də şeir yazacağam. Xalqını qalib görən bir şairin şeir yazmaması mümkündürmü?

Hər tərəfdən musiqi və “Yaşasın qalib!” səsləri eşidilirdi. Musiqi və “Yaşasın” səsləri birdən-birə dayandı. Hamının gözləri Nizamiyə tərəf çevrilmişdi. Xalq onun bu qələbə haqqında nə deyəcəyinin intizarını çəkirdi.

Nizami uca bir daşın üstündə durmuşdu. O, üzünü minlərcə istiqbalçıya çevirib dedi:

– Azərbaycan xalqı! Zülm və haqsızlığın yıxa bilmədiyi bir şey varsa, o da şəxsin qəhrəmanlığıdır. Zülm və haqsızlıq bir çoxlarının milli əzəmətini sarsıdırsa da, eyni zamanda qəhrəmanların da mübarizə silahını itiləşdirir, onların sinirlərini bərkidir və qəlbində düşmə-nə qarşı barışmaz bir fikir doğurur.

Dünyada canlı və cansız hər şey ölümə məhkumdur. Lakin bir xalqın tarixi və milli əzəməti çürüməz və məhvədlilməz bir cavahirdir. Cavahir heç bir zaman çürüməz, o, torpağın altında da, üstündə də olsa cavahirdir. İstilaçıların və müstəmləkəçilərin bizi alçaltmaq istəməsi və bizi Şərqi xərəsinə silmək təşəbbüslərinə çox da təəccüb etməməliyik. Ancaq bunlardan daha alçaq, öz xalqının yüksəkliyini

inkar edənlər və onun böyüklüyünə etina etməyənlərdir. Bu fikirdə adamların düşmənliyi xarici düşmənlərdən daha qorxuludur.

Azərbaycan başladığı üsyanlarda qalib gəlirdi, bəzən məğlub da olurdu, lakin bunların heç birisi gələcək qabiliyyətdən ümidləri kəsməyə icazə vermir. Azərbaycanlılar hələ islamıyyətdən daha əvvəl azadlıq sevən bir xalq olmuş, öz azadlıq yollarında bitən maneələri məhv etməkdə məşhur olmuşdur.

Azərbaycan xalqı öz mədəni və milli tarixini heç bir kəsə və heç bir qüvvəyə təslim etməmiş, yenə də etməyəcəkdir.

Bugünkü bayramda bizim gələcəyə olan inamımız bir daha bərkidi. Bu qələbənin ilhamı mənə təzə-təzə mövzular bağışladı.

Mən xalqların qəhrəmanlıq tarixini şerimlə yaratmaq üçün bu gün paytaxtımıza qayıdan qalib qəhrəmanımızdan təzə qüvvələr, təzə mündəricələr aldım.

Qəhrəmanlıq bir xalqın mədəni və siyasi səviyyəsinin qiymətli məhsuludur. Qəhrəmanlar yetişdirməyən bir xalq heç bir vaxt boynunu əcnəbi boyunduruğunun altından çıxara bilməz.

Bu gün şəhvətpərəst xəlifələrin saraylarından, həqarət və haqsızlığın qucağından alınan qızların ailələrinə qayıtması bir qəhrəmanlığın və bir milli əzəmətin nəticəsindədir. Mən əminəm ki, bu gün qarşımızda duran gənc dəstələrin içərisindən gələcəkdə yüzlərcə Fəxrəddinlər meydana gələcəkdir.

Məhsəti xanım Dilşad oturan taxt-rəvana oturdu. Nizami ilə Fəxrəddin də atlanıb qalib dəstələrinin qarşısında şəhərə daxil oldular. Dəstə əvvəlcə Gəncə xətibinin dağılmış evinin qarşısından keçib, Məlikşah meydanına daxil oldu, oradan bir baş Əmir İncanın sabiq sarayının qarşısında dayandı.

Dilşad başını taxt-rəvanadan çıxarıb Əmirin sarayına baxdığı zaman, sarayın yerində yanmış sütunlar, bir-biri üzərinə qalanmış hisli daş və kərpiclərdən başqa bir şey görmədi. O ağladı və başını Məhsəti xanımın çiyinə qoyaraq:

– Ancaq indi azadlığımıza inandım, – dedikdə, Məhsəti xanım da Gəncə çayının kənarında dediyi sözü bir daha təkrar etdi:

– *Qılinc və qələm!*

KÖŞK-BAĞI-MÜƏZZƏM¹

Qətibənin Bağdadda nə kimi işlərlə məşğul olduğunu, Zəhir Bəlxı və Kəmaləddinlə çıxardığı qərarlarını Atabəy Məhəmməd Səba xanımın vasitəsilə öyrənmişdi. Qətibənin Fəxrəddinə qarşı hazırladığı sui-qəsd və Gözəlin oğlanlarının edamı üçün etdiyi təşəbbüslər Atabəy Məhəmməd üçün əvvəldən axıra qədər məlum idi.

Hələ Nizaminin edamı üçün Bağdaddan adamlar göndərilməsi Atabəy Məhəmmədi təbii halından çıxarmışdı; çünki Nizami kimi bir şairin öldürülməsi, Şimali Azərbaycanda ikinci bir üsyanın doğulmasına səbəb ola bilərdi. Bunun üçün də Atabəy Həmədandan xəlifənin cülusunda iştirak etmək üçün Bağdada hərəkət etdiyi zaman Qətibəyə göndərdiyi məktubunda:

“Bağdaddan hərəkət etdiyiniz zaman Həmədana getməyin məsləhət deyil, şəhərin iki fərsəngliyində olan Köşk-bağı-müəzzəmdə qalmalısan. Oranın havası oğlun üçün də əlverişlidir” – deyər əmr vermişdi.

Atabəy verdiyi əmr üzərinə Qətibə xatun məcburi olaraq Köşk-bağı-müəzzəmdə düşüb qalmışdı. O düşüncəyə ki, Atabəy Bağdaddan qayıtdığı zaman Köşk-bağı-müəzzəmdə düşəcək və Qətibə ilə görüşəcəkdir. Lakin Atabəyin Bağdaddan qayıdıb birbaşa Həmədana getməsi, məsələnin ciddi olduğunu göstərmiş və Qətibənin həyəcanına səbəb olmuşdu.

Qətibənin paytaxtdan xəbəri yox idi, bu hadisənin nəticəsindən qorxurdu. O, Atabəy Məhəmmədin nə iş gördüyü və nə düşündüyünü öyrənməli idi. Buna görə də Səba xanımı Həmədana göndərməyi düşüncəyə salmışdı.

O, bu işlərə Səba xanımın səbəb olduğunu bilmirdi, o yenə də Səba xanımın sənətkarlığına inanır və ondan istifadə etməyi düşüncəyə salmışdı. Qətibə Səba xanımı yanına çağıraraq bir mələkə kimi deyil, məhəbbətli bir bacı kimi dedi:

– Mənim munisim, sənəin tənərsiz olaraq Həmədana getməyin lazımdır.

¹ Köşk-bağı-müəzzəm – Həmədanın iki kilometrliyində Fərvər nahiyyəsinə aiddir. Həmədan, Eqbatan adlandırıldığı zaman bu bağ Midiya hökmdarları tərəfindən salınmışdır.

– Nə üçün?
– Atabəyin nə iş gördüyündən xəbərim yoxdur.
– Atabəy mənim nə üçün Həmədana qayıtdığını soruşmazmı?
– Sən yalnız getməməlisən. Qütlüğü özünlə bərabər götürməlisən.
“Uşaq atasını görmək istədi” – deyərək bəhanə gətirə bilərsən.
– Bilmirəm bu vəzifəni bitirə bilərəmmi?
– Əcəba, indiyə qədər sən ifa etdiyin vəzifələr bundan asan vəzifələr idi mi?

Səba xanım sakit olub oturmuşdu. Heç bir söz danışmırdı. Lakin Qətibə onun nələr düşündüyünü çox gözəl bilirdi: o, mükafat almadan bu işə getmək istəmirdi. Buna görə də Qətibə əlini atıb kiçik cəbədən bir şəddə iri dənəli inci çıxarıb Səba xanımın boynuna salaraq:

– Bunu Bağdadda sənə adına almışam, – dedi.

Səba xanım çox narazı surətdə:

– Allah mələkənin kölgəsini mənim başımın üstündən əskik eləməsin, – dedi.

Qətibə onun narazı baxışlarını gördüyü zaman:

– Sənə yüz dənə də qızıl verəcəyəm, ancaq Həmədandan yaxşı xəbərle qayıtsan, bunun miqdarını beş yüz qızıla qaldıracağam, – dedi və yüz qızılı Səba xanımın ovcuna saydı.

Səba xanım adəti üzrə vəzifəsindən çətinlik hiss edən adamlar kimi boynunu çiyinə qoyaraq:

– Əlacım nədir... Məgər mən mələkəyə mükafat üçün mü xidmət eləməliyəm? Allah eləməsin mən o həyada qız olum... Əcəba, indiyə qədər mələkə mənim sədaqətimə inanmamışdırmı?

Qətibə fikir deryasına qər q olmuşdu, acığından dişi-dişini kəsirdi, qəlbində Səba xanıma acıqlanaraq: “Fahişənin birisi, sən daima mənim düşdüyüm çətinliklərdən istifadə edib məni qarət edirsən, başım ayılan kimi sənə dərin dabanından soydurmasam, Əmir İncin qızı Qətibə deyiləm. Sən elə bilmə ki, tədbirli, bacarıqlısan. Yüz sənə kimi tədbirliyə dərs verərəm. Səni mənə üstün gətirən bir şey varsa, o da sənə fahişəliyindir. Nə edim, mən bunu bacarmıram” deyirdi.

Səba xanım da başını aşağı salaraq, qəlbində Qətibəyə gülür və deyirdi:

“Səni elə tələyə salmamışam ki, bir də mənim əlimdən qurtara biləsən. Sənənin evin onda yıxıldı ki, üç min dirhəm pul verib məni Əbül-

Ülən qadınından aldın. Öz əlinlə öz bəlanı qazandın. Səndən axmaq, səndən də ağılsız kimdir?! Öz sirlərinin hamısını mənə tapşırandan sonra daha nəyin qaldı? Mən zəngin və kübar ailələrdən çıxan qızların birisini də ağıllı görmədim. Nağılçılar yalan demir ki... Padşah qızlarının naxırçıları və keçəlləri sevməsinə kim inanmaz! Bu baş, bu gözlə özünü ağıllı da hesab edir! Sənənin üst-başındakı bu daş-qaşın hamısını əlindən çıxarmasam, Səba xanım deyiləm! Atanı qarət etmişəm, özünü talayıram, ərin Atabəyi də əlindən alıb soymağa başlamışam”.

– Olsun!

Səba xanım da onun fikrini dərhal ovlayaraq cavab verdi:

– Olsun görək!

...Səhər tezdən taxt-rəvan Köşk-bağı-müəzzəmin qapısında durmuşdu. Səba xanımla Qütlüğü paytaxta aparmaq üçün bir dəstə atlı qapıda durub Qətibənin əmrini gözləyirdi. Nəhayət, Qətibə xanım oğlu ilə bərabər bağın qapısından çıxdı, oğlunun üzündən öpərək taxt-rəvana qaldırdı. Səba xanım da taxt-rəvana oturub, Həmədana yola düşdü.

Səba xanımın taxt-rəvanı axşam günbatan zamanı Atabəy sarayının qarşısında dayandığı zaman, Səba xanım sarayın qapısında böyük bir qələbəlik gördü və bir hadisə baş verdiyini təyin etdi. Bir az sonra saraydan Atabəyin qulamları iki nəfər adam çıxardılar. Səba xanım yaxşı diqqət verdikdə onların Zəhir Bəlxı ilə Kəmaləddin olduğunu gördü. Səba bundan sevindi. O, Bağdaddan Atabəyə göndərilən gizlin məktubların yerinə düşdüyünü və Atabəyin məktublara inandığını təyin etdi.

Səba xanım çox lazımi və əlverişli bir zamanda Həmədana gəldiyinə inandı. O, məktubda yazı bilmədiyi sözləri dili ilə demək üçün imkan yaradıldığına sevindi.

Zəhir Bəlxı ilə Kəmaləddinin həbsə göndərilməsi Həsəməddinin də böyük təhlükə qarşısında durduğunu göstərirdi, lakin Səba xanım hər halda Həsəməddini Atabəyin bıçağı altına vermək istəmirdi; çünki o, özünün Fəxrəddin tərəfindən aldadıldığını və Fəxrəddinin Bağdaddan Dilşadla bərabər Azərbaycana getdiyini eşitmişdi.

O, Bağdadda Fəxrəddinlə görüşdüyü zaman, Fəxrəddin artıq Dilşadı unutduğunu, Səba xanımı sevdiyini və ona evlənəcəyini Səba xanıma bildirmişdi. Buna görə də Həsəməddinin həyat səhnəsindən götürüləcəyinə heç də təəssüf etmirdi. Lakin Fəxrəddinin ona hiylə

gəldiyini və onun sirlərini aldığını görəndən sonra, Səba xanımın qəlbi yenə də Hüsəməddinin məhəbbəti üzərinə qayıtmışdı.

O, Atabəylə birinci görüşündə Hüsəməddini müdafiə etmək üçün zəminə hazırlamağı qərara almışdı.

Axşam şamlar yandığı zaman Atabəyin xas qulamı gəlib Səba xanımı Atabəyin hüzuruna çağırdı.

Səba xanım saraya girən kimi, otağının qapısını açıb iki saatdan bəri bəzənir və Atabəyin nəzərini cəlb etmək üçün nə qədər zinəti varsa üstünə tökürdü. Üzərinə o qədər daş-qaş tökmüşdü ki, güzgünün qabağında durduğu zaman özünün belə şəfəqdən gözləri qamaşırdı. Bağdaddan gətirdiyi ən qiymətli ətirrlərlə vücudunu çimdirmişdi. O geyinib güzgüyə baxıldığı zaman, baxışlarının növünü yoxlayır və hansı baxışda daha dilruba görünəcəyini gözdən keçirirdi.

Nəhayət, o bir daha öz əndamına baxdıqdan sonra dedi: “Çox gözəllər vardır ki, üzünə baxdığı zaman sənin nəzərini cəlb etmək əvəzinə özündən rədd edir və kişinin qadına olan sevgi alovlarını söndürür. Lakin mən elə deyiləm, mən həm gözələm, həm də sehrkar bir qızam. Mənim qarşımdan şikar qaça bilməz. Mən həm gözəl və incə bir qızam, həm də kişilərin xəstəliyini təyin edə bilən məhərrətli bir təbibəm. Mən hansı kişinin hansı qadını sevbə biləcəyini və kişinin qadından nə istədiyini bilərəm. Mən bilərəm ki, bir qadın yalnız öz gözəlliyi ilə kişinin qəlbinə hakim ola bilməz. Qadınların xasiyyəti müxtəlif və biri digərinə bənzəməz olduğu kimi, kişilərin sevgiləri də müxtəlifdir. Əcəba, gözəl və bəzən qəhrəman kişilərin çirkin qadınlara cvlənəməsi haman müxtəlif sevgi xüsusiyyətlərinin nəticəsi deyil midir? Mən həm gözəl qadınam, həm də tacir bacarıqlı, tacir bilikli, tədbirli, ağıllı bir alış-verişçiyəm. Mən sadə tacir deyiləm, mən müştərinin nə kimi mataha maraqlı olduğunu gözlərindən oxuyan bir ruhiyyatçıyam.

Mən bilərəm ki, hər kişi üçün hər şey lazım deyil. Hərgah şairlər qadınla təbii gözəlliyi sevirsə, bəzəyə və zinətə möhtac olmayan təbii gözəllik ancaq mənədir.

Qadınlarla üz-üzə gəldiyi zaman öz biliyini göstərmək istəyən axmaq kişiler, fəlsəfədən söhbət açmaq istərsə, mən də özümü bir filosof kimi nümayiş etdirə bilərəm.

Qarşıma, qıza nazlanmaq istəyən naşı gənclər çıxarsa, mən də şıltaqçı qızlar kimi onların ruhunu əsir götürməyi bacararam.

Qadının zinət və libasına aldanan kişiler üçün heç bir qadına mümkün olmayan zəngin libaslarım, daşım və qaşım vardır.

Atabəy isə ən gözəl, həm də zəngin qadını sevir. Onunla nə cür danışmaq lazım olduğunu onun mələkəsi bacarmırsa, mən bacara bilərəm.

Hökmdar saraylarının cariyələri olmasaydı, hökmdarlar bir gün də olsa öz mələkələri ilə yaşaya bilməzdilər. Həqiqi qadın mənəm, mələkə isə bir oyuncaqdır”.

Səba xanım öz-özünə bu sözləri danışandan sonra Atabəyin oğlunun otağına gəlib onu Atabəyin yanına götürdü.

Atabəy Səba xanımı və oğlunu gördüyü zaman bir qədər düşündü, çünki oğlunun vəziyyəti onu rahatsız edirdi. O, uşağı gördüyü zaman yenə də Qətibənin inadlı, gizli və acıqlı çöhrəsi gəlib onun gözünün qarşısında durdu. Uşağın üzünə nə qədər baxdısa, onda özündən heç bir nişan görmədi və öz-özünə: “O bu uşağı da bədbəxt etdi, uşağı sevmək istərkən, o yenə də gəlib gözümün qarşısında durur” – dedi və qollarını tərəddüdlə uzadıb uşağın boynuna salmaq istərkən, uşaq onun etinasızlığını anlayaraq geri çəkildi.

Atabəy uşağın bu qədər kəskin acığını görüncə yenə də öz-özünə: “Bu mənim çırağımı yandırmayacaqdır. Məmləkət bunun əlindən fəlakətlərə düşəcəkdir” – deyərək, Səba xanıma müraciət etdi:

– Apar oğlum rahat olsun, görünür ki, çox yorğundur, özünə qayıdıb hüzuruma gəl, – dedi.

Səba xanım qayıdıb Atabəyin otağına girdiyi zaman Atabəy hər şeydən əvvəl onu sual verdi:

– Sən mənim başıma and içərək bir həqiqəti mənə söyləyə bilə-sənmi?

– And içmədən də söyləyə bilərəm. Təbiət mənim dilimdə yalan danışmaq qabiliyyəti yaratmamışdır. Bunun üçün mən bədbəxtəm, çünki hazırda bir çoxları yalan deməklə başını dolandırır.

– Sən doğru danışdığın üçün, cariyələrin içərisindən ancaq səni itixab etdim. Sən həm gözəl, həm də həqiqəti sevən və Atabəyin namusuna qiymət qoya bilən bir cariyəsən. Buna görə də mənim şərəf və məhəbbətim ancaq sənə məxsus olacaqdır. İndi əsil məsələyə keçək. Mən bir neçə məsələni aydınlaşdırmaq üçün səni Həmədana çağıracaqdım, lakin nə vasitə və nə bəhanə ilə çağırmaq haqqında düşünürdüm.

– Mənim özüm də əlahəzrəti ziyarət etməyi düşünürdüm. Nəhayət, oğlunuzu görüşə gətirmək bəhanəsi ilə mələkəni razı saldım. Nədənə mələkə məni heç buraxmaq istəmirdi.

Səba xanım bunu deyərkən gözləri yaşla doldu, o ağlaya-ağlaya:

– Bilmirəm, əlahəzrətin məni Köşk-bağı-müəzzəmdə həbsə almasının səbəbi nədir?! – dedikdə, Atabəy onun saçlarını sığallayaraq:

– Bunların hamısı müvəqqəti hallardır. Sən tezliklə mənim sarayımın qiymətli bir qəndili kimi şöhrət qazanacaqsan, – dedi və sonra da əlavə etdi:

– Sənin mənə Bağdaddan göndərdiyin məktubu doğrudan da Qotibə Toğrulamı yazmışdı?

– Bəli, Toğrula yazmışdı.

– Yaxşı fikirləş, bəlkə Hüsəməddinə yazmışdı?

– Mələkənin öz qəlbini Hüsəməddinə məktub vasitəsilə bildirməsinə heç bir ehtiyac yox idi. Çünki Hüsəməddin də, mələkə də Xüld qəsridə idi, mələkə onu hər saat görə bilər və hər saat da danışa bilərdi. Lakin mən Atabəy həzrətlərinə demək istəyirəm ki, o öz mələkəsini bu qədər alçaltmasın. Doğrudur, Hüsəməddin mələkəni qızlığında sevirdi, lakin mələkənin nə qızlığında, nə də mələkəliyində Hüsəməddini sevməsinə inana bilmirəm. Bir də ki, Hüsəməddin kimdir və onun nə kimi bir gələcəyi vardır? Toğrul isə bir hökmdar oğludur. Bəlkə də mələkə öz oğlunun gələcəyini təmin etmək üçün Toğrulu aldadır. Mən buna inanıram. Doğrudur, sizə göndərdiyim məktubu mələkənin öz əlilə yazdığını görmüşəm, lakin mələkənin Toğrul ilə bir yerdə olduğunu və əlahəzrətin namusunu ləkədar etdiyini görməmişəm. Çünki mələkə necə ki, Həmədanda, elə də Bağdadda olduğu zaman, mənim gözümdən kənara getməmişdir. O daima mənim yanımda olmuşdur.

– Sən mələkədən məktubu alıb Toğrula göstərmədinmi?

– Göstərüb geriye aldım, xanımın bu cür əmr verdiyini söylədim.

– Sən mələkənin məktubunu Toğrula göstərdiyin zaman onda nə kimi vəziyyət gördün?

– Rəngi ağardı və fikrə getdi.

– Cavab yazıb vermədimi?

– O barədə heç bir söz danışmadı.

– Onların yığıncıqlarında nə eşidib, nə gördün? Toğrul nə danışdı?

– Toğrul heç bir söz danışmırdı, onun əvəzindən ancaq Zəhir Bəlxi və Kəmaləddin danışdı.

– Nizamini öldürmək məsələsini kim əvvəlcə aralığa atdı?

– Bunu aralığa atan yenə də Zəhir Bəlxi idi. Məktubu da onlar yazdılar, Toğrul isə ancaq imza etdi. Sizin Azərbaycandakı oğlanlarınızı öldürmək üçün göndərilən adam barəsində də təhqiqat apardım. Onları da göndərənlər Zəhir Bəlxi və Kəmaləddindir. Hüsəməddinin bu cinayətdən xəbəri yoxdur. Lakin onun Toğrula hörmət bəslədiyini bilirəm.

– Mələkənin bu cinayətin təşkilindən xəbəri yoxdurmu?

– Mən desəm ki, “xəbəri yoxdur”, mənə kim inana bilər? Mələkə bir qadındır, özü də bir Əmirin qızıdır. Bir kəndli qızından doğulan oğlanların taxt-taca şerik olmasına soyuqqanlı bir surətdə baxa bilərmi? Bir halətdə ki, əlahəzrət ona evləndiyi zaman başqa bir qadına evlənməməsi üçün söz vermişdi. Bu barədə əlahəzrət icazə versəydi, mən mələkənin haqlı olduğuna hökm verərdim.

– Bunların hamısı keçəndən sonra, iki gün burada qalıb yenə də Köşk-bağı-müəzzəmə qayıdarsan, mələkənin kimlər ilə əlaqə saxladığını tez-tez xəbər verərsən.

Səba xanım bu sözləri dinlədikdən sonra utana-utana dedi:

– Əlahəzrət yenə də cariyəsini şərəfindən məhrum etməkmi istəyir?

– Mən bir dəfə dedim, yenə də deyirəm, mənim şərəfimə ancaq sən layiqsən.

Səhər Səba xanım Atabəyin otağından çıxdığı zaman mükafat aldığı və barmağına taxdığı qiymətli üzüyə çox diqqətlə baxır və sevinirdi.

* * *

Atabəy Səba xanıma “Həmədanda iki gün qalmalısan” deməsinə baxmayaraq, onu on gün tamam yanından kənara buraxmayaraq, gecə-gündüz bir yerdə vaxt keçirdi. Nəhayət, Səba xanım əlinə qazanlı vəsiqələr saldığı üçün, mələkənin yanına getməyə və haman vəsiqələr ilə bərabər eşitdiyi xəbərləri mələkəyə satmağa tələsirdi.

Həmədan şəhəri bəzənmişdi. Gözəl öz oğlanları ilə bərabər tən-tənə ilə paytaxta daxil olmuşdu.

Bu xəbəri Qətibəyə yetirmək üçün Səba xanım səhər tezdən Qütlüğü götürüb Köşk-bağı-müəzzməyə yola düşdü. Qətibə onun Həmədanda bu qədər təxir etməsindən şübhələnirdi, çünki Səbanın namusuna inanmırdı. Qətibənin fikrincə, Səba xanım Atabəylə olan birinci görüşündə özünü də, qəlbində olan sirlərini də sata bilərdi.

Səba xanımın taxt-rəvanı bağın qapısında dayandığı zaman Qətibə oğluna əhəmiyyət verməyərək:

– Səba xanım, özümü çox fəna hiss edirəm, Qütlüğü lələsinə tapşır, mənim otağıma gəl, – dedi və otağına getdi.

Səba xanım Qətibənin təşviş və həyəcanını görən zaman qəlbində: “Anamın qəbrinə and olsun, bu dəfə əlimdəkiləri sənə ucuz satmayacağam. Sən mənim əsirimsən, indi mən istədiyim zaman səni məhv edə bilərəm” – deyirdi.

Qətibənin iztirab və həyəcanı həddindən aşmışdı. Səba xanımın yubandığını görüb ikinci dəfə dalınca adam göndərdi.

Səba xanım Qətibənin yanına gəldiyi vaxt başını əlləri arasına alıb oturdu. Onun bu vəziyyəti Qətibənin qəlbindəki qorxuları daha da artırdı. Qətibə səbirsiz bir surətdə onu sual verdi:

– Nə üçün danışmırsan? Mənim qəlbimin partlamasını istəyirsən? Mən səni nə üçün paytaxta göndərmişdim?

Qətibənin bu sualından sonra Səba xanım başını qaldıraraq danışdı:

– Rica edirəm, mənə rəhm edin, mənə aldığınız qiymətin üç bərabərini alıb azad edin. Qoyun mən gedib küçələrdə dilənçilik edim, mən də yazıq bir qızam, mən də yaşamaq istəyirəm.

Qətibənin iztirab və həyəcanı daha da artdı, Səbada qorxulu bir xəbər olduğunu hiss edərək titrədi və soruşdu:

– Mənim ruhum, mənim sirr yoldaşım, sənə nə fəlakət üz vermişdir?

– Nə olacaqdır? Mən başdan ayağa fəlakət içində deyiləmmi?

– De görüm, axır nə fəlakət üz vermiş?

– Nə edim? İki qılıncın arasındayam. Bir tərəfdən mələkəyə ürəyim yanır, o biri tərəfdən də Atabəyin qəzəbindən qorxuram. O bu gün mənə çuvala salıb hovuzla atdırmaq istəsə, kim gəlib mənə onun əlindən alacaqdır? Yalvarıram, mənə azad edin!

Qətibə yalvarıcı bir vəziyyətlə dedi:

– Əcəba, səndəmi mənə qütbət vilayətdə tək buraxıb getmək istəyirsən?

– Çarəm nədir? Atabəy soruşur ki, onlar Bağdadda nə işlə məşğul idilər. Hərgah doğrusunu desəm, mələkəni məhv etmiş olaram, yalan desəm, bir mülkətin hökmdarını aldatmış oluram. Yalanın nəticəsini də ki, mələkənin özü yaxşı bilir. İndi özünü dəyin görüm çarəm nədir? Onun üçün də deyirəm mənə azad edin, çıxıb cəhənnəm olub bir tərəfə gedim. Atabəyin gözü nə mənə görsün, nə də bəzi xəbərləri soruşsun.

Qətibənin qırmızı yanaqları qorxusundan pambıq kimi ağardı. Məğrur Qətibə Səba xanımın önündə ən aciz bir pişik şəklinə düşərək yaltaqlanmağa başladı:

– Sən bilirsən ki, sən olmasan bu bədbəxt Qətibə məhv olar. Nə üçün başladığın işi axıra qədər aparmaq istəmirsən? Sən elə bilirsən ki, bu yaxşılıqlar mənim yadımdan çıxacaqdır?

– Mən istəyirəm ki, bundan sonra mələkə mənimlə bir tanış və bir dost kimi rəftar etsin, o zaman mən də öz köməyimi əsirgəməyərəm. Hazırda siz mələkəsiniz, mən sizin cariyənizəm. Buyurun, nə xidmətiniz varsa, yerinə yetirirəm. Lakin ölüm ayağına öz ayağımla gedə bilmərəm.

– Sən elə bilirsən ki, səni azad etmək istəmədiyim dünya malı üçündür? Sənin üçün verdim üç min dirhəmin üstünə üç min dirhəm də qoyub səni azad edəyəm. Lakin sənsiz yaşamağım mümkün deyil. Sən mənə buraxıb getməməyə söz versən, bu saat səni azad edəyəm.

– Sənin başına and içirəm. Öldürsələr də, meyitim möhtərəm mələkədən ayrılmayacaqdır.

Qətibə bu sözdən sonra qələmdanını açıb qələmi çıxardı və tumardan bir parça kağız kəsib:

“Mən, Qətibə Əmir İncancın qızı öz cariyəm Səba xanıma mənə olan səmimi xidmətlərinə mükafat olaraq azad edirəm” – yazdı, Səba xanıma verib üzündən öpdü və əlavə olaraq soruşdu:

– İndi de görüm, Atabəyin fikri nədir?

– Atabəyin fikri qorxulu fikirdir. Mən inanıram ki, Toğrulun yanında Atabəyin adamı vardır.

– Nədən bildin?

– Mələkənin Bağdadda Toğrula yazdığı və mənim vasitəmlə göndərdiyi məktub Atabəyin əlindədir.

Qətibə bu sözü eşidərkən əlini dizlərinə çalıb:

– Məhv oldum, – dedi, – sən o məktubu gördünmü?

– Əlbəttə ki, gördüm! Atabəy məktubu göstərən kimi mənə söylədi və “xain cariyyə, Bağdada mənim qadınımdan Toğrula məktub aparmaq üçün müəyyən etmişdin?” – dedi.

– Sən nə cavab verdin?

– Özünü düşünün, nə cavab verə bilərdim?

– Mənə rəhmin gəlsin, Səba! Atabəyi başdan çıxarmaq, onun şübhələrini dağıtmaq üçün fikirləşməlisən. Nə istəyirsən istə, mənə bu rüsvayçılıqdan qurtar!

– Mən nə edə bilərəm? Mələkənin öz xətti ilə yazdığı məktub Atabəyin əlindədir.

– Sən bacarsan, öhdənə götürdüyün işi yerib yerə verməyə qabil-sən. Hər nə istəyirsən istə!

– Ölüm üçün bir bina tikdirmək istəyirəm, yetim qızam, mənim də bir çırağ yandıran evim olsun.

– Sənə min qızıl verərəm. Razi qalarsanmı?

– Çox gözəl, bunu siz özünü verirsiniz. Bəs Toğrul nə verəcəkdir? Siz elə bilərsiniz ki, Atabəy onun gözlərinə mil çəkdirməyəcəkdir?

Qətibə bir daha dizlərinə vuraraq:

– Xudavənda, nə böyük fəlakət! – dedi və əlavə etdi: – Hərgah bu işi öz yoluna qoysan, mən Toğrulun tərəfindən də min qızıl sənə verməyə söz verirəm.

Səba xanım daha danışmadı, sakit durdu. Qətibə onun razı qaldığını hiss edərək, ayağa qalxdı və sandığı açıb min qızıl Səba xanımın ovcuna saydı və dedi:

– Toğrul sənə min qızıl verməzsə, onu mən özüm verərəm. Sən mənə inanırsanmı?

– İnanıram.

– İndi ki, inanırsan, de görüm, məktub məsələsini nə cür düzəldə-cəksən?

Səba xanım qızılları götürüb öz otağına apardı və gəlib oturandan sonra dedi:

– Şübhəsiz ki, mələkə həmişəlik Köşk-bağı-müəzzəmdə qalmasıdır. Sizin burada qalmağınızın müəyyən səbəbi vardır.

Qətibə tələsik soruşdu:

– Nə kimi səbəbi ola bilərdi? Mənim burada qalmağıma həbs edilməkdən başqa bir mənə vermək mümkündürmü?

– Siz həbsdə deyəsiniz. Burada qaldığınızın səbəbini eşidin! Gözəl öz oğlanları ilə bərabər paytaxta gələcəkdir. Atabəy sizin Gözəl ilə qarşı-qarşıya gələcəyinizi istəməmişdir, vəssalam, şüdə tamam, sizin burada saxlanmağınızın səbəbi budur.

– Sən Gözəli gördünmü?

– Necə ki, görmədim...

– Onun Gözəl adlandığı gözəlliyindədirmi?

– Dünyada adına layiq insana təsadüf edilibdirmi?

– Oğlanlarını da gördünmü?

– Gördüm, yaşlarına baxmayaraq, çox böyük görünürdülər.

– Mindikləri taxt-rəvanlar tənənəlimi idi?

– Taxt-rəvan yox idi. Gözəl də, oğlanları da at üstündə idilər.

– Atabəy sarayındamı düşdü?

– Xeyr, o, Atabəyden çoxdan ayrılmışdır. Buna görə də başqa yerdə mənzil etdi.

– Atabəy onu istiqbal etdimi?

– Etdi.

– O, oğlanlarını öpdümü?

– Öpdü, lakin uşaqlar onu tanımırdılar.

– Görünür ki, o qadın ağıllı qadındır. Atabəy mənim barəmdə nə danışdı?

– Əlində elə bir məktub olan kişi qadını haqqında nə danışa bilər?

– Bilmirəm, sən mənə kömək edə biləcəksənmi?

– Edə biləcəyəm. Şübhəsiz ki, əlahəzrət sizi Həmədana çağıracaqdır. O, məktubu sizə göstərərək bu məktubu yazıb-yazmadığınızı soruşacaqdır. O zaman deyərsiniz ki, bəli, mən yazmışam, lakin Toğrula yazmamışam. Məktubu Fəxrəddinə yazıb saraya getirmək və məhv etmək istəyirdim. Bunu bacara bilərsinizmi?

– Bacararam. Lakin Atabəy məktubun Toğrulun əlinə nə vasitə ilə düşdüyünü soruşarsa, nə deyərəm?

– O zaman deyərsiniz ki, Səba xanım Toğrula veriləcək məktubu Fəxrəddinə, Fəxrəddinə veriləcək məktubu isə yanlış olaraq Toğrula vermişdir.

Bundan sonrasını mənə tapşırırsınız. Lakin bunu deməliyəm ki, Hüsəməddin də mənə mükafatlandırılmalıdır. Çünki onun barəsində olan

şübhələri də dağıtmışam. Bu vəzifəni də mələkənin xatiri üçün ifa etmişəm. Atabəy həddindən artıq qısqanırdı.

Qətibə bu sözdən sonra qalxıb onun ağzından öpdü və soruşdu:

– Zəhir Bəlxı və Kəmaləddini görüb mənim sifarişlərimi yetirə bildinmi?

– Görə bildim, lakin sifarişinizi yetirə bilmədim, çünki mən Atabəy sarayının qabağına yetişdiyim zaman onları Atabəyin yanından çıxarıb həbsxanaya aparırdılar.

– Həbsxanaya?

– Bəli, onları həbs etdilər.

Qətibə bir az fikrə getdikdən sonra yenə də:

– Darmadağın dağıldı! – dedi və fikrə getdi.

Gecə keçmişdi, Səba xanım:

– Gecəniz xeyrə qalsın! – deyib yatmağa getdi.

Qətibə isə öz yatağına çəkilərək, Həmədanda Gözəlin oğlanlarının şərəfinə verilən ziyafəti cürbəcür şəkillərdə xəyalına gətirir, onun içərisini gizli bir qısqanclığın acıları doğrayırdı. Onun yuxusu bir tikan olub göz bəbəklərini dəşirdi. Yumşaq qu tükündən düzəldilmiş atlas döşək bir çaxmaq daşına dönərək onun bədənini cırmaqlayırdı. Baş üstündə yanan şamların hər birisi bir ilan şəklində alıb onun yorğan-döşəyinə atılmaq istəyirdi.

Yata bilmədi, yatağından qalxıb xələti üstünə saldı, otağın qabağındakı güllərin dibində oturdu. Lakin bu da onu təskin etmirdi.

Ətrafındakı topa qızıl güllərə baxdığı zaman bir gəncin məzarı üzərinə qoyulan əklil qəmli təsirini alırdı: əlvan çiçəkli xiyabanlar məhv olan bir xalqın yadigarı kimi qalan köhnə qəbiristanlardan daha qorxulu və hüznəver idi.

Acığından qızarmış gözləri ilə hovuzdan havaya qalxan fəvvarələrin hovuzda tökülən qətrələrinə baxdığı zaman, göydən yerə qanlı yağışlar yağdığını hiss edirdi. Ulduzların şəfəqini hovuzun güzgüsündə görəncə Yer kürəsinin dağıldığını və ulduzların suya səpildiyini zənn edirdi. Fəzanın pəncərəsindən başını çıxarıb baxan on dörd gecəlik ay da onu udmaq üçün ağzını açan bir əjdahaya bənzəyirdi. Arabir çınar ağacında oxuyaraq “haq-haq” deyən quşun səsi də onu məşğul edirdi. O “haq-haq” səsinə eşitdiyi zaman deyirdi: “Dünyada haqq yoxdur, həqiqət yoxdur, onların yerində aldatmalar, şəkərə bürünmüş zəhərlər vardır”. İnsana həqiqi nəşəni verən, ürəklərin daimi çırpıntısını dayan-

dıran, varlıqdan yorğunluq və ümitsizlik duyan ürəklərdən illərin, əsrlərin kinli tozlarını silən və arzuları nəticələndirən ancaq intiqamdır.

Mənim böyük düşmənim öz bəxtimdir. Düşmənimin birisindən intiqam ala bilmədiyim halda, iقبالım qarşıma başqa bir düşmən çıxardı. Lakin əvvəlki düşmən sonrakı düşmənimdən daha böyükdür. Çünki birincisini sevirdim, ikincisi isə məni sevdi. İkincisini məhv etmək birincisini məhv etməkdən daha asandır. Yalandır, sevgidə də həqiqət yoxdur. O məni sevirdi, and içmişdi, söz vermişdi, məndən başqasına evlənməyəcəkdi; çünki o, yaşca məndən böyük idi.

Sevgilərin nə kimi bir cövher və nəliyi məlum olmayan bir maddə olduğunu bir fəlsəfə şəklində salıb qızların şüuruna yeridən alimlər nə qədər alçaq imiş...

“Dünyada səbəbsiz bir şey yoxdur” – deyənlər nə qədər doğrucu, nə qədər alicənab şəxslər imiş.

O, gözəlliyə pərəstiş etsəydi, yoxsullar arasında məndən daha gözəlləri var idi. Lakin o, xəlifə ilə qohum olmaq və bu vasitə ilə məmləkətini genişləndirmək istəmişdi. Mənsə onun məqsədinin aləti kəsilməli idim. O mənim izdivacımla bir tərəfdən məmləkətlərə sahibləndi, o biri tərəfdən də gələcəyindən həyat və iقبال ümidləri bəsləyən bir qızı öz şəhvetinə qurban verdi. Xəlifə öldü, onun mənə olan sevgisi də öldü. İndi isə ona təzə-təzə qurbanlar lazımdır, özü də ucuz qurbanlar. Lakin mən özümü onun qiymətləndirdiyi kimi qiymətləndirməyəcəyəm. O mənim həyatımı əlimdən almışdır, buna da öz həyatı ilə cavab verməlidir. O ancaq məni məhv etdi, mənsə bütün Eldəniz xanədanını məhv edəcəyəm. Onun nəslini kəsməyə çalışacağam. Mənim üçün qiymətli olan ancaq oğlumdur. Çünki onun yarısı mənim öz qanımdandır. Ana məhəbbətini ürəkədən silə biləcək bir dərman olsaydı, mən bu rüsvayçı və aldadıcı xanədanıdan bir nəfər nəfəs çəkən belə diri buraxmazdım. Lakin uşaq mənə oxşayır, o mənimdir. Mənim olduğu üçün ata məhəbbətindən məhrumdur. Vaxtilə dodaqlarımdan öpərkən: “O dodaqlar mənim həyat bulagımdır” deyən aldadıcı dodaqlar bir dəfə də olsa mənim oğlumun dodaqlarından öpməmişdir.

Mənim dodaqlarıma xəyanətlə deyən dodaqların başqa dodaqlarda gəzdiyini gördüyüm zaman nə yalvarmaq, nə də həqiqətə sığınmaq lazım deyil. Belə çətinliyin əlacı ancaq intiqamdır.

Qadın bədəninin başqa bir kişiye satılması işinə ırz, namus və qeyrətin satılması kimi baxanlar xalqın ön anlamaz və geridə qalan

hissəsidir. Çünki satılan şey bir parça ətdən ibarət olmayıb, hər şeydən təmiz olan ailəvi vicdandan ibarətdir. Mütəqabil sevginin özü də həmin vicdandan süzülüb tökülən cövhərdən ibarətdir. Dünyada ırz, namus və şərəf adlanan şey varsa, o da ancaq cövhərdir. Demək ki, mütəqabil sevgi məni satan adamda yox idi. O, satıcı idi. Əvvəlcə o məni satdı, mənim üçün də yol açdı. Əcəba, onun məni qışqanmağa nə haqqı vardır?

Mən başqasının qolları arasına girib yatmadım, onun qadını ola-ola başqasına ərə getmədim. Başqasından iki oğlan da doğurmadım, onun mənə xain deməyə haqqı varmı?

O həm evləndi, həm də mənim atamın qatillərini müdafiə etdi. Xəlifənin qarşısında Fəxrəddinin alından öpdü. Mənim qəlbimi yaraladı. Mənim atamın üzərinə üsyanlar təşkil edən Nizamini diri qoydu. O hazırda öz oğlu və öz qadını ilə oturub şeir yazır. Halbuki Atabəy mənim əlimi əlinə aldığı zaman Nizamini məhv edəcəyinə söz vermişdi¹.

Qətibə bunları düşündüyü zaman fikri bir daha keçmişlərə qayıtdı. Onun nəzərində Atabəylə birinci dəfə görüşdüyü gün və toy gecəsinin əsas dəqiqələri canlandı. Onu qışqıclığın isti tərləri çimdirməyə başladı və şiddətlə dıxsındı. Sanki onun qarşısında gənc Atabəy durmuşdu, sanki o, birinci dəfə Qətibənin dodaqlarını dodaqlarına yaxınlaşdırırdı.

Qətibə bu düşüncə ilə də dedi: “Atabəy, sən bu dodaqlara and içməlisən, o şair məhv edilməlidir”.

Qətibə bu sözləri dilində təkrar etdiyi zaman sanki qulaqları da bu sözləri eşidirdi:

“Qətibə, bu dodaqlara and içirəm, mən o şairi məhv edəcəyəm”.

Qətibə keçmişin qoynuna girmişdi, Atabəyə nazlanırdı, Atabəy isə bir kasa dolusu nadir inciləri Qətibənin döşlərinə səpərək:

“Qətibənin incilərdən incə olan vücudu incilərin şəfqətinə qalib gəlir” – deyirdi.

Qətibə bu fikirlərin təsiri ilə qollarını qaldırıb gənc Atabəyi öz bağrına basmaq istərkən, qolları öz döşünə düşdü və dıxsınaraq: “Yox, – dedi, – artıq o mənim deyil, onun qolları indi başqasının boynundadır. O incilər artıq başqasının döşlərinə səpilir, eyni zamanda onun dodaqları da başqasının dodaqlarına yaxınlaşaraq verdiyi vədələrə and içir; çünki kişilərin adəti söz verib and içmək və andını sındırmaqdır.

Qadın isə acılar içində qıvrılmaq və başqasının qoynuna atılan kişini ələ götürmək üçün çalışmaq, ümitsizliklər içində vərəmləmək, intihar etməkdən başqa bir şey bacarmır. Lakin mən o qadınlardan de-

yiləm, vərəmlənməyəcəyəm; çünki vərəmli qadında intiqam almaq qüvvəti qalmaz. Mən intihar etməyəcəyəm, çünki mən aciz qadınlardan deyiləm, intihar acizlər üçündür. O məni satdı, bununla da məni mənəvi surətdə öldürdü. Mən o mənəviyyəti başqa bir kişidən ələ gətirməklə də yaşaya bilərəm. Mən indi ona olan sevgimi, ona qarşı doğan intiqam duyğularına dəyişdim”.

Qətibə yerindən qalxarkən özünü çox ağır hiss etdi. O bütün ömründə birinci dəfə idi ki, belə bir ağırlığı hiss edirdi. Vücudu titrədi, “əcəba, mən qocaldım mı?” – deyərək otağa girdi, güzgünün qabağına keçib öz çöhrəsinə baxdı və öz-özünə: “Gözlərim haman qaralığında və öz acıqlı baxışlarında davam edir. Saçlarım da haman, qaşlarım da haman. Bəs göz qapaqlarının ətrafındakı mavi rəng nədir?! Gənc ikən o nişanelər gözlərimin ətrafında yox idi. Bəs o nədəndir?”.

Qətibə bu sualına özü cavab verdi:

“Gecələr yatmadan. Səhərə qədər pəncərədən fəzaya baxaraq ulduzları saymaqdadır.

Mən bir ilin içərisində fəzada üzən ulduzların hamısı ilə tanış oldum. Mənim göz qapaqlarım qaralmasın da, nə etsin? Bu gözlər səhərə qədər minlərcə ulduzları öz qərargahına ötürməklə məşğuldur. Bu gözlər üç yüz gecədir ki, ayı təqib etməklə Əlvənd dağının arxalarına yola salır. Bu gözlər bir ildən bəridir ki, gecələri bənəttünüş¹ ulduzları ilə bərabər məhv olan gəncliyin qiymətli günlərinə ağlayır”.

Qətibə bir ah çəkərək öz əndamına bir daha baxdı.

“Boyum, buxunum öz yerində, hələlik qocalığa boyun əyməmişəm”, – deyərək cariyəsini çağırırdı və:

– Şam süfrəsini düzəldin, Hüsəməddini hüzuruma çağırın! – dedi.

Qətibənin şam süfrəsi Maşanrud çayına baxan bir balkonda düzəldilmişdi. Dəməvənd və Əlvənd dağlarından qopan ruzigar Fəriver nahiyəsinin çiçək qoxularını Qətibənin balkonuna gətirirdi. Qətibə saçlarını açıb çiyinə tökmüşdü, Hüsəməddini gözləyirdi. Hüsəməddin gəldi, salam verib durdu. Qətibənin saçlarından qalxan ətir qoxuları Hüsəməddində Qətibəyə qarşı təzə bir zövq oyandırdı. O indiye qədər Qətibəni bu libasda, bu gözəllikdə görməmişdi.

¹ Bənəttünüş – ərəbcə cənəzənin kənarına düzülüb ağlayan qızlara deyilir. Ərəblər Şimal ilə Şərq arasında cənəzə şəklində uzanmış bir sıra ulduzların ətrafında düzülən ulduzlara “bənəttünüş”, yəni cənəzə üstündə ağlayan qızlar adını vermişlər.

Qətibənin geydiyi nazik ipək köynəkdən döşlərinin yarısı görünür və şamların işığında şəfəqlənirdi. O, incə və ağ əlləri ilə dizlərini qucaqlayıb oturmuşdu. Barmaqlarındakı üzükler və döşlərindəki almaz boyunbağlar hamısından artıq Hüsəməddinin nəzərini cəlb edirdi. Qətibə ona öz yanında yer göstərdi və:

– Burada otur, Hüsəməddin! – dedi. – Dərd söyləmək və sirr vermək üçün səndən başqa bir adam qalmadı. Bu gecənin nə kimi bir gecə olduğunu bilirsenmi? Bu gecə Atabəy öz qadını və öz oğlanları ilə Atabəy sarayında ziyafət düzəltmişdir. Biz də bu gecə mühüm bir hadisənin zəminəsini qoymalıyıq. Lakin sən onu bilməlisən ki, Atabəy bizim sirlərimizi ələ almışdır. O bizdən bədgümandır. Onda şübhələr və qısqançlıqlar həddindən artıqdır. Ancaq sən bundan heç bir vaxt təkan yeməməlisən. Bizim Atabəyə düşmən olduğumuzu bilsələr, minlərcə həmfikir tapa bilərik. Atabəy Həmədənda Zəhir Bəlxı və Kəmələddini həbsə aldirmışdır. Bunların hamısı Atabəyin bizə qarşı başlamaq istədiyi hücumların zəminəsidir. Biz də vaxt ikən həyata keçirmək istədiyimiz hadisənin zəminəsini qoymalıyıq.

Hüsəməddin Qətibənin nə demək istədiyini dərhal anladı, bunsuz da o, Qətibənin Atabəy Məhəmməddən intiqam almaq fikirlərinə həsn-rəğbət bəsləyirdi.

Bir az Hüsəməddin Qətibəyə, bir az da Qətibə Hüsəməddinə yaxınlaşmışdı. Ruzigar Qətibənin saçlarını Hüsəməddinin çiyinə səpirməyə Hüsəməddin də onun qulağındakı sırğada “A. və M.”¹ hərflərini oxuyurdu.

Hüsəməddin dodaqlarını uzadıb onun ağ zanbağın yarpağına bən-zəyən qulaqlarından öpərkən pıçıldadı:

– Mələkənin bütün fikirlərinə şərik oluram. Ona bütün varlığımla kömək edəcəyəm.

Qətibə də bunun cavabında:

– O dodaqlar mənim oğlum Qütlüğün vəliəhdliyə təyin edilməsinə və Atabəydən intiqam almağa and içməlidir, – dedikdə, Hüsəməddin də onun qulağına yox, dodaqlarına pıçıldayaraq:

– Bu dodaqlara and içirəm! – dedi.

¹ Atabəy Məhəmməd Şərqdə ən böyük zümrüdlərdən düzəldilmiş sırğaları Qətibəyə yadigar vermişdi.

Qətibə bir neçə saniyədən sonra dodaqlarını onun dodaqlarından aldığı və Hüsəməddinin qolları arasından kənara sıçradığı zaman: – Mən o qolların arasına ancaq Atabəyin qollarından həmişəlik azad edildikdən sonra girə biləcəyəm, – dedi, sonra da bir ah çəkərək:

– Ah, kişilərin bağladığı əhd-peymanın davamı, qadınların qolları arasından çıxıncaya qədərdir.

Hüsəməddin qəti olaraq cavab verdi:

– Atabəy məhv ediləcəkdir. Sizə söz verirəm!

XII ƏSRİN YARISINDA AZƏRBAYCAN

XII əsrin 2-ci yarısında xəlifə bayrağı altında hökumət sürən hökmdarların ən qüvvətli Azərbaycan atabəyləri idi. Azərbaycan hökuməti üçün yeganə bir rəqib varsa, o da Xarəzmşahlar idi. Ələəddin Təkiş Xarəzm hökumətinin başına keçdiyi zaman bu mübarizə daha da gücləndi. Sultan Təkiş hər nə olursa olsun, xəlifəyə təsir yetirmək üçün Bağdada yol açmalı idi. Lakin Azərbaycan atabəylərinin coğrafi mövqeyi Sultan Təkişin bu arzularına imkan vermirdi. Azərbaycan, Rey və İraqın, həmçinin coğrafi və strateji üstünlüyün atabəylər əlində olması onlara Bağdadı daima öz nüfuzları altında saxlamağa kömək edirdi.

Azərbaycan atabəyləri istədikləri zaman Bağdadı işğal edərdi və öz dediklərini xəlifəyə diktə edə bilərdilər.

Azərbaycan atabəyləri Bağdad üzərində qazandıqları nüfuz sayəsində istədikləri zaman xəlifəni mövqeyindən düşürərdi və yerinə başqasını təyin edə bilərdilər. Səlahəddin Əyyubinin əhlsəlib müharibəsi ilə məşğul olması, xəlifənin ixtiyarını tamamilə Azərbaycan atabəylərinin əlinə tapşırırdı.

Xəlifənin özü üçün də Azərbaycan atabəylərinə sığınmaq əlverişli idi. Çünki Ələüddövlənin vaxtilə xəlifələrə qarşı qoyduğu təhqirlər xəlifələrin qüvvətli bir hökumətə istinad etməsinə səbəb olmuşdu.¹

¹ Ali-Büvəyha xanədanından olan Ələüddövlə xəlifələrlə barışa bilmədiyindən az bir qoşun ilə Bağdadı işğal etmiş və xəlifəni həbsə aldirmışdı. O, Bağdad ruhənilərini hüzuruna çağıraraq xəlifənin xəzinə pulunu israf xərc etdiyini isbat etmiş və xəlifəni meydanı ağaca bağlatdıraraq ağlaya-ağlaya döydürmüşdür (Rövzətüs-səfa, cild 3).

Buna görə də Azərbaycan atabəyləri iraqlıların geniş siyasi intriqaclarına baxmayaraq, paytaxtı Həmədandan Təbrizə köçürmək istəmirdilər. Çünki paytaxtın Həmədandan köçürülməsi Bağdadın qapısını qonşu hökumətlərin üzünə açmaq demək idi.

Azərbaycan atabəylərinin məmləkəti şimal, cənub, qərb və ümumiyyətlə Orta Asiya məmləkətlərini idarə edən hökmdarların, Bağdad və Hindistan ilə əlaqəyə girməsinə maneə törədirdi. Atabəylər yalnız siyasi nüfuz deyil, Şərqi iqtisadi açarlarını da əlində saxlamışdılar. Onlar istədikləri məmləkətin ticarət yollarını bağlayır və iqtisadi təhlükə yarada bilirdilər.

Azərbaycan atabəyləri səlcuqların təqib etdiyi siyasəti təqib edirdilər. Səlcuqların tutduğu siyasi xətt-hərəkət eyni ilə köhnə mudiyalıların getdiyi yol idi. Midiya hökmdarları asoriləri və gəldaniləri şimal və şərq məmləkətlərinə buraxmamaq üçün Həmədan (Ekbatan) qapılarını əllərində saxladıkları kimi, səlcuqlar da şimal-şərq hökmdarlarını cənuba buraxmamaq üçün Bağdadın qapısı sayılan Həmədanı paytaxt qərar vermişdilər.

Azərbaycan atabəyləri Midiya hökmdarı Astiyaqın vaxtilə elamlar, gəldanilər, asorilər, hamorabilərə qarşı oynadığı rolu Qaraxatay, Türkistan, Xarəzm və sair məmləkətlərə qarşı oynamaqda idilər. Bütün bu səbəblər Atabəy paytaxtının Təbrizə köçürülməməsinə səbəb olmuşdu.

Həmədanı Azərbaycan atabəylərinin əlindən almaq üçün başlanan qanlı müharibələr azərbaycanlıların qəhrəmanlıqları nəticəsində atabəylərin qələbəsilə qurtarmışdı.

İttifaq etmiş Orta Asiya və Xarəzm hökumətləri Azərbaycan atabəylərini Azərbaycan daxilində döyməyə qərar verdilərsə də, Azərbaycan xalqının qılınclarına rast gəlib qayıtmağa məcbur oldular.

Səlcuq şahzadələrinin əcnəbilər əlində alət olması nəticəsində də, Azərbaycan daxilində siyasi intriqaclar yaradılır və qiyamlar baş verirdi.

Nizami dövründə Azərbaycanda əcnəbi casuslar artmışdı. Bunlar hökumət idarələri və padşah saraylarını tamamilə öz əllərinə alaraq, yerli mədəniyyətin çürüməsinə, yerli dil və yerli ədəbiyyatın əcnəbi dili və əcnəbi nüfuzuna təslim olmasına çalışırdılar.

Qətibənin öz ərinə qarşı düzəltdiyi sui-qəsd bu cür qarışıq və təhlükəli bir zamana təsadüf edirdi.

Atabəy məmləkətləri müharibə ərəfəsində idi. İraqda istiqlaliyyət fikirləri getdikcə canlanırdı. İranda Eldəniz xanədanına qarşı oyanan hərəkət, başqa bir xanədan təşkilinə imkan yaratmağa çalışırdı.

İstər iranlılar, istərsə iraqlılar Qızıl Arslan və Atabəy Məhəmmədin tədbir və qəhrəmanlığına qarşı özlərində qüvvət hiss etmirdilər. Bunun üçün də məmləkətdə Toğrulun yenidən taxta çıxarılması məsələsi qaldırılmışdı. İraq və İran ziyalıları tamamilə bu əcnəbi fikirlərin ətrafına yığılmışdılar. Xüsusən Xarəzmşahın casusu Zəhir Bəlxili Toğrulun taxta oturması üçün əlindən gəldiyi qədər çalışır və Sultan Təkişin tərəfindən buraxılan maddi yardımla tərəfdarlarına mükafat və xələt paylayırdı.

Zəhir Bəlxili və Kəmaləddin həbsə alındıqdan sonra Atabəy Məhəmməd Toğrulu Gəncədən Həmədana çağıraraq gözlərinə mil çəkdirməyi qərara alınca, Qətibə bunu Səba xanımın vasitəsilə xəbər aldı və dərhal Gəncəyə təcili qasid göndərərək məsələni anladı.

Toğrul gecə ikən üç nəfər inanılmış adam ilə Gəncədən gizlincə hərəkət edib, Xarəzmşahlar məmləkətinə qaçdı.

Toğrulun Gəncədən qaçmasından onun əcnəbi nüfuzuna düşdüyü, Azərbaycanın İraq, Xarəzm və İran arasında paylanması tərəfdarı olduğu ifşa edildi. Lakin Toğrul Gəncədən qaçmaqla kifayətlənməyərək, İraq vətənpərvərləri ilə yazışmaqda və Atabəy Məhəmməd hökumətinə qarşı macərə düzəltməkdə davam etdi.

* * *

Məhkəmə quruldu. Atabəyin oğlanlarını öldürmək üçün gedən iki nəfər və Nizamini öldürmək üçün göndərilən üç nəfər mühakimə üçün həbsxanadan çıxarılıb məhkəmə otağına gətirildi.

Zəhir Bəlxili ilə Kəmaləddin həbsxanadan qaçırılmışdı. Buna görə də Həmədan qazısının rəhbərliyi ilə aparılan mühakimədə bütün günahlar Zəhir Bəlxili və Kəmaləddinin öhdəsində qaldı. Nizamiyə sui-qəsd etmək və Atabəyin oğlanlarını öldürmək üçün göndərilənlərin hamısı məsuliyyəti Qətibənin və Zəhir Bəlxinin öhdəsinə qoyub bir səsə dedilər:

– Bizi göndərən Zəhir Bəlxidir. Pul vəd edən isə Atabəyin mələkəsidir.

Məhkəmənin qərarına görə cinayəti həyata keçirmək üçün gedənlər edam edilməli idi. Lakin Nizamini Atabəyə göndərdiyi məktubu oxunduqdan sonra, üç nəfər müqəssirin Atabəy məmləkətlərindən xaric edilməsi qərarı çıxarıldı. Nizami məktubda yazmışdı:

“Hökmdari-müəzzəm!

Mənim həyatıma sui-qəsd etmək istədikləri zənn edilən müqəssirlərin azad edilməsini rica edirəm. Onların mənim ilə heç bir düşmənçiliyi yoxdur. Nə mən onları tanıyıram, nə də onlar məni. Hərgah Atabəy ədalətlə iş görmək istəyirsə, onları bu cinayətə məcbur edənləri cəzalandırsın!

Gəncə, İlyas”

Atabəy Məhəmmədin son qərarı, Qətibəni paytaxtdan uzaqlaşdırmaq və Toğrulu Xarəzmdən Azərbaycana çağırıb əcnəbi intriqasına nəhayət verməkdən ibarət idi. Qətibəni paytaxtdan çıxarmaq üçün düşünülmüş tədbir onun oğlu Qütlü İnci Rey hakimi təyin etmək və anası ilə birlikdə Rey məmləkətinə köçürmək qərarı idi.

Qətibə əvvəlcə bu qərara razı oldu, lakin oğlu köçüb gedəndən sonra “paytaxtı buraxıb getməyəcəyəm” – deyərək əvvəlki sözündən boyun qaçırdı.

Atabəy Məhəmməd Toğrulun Xarəzmdən çağırılması məsələsini Qızıl Arslana tapşırıbmışdı, çünki Toğrul Qızıl Arslanın sözünə inanırdı.

Qızıl Arslan Toğrula göndərirdi məktubda yazırdı:

“Əziz qardaşım!

Sənə çox gözəlcə məlumdur ki, hazırkı hökmdarlıq atamız Eldənizin qılıncı və rəhmətlik anamız Türkan xatunun tədbirləri sayəsində düzəlmişdir. Belə bir zəhmətlə düzələn hökmdarlığı əcnəbilərin ayaqları altına vermək biz Eldəniz oğlanları üçün tarixi bir ləkə olub qalar. Sənin bilməyərək Zəhir Bəlxı və sair bu kimi əcnəbi nümayəndələri ilə olan dostluğun öz vətəninə qarşı bağışlanmaz bir xətdir. Sənin əcnəbi məmləkətlərə pənah aparmağına heç bir səbəb yoxdur. Səninlə Atabəy Məhəmməd arasında olan ixtilafın mənbəyi bizim üçümüzə də məlumdur. Bunu Atabəy həzrətləri lazımınca təyin etməmişdir. Buna görə də məktubumu alan kimi Təbrizə gəlməlisən. Sən bilirsən ki, rəhmətlik anamız Türkan xatun məni sizin hamınızdan artıq sevirdi. Mən səni himayə edəcəyəm üçün onun qəbrinə and içirəm. Gəl Təbrizə, mənimlə bərabər paytaxta gedək. Sən orada and içərsən, Atabəy də sənin toxunulmazlığını təmin edər.

Əziz və səmimi qardaşın *Qızıl Arslan*”

Məktub göndərildəndən iyirmi gün sonra Toğrul Təbrizə qayıtdı. Bir neçə gün istirahət etdikdən sonra Qızıl Arslanla bərabər Həmədana yola düşdülər. Atabəy Məhəmməd qardaşları üçün böyük bir istiqbal təntənəsi düzəltdi. Toğrul öz sarayına getməyərək, Qızıl Arslanla bərabər Atabəy sarayında mənzil etdi. Qətibə Qızıl Arslanın Toğrul haqqındakı hərəkətinə ürəkdən sevinirdi. Çünki Toğrul məhv ediləndən sonra Qızıl Arslan rəqibsiz qalacaq idi. Qətibə Atabəy Məhəmmədi məhv edəndən sonra Toğrulu Azərbaycan taxtına çıxarmaq və öz oğlunu vəliəhd təyin etməyi istəyirdi. Lakin Qızıl Arslan heç bir vəchlə Qətibənin oğlunun Azərbaycan vəliəhdi olmasına imkan verməyəcəkdi; çünki o, Atabəyin oğlu Əbubəkri Təbriz sarayına gətirib hökumət işləri ilə tanış edir və gələcək üçün hazırlayırdı.

Qətibəni də rahatsız edən bu idi. Onun bütün ümidləri Toğrula idi. Çünki Toğrul ilə hər cür sazişə girmək mümkün idi.

Ailə bir süfrənin başına yığılmışdı. Onlar Qətibəni gözləyirdilər. Qətibə otağa daxil olan kimi Toğrul və Qızıl Arslan ayağa qalxıb təzim etdilər. Atabəy Məhəmməd də onlara qoşulub Qətibəni görürkən ayağa qalxdı, on ildən bəri yerinə yetirmədiyi vəzifəsini ifa etdi.

Süfrəyə oturdular, yeməyə başlamadan əvvəl söhbətə başladılar.

Qızıl Arslan sözü bu cür başladı:

– Böyük-böyük məmləkətlərin neçə yüz minlərcə xalqları öz müqəddəratını bu süfrənin başında oturanların əlinə tapşırıbmışdır. Millətlərin arasında çıxan hər cür ixtilafı ancaq bu süfrənin başında oturanlar həll etməlidirlər. Əcəba, bu süfrənin başında oturanların arasında ixtilaf çıxarsa, kimlər həll etməlidirlər? Məmləkətin ətrafındakı düşmənlərmi? Lakin mən elə zənn edirəm ki, aralıqda elə də dərin bir ixtilaf yoxdur ki, başqalarının həll etməsinə ehtiyac hiss edilsin. Əvvəlcə qardaşımız Toğruldən başlayaq: onun narazılığı nədəndir? Onun padşahlığı əlindən alınmışdırmı? O bunu nə ilə isbat edə bilər? Əcəba, qardaşımızın özü Atabəy Məhəmmədi kəfil¹ təyin etməmişdirmi? Bəli, etmişdir. Hərgah Atabəy Məhəmməd məmləkəti dağıtmış və uduzmuşsa, o zaman yenə də Eldəniz oğlanları bu süfrənin başında yığılan kimi bir yerə yığılıb deyər ki, qardaş Məhəmməd, indi ki, məmləkəti idarə edə bilmirsən, iş başından çekil və hərgah o bu təklifi qəbul etməzsə, biz məcburi vasitələrə də müraciət edə bilərik.

¹ K ə f i l – qəyyum deməkdir.

Lakin Atabəy Məhəmməd sənin tərəfindən vəkil ediləndən bəri məmləkətin hüduqlarını Kirmana qədər genişləndirmişdir. Kür çayından başlayıb Dəclə və Fərat çayı sahillərinə qədər bizim nüfuzumuzun altına keçmişdir. Bağdad xəlifələri bizim nüfuzumuz altında yaşadığı bir zamanda, Azərbaycan xalqı kimi tarixi və böyük bir xalq Eldəniz oğlanlarını öz doğma hökmdarı kimi tanıdığı bir zamanda, qardaşımız Toğrulun narazılığı nədəndir?

Mən sənın qardaşın deyiləmmi? İstəyirsən gəl Təbrizdə otur, mən gedib Gəncədə oturaram. Yaxud da sən gedib Gəncədə otur. Böyük qardaşımız Atabəy də saray söhbətləri və cariyə macəralarına əhəmiyyət verməməlidir.

Düşmənlər sərhədlərdə bizə heç bir şey edə bilməzlər. Onlar məmləkəti içəridən çürütməyə çalışırlar. Buna görə də biz şəxsi mənfəətləri bir tərəfə buraxıb ümumməmləkətin qeydinə qalmalıyıq.

Qızıl Arslan Toğrul haqqında danışandan sonra, Qətibənin məsələsinə keçərək dedi:

– Qardaşım Atabəyin Azərbaycandan bir qız alması məsələsinə mən tamamilə başqa bir nəzərlə baxıram, bu izdivacın siyasi bir mündəricəsi vardır. Nə mən, nə qardaşlarım, nə də qardaşım Atabəyin mələkəsi azərbaycanlı deyilik. Qardaşımın Gözəl xanıma evlənməsi, nəslimizin Azərbaycan nəslinə qarışması deməkdir. Bu izdivacla Eldəniz nəslı azərbaycanlılaşır. Xalq bizim övladımızı öz doğma vətəndaşı və öz doğma hökmdarı kimi tanıyacaqdır. Lakin bu o demək deyildir ki, mələkənin malik olduğu hörmət və ehtiram Gözəl xanıma yetişir. Mələkə yenə də mələkdir. Gözəl xanımın oğlanları da onun oğlanlarıdır. Övladımız nə qədər çox olursa, məmləkətimiz də o qədər inanılmış adamların idarəsi altına keçər. Məmləkətlərdə başqalarını iş başına çıxarmaqdansa, övladımızı hökmdar təyin etsək yaxşı olmazmı?

Mən elə zənn edirəm ki, bunların hamısı müştərək iş şəraiti olmasının nəticəsində doğan anlaşılmazlıqdır. Biz bu süfrənin başında and içməliyik. Məmləkətin hazırkı vəziyyəti iş birliyi və fikir birliyini tələb edir.

Əvvəlcə Atabəy Məhəmməd and içdi:

– Mən Eldənizin və Türkan xatunun ruhuna and içib deyirəm:

“Mən heç bir zaman öz qardaşlarıma qarşı xain fikirlərdə bulunmayacağam. Mən özümə tapşırılan vəzifəni qardaşlarımın məsləhət və köməkləri daxilində ifa edəcəyəm!”

Atabəy Məhəmməd and içdikdən sonra Toğrul əlini süfrəyə qoyub and içdi:

– “Mən Eldəniz və anam Türkan xatunun ruhuna and içirəm. Mən heç bir zaman məmləkətə və qardaşlarıma qarşı xain hərəkətdə bulunmayacağam. Mən heç bir vaxt əcnəbi müdaxiləsinə imkan verməyəcəyəm. Mən heç bir vaxt qardaşlıq namusuna xələl yetişməsinə razı olmayacağam!”.

Bunlardan sonra Qətibə əlini süfrəyə qoyub and içdi:

– “Mən Eldəniz xanədanının davamı üçün əlimdən gəldiyi qədər çalışacağam. Eldəniz övladından törəmiş nəslı öz nəslim və öz övladım kimi sevəcəyəm. Mən bu xanədanın şərəf və əzəmətini ləkədar edə biləcək heç bir təşəbbüsdə bulunmayacağam!”

Hamıdan sonra Qızıl Arslan əlini süfrəyə qoyub and içdi və:

– “Məmləkətin nüfuzunu möhkəm etmək, Eldəniz xanədanını davam etdirmək, məmləkətin hüduqlarını genişləndirmək üçün bütün varlığım ilə çalışmağa and içirəm!” – dedi.

And qurtardıqdan sonra cariyələr içəri girib süfrəyə yemək verdilər.

ÖLÜM QƏRARI

Atabəy Bağdada çağırılmışdı. Qətibə bu fürsətdən istifadə edərək gecələrin birində Toğrulu yanına çağırırdı və Atabəy Məhəmmədin qaba hərəkətlərindən şikayətlənərək dedi:

– Siz mənim nə qədər qohumcul olduğumu bilməmiş deyilsiniz. Lakin qardaşınız mənim oğlumun qarşısına təzə varislər qoymağa tələsdi. Gedib bir kəndli qızına evləndi. Mənim əzəmət və şərəfimi təhqir etdi. Nəhayət, oğlumu məndən ayıraraq Reyə hökmdar göndərdi, çünki məni paytaxtdan uzaqlaşdırmaq lazım idi. Bu gün mən öz canımı götürüb buradan gedə bilərəm, lakin sizin həyatınızı onun vicdanına tapşırmağa cəsarət etmirəm. Onun süfrə başında and içməsinə inanmayın, o öz nəfsindən ötrü bütün Eldəniz xanədanını məhv edə bilər. Xüsusən o son vaxtlar olduqca əsəbiləşmişdir. Qan tökmək, göz çıxarmaq üçün bir bəhanə axtarır. Çıxılmaz vəziyyətdəyəm. Onu sevirəm, lakin məmləkəti və xanədanın şərəfini də sevmək lazımdır.

O, hökumət başından öz razılığı ilə çəkilsəydi, mən mələkəlikdən əl çəkib, sadə və adi bir qadın kimi yaşamağa razı olardım. Məmləkət bir az da onun əlində qalarsa, məhv ediləcəyi şübhəsizdir. Onun qonşu hökumətlərlə olan rəftarı olduqca düşməncəsinədir. Hazırda Atabəy məmləkətlərinin bir tək müttəfiqi və dostu yoxdur. Ətrafı düşmən əhatə edibdir. Hazırda od içində yaşamaqdayıq. Atabəy isə öz inandında davam edir. Lakin biz buna soyuqqanlıqla baxa bilmərik. Sizi bunun üçün yanıma çağırmışam. Siz ətrafınızı təmizləməli idiniz. Bağdadda sizə yazdığım məktub onun əlinə keçmişdir. O bizim bütün təşəbbüslərimizdən xəbər tutubdur. Nizamini məhv etmək və Gözəlin oğlanlarını öldürmək istədiyimizi bilmişdir.

Qətibənin bu mövzu üzərində qurulmuş söhbətləri ölüm və kor olmaq təhlükəsi qarşısında duran Toğrulun düşüncələrinə tamamilə uyğun gəlirdi. Lakin o, olduqca ehtiyatlı hərəkət edirdi. Uzun dəqiqələr danışmayaraq, ancaq Qətibənin əlini tutub öpərkən:

– Doğru deyirsən, ağıllı və nəcib mələkə, – dedikdə, Qətibə də bir ah çəkərək:

– Ah, bu əl sizin kimi adil, nəcib və ədəbli bir hökmdarın əlində olsaydı! – dedi.

Toğrul isə bir daha onun əlini öpərək:

– O ixtiyar nəcib mələkənin özündən asılıdır, – dedi.

Qətibə də:

– Yox, o məndən asılı deyil. Atabəy Məhəmməd sağ ikən sizin buyurduqlarınız bir xəyal şəklində qalmalıdır, – dedikdə, yenə də Toğrul:

– Dediklərimi arzu şəklindən çıxarıb həyat şəklinə salmaq yenə də mələkənin özündən asılıdır. Lakin bilmirəm mələkəyə inanmaq olarmı?

Bu sözdə Qətibə dodaqlarını Toğrula tərəf uzadaraq:

– Bu dodaqları öz sədaqətimdə möhkəm duracağım üçün gələcək hökmdarın yanında girov qoyuram, – dedikdə, Toğrul onun dodaqlarından öpdü və Qətibəni qolları arasına almaq istərkən, Qətibə onu rədd edərək:

– Hələlik bu qədər. Sonrası isə əhdə vəfa edəndən sonra, – dedi.

Toğrul artıq Qətibəyə inanmışdı, qəlbini ona tamamilə açmağa qərar verdi və dedi:

– Gözəl mələkə, sizin ağıllı fikirləriniz üçün çoxdan bəri zəminə hazırdır. İraqlılar tamamilə bu fikirlərin tərəfindəirlər. Xarəzmşah Təkiş xan da öz ordusu ilə mələkənin fikrini müdafiə edəcəkdir.

Sizin oğlunuzun məsələsinə gələndə, o da sizin istədiyiniz kimi həll ediləcəkdir. Sizin oğlunuz Sultan Toğrulun vəliəhdidir. Buna razı qalırınsınız?

– Məsələ bununla bitmir. Nizami və Fəxrəddin məhv ediləcəkdir. Atamın qətlinə iştirak edənlərin hamısı və həmçinin Gözəlin oğlanları Əbubəkr və Özbək edam edilməlidir. Sonra, Hüsəməddinə ömirülüməralıq mənəbi vermək lazımdır.

– Bilmirəm, Hüsəməddinə inanmaq mümkündürmü?

– Hüsəməddin bizimkidir. O, Sultan Toğrula sədaqətlə xidmət etməyə hazırlanmışdır.

– Sizə inanıram, mələkə. Lakin bir az ehtiyatlı olmalısınız.

– Sultan Toğrul əsas vəzifəni mələkəyə tapşıra bilər. Lakin Sultan taxta oturduğu zaman mələkəlik adı Qətibəyə məxsus olmalıdır. Sultan buna öz vicdanı ilə söz verə bilərmi?

Söhbət burada bitdi, çünki Hüsəməddinin Qətibənin görüşünə gəldiyini xəbər verdilər. Toğrul vidalaşib bir qapıdan dışarı çıxdığı zaman, o biri qapıdan da Hüsəməddin içəri girdi.

Hüsəməddin qaşqabağını turşutmuşdu. O, Qətibə ilə Toğrulun əlaqəsindən şübhələnir və qısqanırdı.

Qətibə bunu dərhal hiss etdi və nazlanaraq dedi:

– Qaydası belədir. Kişilər qadının sevgisini hiss edərsə, qadınlığı əvəz edər, tez-tez küsər və şiltaqlıq etməyə başlar. Bilmirəm, mənim dostum nə zaman aqlını başına yığib özünü müstəqil bir kişi kimi aparmağa başlayacaqdır? Mən burada hökmdarlıq və xanədan məsələsini həll edirəm, burada sənin üçün təzə dünya, təzə mənəb yaradırəm, sən isə yalnız şübhələrlə və qısqanlıqla oynayırsan.

Hüsəməddin fikrli başını qaldırıb dedi:

– Mən mələkənin Toğrul ilə olan əlaqəsindən xəbər tutmasaydım, ona inana bilərdim.

– Mənim onunla nə əlaqəm ola bilər?

– Onu mələkənin özü çox yaxşı bilir.

Hüsəməddin bunu deyərək daha danışmadı. O, doğrudan da, Qətibənin Toğrul ilə olan əlaqəsini bilirdi. Çünki onun Bağdadda Toğrula yazdığı və Səba xanımla göndərdiyi sevgi və məhəbbət məktublarını Səba xanım əvvəlcə Hüsəməddinə göstərüb mükafat almış, sonra Toğrula nişan verib mükafata nail olmuş, sonra isə Həmədanda Atabəyə göstərüb Qasımabad kəndinin qəbaləsini ələ gətirmişdi.

Lakin Qetibəni Hüsəməddinin şübhələri heç də düşündürmürdü. Çünki o, kişilərin nəliyini, kişilərin özündən daha yaxşı öyrənmişdi. Kişilər nə qədər kinli, qısqanc və şübhəli olursa olsun, onları iki yüngül vasitə sakit edə bilirdi. Onlardan birisi qadının göz yaşları, ikincisi də qadın dodaqları idi.

Hüsəməddin, Qetibənin üzünə baxdığı zaman onun gözələrindən axan damcılardan ipək donu üzünə tökülüb parçalandığını gördü. Bir qətrə göz yaşı Hüsəməddinin qəlbindəki cəhənnəm atəşindən daha qızgın alovları dərhal söndürdü. O irəli gəlib iki əllərini Qetibəyə tərəf uzatdı və yalvarıcı bir halda dedi:

– Mələkə, rica edirəm, özünüzlə ələ alın, mən sizi gecənin bu vaxtında ağlatmaq üçün gəlmədim. Mənə rəhm edin, mən bu vəziyyəti görə bilmərəm:

Qetibə tutqun bir səsle danışdı:

– Sənin bu hərəkətlərin mənə məhv edəcəkdir. Mən bilmirəm hansı bir dərdi çəkim. Sən mənə fikirlərimdə yardım vermək əvəzinə, ruhumu zəhərləyirsən. Sən mənə Toğrul kimi bir ağılsız satılacaq qədər həqirmi sandın? Əcəba, sən mənim onunla nə kimi məqsədlə yaxınlıq etdiyimi bilmirsənmi? Gəl otur. Bu gecə başqa mövzu barəsində danışacağam.

Hüsəməddin oturdu. Qetibə əlini onun çiyinə qoyub and içdi:

– Sənin bu varlığına and içirəm. Toğrul bizim sevgimizin müvəffəqiyyəti yolunda bir oyuncaqdır, – dedi və dodaqlarını Hüsəməddinə uzatdığı zaman soruşdu:

– Bu dodaqların sahibinə sahiblənmək istəyirsənmi?

Hüsəməddin:

– İstəyirəm, mələkə! Bu arzular gəncliyin ilk arzularıdır, – deyərək cavab verdi və onu qolları arasına almaq istərkən bu səsi eşitdi:

– Atabəy öldürüləndən sonra!..

ATABƏY MƏHƏMMƏD ÖLDÜRÜLDÜ

Xarəzmşahlarla olan əlaqə get-gedə gərginləşirdi. Onların qonşularla ittifaq bağlaması, atabəyliyin ətrafında qüvvə hazırlamaları, Atabəy Məhəmmədin rahatsızlığına səbəb olmuşdu. Dörd aydan bəri

Qaraxətayi, Xarəzm və Xorasan tərəflərini dolaşaraq məmləkətin vəziyyəti ilə tanış olmaqda idi.

Qış çox soyuq keçirdi. Atabəy səfərdən qayıtdığı zaman özünü yaxşı hiss etmirdi. Həkimlərin dediyinə görə Atabəyin ciyərləri soyuqlamışdı.

Xəstəlik iki həftədən bəridir ki, davam edirdi. Naxoşun halı yaxşı deyildi. Xəstənin verdiyi əmrə binaən xəstələndiyini gizlədirdilər, çünki Atabəyin xəstə yatdığı şayiələri məmləkətə yayıldığı vaxt, bir çox yerlərdə üsyan və qiyamlar başlayırdı. Xüsusən xəstəlik xəbərləri məmləkətin xaricində fəna təsir bağışlayır və atabəylər ölkəsinə qarşı əlaqələr dəyişirdi.

Atabəy Məhəmməd Kiçik Buğanı yanına çağıraraq dedi:

– Görünür, bu xəstəlik çox uzun çəkəcəkdir. Mənim işlərə baş çəkməyəcəyəm, Toğrulun köhnə fikirlərinin təzələnməsinə səbəb ola bilər. Bu barədə ehtiyatlı olmalısən. Təcili surətdə Təbrizə çaparaq göndərərək qardaşım Qızıl Arslanı Həmədana çağırmağın; çünki mən irəqlilərin fikrini yaxşı görmürəm. Vəzirləri mənim yanıma çağırın, xəlifə ilə münasibət məsələsini bir daha aydınlaşdırmaq lazımdır. Sizə bu gündən etibarən qəti əmr verirəm, bir nəfər də olsa məmləkətimizdən keçib Bağdada getmək istəyən Xarəzm tacirini buraxmayın, çünki onların bir çoxu tacir libasına girmiş casuslardır.

Atabəy Kiçik Buğaya bir çox tapşırıqlar verdi, lakin onların həyata keçirilməsi mümkün deyildi. Çünki Qetibə və Hüsəməddin Həmədanın ətrafına müəyyən adamlar təyin etmişdi. Həmədandan Təbrizə və Bağdada gedənlərin hamısı axtarılır və həbsə alınır. Buğa tərəfindən Təbrizə Qızıl Arslana məktub apararaq qasid yolda tutulub Hüsəməddinin adamları tərəfindən öldürüldü.

Atabəy vəzirlərini yanına çağırırsa da, Qetibə: “Xəstəni rahatsız etməyin” – deyərək, heç bir kəsi saraya buraxmırdı.

Atabəyin həkimi bir daha gəlib xəstəliyi yoxladı və təcili surətdə qan götürülməsini əmr etdi. Qetibə Atabəyin yatağının yanına kəsib oturmuşdu. Dəlil gəlib qan götürdü. Qan götürəndən iki saat sonra Qetibə ağlaya-ağlaya Atabəyin otağından çıxdı. Əyanlar, vəzirlər Atabəyin səhhətini soruşmaq üçün böyük salona yığılmışdılar. Qetibə onlara müraciət edərək:

– Qızıl Arslan işini işlədi. Atabəyiniz öldü, – dedikdə, həkim təəcüb edərək tələsik içəri girdi; çünki o, iki saat əvvəl Atabəyin ürəyini

və nəbzini adi halında görmüşdü, onda ölüm nişanələri yox idi. Həkim meyiti yoxladığı zaman onun yaşıl rəng aldığını görünce, vəzirlərə müraciət edərək:

– Dəlleyi tez tapıb gətirin! Atabəyden zəhərlənmiş ülgüclə qan götürülmüşdür! – dedi.

Lakin həkim, dəlleyin üzünü görüb onu istintaq etməyi bacarmadı, çünki sirr açılmasın deyərək Qətibənin tapşırığı ilə dəllek saray qapısına gətirilmədən edam edilmişdi.

Qızıl Arslan ölümdən xəbər tutmadan, iraclıların və Xarəzmşahın Atabəy paytaxtı ətrafında yığılmış casusları işə başladı və öz namizədləri olan Toğrul taxta qoymaq üçün hazırlıq gördülər. Onlar dərhal Nəsirəddinbillah xəlifənin yanına bir heyət göndərdilər. Atabəy Məhəmmədin ölümünü ona xəbər verdilər və eyni zamanda Toğrulun taxta oturmasını rica etdilər.

Atabəy Məhəmmədin ölüm xəbəri Bağdad saraylarının bayramına və şadlığına səbəb oldu. Xəlifə, yaxasının Atabəy Məhəmmədin ölindən qurtarması ilə fəqirlərə ehsan payladı. Nəhayət, Toğrula bir xələt göndərməklə onun şahlığını təsdiq elədi.

Cənazə qalxandan beş gün sonraya qədər Həmədandan kənara bir quş uça bilmədi və xaricə xəbər aparmağa imkan verilmədi. Nəhayət, Həmədana toplanmış əcnəbi casusları Toğrul taxta çıxarıb başına tac qoydular.

Qətibə isə Hüsəməddin və Toğrul yanına çağıraraq Bağdad və Xarəzm qoşunlarını götürüb Azərbaycana hücum edilməsi və Qızıl Arslanı həbs etməklə yerinə başqa birisinin təyin edilməsini təklif etdi.

Bu təklifə birinci olaraq Toğrul etiraz edərək:

– Bu iş yaramaz, – dedi. – Qızıl Arslanı həbsə almaq üçün bütün Şimali Azərbaycanı həbsə almaq lazımdır. Çünki Atabəyin sağlığında da Şimali Azərbaycan xalqı ancaq Qızıl Arslanı tanıyırdı.

Qətibə Toğrulun son sözlərinə cavab olaraq:

– Heç olmazsa Qızıl Arslan həbs edilməlidir, çünki o sağ qaldıqca, Təbrizdə azad hökumət sürdükcə, Şimali Azərbaycan mərkəzi tanımayacaqdır. Hər nə olursa olsun, Şimali Azərbaycandan qırx-əlli nəfər həbsə alınmalı və cəzalandırılmalıdır; çünki Nizamilər, Fəxrəddinlər qaldıqca, bizim Şimali Azərbaycanı itaət altına gətirə biləcəyimiz mümkün olmayacaqdır.

Toğrul yenə də etiraz etdi:

– Nizamilər və Fəxrəddinlər daima Atabəy Məhəmmədin siyasətinə qarşı mübarizə aparırdılar. Mən elə bilirəm ki, biz məmləkəti ədalət və qanun daxilində idarə edə bilsək, Şimali Azərbaycan xalqı heç bir vaxt öz hökumətinin əleyhinə olmaz. Fəxrəddinlərə gəldikdə, o kimi adamlar bir zaman bizə günəş və su kimi lazım olacaqlar.

Toğrulun fikirlərini Hüsəməddin də təsdiq edərək Qətibəyə dedi:

– Fəxrəddin və Nizami ilə olan düşmənliyiniz artıq öz əhəmiyyətini itirmişdir. Siyasət bəzən ata və oğul qanından sərfnəzər etməyi də məsləhət görür. Sizin mərhum atanızın qatili Fəxrəddin deyil, bütün Şimali Azərbaycan xalqıdır, bu bir, ikincisi, biz Atabəyden sonra Şimali Azərbaycan xalqına və onun sevimlisi olan Qızıl Arslana qarşı düşmən hərəkətə başlasaq, əleyhimizə çevrilən şeyiələri təsdiq etmiş olacağıq. Hər şey öz vaxtında lazımdır. Hər şey əlverişli fürsət tələb edir. Siz bir ay əvvəl əlahəzrət Toğrulun taxta oturma biləcəyini fikrinizə gətirə bilməzdiniz. Lakin fürsət ələ keçirdiyi zaman əlahəzrəti Azərbaycan və İraq taxtında görməkdəyik.

Nizamiyə gəldikdə, mən onu gənclikdən tanıyıram. O, heç bir zaman məmləkətin səadəti əleyhinə olmamışdır. Sizinlə onun arasında mövcud olan düşmənlik ancaq bir sevgi nəticəsində idi. Burada Nizami haqlı idi, çünki Nizami sizə sevgi elan etməmişdi. Sevgini siz elan etmişdiniz. Qəbul edib–etməmək ixtiyarı onda idi.

Bunlar keçibdir, hazırda Qızıl Arslana bir məktub göndərərək qardaşının ölümünü ona bildirək. Onu Həmədana çağıraraq hörmət göstərmək və əlahəzrətin tac–taxtına sədaqət göstərməsi üçün təminat almaq lazımdır.

Bu qərar qəbul olundu. Qızıl Arslana məktub göndərmək işi ölən Atabəyin qadını olmaq münasibətilə Qətibə xatuna tapşırıldı. Qətibə məktubu düzəlddikdən sonra Toğrula və Hüsəməddinə oxudu:

“Həşəmətmaab!

Ailəmizə üz verən böyük və bədbəxt faciəni sizə bildirməyə məcbur oldum. Düşmənlər böyük qardaşınız Atabəy Məhəmmədi bizim əlimizdən aldılar. O xəstələnmişdi, xəstəliyi o qədər də ağır xəstəlik deyildi. Həkim qan götürülməsini məsləhət gördü, dəllek çağıraraq xəstədən qan götürülməsinə əmr etdik. Lakin düşmənin əl altından işləməsi bizə məlum deyildi. Qan götürüldəndən iki saat sonra xəstənin halı dəyişdi. Artıq danışa bilmədi, ancaq Toğrulun taxta oturmasını və sizin öz yerinizdə möhkəm durmağınızı deyib dünyadan getdi.

Həkimlərin təyin etdiyinə görə dəlləyin ülgücü zəhərli ülgüc idi. Buna görə də qatıl dərhal edam olundu. Qardaşınızın başına gələn bu fəlakət bütün xanədanımızın başına gələn bir fəlakətdir. Bu müsibətdə cənab Allah dərgahından sizə səbir, təskinlik diləməkdəyəm. Əlbəttə, siz dünya görmüş və aqıl insansınız. Ölüm hamı üçün vardır. Lakin Atabəyə qarşı düzələn bu sui-qəsd bir şəxsin həyatına deyil, bütün məmləkətin əleyhinə düzələn bir sui-qəsd idi. Bu münasibətlə kəmərinizi möhkəm bağlamalı və məmləkətin mühüm bir hissəsini idarə etdiyiniz üçün ehtiyatlı olmalısınız. Həşəmətmaaba bunu da xatırlatmaq istəyirəm ki, aralıqda bəzi şeyiələr gəzməkdədir. Düşmənlərimiz bu qanın izini itirmək üçün sizin də adınızı çəkirlər. Buna görə də sizin Həmədana təşrif gətirməyiniz və əlahəzrət Toğrul ilə görüşüb, onun taxt-tacına gələcəkdə sədaqət göstərəcəyinizə dair təminat verməyiniz lazımdır. Ancaq iki qardaşın hökuməti məhəbbət və sədaqətlə idarə etməsi nəticəsində, bədbəxt olan qardaşınızın düşmənlərini və bu ölümün bəislərini zahirə çıxarmaq mümkün olacaqdır. Xəlifədən gələn fərman və İraq xalqının müttəfiq iradəsi nəticəsində əlahəzrət Toğrulu Azərbaycan taxtına əyləşdirdilər. Siz də bu barədə Cənubi və Şimali Azərbaycan xalqını xəbərdar etməli və əlahəzrətə olan itaətlərini təmin etməyə çalışmalısınız. Əlahəzrətin rəsmən cülus edəcəyi gündə iştirak üçün Azərbaycandan nümayəndələr gəlməsinə lütfən diqqət verəsiniz.

Həmədan, *Qətibə xatun*”

Məktubu Hüsəməddin və Toğrul həddindən artıq bəyəndilər. Məktubu aparmaq və Qızıl Arslana təziyyət vermək üçün bir heyət təşkil edib göndərdilər. Lakin bu məktubu göndərdikdən sonra yenə də Qızıl Arslan əleyhinə düzələn böhtan və şeyiələrin arası kəsilmədi. Qətibənin tələbinə görə Toğrul Həmədanda məsul işlərdə olan azərbaycanlıları Atabəyin qətlinə iştirak etmələri ilə töhmətləndirib həbsə aldırır və Qızıl Arslanın gələcəkdə tac-taxtdan məhrum edilməsi üçün zəminə hazırlayırdı.

Qızıl Arslan Qətibənin məktubunu almadan qabaq Atabəyin qəfildən ölməsi xəbərini eşitmişdi. Hadisənin əsas mündəricəsi Qızıl Arslan üçün aydın idi. Buna görə də Həmədana getməyə tələsmədi və Qətibənin məktubunun cavabında yazdı:

“Möhtərəm mələkə! Xanədanımıza üz verən müsibətin ağırlığını mələkənin hiss etdiyi qədər hiss edirəm. Bu barədə sizə şəxsən bəyan-təziyyət etməyim lazım gəlirsə də, mərhum Atabəyin ölüm xəbəri münasibətlə məmləkətdə baş verən bəzi dedi-qodular, Həmədana gəlməyimə imkan vermədi. Hələlik Təbrizdən ayrılmaq əlahəzrətin hökuməti üçün məsləhət deyildir. Bunu Toğrul həzrətlərinə söyləməyinizi rica edirəm”.

Məktub çox qısa və etinasız yazılmışdı. Qızıl Arslan Toğrulun cülus gününü təbrik etmək üçün Azərbaycandan bir nəfər də olsa göndərmədi. Çünki Azərbaycanda Toğrulun bir əcnəbi nümayəndəsi olduğuna dair geniş şeyiələr gəzirdi. Qızıl Arslan Həmədanda oynanılan oyunların xaricilərin təsiri altında yaradıldığını beş barmağı kimi bilirdi. Buna görə də məmləkətin xilasını üçün Cənubi və Şimali Azərbaycanda ciddi hazırlıq görməyə başlamışdı.

Qızıl Arslan bu hazırlıqla paytaxta təsir yetirmək və Toğrulu qorxutmaqla əcnəbilərin himayəsindən ayırmağı düşünürdü. Xüsusən onun əleyhinə şeyiə buraxılması və nəticədə Həmədanda olan azərbaycanlıların Qızıl Arslan tərəfdarlığı ilə töhmətləndirilib həbsə alınması Qızıl Arslanın məniyyətinə olduqca fəna təsir bağışlamışdı.

Əvvəlcə Qızıl Arslan Cənubi və Şimali Azərbaycanın mərkəzlə olan əlaqəsini tamamilə qırdı. Azərbaycan artıq paytaxt olaraq Təbriz şəhərini və bir hökmdar kimi Qızıl Arslanı tanıdı.

Toğrul bu vəziyyəti gördüyü zaman təşvişə düşdü. Zira Azərbaycan olmadan Azərbaycan Atabəyi naminə təşkil edilmiş bu səltənət, o qədər də uzun yaşaya bilməyəcəkdi. Lakin Toğrul Qızıl Arslanla anlaşmaq əvəzinə, Azərbaycanda nüfuza malik olan tək-tək adamlarla anlaşmaq və əlaqəyə girməyi düşündü. Əvvəlcə Fəxrəddinə belə bir məktub göndərdi:

“Möhtərəm Fəxrəddin!

Xudavəndi-ələmin köməyi, peyğəmbəri-zişənimizin mərhəməti, xəlifəyi-ruh-zəminin mübarək iradəsi nəticəsində Azərbaycan səltənəti öz həqiqi varisinin əlinə yetişdi. Hazırda Azərbaycanda yaşayan bütün sadıq təbəələrin öhdəsinə müqəddəs bir vəzifə düşür ki, o da hökmdarla birlikdə əl-ələ verib məmləkət xalqının səadətinə çalışmaqdan ibarətdir.

Sizin nəsliniz öz qəhrəmanlığı və hökumət qanunlarına sadıq qalması ilə məşhurdur. Buna görə də sizə öz yanımda məsul bir xidmət etmək və sizinlə birlikdə xalqın səadəti uğrunda çalışmağı qərara almışam. Sizin həyatınızı təmin etmək üçün bir hökmdar kimi söz verirəm. Məktubun cavabını məktubu gətirən qasidlə göndərin.

Toğrul

Toğrul Fəxrəddinə göndərdiyi məktubla bərabər böyük şair Nizamiyə göndərdiyi məktubunda yazırdı:

“Möhtərəm şair!

Sizə səmimi salam göndərməklə özümü xoşbəxt hesab edirəm. Bütün şad və məsrur dəqiqələrimi sizi xatırlamaq və sizin filosofanə əsərlərinizi oxumaqla keçirmişəm. Xudavəndi-ələm şahiddir ki, Şirvan xaqanı Əbül Müzəffər sizin yazdığınız “Leyli və Məcnun” dastanına əhəmiyyət verməyib, sizi mükafatlandırmaması mənim xaqana qarşı olan məhəbbətimin azalmasına səbəb oldu. Böyük şair bununla ruhdan düşməməlidir, çünki hökmdarların keçirdiyi dəqiqələrin hamısı bir rəng və bir mündəricədə ola bilməz. Hökmdarların şadlığı və qəmginliyi məmləkətin vəziyyətindən və hadisələrin mündəricəsindən asılıdır. Ola da bilər ki, xaqanın bir hadisə nəticəsində kədərləndiyi dəqiqələrdə, yazdığınız qiymətli əsərinizi ona təqdim etmişsiniz.

Mən çox arzu edərdim ki, böyük şair mənim üçün “Fərhad və Şirin” dastanını nəzmə çəkəydi. Dastan yazmaq və xalqların qəhrəmanlıq tarixini inandırıcı bir surətdə etmək üçün ancaq sizin sənətinizin qüvvəti çatır. Böyük şairi, özünün təsəvvür edə bilmədiyi bir surətdə mükafatlandırmağa and içirəm.

Toğrul

Nizami Toğrulun məktubunu alandan bir neçə gün sonra Qızıl Arslandan da bir məktub aldı. Şair həddindən artıq sevindi, çünki Qızıl Arslanın yazdığı məktublar, heç bir zaman şəxsi və adi mövzular üzərində qurulmazdı. O, elmi və siyasi işlər üçün şairlə məktublaşardı. Qızıl Arslan məktubunda yazırdı:

“Bir neçə müddətdir ki, böyük şairlə yazışmaqdan məhrum olmuşam. Siz bilirsiniz ki, mən qadınlar haqqında tamamilə başqa bir fikirdə idim. Hərgah yadınızdan çıxmamışdırsa, keçən payız göndər-

diyim məktubların birində Firdovsi şairin qadınlar haqqında fikrinə etiraz yazmışdım. Doğrusu, mən Firdovsinin “Zənü əjdaha hər dü dərxak beh; cahan pak əz in hər dü napak beh”¹ kimi şerlərini o zaman heç bir vəchlə həzm edə bilmirdim. Buna görə də siz haman məktubun cavabında: “Mən sizin bu fikrinizin əleyhinəyəm. Əsərlərimdə qadınlardan qəhrəmanlar, hökuməti idarə edə biləcək iqtidarlı simalar yaradıram” – deyərək qadının cəmiyyətdəki vəzifələrindən geniş bir surətdə bəhs etmişdiniz. O zaman mən sizinlə bu barədə geniş mübahisə açmaq istəmədim. Mən o zaman düşündüm ki, bir şairin, bir yazıçının şüuruna başqasının fikrini yerləşdirmək xəm xəyallardandır.

Lakin Atabəy Məhəmmədin ölümü məsələsi məni yenə də əvvəlki fikrimin üzərinə qaytardı. Zənn edirəm bu qətlin təşkil edilməsi tarixini lazımınca öyrəndiyiniz zaman tamamilə mənim fikrimin üzərinə qaydıcaqsınız.

Qətibəni bizim hansı birimiz tanıyırdıq?! Hətta mənim bədbəxt qardaşım Atabəy Məhəmməd də evləndiyi gündən onu tanımağa başlamışdı. Lakin biz kişilər, daima qadınların sevgi və gözəllik pərdəsi altında gizlədilmiş tələsinə və tilsiminə düşürük. Hətta bəzən bunu bilib-bilə aldanırıq. Hərgah şairin qəlbinə toxunmazsa, mən bir həqiqəti söyləmək istərdim. Zənn edirəm ki, şairlərin həqiqətdən acığı gəlməz. Mənə elə gəlir ki, Qətibə xatun qızlıq zamanı şairə sevgi elan etdiyi zaman, şair başqasının tilsiminə düşmüş olmasaydı, Atabəy Məhəmmədin düşdüyü tilsimə düşəcəkdi. Özünüz təsəvvür edin, kişilərin varlığında həqiqəti qadının zahiri görünüşündən axtarmaq xasiyyəti yoxdurmu?

Möhtərəm şair! Yaxşı bir düşünün, görün sizin qəhrəman və hökumət idarəçisi simasında bəzəyib bizə təqdim etdiyiniz qadın bizim başımıza nə fəlakət gətirdi!

Qətibə öz şəxsi inadı nəticəsində bir xanədanı tamamilə məhv etmək oyunlarına başlamışdır. O, bir tərəfdən Bağdad ilə Atabəy Məhəmmədin əleyhinə saziş düzəltmiş, o biri tərəfdən də Xarəzmşah Təkiş xanla bir müqavilə düzəltmişdir. O, Toğrul ilə razılaşaraq, Atabəy Məhəmmədi öldürmək və Toğrulu taxta oturtmağı öhdəsinə götürmüş imiş. Bunun müqabilində isə Toğrul ona evlənəcək və ha-

¹ Qadınla əjdahanın hər ikisinin torpaq altında olması və bu dünyanın haman hər iki napakdan təmizlənməsi yaxşıdır.

zırda Rey hakimi olan Qütlüğ İnancı vəliəhd elan edəcəkdı. Qətibə məmləkəti bölüşdürmək üçün İraq vətənpərvələri ilə də əlaqəyə girmiş və paytaxtın Həmədandan köçürülməsinə imkan yaratmışdır.

Möhtərəm şair bilməlidir ki, bu qadının gələcəyi Azərbaycan üçün çox qorxuludur. Toğrul vaxtilə Atabəy Məhəmmədə güzəştə getdiyi vərsət haqqını indi də Qətibəyə güzəştə getmişdir.

Hazırda bu fəlakətin nəticəsində Azərbaycan ən qorxulu günlər keçirməkdədir. Onlar qapıları açıb düşmənləri bu məmləkətin içərisinə buraxmaq istəyirlər. Bu günlər paytaxta gedirəm, Toğrul və Qətibə məni paytaxta dəvət eləmişdir. Gedirəm, lakin Toğrulun əlini öpmək üçün yox. Mənim bütün səy və təlaşım Qətibəni paytaxtdan uzaqlaşdırmaqdan ibarət olacaqdır. Hərgah bir az təxir etsəm, məmləkət xarəzmilərlə iraqlıların arasında təqsim olunacaqdır. Sizə ikinci məktubumu Həmədandan yazacağam. Həmədandan mənə xəbər verildiyinə görə Toğrul sizə məktub göndərüb “Fərhad və Şirin” dastanını yazmağı təklif etmişdir. Lakin o, göndərdiyi məktubunda azərbaycanlılarla əlaqəyə girməyi düşünmüşdür. Biləks, onda “Fərhad və Şirin” dastanına qiymət qoya biləcək qədər bədii zövq yoxdur. Lakin haman əsəri yazmağınızı tövsiyə edirəm. O əsər sizin yaradıcılığınızda ən birinci əsər ola bilər; çünki sizin təbiətinizdə sevgi və nəsihət mövzuları üçün inkaredilməz bir xüsusiyyət vardır.

Hazırda başım elə qarışıqdır ki, elmi və bədii mövzulara vaxt ayırmağı bacarmıram. Lakin Toğrulun sifariş verdiyi “Fərhad və Şirin” dastanı haqqında bir neçə söz yazacağam. Mənə elə gəlir ki, dastanın sərlövhəsini “Fərhad və Şirin” deyil, “Xosrov və Şirin” qoymaq lazımdır. Çünki Fərhad-Şirin mövzusu o qədər də geniş bir mövzu deyildir. Zənnimə görə, Xosrov-Şirin mövzusu daha geniş mövzudur. Burada cəbhə o qədər genişdir ki, şairin təbi istədiyi qədər at oynada bilər. Xüsusən siz bunu başqa dastanlarınızda da göstərə bilmişsiniz.

“Xosrov və Şirin” dastanında məmləkətdarlıq və rəiyyətəpərvərlik üçün lazım olan mövzuların hamısını yerləşdirə bilərsiniz. Orada hökmdarların zülmündən, zülmün nəticələrindən və sairələrdən istədiyiniz qədər yazı bilərsiniz. Eyni zamanda, səmimi sevgini Xosrovdə deyil, bədbəxt Fərhadı göstərə bilərsiniz. Şübhəsiz ki, bunlar mənim öz düşüncəmdir. Şairə heç bir göstəriş vermək xəyalında deyiləm.

Şair çox yaxşı bilir ki, mən heç bir zaman şəxsi işlərimdən ötrü sizə zəhmət verməmişəm. Lakin bu məktubda məmləkət və vətən namusunu nəzərdə tutaraq sizə zəhmət vermək istəyirəm.

Azərbaycanlılar mənim Həmədan səfərimdə iştirak etməlidir. Biləks, iraqlılar və xarəzmililər bizi ən yaxın bir zamanda Bağdad qapılarından və Azərbaycanın tarixi paytaxtından qovacaqlar. Siz bilərsiniz ki, biz İraq və Həmədanı itirməklə Azərbaycanı müstəqil yaşada bilmərik. Bu bizim üçün siyasi və iqtisadi bir ölüm deməkdir. Əvvəla, Həmədan Azərbaycandır. Onlar dil etibarilə də bizimdir. İkincisi də, biz Bağdad qapısından çəkilsək, o zaman Azərbaycan şimal və cənub ticarətinin vasitə mərkəzi olmaq əhəmiyyətini itirəcəkdir. Mənim Həmədana azərbaycanlıların qüvvətilə getməyim lazımdır. Bu qüvvət yanımda olduğu zaman müvəffəqiyyət qazana bilərəm. Biləks onlar məni həbsə aldıra bilər, məhv edə, kor da edərlər. Rica edirəm, siz bunu Fəxrəddinə anladın...

Təbriz, Qızıl Arslan”

ALDANIŞ

Müttəfiqlər öz müvəffəqiyyətlərini bölüşdürmək üçün barışa bilmədilər. Qətibə Hüsəməddinə, Toğrul isə Qətibəyə verdiyi vədələrə əməl edə bilmədi. Toğrul öz sarayına çəkilib hökumət işləri ilə məşğul idi. Qətibə onunla görüşməyə imkan tapa bilmirdi. Toğrul bütün qüvvətilə Qətibənin gözüne görünməmək və öz iradəsini onun təsirindən qurtarmağa çalışırdı. Toğrul heç bir vaxt Qətibənin nəsihətlərini eşitmək və ona əməl etmək istəmirdi. Toğrul nə qədər sərxoş və əyyaş bir hökmdar olursa olsun, eyni zamanda məmləkətinə etdiyi xəyanəti müəyyən çərçivədən kənara çıxarmaq xəyalında deyildi. Toğrul öz ailəsini Həmədana köçürmüş, oğlu Məlikşahı vəliəhd etmiş və Qətibəyə evlənməklə onun oğlu Qütlüğü vəliəhd elan edəcəyinə dair verdiyi əhd-peymanı tamamilə unutmuşdu.

Qətibə nə qədər çalışdı isə Toğrulu azad bir yerdə görəb sözlərini deyə bilmədi. Nəhayət, o xəstələndiyi üçün, Toğrula belə bir məktub göndərirdi:

“Əlahəzrət! Ağır surətdə xəstələnmişəm. Bəzi işlərimdən ötrü əlahəzrəti görmək istərdim.

Qətibə xatun”

Toğrul doğrudan da onu xəstə hesab edərək, Atabəy sarayına gəldi. Lakin saraya gələndən sonra, onun cismani xəstəliyə yox, siyasi xəstəliyə tutulduğunu gördü.

Qətibə Toğrulu gördüyü zaman şiddətlə ağladı, lakin göz yaşlarının Toğrula təsir etmədiyini, ondan təskin, təsəlli və nəvazişlər eşitmədiyini görəncə daha ağlamadı. Göz yaşı bir silah olaraq Toğrula əsər etmədiyindən bütün kin və inadını gözlərinə yığıb Toğrulu süzdü:

– Mənim gözlərimin içinə yaxşı bax, – dedi, – görünür ki, sən mənə yenə də lazımcısan tanımadın. Bir qadın səni taxta oturmağı bacarsa, taxtdan düşürməyi də bacarar. Sən bu sözləri daima qulağında saxla. Mən olmasaydım, sən yenə də Atabəy Məhəmmədin əlinə göz dikəcəkdin. Səni əlahəzrət mərtəbəsinə çıxaran mən oldum. Biləks, sən yenə də haman səfil və haman sərxoş idin.

Nankor! Sən bu dodaqlara and içməmişdinmi? Sən mənim oğlunun vəliəhd elan ediləcəyini vədə verməmişdinmi? Mən sənin üçün nələr etmədim... Mən olmasaydım, səni xəlifə Nəsirəddinbillahın qapısından içəri buraxardılarımı? Mən olmasaydım, Atabəy Məhəmməd sənin gözlərinə mil çəkdirməmişdimi? O gözlər mənə minnətdardır. Sən heç utanmayaraq, yenə də mənim gözlərimə baxırsan.

Mənim mükafat verdiyim zaman əlim çox açıqdır. Lakin mükafatı geri aldığımda da həddindən artıq xəsisəm. Sən, Bəhram şahla, Xarəzmşahlar və iraclılar ilə bağladığımız müqaviləyə əməl etməlisən. Onlara verilən vədə yerinə yetirilməlidir. Dodaqlarıma içdiyin anda əməl olunmasını tələb edirəm.

Toğrul qəhqəhə ilə gülərək, Qətibəyə cavab verdi:

– Sərxoşluqda danışılan sözləri ayıq ikən xəyala gətirməyin özü də bir sərxoşluqdur. Bir dəfə sən mənim, bir dəfə də mən sənin dodaqlarından öpdüm. Gözəl qadın, qızgın şəhvət və qırmızı şərabın qarşısında verilən vədələrin nə kimi bir etibarı ola bilər? Onda mən səfil idim, indi isə əlahəzrətim. Onda sən möhtəşəm bir mələkə idin, indi isə aldanmış və ərini öldürmüş bir qadınsan. Həm də yalançısan. Sən xatırla, gör mən səni son dəfə öpdüyüm zaman nə demişdin?

– Mən sənə heç bir söz deməmişdim.

– Əcəba, sən bu qədər yüngül bir qərarı yadımdan çıxardığın halda, mən o qədər böyük vədləri unutmağa haqlı deyiləmmi?

– Mən verdiyim vədələri heç bir zaman unutmaram.

– Sən mənim qollarımın arasından sıçrayıb çıxdığın zaman “dalısı sonra” deməmişdinmi?

– Demişdim.

– Hələ o “sonra”nın vaxtı gəlməmişdirmi?

– Xeyr, hələlik gəlməmişdir. Əcəba, öz ərimi öldürüb səni taxta əyləşdirməyim kifayət olmadımı?

– Taxta əyləşmək kifayət deyil, taxtı özümə təhkim etmək üçün yenə də çalışmaq lazımdır. Qızıl Arslan hələ diridir. Bu gün mən səninlə izdivac edər və oğlunu Azərbaycan vəliəhd elan edərsəm, sabah xalq Atabəy Məhəmmədin qanının məsuliyyətini mənim öhdəmə qoyub bu məmləkətdən sürgün edər. O zaman sənin mənə verdiyin taxt-tacın ömrü çox az olar.

Sənə sual verirəm: biz bu tezliklə evlənərsək, bu tezliklə sənin oğlunu vəliəhd elan edərsək, Qızıl Arslan buna nə kimi bir nəzərlə baxa bilər? Bizim bu izdivacımız Qızıl Arslana qarşı bir ittifaq kimi təbirləndirməzmi? Sən bu tələsməklə Şərqdə ikinci bir rüsvayçılığa səbəb ola bilərsən. Sən heç bir vaxt mənə minnət qoyma. Hərgah mən bu taxt-taca sahibləndimsə, öz həqiqi irsimə sahibləndim. Sən “Toğrula taxt-tac verdim” – deyər məğrur olma! Sən bir xanədanın başçısını məhv etdin. Mən sənin məmləkət düşmənlərinə verdiyin vədələrə vəfa edə bilməyəcəyəm. Tutaq ki, Fars və Kirmanlı Bəhram şahla verədik, bir saatlığa sənin sözüne baxıb Xorasan və Mərvə Xarəzmşahlılarına güzəştə getdik, Mosil, Həmədan və Bağdad qapılarına qədər iraclılara bağışladım. O zaman bu taxt-tacı harada qurmalıyıq?

Qətibə heç düşünmədən:

– Azərbaycanda! – dedi.

– Azərbaycan bizim deyil. Orada Qızıl Arslan kimi hökmdar vardır. O bir dəfə “atlanın!”, – desə, Azərbaycandan yüz min atlı səfərə çıxar. Mən inkar etmirəm. Sən qardaşımı öldürdün, onu bizim əlimizdən aldın. Yerində isə Toğrulun oturmasına səbəb oldun. Lakin onu bil ki, Toğrul heç bir zaman Atabəy Məhəmməd ola bilməyəcəkdir. Mən onu öz yerimdə qoyduğum zaman onun məmləkət üçün dəyərli bir hökmdar olduğunu nəzərə almışdım. Lakin iki şey məni onunla dostanə yaşamağa qoymadı: biri həsəd, ikincisi isə, bu məmləkətin düşmənləri.

İndi özün yaxşı mülahizə et, sənin özün o düşmənlərin cərgəsində deyilsənmi? Sənin məmləkətə vurduğun zərbəni nə iraclılar, nə də xarəzmlilər vura bilməzdi. Mən səndən çox rica edirəm ki, mənim

taxt-taca yetişməyimə kömək etdiyini xatırladığın zaman qardaşımı öldürdüyünü tez-tez xatırlatma. Bu, bizim dostluğumuzun pozulmasına səbəb ola bilər, çünki o mənim əziz qardaşım və anamın oğlu idi. Biz bu məmləkəti onun qılıncının sayəsində ələ gətirmişdik.

Qətibə Toğrulun danışdıqlarına çox böyük əhəmiyyət verdi, çünki bu sözlərlə Toğrulun onu təhdid etdiyini anlayırdı. O bu təhdiddən təkan yedi, çünki Toğrul onu qardaşının qətlinə töhmətləndirib məhv etdirə də bilərdi.

Lakin Qətibə onun: “Mənim qardaşımı öldürdüyünü tez-tez xatırlatma, bu bizim dostluğumuzun pozulmasına səbəb ola bilər, çünki o mənim qardaşım və anamın oğlu idi” – deməsini cavabsız qoya bilmədi və istehza ilə:

– Əlahəzrət zəhərli ülgücü hazır etdiyi zaman Atabəyin qardaşı və anasının oğlu olduğunu düşünməli idi, – dedi.

Qətibənin bu sözündən sonra Toğrul söhbətin ahəng və mündəricəsini tamamilə dəyişdi:

– Əvvəla, bu cinayət sənə və ya mənim tərəfimdən baş versə də, bir xəyanətdir. Çünki biz bununla nə şəxsi, nə də ümumi vəziyyəti dəyişdirə bilməzdik. Lakin xəyanət həyata keçəndən sonra bizim bir-birimizi təqsirləndirməyimiz hər ikimizin məhvinə səbəb ola bilər.

Qətibə onun sözünü yarımçıq qoyaraq:

– Bunun üçün vədələrə vəfa olunmalıdır, – dedikdə, Toğrul cavabında:

– Bu ancaq, vəziyyət tamamilə təmin ediləndən sonra mümkündür, – dedi.

– Əcəba, sənə əlahəzrətlik mərtəbəsinə yetişdiyin, vəziyyətin təmin olunması kimi məna edilməyirmi?

– Xeyr, edilmir, çünki hələlik Qızıl Arslanın nə düşündüyü məlum deyildir. Hər şey bu vəziyyət aydınlaşandan sonra bəlli olacaqdır. Vədələrim yerində qalır, həyata keçirilməsi üçün əlverişli bir zaman gözəlməliyik. O dodaqlara and içmişəm, yəni də içirəm.

Toğrul bunu deyərək, dodaqlarını Qətibənin dodaqlarına dayadı, lakin hər iki dodaq bir-birini aldatmaq istədiyini bildirdi. O dodaqlar bir-birindən ayrıldığı zaman titrəyirdi, o titrəyişlər bir məna və bir mündəricə daşıyırdı. O dodaqların ikisi də bu sözü deyirdi: “Nə qədər ki, sən sağsan, mən diri qala bilməyəcəyəm”.

* * *

Qətibə Toğrul ilə münasibətəni aydın elədikdən sonra özünün tamamilə aldandığını və böyük səhv buraxdığını anladı. O, başqalarını öz məqsədinə alət etmək istərkən, özünün ucuz bir alət olduğunu hiss edərək hönkür-hönkür ağladı. Lakin gec idi. O bir daha Atabəy Məhəmmədi dirildə bilməyəcək idi. Bir daha böyük bir padşahlığın mələkəlik şərəfini mənimləməyi bacarmayacaqdı. Onun istinad edəcəyi bir kimsə qalmamışdı. Onun ümidi iki nəfərə idi: onlardan birisi Hüsəməddin, o birisi də azad etdiyi cariyəsi Səba xanım idi. Lakin Hüsəməddin ondan küsmüş, Səba xanım isə Atabəy Məhəmmədin ona bağışladığı Qasımabad malikanəsində oturub özü üçün saray tikdirməklə məşğul idi. Hüsəməddin tamamilə Toğrul tərəfinə keçmişdi. Toğrulun silahlı qüvvələri tamamilə Hüsəməddinin əlində idi. Qətibənin ona təkrar-təkrar: “Ancaq Atabəyi öldürəndən sonra məni öz qollarının arasında görərsən” – deyə verdiyi vədələr yalan çıxmışdı. Onun Toğrula ərə getmək istədiyini bildiyi zamandan bəri Hüsəməddin Qətibədən kənar çəkilmiş və ona qarşı intiqam hissləri bəsləməyə başlamışdı.

Qətibə vəziyyəti düşündüyü zaman, Hüsəməddinə göstərdiyi etinasızlığı özü üçün ikinci və böyük bir səhv hesab edirdi. O düşüncəyə hələ qızlıq vaxtında Hüsəməddinin dediyi bir cümləni xatırladı:

“Sən mənim olmasan da, heç bir kəsin olmayacaqsan!” Bu sözlər Qətibənin qulağında bir daha cingildədi. O, Hüsəməddinlə görüşmək üçün vasitə aramağa başladı. Lakin Hüsəməddin Toğrulun şübhələrini oyandırmaq üçün Qətibə ilə görüşmək və onun dövlətlərini qəbul etməkdən boyun qaçırdı.

Günün birində Qətibənin gözetçi qoyduğu cariyə Hüsəməddinin Atabəy bağında gəzdiyini xəbər verdi. Qətibə dərhal geyinib bağa düşdü. Hüsəməddin qoca bağbanla danışdı ondan soruşdu:

– Mələkə bağın səyahətinə tez-tez gəlirmi?

– Atabəy öldüyü gündən bəri onu bağda görməmişəm. Onda bağ səyahətinə çıxacaq bir şadlıq qaldımı?

Bu zaman Qətibə gəlib hovuzun kənarında dayanmışdı, suda üz-məkdə olan əlvən balıqlara baxırdı. Hüsəməddin geri dönərkən mütləq Qətibəyə təsadüf etməli idi, çünki çıxıb getmək üçün Qətibə duran yerdən başqa yer yox idi.

Hüsaməddin qoca bağbana bir neçə gümüş pul verib getmək istərkən, Qətibəni cariyələrlə birlikdə görüb baş endirdi və salam verdi.

Qətibə başını qəmgin bir surətdə qaldırıb Hüsaməddinə baxdı və:
– Əleykəssalam, – dedi, – lakin onu bilməlisən ki, gizlənməklə vicdandakı ləkələr təmizlənməz, ləkələri təmizləyə biləcək bir maddə varsa, o da sədaqət və əhdə vəfa etməkdən ibarətdir.

Qətibənin bu sözündə cariyələr getdi, Qətibə isə sözündə davam elədi:

– Bir qəhrəman vicdanına malik ola bilmədisə, heç olmasa bir qadın vicdanına malik olaydın. Sən də, sənənin padşahın da, müştərək icra etdiyiniz xəyanətin məsuliyyətini bir qadının öhdəsində qoymağımı istəyirsiniz? Mən bu gün istərsəm, sabahın özündə o qılncı sənənin belindən açıdıra bilərəm. Sən nə olduğunu özün də bilirsən. Toğrulu padşah eləyən, sənəni də ordu sərkərdəsi edən həmin bu qadındır. Bu qadın o qədər də yazıq bir qadın deyildir ki, sən və Toğrul kimi acizlər öz xoşbəxtliyini onun bədbəxtliyi üzərində qursunlar. Ərimin qatilləri!

Qətibə üzünü çevirib getmək istərkən Hüsaməddin onu titrək bir səslə səslədi:

– Mələkə, rica edirəm dayanın, – dedi.

Qətibə dayandı və sual verdi:

– Mələkəni mələkəlikdən saldığınız bəs olmadımı? İndi daha məndən nə istəyirsiniz? O padşah, sən də sərkərdə. Bəsiniz deyilmi? Atabəy Məhəmməd ölmüşdür, Qızıl Arslan ki, ölməmişdir!

Hüsaməddin yenə də yalvarıcı bir vəziyyət alıb dedi:

– Mənim gözəl və mərifətli mələkəm, sizin bu qədər açıqlanmağınızın səbəbi nədir? Onu mənə deyə bilməzmişiniz? Hüsaməddin nə zaman mələkənin sərəncamında olmamışdır? Mən daima mələkənin buyruqlarını özüm üçün qanun hesab etməmişəmmi?

– Hərgah sözlərin doğrudursa, nə üçün mənim yanımdan ayağımı çəkdin? Əcəba, sən mənim əlimdən öpmək üçün bütün gecələri yalvarıb-yaxaran Hüsaməddin deyildinmi?

– Madam ki, mələkə Toğrula ərə getməyə hazırlaşır, o zaman mənim mələkəyə yaxın gəlməyim padşahın şərəf və namusuna təcavüz etmək deyildirmi?

Qətibə gülərək cavab verdi:

– Bir padşahı öldürdün, həyatına təcavüz etdin, indisə mənim əlimdə oyuncaq olan bir acizin şərəf və namusunu nəzərə alırsan?

Bu sözləri Qətibə saraya döndüyü zaman deyir, Hüsaməddin isə onunla bərabər gedirdi. O, sarayın qapısında dayandığı vaxt Qətibə ona əmr etdi:

– İçəri buyurun, möhtərəm sərkərdə, sizinlə bir qədər işim vardır.

Onlar birlikdə pilləkənlərdən yuxarı qalxdılar. Qətibə onu salonda buraxıb otağına keçdi. Hüsaməddin salonda o tərəf-bu tərəfə dolaşaraq düşünür və öz-özünə deyirdi: “Yaşı qırxa yetişdi, həyatı iyirmi ildən bəri hadisələr, hiylələr, macəralar içərisində keçir, bütün fikri cinayətlərdən ibarət olan bu qadın yenə də dəyişmədi, cöhrəsində olan gənclik nişanələri çəkilmədi. Məğrur baxışları hələ sönməmişdir. Ona baxdığım zaman, onun səsinə eşitdiyim zaman mən yenə də aldanıram. Çünki kişinin ilk sevgisində təbii bir inad vardır. O, birinci sevgisini heç bir zaman unuda bilməz. Səba xanım bundan daha dilbər, daha gözəldir. Lakin o mənim qollarım arasında olduğu zaman, yenə də mən Qətibəni qucaqladığımı hiss edirəm. Çünki mənim qanımın içərisində gəzən və ürəyimin hərəkətinə səbəb olan qüvvət, onun sevgisinin yaratdığı qüvvətdir”.

Qətibə salona daxil oldu. Libasını dəyişmişdi. O, birinci dəfə bu libasda Hüsaməddinə görünmüşdü. Buna görə Hüsaməddin də daima Qətibəni xatırladığı zaman bu libasda xatırlayırdı.

Qətibə gəlib oturdu, Hüsaməddinə əmr verdi:

– Gəl otur, – dedi, – sən əbəz yerə mənim Toğrula ərə getməyim barəsində düşünürsən. Əcəba, sən məni tanıdığın halda, Toğrul kimi bir səfilə ərə gedəcəyimə inanırsanmı? Sən nə üçün öz əvvəlki fikrini buraxdın?.. Mənə, qız ikən dediyin yadımdan çıxdımı?

– Mən mələkəyə minlərcə söz demişəm. Onların hamısını xəyalda saxlamaq olurmu? Bizim eşqnamə yazılısaydı, böyük bir kitab olmazdı mı?

– Gəncədə mənə son dəfə açıqlandığın yadında deyilmi?

Hüsaməddin bir qədər düşünərək:

– Harada? Nə vaxt?

– Mən Məhsəti xanımı istiqbal etmək üçün taxt-rəvanda gedirdim. Sən də atını mənim taxt-rəvanımın yanınca sürürdün, xatırladınmı?

– Bəli, xatırladım, lakin nə dediyimi xatırıma gətirə bilmirəm.

– Mən o gün sənə sevgi təkliflərini rədd etdim. Sən açıqlanıb:

“Sən mənim olmasan da, heç bir kəsin olmayacaqsan!” – dedin.

Hüsaməddin hamam günü xatırlayaraq güldü və fikrə gətirdi. Gəncliyin əlvan tabloları yenə də öz cəzbedici pərdəsini Hüsaməddinin qarşısında açdı:

... Gəncə çayının altından Xanəgah kəndinə qədər bütün yollar əlvan ipək örtüklü taxt-rəvanlarla dolmuşdu. Qətibənin çöhrəsi mavi ipək pərdənin dalından günəş kimi parlarkən, Hüsaməddin atını məhmizləyib taxt-rəvana yanaşdı, Qətibə isə nazlanaraq soruşdu:

– Möhtərəm Hüsaməddin, mənim fikrimi soruşmaq üçünmü gəldin?

Hüsaməddini iyirmi il əvvəl eşitdiyi səs bir daha diksindirirdi. Qayıdıb Qətibənin üzünə baxarkən, yenə də Qətibənin hamam dəyişməz və solmaz Qətibə olduğunu və sevgisinin də hamam iyirmi il əvvəlki coşqun sevgi olduğunu gördü. Hüsaməddin qəlbini bu hiyləgər və məkkarə qadının əlindən dartıb almaq üçün çox çalışdı, lakin qəlb yenə də inad göstərməyə başladı. Ağlı və şüuru ilə ürəyini barışdırma bilməyərək, qollarını açıb Qətibəyə tərəf qoşdu və özünün xəbəri olmadan belə ağzından bu sözlər çıxdı:

– Çıxacaq yolu yoxdur. Qəlbim mənim dalımca getmir, sanki o, başqasının iradəsi ilə çırpınır, sanki təbiətimdə başqa bir təbiət hakimdir. Mən indi bilirəm ki, sevgi ilə azadlıq bir yerdə yaşaya bilməz.

Hüsaməddin bunları dodaqlarından püskürüb aralığa tökəndən sonra, Qətibəyə tərəf dönüb məhzun bir halda:

– Bəli, gözəl mələkə, o zaman dediklərimi xatırlayıram, – dedi.

Qətibə isə onun dodaqlarından öpərək:

– İndi isə mən sənə o zaman dediklərini dəyişərək başqa cür demək istəyirəm, icazə verirsənmi? – dedikdə, Hüsaməddin də onu öpərək:

– O ixtiyar sevimli mələkənin özündədir, – deyər cavab verdi.

Qətibə özünə məxsus göz yaşlarından bir-iki damcı buraxaraq and içdi:

– Hüsaməddin, mən sənə və oğlunun canına and içirəm: mən heç kəsə olmayacağam, ancaq sənə olacaq və sənə üçün yaşayacağam.

Qətibə bu sözləri deyəndən sonra Hüsaməddinin boynundan asılıaraq dodaqlarından öpdü. Lakin bununla Qətibə kifayətlənmədi, onu bir qədər də qorxutmaq istədi və yavaşdan:

– Bilirsənmi mənim əzizim, – dedi, – bizim Toğrul taxt-tacı yetişdirmək üçün çəkdiyimiz zəhmətlər müsbət nəticə verməyəcəkdir. O hələ indidən bizə xəyanət etməyə başladı. Bu saat o istərsə,

bizim ikimizi də məhv edə bilər. Buna görə də ehtiyatı əldən buraxmaq lazım deyil. Biz onun Atabəyin qətlinə səbəb olduğunu yeri gəldikcə özünə xatırlatmalıyıq. O, fil xasiyyətli bir adamdır. Bir nəfər onun belində oturub çəkilə başına vurmazsa, o öz adı yerini itirə bilər. Qoşunun arasında onun əleyhinə təbliğat aparmaq lazımdır. Biz əsas təbliğatımızı onun nüfuzu əleyhinə çevirməliyik. Nüfuzlu adama diz çökdürmək çətindir. Bizim xoşbəxtliyimizin baş tutması bir neçə dəqiqənin işidir. Lakin o xoşbəxtliyi davam etdirmək barəsində düşünməliyik. Sən onu bil ki, mənim Atabəy Məhəmmədə təslim etdiyim şeylər arasında qəlbim yox idi. Onu saxlamışam, onu sənə təslim edəcəyəm, ona sənədən də layiq adam görmürəm.

Əziz dostum, həyatda sıçramaq qorxulu bir cəsarətdir. Mərtəbələr tədrici bir surətdə qazanılır. Mən öz həyatımda bu həqiqəti indi-indi anlamağa başladım. Ucalmağa tələsməklə alçaqlığa tələsmək bir mənə və bir mündəricədedir. Sənə bir daha tapşırıram, Toğrul bizi yaxalamadan, biz onu yaxalamalı və təslim etdirməliyik.

Hüsaməddin ancaq qısa və qəti olaraq:

– Mələkənin bütün dedikləri mənim üçün qanundur, – söylədi.

DÖNÜŞ

Atabəy Məhəmməd öləndən sonra Azərbaycanın dövlət təşkilatı böyük bir qorxu altına düşdü. Qətibənin Xarəzmşahlarla olan sazişi nəticəsində Rey məmləkəti Xarəzmşahlara, İraq məmləkəti isə iraqılara keçirdi. Rey verildikdən sonra İraq məsələsindən bəhs etmək lazım gəlmirdi. Çünki Rey xarəzmşahlardan alındıqdan sonra Cənubi Azərbaycanın mühüm bir hissəsi də Həmədanla bərabər Azərbaycan atabəyliyindən ayrılırdı. Qızıl Arslan bu qorxunu birinci gündən hiss edirdi. Bunun üçün şimali azərbaycanlılara müraciət edib kömək istəmişdi.

Fəxrəddin yenə də əvvəlki fikrini meydana sürmüşdü. O, Araz çayını sərhəd təyin edib nə Qızıl Arslan, nə də başqalarını Şimali Azərbaycan torpağına buraxmaq istəmirdi.

Şimali Azərbaycanın gənc və ziyalı qüvvələrindən bir çoxu bir fikrin üzərində dayanmışdı.

Vəziyyət getdikcə gərginləşirdi. Siyasi vəziyyətdən xəbərdar olan hər bir kəs Şimali Azərbaycanın başlı-başına buraxılması işinə siyasi və tarixi bir xəyanət kimi baxırdı.

Xalq Səlcuq camesinə yığılmışdı. Bütün xalqın dilində:

“Qızıl Arslana kömək verməyəcəyik, Araz çayı sərhədimizdir. Onu qanımızla, canımızla müdafiə edəcəyik” – sözləri idi. Fəxrəddin məsciddə ayaq üstündə durub bu fikrin əleyhinə danışanları gözdən keçirir və öz fikrinin həyata keçirilməsinə imkan yaradırdı.

Fəxrəddinin bu fikrini tənqid edənlərin başında onun öz silah yoldaşı Əlaəddin dururdu. Buna görə də iki zidd fikri müdafiə edən yoldaşların arasında qanlı vuruşmalar baş verməsi ehtimalı da var idi. Çünki hər iki dəstənin silahlı tərəfdarı Məlikşah meydanına yığılıb öz rəhbərlərinin qərarını gözləyirdi.

Fəxrəddin sevinirdi, çünki Nizami xəstə olduğu üçün məscidə gəlməmişdi. Əvvəla, məsciddəkilərin əksəriyyətlə Nizamiyə hörmət bəslədiyi və onun fikrinin əleyhinə çıxışda bulunmayacağı belli idi. İkincisi də, Fəxrəddinin şəxsən Nizaminin məsləhətlərindən boyun qaçıra bilməyəcəyi hamı üçün aydın idi.

Fəxrəddinin dəstəsi qalib gəlmək ərəfəsində idi. Fəxrəddin nə qədər mümkünse qərarın tez çıxarılmasına tələsirdi; çünki o, Nizaminin xalqın iradəsi əleyhinə gedə bilməyəcəyini də bilirdi.

Böyük və parlaq bir məşəlin işığı qaranlığın qalın köynəyini yaran kimi, xalqın qalın dəstələri də yarıldı, sanki onlar məscidə daxil olan möhtərəm bir şəxsiyyətə yol açmağa tələsirdilər. Bir anda xalqın nəzəri bir nöqtəyə çevrildi. Hər kəs Nizaminin gəldiyini görüb sevindi. Nizaminin bir qolundan oğlu Məhəmməd, o biri qolundan Əlaəddin tutub minbərin yanına gətirirdi. Fəxrəddin Nizamini gördüyü zaman bütün ümidləri qırıldı. Çünki Nizaminin ayrılma fikrinə düşmən olduğunu bilirdi. Qızıl Arslan məktub göndərdiyi gündən bəri Nizami təkbəşnalığın əleyhinə idi. O, atabəyliliyin, olduğu kimi müdafiə olunması tərəfdarı idi. Nizami bir qədər oturub dincini aldı, çığır-bağır və qışqırıtlardan ibarət olan bu gürultulu yığıncağa böyük bir pərdənin şəkilləri kimi səssiz-səmirsiz baxırdı. Nəhayət, Nizami dincini alandan sonra ayağa qalxdı, minlərcə adamın göz qapaqları qalxdı, kirpikləri süngü kimi havaya dikəldi.

O, sözünü belə başladı:

– Mən xəstə idim, sizin bu yığıncağınızın tarixi və siyasi əhəmiyyətini xatırladığım üçün xəstəliyi unuttum.

Məmləkət və xalq məsələlərini həll etmək, şahmat oynamaq kimi dərin və diqqətli bir düşüncə tələb edir. Oyun bir müharibədir. Səhv olaraq bir nöqtəni düşməne uduzdunsa, yalnız bir cəbhəni deyil, bütün bir məmləkəti uduzdun deməkdir. Bunun üçün də mən xəstəlik yatağından qalxıb sizin bu yığıncağınıza gəlməyə məcbur oldum. Mən bir şair olduğuma baxmayaraq şahmat taxtasından az-çox başım çıxır. Fəxrəddin mənim məktəb yoldaşımdır. Həm də uşaqlıq və gənclik dostumdur. Mən onu sevdiyim qədər, o da məni sevir. Mən də, o da bu sevgini işdə göstərmişik. Doğrudur, bizim götürdüyümüz yol ayrıdır, o qılıncı götürdü, mənse qələmi götürdüm. Lakin mənim dostum elə bilməsin ki, mənim qılınc və siyasət işlərindən başım çıxmır.

Ayrılıq və təkbəşnalıq yolu ölüm və fəlakət yoludur. Bu gün biz Şimali Azərbaycanı Cənubdan ayırmaq istərsək, düşmənlərimiz bizə öz istədiyimiz qədər mükafat verə bilər. Onların istədiyi də budur. Əcəba, vəziyyət bu mərkəzdə durduğu zaman mənim dostum Fəxrəddin nə kimi bir nöqtəyə istinad edir? Mən onun fikrini bilmək istərdim.

Nizami bunları deyərək sakit oldu. O, Fəxrəddindən cavab gözləyirdi. Xalqın gözləri bir daha Fəxrəddinin ağzına dikildi.

Fəxrəddin qalxıb danışdı:

– Azərbaycan atabəyləri adlarını Azərbaycan Atabəyi qoysalar da, onlar yenə də istilaçılardır, – dedi.

Məscidin bir hissəsindən:

– Doğrudur, – səsləri eşidildi.

Nizami bu səsləri eşitdiyi zaman gülümseyərək:

– Biz məmləkəti nə Qızıl Arslan, nə də Toğrul üçün müdafiə etmirik. Biz onu, Azərbaycanın bütünlüyü və toxunulmazlığı üçün müdafiə etməliyik. Qızıl Arslanın əcnəbi istilasına qarşı başladığı mübarizə yuxarıdakı fikrimizə tamamilə müvafiqdir. Bizim köməyimiz olmadan Qızıl Arslan Azərbaycan dövlətini Əmir İncə qızı Qətibənin macerasından xilas edə bilməyəcəkdir. Bizim gözüümüz baxa-baxa məmləkətimizi hərəc¹ edib əcnəbilərə satırlar. Fəxrəddin bilməlidir ki, yalnız məmləkətin bir parçası deyil, bütün məmləkət hamı satışa daxildir.

¹ Hərəc – bir mali aralığa töküb torq ilə satmaq deməkdir.

Fəxrəddin yenə də Nizamiyə cavab verərək dedi:

– Atabəylər bu gün zəifləmişlər. Biz onların böyük ordu ilə Azərbaycana hücum etdiklərini görmüşük. Mənim möhtərəm dostumun özü də Atabəy Məhəmmədin qanlı təstinin qarşısında oturmuşdur. Onun Atabəy Məhəmməd tərəfindən yandırılan kitabxanasının küllərini küləklər indi belə fəzada gəzdirməkdədir. Onların başını əzmək üçün bundan da əlverişli fürsət ələ düşməz. Bir az sonra onlar güclənərsə, yenə də bizə ikinci üzlərini göstərəcəklər.

Biz ilanın dil çıxarıb göstərməsini yalvarmaq kimi mənə etməməliyik. İlan insanları ehtiyatsızlığa sövq etmək üçün özünü aciz göstərir. Mənə elə gəlir ki, biz Eldəniz oğlanlarının bu vuruşmalarına qarışmamalıyıq. Qoyun onlar bir-birini söysün, birisi aralıqda məhv olursa, ikincisini də biz döyüb siyasət səhnəsindən qova bilərik. Ondan sonra hər kəs hökumət başına keçəcəksə keçsin, yenə də o, Eldəniz oğlanlarından zalım olmayacaqdır.

Fəxrəddinin sözləri məsciddə böyük təsir bağışladı. Hətta Əlaəddinin dəstəsindən də: “Belədir, doğru deyir” səsləri eşidildi.

Nizami vəziyyətin ciddi olduğunu təyin etdi, məsciddə fikri dönüş yaratmağın çətin olduğunu hiss elədi və üzünü məscid xalqına tutub dedi:

– Bizim məmləkətimizi Eldəniz oğlanlarının əlindən almaq üçün gələnlərin Eldəniz oğlanları ilə heç bir şəxsi düşmənçilikləri yoxdur. Mən sizə söz verirəm ki, onlar bu məmləkəti işğal edərkən Eldəniz oğlanlarını əsir götürürlərsə, onlara hörmətdən başqa heç bir şey etməzlər. Çünki onların məqsədləri bizim bu zəngin məmləkətimizi işğal etməkdir.

Mən bilsəydim ki, Eldəniz oğlanları bir-birini məhv edənə qədər bizim məmləkətimiz toxunulmamış qalacaqdır, o zaman Fəxrəddinin fikrini birinci növbədə mən özüm imza edərdim. Lakin buna etibarım yoxdur. Düşmənlər daxili müharibələrdən istifadə edib məmləkəti öz aralarında bölüşdürəcəkdir.

Fəxrəddin bir daha üzünü xalqa çevirib dedi:

– Mən sizə söz verirəm ki, düşmən Şimali Azərbaycan torpağına ayaq basa bilməyəcəkdir. Bizim qılınc tutan əllərimiz şil olmamışdır.

Nizami etidalını pozmayaraq cavab verdi:

– Mən Fəxrəddinə məsləhət görürəm ki, Şimali və Cənubi Azərbaycan sözünü bir dəfəlik fikrindən çıxarsın. Bizdə yalnız Azərbaycan

sözü vardır. Bunlar bir-birisiz heç bir zaman yaşaya bilməz. Hər nə olursa olsun, kimin idarəsində bulunursa bulunsun, biz Azərbaycanın tarixi və milli hüduqlarını əlimizdən buraxmayacağıq. Bu yolla gedən mübarizə tələb edərsə, mən də qələmi bir tərəfə buraxıb qılınc götürəcəyəm. Bəlkə də mənim yoldaşım qılınc daşımaqdan yorulmuşdur. Qoy o, Gəncədə qalıb bir az dincəlsin.

Bizim hazırkı hüduqlarımız daxilində olan torpaqları təhlil edə biləcək qüvvətli bir alim dünyaya gələrsə, siz o zaman görəcəksiniz ki, Qafqaz dağlarından Həmədana və Qaplankuha qədər bütün torpaqlar midiyalı sümüyündən ibarətdir. Biz hamı torpaqdan doğulmuşuq. O torpaq bizim tarixi babalarımızın məzarıdır. Hamı torpaq bizim namusumuzdur. Biz heç bir zaman midiyalıların döşü üzərində düşmənlərlə atlılarının gəzməsinə imkan verməyəcəyik. Bir məmləkəti iki adla səsləyənlər bu məmləkətin dostu deyildir. Ya cənubla birlikdə yaşamaq, yəni onlarla birlikdə məhv olmalıyıq. Xalqında ittifaq olan bir məmləkəti heç bir düşmən mənimsəyə bilməz. Bu gün bizim Qızıl Arslanla bərabər Həmədan və İraq hüduqlarına gedəcək ordumuz Qızıl Arslanın köməyinə deyil, Cənubi Azərbaycanın sərhədlərini düşmənin üzünə bağlamaq üçün gedir.

Məsciddəkilərin fikri dəyişdi, xalq bir-birilə pıçıldaşmağa və “şair doğru deyir” sözlərini təkrar etməyə başladı.

Fəxrəddin vəziyyəti belə gördüyü zaman Nizamiyə bir sual da verdi:

– Qızıl Arslan Toğrula qalıb gəldiyi zaman biz nə kimi qazanc əldə edirik?

Nizami Fəxrəddinin fikrən tərək-silah edildiyini gördükdə, öz fikrini izah edərək dedi:

– Qazanc əldə etmək, hazırkı hadisələrdən istifadə etməyi bacarmaqdan asılıdır.

Atabəy Məhəmmədin öldürülməsi Şərqdə böyük bir hadisədir. Bu hadisəyə hər dövlət və hər bir məmləkət istifadə üçün öz mövzusunu verməkdədir. Həmin hadisəyə irəqlilər bir cür, reyllilər başqa cür, Bağdad xalqı isə tamamilə əlahiddə mövzu verməkdədir. Eyni zamanda onların verdikləri bu mövzuların hamısı Azərbaycan dövlətinin əleyhinədir. Çünki hazırda Yaxın Şərqdə Azərbaycan atabəyliyi ən böyük bir mövqe işğal edir.

Sizin gördüyünüz kimi, bu hadisəyə xarəzmlilər də öz mövzusunu verərək bizim məmləkətimizin vücudundan böyük bir parça qoparmağa

çalışırlar. Onlar bizim seltənətimizin meyiti üzərindən keçib Bağdada yol açmaq istəyirlər. Onlar Cənubi ticarət bazarlarını və Hindistan yollarını bizim əlimizdən almağa çalışırlar. Buna görə də şimali azərbaycanlılar Cənubi Azərbaycandakı qardaşları ilə möhkəm ittifaqa girib Bağdad qapılarını və Hindistan yollarını öz üzünə açıq saxlamağa çalışmalıdırlar.

Qızıl Arslanın qalib gəlməsindən əldə edəcəyimiz qazanc bundan ibarət olmalıdır.

Bizim bu məqsədlərimizin həyata keçməsinə hər kəs kömək versə, biz ona kömək verməliyik. Azərbaycan xalqının milli varlığı hazırda bunu tələb edir. Mən heç bir zaman Azərbaycan xalqının böyük varlığını Araz çayı ilə Kür çayı arasındakı dar bir çərçivəyə soxmaq istəyənlərə vətənpərvər deməyəcəyəm.

Atabəylər dəyərsizdir. Atabəylər rəiyyətpərvər deyildir. Lakin məmləkəti əcnəbilər əlinə tapşırmaqla onları cəzalandırmaq mübarizə üsulu deyil.

Gəlin də biz ağıl və siyasət nöqtəyi-nəzəri ilə danışaq. Hər halda farsların himayəsinə keçib müstəmləkə həyatı keçirməkdənsə, atabəylərin idarəsində müstəqil yaşamaq daha yaxşıdır. Çünki onlar da, biz də bir dildə danışırıq.

Buna görə də Qızıl Arslanın çağırışına birinci növbədə mən səs verirəm. Qoy mənim yoldaşım Fəxrəddin öz tərəfdarları ilə bərabər Gəncədə otursun.

Nizami bu sözləri dedikdən sonra oturdu. Məsciddən səs-küy qalxdı. Fəxrəddin ayağa durub səsləndi:

– Dayanın! Mən çox zaman səhv etmişəm. Lakin heç kəs deyə bilməz ki, Fəxrəddin öz səhvində inad göstərmişdir.

Fəxrəddin bu sözü dedikdən sonra qılıncını çəkib səsləndi:

– Səfərbərlik!

Nizami məsciddən dışarı çıxdığı zaman Məlikşah meydanındakılar bir-birini öpür və səfərbərlik elan olunması üçün şadlıq edirdilər.

QORXU

Bir tərəfdən Qızıl Arslanın etinasızlığı və onun Həmədana gəlməməsi, o biri tərəfdən də Qətibənin başladığı təzə oyunlar Toğrulun mövqeyini qorxu altında qoymuşdu.

Sizdəh¹ günü Həmədanda olan qoşunun Toğrul sarayı qarşısına gəlib əlahəzrəti salamlamaq istəməməsi məsələnin nə qədər qorxulu olduğunu tam çıpaqlığı ilə meydana qoymuş oldu.

Sizdəh günü üçün lazım olan hər bir şey hazırlanmışdı. Rəsm-keçid bitəndən sonra Toğrulun sarayında böyük ziyafət veriləcəkdi.

Səhər saat on birdə ayanlar, vəzirlər əlahəzrətlə bərabər sarayın meydana baxan uca balkonuna çıxıb qoşunların rəsm-keçidinə tamaşa etmək istəyirdilər. Lakin meydanda qoşun yox idi, oradakılar yalnız əlahəzrətin qulamları və bir də süpürgəçilər idi. Saat 12 oldu, qoşunun gəlməsindən xəbər olmadı. Toğrulun həm qorxusundan, həm də acığından ürəyi partlamaq istəyirdi. O, bu hadisənin təsadüfi bir hadisə olmadığını dərhal hiss etdi, öz qəlbində Qətibəni edam etdirəcəyini və mümkün olan kimi Hüsəməddini qoşun sərkərdəliyindən uzaqlaşdırmağı qərara aldı. Toğrul rəsm-keçidin baş tutmamasını görəncə, öz pişxidmətini Hüsəməddinin yanına göndərüb hüsuruna tələb etdi. Lakin Hüsəməddin bu əmri nəzərə almayaraq gəlmədi. Ancaq bir kiçik məktub göndərüb gəlməməsinin səbəbini izah etdi:

“Hazırda qoşunun içindən kənara çıxmağım əlahəzrətin mövqeyi üçün böyük bir təhlükə törədə bilər, bunun üçün də gələ bilmədim. Bu mənim tərəfimdən cəsarət olsa da, əlahəzrət nökrələrini əfv etməlidir” – deyərək Toğrula cavab verdi. Rəsm-keçidə gələnlər balkondan düşüb Toğrulun ziyafət salonuna yığıldılar. Lakin ziyafət Toğrulsuz keçdi. O öz evində qapanaraq bir həftə dışarı çıxmıdı. Nəhayət, Toğrul iraqılardan ibarət bir dəstə qoşun təşkil etmək və Hüsəməddinin əlində olan qoşunu tərk-silah etdirmək qərarına gəldi. Lakin Toğrulun bu qərarına Xarəzmşahlarının casusu Zəhir Bəlxli razılıq vermədi. O, Toğrula müraciət edib:

– Əlahəzrət elə bir tədbir görməlidir ki, o tədbirlə həm Qızıl Arslan, həm də Hüsəməddinin başladığı fitnələrə cavab verilsin. İraqılarda bu iki fitnənin qarşısında dura biləcək qüvvə yoxdur. Yaxşı olardı ki, əlahəzrət Sultan Təkişə müraciət edib ondan kömək istəsin, – dedikdə, Toğrul Zəhir Bəlxinin cavabında:

¹ S i z d ə h – 13 deməkdir. Azərbaycan atabəylərinin adətincə novruz bayramından 13 gün keçəndə məmləkətin ayanları və vəzirlərlə birlikdə qoşun rəsm-keçidini qəbul edirlər.

– Dediklərinizin hamısı doğrudur. Lakin Xarəzm qoşununu məmləkət içərisinə buraxmaq mənim vəziyyətimi daha da ağırlaşdırar. Hazırda məni Atabəyin qətlinə töhmətləndirirlər. Əcnəbi himayəsinə girməklə də, məmləkət xaini adlandırılabilir. Bu gün bir nəfər özge hökumətin qoşunu məmləkətin daxilinə ayaq basarsa, bu iki töhmət boynumda qalacaqdır. Yaxşı olardı ki, cənab Zəhir Qətibə ilə danışdı, hərgah Qətibə istərsə, bu fitnələr öz-özünə məhv olub gedər.

Zəhir Bəlxi buna heç də etiraz etmədi. Çünki o, Qətibənin Xarəzmşah tərəfdarı olduğuna inanırdı. Qətibə ilə onun oğlu Qütlüğ İncancın Reydə hökumət sürəcəyi barəsində danışılıb qərar çıxarılmışdı. Alınmış qərara görə Rey Atabəy məmləkətlərindən ayrılıb Xarəzmşahlar ixtiyarına keçəcək, Qütlüğ İncanc orada əmirülməralıq ləqəbilə hökumət sürəcəkdə. Buna görə də Zəhir Bəlxi Qətibə ilə Toğrulun barışdırmaq məsələsinə etiraz etmədi. Qətibə Həmədanda deyildi, o özünü aralıqda alovlanan fitnələrdən kənarda göstərmək üçün bir neçə gündən bəri “Eldəniz Rübatı” adlı malikanəsinə köçmüşdü.

O köçəndən sonra qoşun: “Atabəyin qatilini bizə verin” – deyər Toğrula tələbat verirdi.

Zəhir Bəlxi bütün bu tədbirlərlə razılaşsa belə, qoşunun Toğrul əleyhinə qiyam etməsilə razılaşa bilmirdi. Çünki bu qiyam Toğrul, Zəhir Bəlxi və Hüsəməddin arasında qərara alınmış xətt-hərəkətə daxil deyildi. Bunların əsas məqsədləri Toğrulunu mövqeyini möhkəmlətməkdən ibarət olmalı idi. Lakin Zəhir Bəlxi Qətibə ilə Toğrul arasında baş verən narazılığın əsas səbəbini bilmirdi. Onun üçün bütün işlər məlum olsa belə, Toğrul ilə Qətibə arasında başlanan gizlin müqavilənamə məlum deyildi. Toğrulun Qətibəyə evlənməyə söz verməsi və onun oğlunu vəliəhd təyin etməsi məsələsinə bir Qətibə, bir də Toğrul bilirdi. Lakin Toğruldan ümidini kəsdikdən sonra, Qətibə xarəzmlilərlə müqavilə bağlayıb Rey məmləkətini onlara vermək və oğlunun “əmirələr əmiri” ləqəbilə hökumət sürəcəyini təmin eləmişdi. Bundan da Zəhir Bəlxi və Hüsəməddinin xəbəri yox idi.

Zəhir Bəlxi Qətibəyə belə bir məktub yazdı:

“Möhtərəm mələkə! Belə mühüm bir zamanda mələkənin paytaxtdan kənara çıxması aralıqda alovlanan fitnələrin bir daha artmasına səbəb olur. Qoşunun əlahəzrətə itaət etməməsi onun mövqeyini laxladır. Halbuki bizim mələkə ilə olan danışığımızda, əlahəzrətin səl-tənətini möhkəmlətməyi qərara almışdıq.

Danışıklarda qoşunun üsyan etməsi qərarı yox idi. Özbaşına olan bu hərəkət möhtərəm mələkənin düşündüyü tədbirlərin hamısını poza bilər. Əlahəzrət üsyançı qoşunları sakit etmək və onları tərk-silah etdirmək üçün iraclılardan ibarət bir ordu düzəlməsinə əmr vermişdir. Lakin bu ordunun düzəlməsi bizim üçün yaxşı nəticə verməzdi. Əvvəla, bu ordunun üsyançı qoşunlara qalib gələ bilməsi də şübhəli bir məsələdir. Sonra, iki qoşun arasında vuruşma çıxsa, nəticədə Qızıl Arslan qazanacaqdır. O, işə müdaxilə etdiyi zaman oğlunuzun gələcəyi haqqında sizinlə bağladığımız müqavilə də öz gücünü itirə bilər.

Bütün bu yazdıqlarımı nəzərə alaraq mələkə həzrətləri tezlikdə bilatəxir paytaxta köçməlidir. Çünki ulyahəzrətin Həmədandan köçüb getməsi Atabəyin qətlinə dair buraxılan şayiələrin məsuliyyətini əlahəzrətin öhdəsində qoyur. Həmədan xalqı sizin köçməyinizi, ərinizin qatilini görmək istəmədiyiniz kimi mənə edir. Halbuki bu məsələdə sizin özünüz daha yaxından iştirak etmişsiniz”.

Məktub Zəhir Bəlxinin ən etimadlı olan qulunu Bəsirə tapşırıldı. Bəsir gecə ikən Həmədandan Eldəniz Rübatına tərəf yola düşdü. Lakin o, Eldəniz Rübatına gedərkən Hüsəməddinin adamları tərəfindən tutulub axtarıldı və məktub alındıqdan sonra buraxıldı. Hüsəməddin Zəhirin yazdığı məktubu ələ gətirmədən əvvəl Toğrulun Qətibəyə göndərdiyi məktubu da ələ gətirmişdi.

Toğrul Qətibəyə yazdığı məktubunda deyirdi:

“Əziz və möhtərəm mələkə paytaxtdan nə qədər uzaq olursa olsun, yenə də mən onun dodaqlarını öz dodaqlarımda hiss edir və nəşə ilə yaşayıram. Lakin təəssüf edirəm ki, Hüsəməddinin xain hərəkəti bizim mələkə ilə olan izdivac fikirlərimizin təxirə düşməsinə səbəb olur.

Möhtərəm mələkə paytaxta qayıtsaydı, Hüsəməddin haqqında qəti bir qərara gələrdik”.

Hüsəməddin bu məktubu ələ keçirəndən sonra, Qətibənin iki cəbhədə çalışdığını anladı. Qətibənin ona verdiyi dodaqların və özünə verdiyi izdivac vədəsinin Toğrula da verildiyini anladı. Qətibənin Rey məmləkətini Sultan Təkişə bağışlaması onu heç də təəccübləndirmədi; çünki əcnəbi köməyi ilə hökumət təbəddülatı yaratmağın bu kimi qurbanlar tələb edəcəyi şübhəsiz idi.

Toğrul Qətibəyə göndərdiyi məktublardan cavab gəlmədiyini görünə Zəhir Bəlxini bir daha hüsuruna çağırıb, öz fikrini ona xəbər verdi:

– Qətibə nə sizin, nə də mənim məktubuma cavab vermədi. Buna görə də mən onun barəsində iki qərar çıxarmışam. Qərarın birisi ya onunla evlənərək oğlunu vəliəhd təyin etmək, yaxud gecələrin birində onu qətl etdirməkdən ibarətdir.

Zəhir Bəlxı birinci fikrə etiraz edərək dedi:

– Ona evlənməyi əlahəzrət üçün çox zərərli hesab edərim. O zaman bütün məmləkət əhalisi deyə bilər ki: “Əlahəzrət Toğrul Qətibəyə evlənmək üçün öz qardaşı Atabəy Məhəmmədi qətl etdirdi”.

Onun özünü qətl etdirmək, evlənməkdən daha faydalıdır. Lakin bu da qoşun arasında başlanmış qiyamı artırır. Ən faydalı və əlverişli çarə, hələlik onunla müvəqqəti olaraq barışmaqdan ibarətdir. Barışıq onun həyatını həmişəlik təmin etmək kimi məna edilməməlidir. Çünki onun təbiəti heç bir güzəştin müqabilində razı qala biləcək bir təbiət deyildir. Ona ölüm lazımdır. Lakin hazırda diriliyi öldürülməsindən daha əlverişlidir.

Toğrul Zəhir Bəlxiyə bir sual daha verdi:

– Hüsəməddin haqqında fikriniz nədir?

– Qoşun arasında mövcud olan qiyam Hüsəməddin tərəfindən düzəlməmiş olsa belə, yenə də bu onun öz fikri deyil. Yaxşı axtarmış olursaq, yenə də qiyamın əsas kökünü Qətibədən tapmış olarıq. Buna görə də Qətibə ilə barışmaq hər şeydən əvvəl lazımdır. Hüsəməddin kimi adamlar onun fikrinin icraçılarıdır.

Toğrul ikinci sualı verdi:

– Bilmirəm o barışarmı? Onun xəyalı səltənətin vəliəhdliyini oğlu üçün, mələkəlik adını isə özü üçün təmin etməkdir.

Zəhir Bəlxı güldü:

– Qadın nə qədər tez aldadırsa, o qədər də tez aldanır. Siz onların həqiqətlə yox, vədələrlə daha çox maraqlandıklarını bilmirsinizmi? Qadın ürəyi şirin vədələri sevən gülünc bir maddədir. Lakin vədələr inandırıcı vədələr olmalıdır. Çünki onlar qəlibə salınmamış həqiqətlərdən artıq qəlibə salınmış yalanlara daha tez inanırlar. Bir də burasını bilmək lazımdır ki, xalq həqiqət eşitməyə adət etmədiyindən, onu eşidərkən gülür və şüuruna yerləşdirməyi bacarmır. Lakin onların qulaqları yalanları hər an və hər dəqiqə eşitməkdədir və buna öyrənmişdir.

Biz bunu Atabəyin qətindən sonra, buraxdığımız şeyiələrdə təcrübədən keçirmədikmi? Buna görə də sizin Qətibə ilə olan rəftarınız düşüncəli bir hökmdarın rəftarı deyildi. Hələlik Qızıl Arslanla əlaqəniz məlum olmadan Qətibənin paytaxtdan getməsinə imkan verməməli idiniz. O çox fitnəkardır. O buradan getməklə xalqa sənin hərəkətlərindən razı qalmadığını bildirmək istədi. Eyni zamanda sənə də bildirmək istədi ki, qoşunun qiyamı o, paytaxtda olmadığı zaman düzəlmişdir. Qətibə bu yalanları xalqın əhvali-ruhiyyəsini nəzərə alaraq düzəltdi. Baxınız, o, yalanlarını nə məqsədlə toxumuşsa, xalq da onu haman mündəricə ilə qəbul edir: “Mələkə paytaxtda yaşaya bilmədi. O öz ərinin qatilini Azərbaycan taxtında görə bilmir. Onu Toğrul öldürmək istəyirdi, buna görə də çıxıb Eldəniz Rübətina qaçmışdır” – deyə hər yerdə danışır gedir.

Lakin mənı bunların heç birisi qorxutmur. Mənim fikrimi darıma-
dağın edən Qətibəyə göndərilən məktubların başqa əllərə düşməsi qorxusundan ibarətdir. Hərgah göndərilən məktubun onun əlinə yetişməsinə və onun etinasızlıq edib cavab verməməsinə bilsəydim, heç düşünməzdım. Lakin məktubun başqa əllərə düşməsi olduqca qorxulu bir hadisədir. Bizim Qətibəni aldada biləcəyimiz də bu məsələdən asılıdır.

Toğrul ilə Zəhir Bəlxı arasında gedən uzun-uzadı söhbətlər fayda vermədi; çünki Qətibəyə məktub aparın Bəsir qayıdıb Qətibəyə aparılan məktubun nəməlum adamlar tərəfindən alındığını xəbər verdi.

KİŞİLƏR

Qətibənin məsələdən xəbəri yox idi. O, qoşunun üsyanının Toğrul üzərində nə kimi təsir bağışladığını təqib edirdisə də, düşündüyü nəticəni əldə edə bilmirdi. O, bu üsyanı təşkil etdiyi zaman Toğrulu qorxutmaq və nəticədə də öz təkliflərini qəbul etdirməyi düşünmüşdü. Lakin Toğruldən bir xəbər olmaması onun əsəblərinə toxunmuşdu. O, bəzən Hüsəməddindən şübhələnir və onun Toğrul tərəfinə keçdiyini zənn edərək rahatsız olurdu.

Qətibənin fikrincə, qoşun üsyan etdiyi zaman Toğrul dərhal ona məktub göndərib paytaxta çağıracaq, yaxud da onu paytaxta getirmək üçün Eldəniz Rübətina bir heyət göndərəcəkdı. Bir neçə dəfə özü yığışib

paytaxta getmək istədisə də, cəsarət etmədi. Ehtiyatla hərəkət etdi, çünki qoşunda təşkil etdiyi üsyan dayandırılıb və Hüsaməddinin Toğrul tərəfinə keçməsi məsələsi bir həqiqət şəklinə keçdiyi zaman, Qətibəni paytaxta girən kimi həbs etmək o qədər də çətin məsələ deyildi.

Qətibə bu kimi düşüncələr içərisində qıvrıldığı və gecə-gündüz gözüne yuxu getmədiyi zaman, paytaxtdan Hüsaməddinin məktubunu aldı. Məktub çox da səmimi, məhəbbətli və hörmətli yazılmamışdı. Orada Hüsaməddinin başqa məktublarında olduğu kimi sevgi və məhəbbət söhbətləri yox idi, hətta məktubda Qətibəyə gələcəyə aid ümid verə biləcək sözlər də yazılmamışdı. Qısa bir ifadə ilə deyilsə, məktub qadınına acıqlanmış bir ər tərəfindən yazılan məktuba bənzəyirdi. Qətibə məktubu oxuduğu zaman gözüne və ağlına inanmadı; məktubu həyəcanla yerə buraxıb bir daha götürüb oxudu. O heç də məktubun Hüsaməddin tərəfindən yazıldığına inanmadı. Məktubu gətirən atlını yanına çağırıb sual verdi:

– Bu məktubu sənə Hüsaməddinin özümü verdi?

– Bəli, həşmətli mələkə! Hüsaməddin həzrətlərinin özü şəxsən məktubu mənə tapşırırdı və öz əlinizə tapşıracağımı əlavə etdi.

– Cavab istəmədimi?

– Xeyr, başqa söz demədi.

– Gedə bilərsən.

Atlı baş endirib gedəndən sonra Qətibə məktubu bir də oxudu.

“Möhtərəm mələkə! Zənnimcə, Eldəniz Rübatında oturub paytaxtdan məktub və heyət gözləməyiniz artıqdır. Daha yetər, Həmədana köçüb gəlməyiniz məsləhətdir. Biləks, mən vəziyyəti dəyişdirməyə məcburam. Həqiqətə inanmamaq nə qədər idraksızlıq isə, tez inanmaq da o qədər axmaqlıqdır. Mənə gəldikdə, həm idraksız, həm də axmağam. Bəzən insanın siyasi bir məqsəd üçün özünü idraksız və axmaq göstərməsi lazım gəlirsə də, bu təcrübəni hər təsadüfdə işlətmək axmaqlıq yox, dəlilikdir. Bir yalanı bir məmləkətin xalqına satmaq mümkündür. Lakin bir şeyi iki adama satmaq mümkün deyil. Hərgah bu son dediyimi mələkə bacarırsa, o zaman iki nəfərin alçaq, bir nəfərin isə əxlaqsız olması lazım gəlir”.

Qətibə diqqətlə məktubu oxuyandan sonra, məsələnin dərinliyini və Hüsaməddinin nə dediyini anladı. Özünün Toğrula ərə getmək ma-

cərasının Hüsaməddinə bəlli olduğunu anladı. Hüsaməddinin qısqandığını hiss etdi və nəhayət, məktubun son cümləsini təkrar etdi: “Lakin bir şeyi iki adama satmaq mümkün deyil. Hərgah bu son dediyimi mələkə bacarırsa, o zaman iki nəfərin alçaq və bir nəfərin isə əxlaqsız olması lazım gəlir”.

Qətibə öz-özünə bərkdən gülərək dedi:

– Sanki bizim filosofumuz dünyada heç kəsin qulağı eşitməmiş bir fəlsəfə tapmışdır. Hələ indiyə qədər o bilmir ki, bir şəhərin xalqına yalan satanlar bir şeyi iki adama satan qadından daha alçaq, daha əxlaqsızdır. Bir şeyi iki adama satanlar öz varlığını satırsa da, bir şəhərə yalan satanlar isə xalqı satır. Hələ indiyə qədər bunu Hüsaməddin anlamamışdır ki, mən heç kəsə satılmamışam. Lakin o bilmir ki, o özü bir qadının quru vədəsinə və özünün heyvani bir düşüncəsi xatirinə bir məmləkəti satmaq üzrədir. Mən sən Hüsaməddinin şəxsinde adi kişiləri deyil, bir məmləkəti idarə edən xadimləri, rəhbərləri belə öyrəndim. Sizin kimilərin ağlını qəlbirdən keçirdim. Siz öz heyvani düşüncənizi təmin etmək, beş dəqiqəlik nəşə almaq üçün bir məmləkəti bir fahişənin əlinə tapşırmağa belə qabilsiniz.

Kişilər, kişilər, siz filosof olsanız da, siz bir məşhur alim, siz bir peyğəmbər olsanız da, siz bütün xalqı tərbiyə üçün asimani kitablar yazsanız da, yenə də o kitabdakılar sizin özünüz üçün deyil. Sizin göstərdiyiniz səmimi kişilərin şəxsiyyəti hələlik kitab vərəqələrindən kənara çıxıb bilməmiş, hələlik o asimani kişilər doğulmamışdır. Hələlik siz Hüsaməddinlər, yenə də Hüsaməddinlərsiniz. Gündə birini sevir, gündə birini yüksəldir, gündə birinin başına ölkələrin tacını qoyur, yüzlərcə qadını mənimsədiyiniz halda başqasını qısqanır, yüzlərlə qadına satılırsınız. Lakin sizdən başqasına satılan qadına fahişə adı verir, tacı başından götürür, mərtəbəsini əlindən alır və ona yazırsınız ki:

“Hərgah son dediyimi mələkə bacarırsa, o zaman iki nəfərin alçaq, bir nəfərin isə əxlaqsız olması lazım gəlir”.

Lakin bir həqiqəti gizlədirsiniz, yəni kişiliyə məxsus qürur, o həqiqəti görməmək üçün sizin gözüyüzə pərdə çəkir. Heç düşünmürsünüz ki, qadını əxlaqsız edən kimdir, qadınları, kişilərimdir?

Lakin mən çox da aciz deyiləm. Hərgah mən o daş qəlbli şairi aldadı bilmədimsə, bu mənim acizliyimi göstərmir. Çünki şair mənim qeyd etdiyim asimani və nümunəvi kişilərdəndir. Başqaları isə Hüsaməddinlər, Hüsaməddinlər, yenə də Hüsaməddinlərdir.

Qətibə bunları deyərək qəhqəhə ilə güldü və məktubu bir tərəfə ataraq əlavə etdi:

– Getməyəcəyəm, Həmədana dönməyəcəyəm. Sən Hüsəməddin də, sən Toğrul da mənim hüsuruma gələcək və üzr istəyəcəksiniz. Sizi iki şey məcbur edib mənim qarşımda diz çökdürəcəkdir. Onlardan birisi rəyasət və tamahkarlıq, ikincisi isə heyvani şəhvətiniz və qadın düşküni olduğunuzdur.

Qətibə bu sözləri qəlbində götür–qoy etdikdən sonra cariyələrə əmr verdi:

– Bu gün şam süfrəsini hovuzun başında düzəldərsiniz!

* * *

Hüsəməddin Qətibəyə baş endirib dedi:

– Mən sizi paytaxta aparmaq üçün öz tərəfimdən gəlməmişəm.

Qətibə Hüsəməddinin nə demək istədiyini bildi və buna görə də bir az sərt cavab verməklə onun cürətini sınamaq istədi və:

– Sən öz tərəfindən gəlməyə səlahiyyətli deyilsən. Mən hələ o ixtiyarı sənə verməmişəm, – dedikdə,

Hüsəməddin:

– Elədir ki, mələkə buyurur. Məni mələkəni paytaxta qaytarmaq üçün, əlahəzrət Toğrul göndərmişdir. Çünki siz onun bu barədə yazdığı məktuba cavab verməmişdiniz, – dedi.

Qətibə dərhal Toğrul tərəfindən yazılan məktubun Hüsəməddinin əlinə düşdüyünü anladı və:

– Mən ondan məktub almamışam, – dedi, – və ona mənə məktub yazmaq üçün də icazə verməmişəm.

– Məncə, icazə vermədiyiniz üçündür ki, məktub mənim əlimə düşmüşdür.

Hüsəməddin bunu deyərək məktubu Qətibəyə uzatdı. Qətibə isə məktubu oxuyub istehza ilə güldü. Məktubu yerə atıb dedi:

– Toğrul bu məktubu mənə göndərmək üçün yazsaydı, elə adamlar göndərərdi ki, heç bir zaman sənə əlinə düşməzdi. O, bu məktubu məhz sənə əlinə düşmək üçün yazıbdir. Sən bu məktubu alandan sonra qoşundakı üsyanı dayandırdın mı?

– Nə üçün soruşursunuz?

– Çünki Toğrul bu məktubu, bizi bir–birimizlə döyüşdürmək və bununla da qoşundakı üsyanı sakit etmək üçün düzəltdi. Buna da

nail oldu. Çox təəssüf edirəm ki, mən Hüsəməddinlər kimi avam və sadə adamlarla iş görəbərəm. İnsan, qılıncının kəskinliyi ilə qəhrəman ola bilməz. Şüurun kəskin olması lazımdır.

Qətibə bu sözləri dedikdən sonra Hüsəməddinin yazdığı məktubu göstərüb dedi:

– Sən Hüsəməddin, bu məktubu mənə yazdığın zaman vicdanınla danışmadın mı? Şüurunla məsləhətləşmədin mi? Kim bilir, bəlkə onlar sənə heç yoxdur; “onlardan ikisi alçaq, birisi isə əxlaqsız olmalıdır”.

Sən onu bil ki, Toğrul alçaq olmasaydı, bu alçaqlığı etməzdi. Bu mübarizə üsulu deyil. Lakin sən alçaq deyilsən, sənə alçaq deməyə utanıram; çünki sən bir əsgərsən. Lakin axmaqsan, həqiqəti yoxlamadan öz dostuna belə bir məktub yazan adama ancaq haman adı vermək olar.

Qadınların təqsiri tələsməklərindədir. Mən sənə ilə dostluq etdiyim zaman tələsdim. Onun üçün də hazırda sənə mükafat olaraq belə bir məktubu alıram. Sənə ilə işim yoxdur. Lakin o alçağı bu fitnəsinə görə cəzalandıracağam. O bir şah deyil, bir çibin olsa belə, mənim libasına qona bilməz. Xəlifənin nəvəsi hələ o qədər də tənəzzül etməmişdir ki, hər yetənin dodağı onun dodağına dəyə bilsin. Sənə sevdiiyim üçün mənə əxlaqsız deməyin nəzakətsizlikdir.

Qətibə bu sözləri dedikdən sonra köynəyinin qolunu gözlərinə tutub ağladı və Hüsəməddini otaqda qoyub başqa otağa keçdi.

Hüsəməddin ayaq üstündə durub düşünürdü. O, Qətibəyə yazdığı məktubundan peşman olmuşdu. O, Toğrulun hiylə ilə məktubu qəsdən yazıb onun əlinə düşmək üçün göndərməsinə inanmağa başlamışdı. O, mələkədən nə kimi bir sözlə üzr istəyəcəyi və nə tövr ilə onun qəlbini alacağı barəsində fikirləşirdi. Mələkənin qulamaları və cariyələri gəlib Hüsəməddini hamama apardılar. O, hamamdan çıxıb rahat olandan sonra, cariyə gəlib baş endirdi:

– Mələkə şam süfrəsinə buyurmağınızı əmr edir, – dedi. Hüsəməddin yerindən hərəkət etməyə və Qətibənin gözüne görünməyə cəsarət etməzdi. Nəhayət, ədəbsizlik olmasın deyərək, yemək otağına keçdi. Qətibə hələ süfrə otağına gəlməmişdi. O bir tərəfdə oturdu. Qətibə içəri girərkən Hüsəməddin ayağa qalxıb baş endirdi. Qətibə süfrəyə oturandan sonra, Hüsəməddinə müraciət etdi:

– Sərdar, oturun, – dedi.

Süfrə başında heç bir söhbət olmadı, çünki Qətibənin adətinə görə süfrə başında başqa söhbətlər ola bilməzdi. Süfrədən qalxıb bağçaya

çıxdılar. Onların dalınca cariyələr və qulamlar dolanırdı. Daima Qetibə özünü ehtiyatlı göstərmək istədiyi üçün yad kişilərlə söhbət etdiyi və yaxud bağça səyahətinə çıxdığı zaman cariyə və qulamlardan da özü ilə bərabər götürürdü. Cariyə və qulamlar buna adət etdiklərindən daima Qetibəni yad kişi ilə gördükləri zaman onun yanından ayrılmazdılar.

Qetibə cariyələrə və qulamlara müraciətlə:

– Şərbət otağını döşəmək lazımdır. Məni sərdarla tək buraxın, bir azdan sonra şərbət içmək üçün qayıdırıq, – dedikdə, hamısı baş endirib getdi.

Onlar yalnız qaldığı zaman, Qetibənin birinci sözü bundan ibarət oldu:

– O, Zəhir Bəlxinin göstərişi ilə bu xəyanətə cəsaret etmişdir. Biləks, Toğrul öz qardaşının qadınına belə bir məktubu göndərməyə cəsaret eləməzdi. Sən şahid ol, mənim sözümü xatırında saxla. Toğrul Zəhir Bəlxinin məsləhətləri nəticəsində məhv olacaqdır.

Hüsaməddin Qetibənin əlindən tutub dedi:

– Mələkə, mənə inan! Bu ələ and içirəm, mən sizi heç vaxt Toğrulun yazdığı məktubla ölçməmişəm. Mən sizin namus və vicdanınıza inanıram, yazdığım məktub isə hər kəşidə olduğu kimi, qısqanclığın nəticəsidir.

Qetibə Hüsaməddinin son sözünü eşitdikdən sonra ondakı qısqanclığın söndüyünü, şəhvət və heyvani duyğuların vicdani hisslərə qalib gəldiyini görəncə, əsas söhbətlərə keçərək dedi:

– Mən cəsərlə deyə bilərəm ki, kişilərdə qəhrəmanlıq xüsusiyyətləri mövcuddur. Lakin onlardan bir çoxu özlərində təbii olan qəhrəmanlıq xüsusiyyətlərini çox tez uduzurlar. Kişilər özlərini acizliyə düşürə biləcək səbəbləri bəzən görə bilmirlər; çünki qısqanclıq və inanmaq onların müdafiə üçün lazım gələn idrakını korlayır, onların qəhrəmanlıq şüurunu zəiflədir. Kişini qəhrəman edən səbəblər qısqanmamaq, tez inanmamaq və tələsməməkdir. Sən Hüsaməddin, qısqanmasaydın, tez inanmasaydın və tələsməsəydin o cür məktubu sənə sevməyə başlayan Qetibə kimi bir qadına yazmazdın. Sanki sən bu saat mənim tanıdığım və uşaqlıqdan qəhrəmanlıqlarının şahidi olduğum Hüsaməddin deyilsən.

İndi sən sözün təsəvvür et, öz nöqsanını qarşıya qoyub sənə tapşırılan vəzifə ilə müqayisə et. Bax gör, bu xasiyyətlə sən bir məmlə-

kətin şəklini dəyişdirmək və məmləkətin hökmdarını yerindən dəbərtmək vəzifəsini ifa edə bilərsənmi? Mən sənə ümid bağlayıb Eldəniz xanədanı ilə başladığım bu oyundan qalibiyyət gözləyə bilərəmmi? Bəlkə də sən məni Eldənizlərə qarşı aparmaq istədiyim mübarizənin mündəricəsini lazımcına bilmirsən? Qoy onu sənün üçün çox aydın bir surətdə danışım.

Bir qadın, istər hökmdar qızı, yaxud adi bir rəiyyət qızı, yəni bir dilənçi qızı olsun, onda ən qiymətli olan bir cavahir vardır ki, o da qızlıq şərəfi və qızlıq namusudur. Bu xasiyyət varlı və yoxsul qızlarının hamısına məxsusdur. Qızlar bunu müəyyən bir zamana qədər öz göz bəbəkləri kimi qorumaqdadırlar. Qız onu heç bir cavahir və heç bir xəzinənin müqabilində satmaz və onu ancaq ailə təşkilinin tələb etdiyi vəfa, sədaqət, səmimiyyət və ailə məhəbbəti müqabilində sata bilər. Mən Qetibə də Atabəy Məhəmmədə ərə getdiyim zaman öz qızlıq dəyərimi haman yuxarıda sənə saydığım dörd cavahirin müqabilində vermişdim.

Sənün özünə də məlum olduğu üzrə, Atabəy mənim ona verdiyim cavahirin qiymətini mənə vermədi, məni aldatdı, vədələrinə vəfa etmədi. Ondən ailə məhəbbəti, vəfa, sədaqət, səmimiyyət görmədim. Nəhayət, o, qəlbini iki tərəfə ayıraraq başqa bir qadına evləndi. Mən qızlıq cavahirinin qızıl müqabilində satıldığını görəncə düşmənimdən intiqam almağa haqlı idim. Mən ucuz satılan qızlardan deyildim. “Şərəf və namusumun müqabilində ya istədiyimi ver, yəni həyatınla cavab ver!” Bu qərara gəldim, onun həyatını əlindən aldım. Çünki o məni həm qızlığımdan, həm də məni sevən Hüsaməddindən ayırmışdı.

İndi anladın ki? Sən bu intiqamda iştirak etməli idin, çünki Atabəy olmasaydı, Qetibə Hüsaməddinlə bir ailə təşkil edib xoşbəxt yaşayacaqdı. O xoşbəxtliyi sənün də, mənim də əlimdən aldılar. Biz də buna qarşı ondan intiqam aldım. Lakin iş hələ bitməmişdir. Hazırda biz əlimizi əlimizin üstünə qoyub otursaq, müəyyən bir zamanda Eldənizlərin başı ayılan kimi bizim yaxamızdan tutub Atabəy Məhəmmədin qanını tələb edəcəkdir. Buna görə də onların başını qarışdırmaq və yeri gəlirən onları məhv etmək əsas vəzifəmiz olmalıdır. İndi məsələ Hüsaməddin cənabları üçün aydınlaşdı mı?

Hüsaməddin onun əlindən öpərək:

– Aydınlaşdı, sevimli və möhtərəm mələkə! Hüsaməddinin bədəninə bir qətrə qan qalincaya qədər bu məqsəd uğrunda çalışacaqdır.

Qətibə son sözündə:

– Toğrul kimi iradəsiz, zəif və sərxoş bir hökmdarın iş başında qalması bizim üçün əlverişlidir. Bəzən onu qorxutmaq və ələ almaq üçün göstərdiyim tədbirləri həyata keçirməlisən, – dedi və dodaqlarını Hüsəməddinə uzatdı. Hüsəməddinin dodaqları yenə də bu sözləri Qətibənin dodaqlarına yazdı:

– Bu dodaqlara and içirəm, mələkənin bütün əmrlərinə əməl edə-cəyəm!

Hüsəməddin Qətibənin göstərişinə binaən Eldəniz Rübətindən qayıdan kimi Toğrula təqdim olundu və ona baş endirib səfəri haqqında məlumat verdi:

– Əlahəzrətə ərz etmək istəyirəm ki, Qətibə xatun xəstə olduğuna görə, paytaxta qayıtmaq məsələsini təxirə saldı.

Toğrul çox diqqətlə Zəhir Bəlxinin üzünə baxaraq, onun fikrini bilmək istədi. Zəhir Bəlx isə Toğrula müraciətlə:

– Qətibə xatunun Eldəniz Rübətində bu qədər təxir etməsi şübhəsiz ki, səbəbsiz deyildi. Madam ki, ülyahəzrət xəstədir, o zaman əlahəzrətin onu yoxlamağa getməsi lazımdır, – dedi.

Bu sözdən sonra Toğrul Hüsəməddinin getməsinə icazə verdi. Zəhir Bəlx isə Toğrula yavaşdan dedi:

– Bizim böyük səhvlərimizdən birisi də Hüsəməddinlə olan əlaqəmizdir. Biz, Atabəyin qətli məsələsində Hüsəməddinin iştirak etməsinə imkan verməməli idik. Mən onun hazırkı üsyanda Qətibə ilə əlbir işlədiyinə heç də şübhə etmirəm. Bütün bu hərəkətlər sizi güzəştə məcbur etmək üçündür. Bunları nəzərə alaraq Hüsəməddini qorxudub ələ almalı, Qətibəni isə aldadıb sakit etməlisiniz. Bunların hər ikisini bacara bilsəniz, o zaman sizi qarşılamaqda olan təhlükənin mühüm bir hissəsi öz-özünə aradan qaldırıla bilər.

Toğrul cavabında dedi:

– Hüsəməddini yanıma çağırıb danışdıraram, sabah isə tezdən Eldəniz Rübətinə yola düşərəm.

Zəhir Bəlx vidalaşdıb getdi, Toğrul da Hüsəməddinin hüzuruna çağırılmasına əmr verdi. Toğrul otağı dolaşır və Hüsəməddinlə danışmaq istədiyi sözləri seçib fikrinin telinə düzürdü.

Hüsəməddin hələ yol libasını və silahını üstündən çıxarmamışdı. O, otağa girərkən təəccüblə Toğrulun üzünə baxırdı. Toğrul isə ona tərəf baxıb dedi:

– Otur, sərdar! Həyatın hər bir günü müxtəlif düşünlərdən və pırtlaşmış kələflərdən ibarət olan bir silsiləyə bənzəyir. İnsan ancaq o düşünləri ustalılıqla və məhərətlə açmağı bacardığı zaman yaşaya bilər. Sən bizim öz həyatımızı misal götürə bilsən. Hazırda sən və mənim günlərimiz olduqca təhlükəli, dolaşq düşünlərdən ibarətdir. Biz bu dolaşıqları və bir-birinin yanına düzülmüş düşünləri tez bir zamanda açmasaq və həyatımızı düzgün yola qoya bilməsək, o təhlükə bizi məhv edəcəkdir.

Sən Qətibənin xəstəlik xəbərini gətirdiyin zaman Zəhir Bəlx burada olduğu üçün bəzi sözləri sənə deyə bilmədim, buna görə də səni ikinci dəfə yanıma çağırdım.

Doğrudur, biz onunla sırr arkaşaşıyıq, sən, mən onunla bərabər Şərqdə böyüklüyü ilə yerləşə bilməyən bir zəti, daha açıq rəşadət və cəsarətilə – “Cahan pəhləvanı” adlanan bir kişini öldürmüşük. Lakin, buna baxmayaraq, o yenə də bizə yabançıdır. Təhlükə yaxınlaşdığı vaxt Zəhir Bəlx kimi adamlar qaçıb öz vətəninə getməyi bacarar. Lakin sən və mən qaçmağa yer tapa bilmərik, çünki bura bizim vətənimizdir. Nəhayət, bu qanın məsuliyyəti sən və mənim boynumuzda qalar.

Buna görə də həyatın dolaşq olan silsiləsini bir daha pırtlaşq salmaq doğru yol deyildir. Nədənə sən Hüsəməddin, son zamanlar özünü bu qətlə məsuliyyətindən tamamilə kənarda tutursan. Lakin bu ixtiyar sən öz əlinlə deyildir. Ölüm hadisəsinin səbəbləri aranıldığı zaman, sən bu bitərəfliyi müdafiə edə bilməyərək öz hissəsinə düşən cinayəti iqrar etməyə məcbur olacaqsan.

Nə üçün də işlər gəlib bu yerə çıxsın? Nə üçün də yaşamağa imkanı olan bir boğazı kəndirə keçirmək!.. Səndən soruşuram, hazırda qoşunun üsyanından ya sən, yəni Qətibə nə kimi bir qazanc əldə edəcəksiniz? Hərgah sizin bu hərəkətiniz məqsədinizə uyğun bir surətdə nəticələnirsə, siz Toğrulun zülmündən və yaxud ölümündən başqa bir şeyi görməyəcəksiniz. O zaman sən də, Qətibənin də mənim dalımcı dar ağacına çıxmanız şübhəsizdir. Sən nə üçün bunları Qətibəyə anlatmırsan.

Hüsəməddin Toğrula baş endirib:

– Əlahəzrətin bütün buyurduqları bir həqiqətdir. Lakin mən Qətibə xatuna bu sözləri nə kimi bir cəsarətlə deyə bilərəm?.. Mən kiməm və nəçiyəm? Atabəyin qətlinə gəldikdə, mən sizin və Qətibə xatunun buyurduqlarına əməl etməyə məcbur idim, çünki mən bir əsgərim. Buna baxmayaraq yenə də öz boynumu öhdəmə düşən məsuliyyətdən kənara çəkmək istəmirəm.

O ki dar ağacına çıxmaqdır, o da çox qorxulu deyil, çünki ora çox-larını çıxarmışıq.

Hər halda qoşunda olan dedi-qodular aralıqda gözən şeyiələrin məhsuludur. Buna nə mən, nə də Qətibə xatun məsul deyildir.

Hüsaməddin bunları deyəndən sonra sakit olub Toğrulun nə kimi bir vəziyyət aldığına tamaşa edirdi. Toğrul Hüsaməddindən ümidverici bir cavab almadığı üçün dayanıb aciz-aciz baxırdı. Onun çətinliklər qarşısında inlədiyi nəfəsinin ağırlığından oxunurdu. Onun baxışları, doğrudan da həyatının pırlaşmış və dolaşmış tellərdən ibarət olduğunu göstərirdi. Burada Hüsaməddin Qətibənin Eldəniz Rübətində dedi-yi sözləri xatırladı. Sanki Qətibə Hüsaməddinin yanında durub: “Toğrul kimi iradəsiz, zəif və sərxoş bir hökmdarın iş başında qalması bizim üçün əlverişlidir” – deyirdi.

Hüsaməddin bunları xatırladıqdan sonra, Toğrula bir daha baş endirib:

– Əlahəzrətin hökmranlığına gəldikdə, biz onu bir qətrə qanımız qalincaya qədər müdafiə edəcəyik, – dedikdə, Toğrul şadlığından ağladı. Hüsaməddin isə onun icazəsilə otaqdan çıxıb getdi.

* * *

Əlahəzrətin Qətibə xatunu ziyarət etmək üçün Eldəniz Rübətinə gəlməsi, Qətibə sarayında fəvqəladə bir hazırlığa səbəb olmadı və Qətibə xatun əlahəzrəti çox da qızgın bir məhəbbətlə qarşılamadı.

Nökərlərə verilən əmr üzrə əlahəzrət Eldəniz Rübətinə daxil olunca kəndlilər onu gül dəstələri ilə qarşıladı. Atları tutdular, cariyə-lər Toğrulu saraya aldılar, hamamı hazırlayıb Toğrulu püştəmə edib çimdirdilər, ondan da sonra Toğrul libaslarını dəyişib yemək salonuna qədər müşayiət olundu.

Bir azdan sonra Qətibə xatun da bir dəstə cariyənin müşayiətilə salona daxil oldu. Toğrul ona baş endirdiyi zaman Qətibə xatun da:

– Əlahəzrət xoş gəlib, səfərlər gətirib, həqir olan malikanəmizi öz qədəmləri ilə müzəyyən buyurublar. Əyləşin, əlahəzrət! – dedi. Toğrul bir daha əlini döşünə qoyub Qətibə xatuna baş endirdi və süfrəyə oturdu.

Süfrə başında ancaq adi söhbətlər danışıldı.

Əvvəlcə Toğrul:

– Əlhəmdülillah, mələkənin səhhəti yerindədir. Xəstəliyinizi Hüsaməddindən eşitdiyim zaman çox nigaran qaldım. Paytaxtdan ayrılmaq vaxtı deyilsə də, sizin ziyarətinizi hər şeydən əvvəl lazım bildim, – dedikdə, Qətibə ona sual verdi:

– Əcəba, paytaxtda bir hadisəmi vardır?

– Qoşun itaət etmir. Rəsm-keçid günü böyük rüsvayçılıq oldu.

– Bəs Hüsaməddin nə iş gördü? Əcəba, o idarə etdiyi qoşunu itaət altına ala bilmirmi? O zaman nə üçün vəzifəni əlindən buraxmır?

– Onun tutduğu xətt-hərəkət olduqca şübhəlidir. Zənnimcə, mələkə Həmədanda olsaydı, bu cür işlər baş verməzdi.

– Doğurdur. Lakin mən Həmədanda qala bilmədim, çünki mən dedi-qodunu seven adam deyiləm. Paytaxtımız isə hazırda fitnələr, iftira və böhtanlar yuvasıdır. Xüsusən əlahəzrətin özü də mənim Həmədandan Eldəniz Rübətinə köçməyimə səbəb oldu. Orası ata vətənimə də yaxındır. Aranda da yaşaya bilərəm. Qızıl Arslanla da aramızda elə bir düşmənlik yoxdur ki, mənim Azərbaycanda yaşamağıma mane olsun.

Toğrul ancaq qısa olaraq Qətibə xatuna dedi:

– Hər şey ulyahəzrət mələkənin məramınca həll ediləcəkdir.

Qətibə xatun Toğrulun sözlərinə nə hə, nə də yox cavabı vermirdi. Çünki cariyələr tez-tez süfrənin ətrafında dolaşmış xörək gətirir və boşalan qabları götürüb aparırdılar. Süfrədən sonra Qətibə ilə Toğrul vıdalaşmış hər birisi öz yatağına çəkildi. Lakin Qətibə xatunun qəti bir cavab verməməsi Toğrulun rahatlığını pozurdu, onun yuxusunu odlu bir qum edib gözələrinə töküdü. Toğrulun bu rahatsızlığı axşama qədər, yəni Qətibə xatunun ikinci yuxusundan qalxmasına qədər davam etdi.

Həqiqi və əsas söhbətlər axşam şərbəti içilən zaman başlanacaq idi.

Qətibə Toğrula acıqla baxaraq:

– Sən özünü bir hökmdar kimi yox, bir ailə başçısı kimi də apara bilmədin. Ailə başçısı da özlüyündə bir hökmdardır. Onun özünə görə yaşamaq və ailəni yaşatmaq üçün müəyyən bir xətt-hərəkəti olmalıdır. Sizdən soruşuram, padşahlıq taxtına oturandan bəri məmləkət üçün hansı təşəbbüsləri etdiniz? Qətibəyə, Hüsəməddinə, Zəhir Bəlxiyə həmişəlik arxalana bilməzsiniz, özünüzdə təşəbbüs və ailə başçılığına məxsus yararlıq olmalıdır.

Xüsusən sizdə olan aldadıcılıq və dostlara yalan satmaq sizin taxt-tacınızın zəvahlını yaxınlaşdırmaqdadır. Şəxsən mən nələrə ümid olub sizi müdafiə edə bilərəm?.. Mən sizə taxt-tac verdim, əvəzində nə aldım? Bir yalan, bir aldanmaq! Mənim yerimdə hansı bir qadın olsaydı, əlahəzrətlə görüşmək və danışmaq istəməzdi. Gərək mənim sözü-mü unutmayasınız, sizi mən taxta əyləşdirmişəm, mən də düşürə bilərəm. Yalnız siz deyilsiniz, hökmdarların hamısı belədir. Onları müəyyən adamlar taxta çıxarır, müəyyən adamlar da qolundan tutub düşürür. Sizin hökmdarlığınız bir tükəndən asılıdır. Sabahın özündə bir dəstə qoşun gəlib sizin sarayınızı işğal edər, özünüzü həbsə alar, öldürülmüş Atabəyin yerində dar ağacından asdıra bilər.

Siz hər nə olursunuz olun, hər kəslə nə kimi müamilə edirsiniz edin, lakin mən Atabəyin qətlinə iştirak etdiyimə baxmayaraq, yenə də haman qanın sahibiyəm. Siz hazırda qan sahibinin qarşısında oturmuşunuz. Qan da kisik qan deyil, Atabəy qanıdır.

Toğrulun boğazı qurumuşdu, nə deyəcəyini bilmirdi, ancaq bir kərə:

– Nə etməli? Hərgah mələkə həzrətləri öz köməyini əsirgəyirsə, mən Həmədana qayıdan kimi istefa verə bilərəm, siz də məmləkəti başqasına tapşırın. Mən beləliklə hökuməti idarə edə bilmərəm. Görünür ki, mən öz dostlarımla anlaşı bilməyəcəyəm.

Qətibə Toğrulun inadını sındırmaq üçün qəti olaraq dedi:

– Siz nə ad qoyub hökumətdən istefa edəcəksiniz? Əlahəzrət bir dəfə bilməlidir ki, onu istefa vermək üçün yox, hökmdar olmaq üçün taxta əyləşdirmişlər. Lakin nə kimi şərtlə hökmdar olmuşsunuzsa, o şərtləri yerinə yetirməlisiniz. Ya şərtlərə vəfa edəcək və yainki Atabəyin qatili kimi dar ağacından asılacaqsınız. Çünki öldürülən Atabəyin oğlu vəliəhd, qadını isə məmləkətin mələkəsi olmalıdır.

– Mən öz boynuma götürdüyüm vəzifədən boyun qaçırmıram, lakin ülyahəzrət vəziyyəti də nəzərə almalıdır. Mən qadınma talaq verərək oğlum Məlikşahı edam etdirə də bilərəm. Lakin bu rüsvayçılıqdır. Buna Qızıl Arslan nə kimi bir nəzərlə baxar?

– Əvvəla budur ki, nə qadını boşamaq, nə də günahsız Məlikşahı öldürmək və yaxud gözünü çıxarıb kor etmək lazım deyil. Bunu əlahəzrətdən heç kəs tələb etmir. Lakin oğlum Qütlüq İncanc bu taxt-tacın həqiqi varisidir. Atabəy Məhəmməd sağ qalsaydı, vəliəhdlik mənim oğluma yetişəcəkdi. Atasını öldürdünsə vəliəhdliyi oğluna verməli-sən. Buna Atabəy məmləkətində yaşayan milyonlarca xalq razılıq göstərüb səni təbrik də edər.

Qadınına gəldikdə, onun yaşaması üçün geniş imkan yaratmalısən. Mələkəlik rütbəsi isə aydındır. Vəliəhd kimdirsə, mələkə də onun anasıdır. Söhbətimiz burada bitir. İndi də sənə yazdığın məktub məsələsinə keçək. Əcəba, əlahəzrət mələkəyə göndərdiyi məktubu başqalarının əlinə düşməmək üçün etibarlı bir adamla göndərə bilməzdimi?

Toğrul sual verdi:

– Məktub mələkəyə çatmamışdırmı?

– Çatmışdır, ancaq başqalarının vasitəsilə.

– Mələkə bu hadisə ilə mənim vəziyyətimi təsəvvür etməlidir. Mənim hökdarlığım ancaq öz sarayımın içərisindədir. Mən düşmənlərlə əhatə olunmuşam. Taxta əyləşdiyim neçə aylara varır, məmləkətin heç bir tərəfindən təbrik məktubu almamışam. Bu da göstərir ki, mövqeyim olduqca namöhkəmdir. Şübhəsiz ki, mən Qızıl Arslanın bir işarəsindən asılıyam.

Qətibə Toğrulun bu sözlərinə gülərək:

– Əlahəzrət görünür ki, yenə də Qətibəni tanımamışdır. Mən bir günün içərisində Atabəyin qətli məsuliyyətini onun boynuna bağlaya bilərəm. Əlahəzrət özü Qızıl Arslanın qarşımda diz çökəcəyini görəcəkdir. Özü də tez bir zamanda, – dedikdə, Toğrul da:

– Mən ülyahəzrət mələkəni tanımasaydım, onunla bərabər belə bir məsul işdə iştirak etməzdim. Mələkəyə qəti söz verirəm, o, paytaxta gələndən sonra bütün məqsədləri həyata keçiriləcəkdir, – dedi.

TARİXİ ZİYAFƏT

Bu gün Gəncədə verilən ziyafət tarixi bir ziyafət idi. Bu gün Fəxrəddin Azərbaycan ordusu ilə bərabər Cənubi Azərbaycana yola düşəcək idi. Bu ziyafətin ikinci əhəmiyyəti Bağdaddan Fəxrəddinin anasının görüşünə gələn Dür-rətülbağdadın ziyafətdə iştirak etməsində idi.

Ziyafətdə Dür-rətülbağdadın tərbiyə etdiyi Süsən və Fənhasın tərbiyəxanasında İbrahim Müvəssil¹ tərəfindən yazılmış musiqi dərslərini keçmiş Dilşad xanım iştirak edəcəkdilər.

Ziyafətdə şair və ədiblərin və ordu ilə gedənlərin özləri və ailələri iştirak edirdi. Fəxrəddinin ordusunu və özünü müşayiət etmək üçün Bağdad əsirliyindən qurtarmış qızların hamısı Gəncəyə gəlmiş və ziyafətə dəvət edilmişdi.

Ziyafət başlanmamışdı, sanki ziyafətin başlanması üçün möhtərəm bir qonağın intizarı çəkiliydi. Qızlar və gəlinlər əllərində gül dəstələri hazırlayaraq gələn qonaqlara təqdim etmək üçün saxlamışdılar.

Ziyafət məclisinin yuxarı başında üç boş kürsü qoyulmuşdu. Bu kürsüləri bütün ziyafətdəkilər gözdən keçirirdi, çünki kürsülər tarixi kürsülər idi. Kürsülər Əmir İncə, onun qadını Safiyə xatun və qızı Qətibənin ziyafət zamanlarında oturdular kürsülərdən ibarət idi.

Ziyafət salonunun böyük və iki taylı qapısı birdən açıldı. Üç nəfər salona daxil oldu. Onlardan birisi Nizami, ikincisi şairin qadını Rəna, üçüncüsü də böyük sənətkar Məhsəti xanım idi.

Şairləri salamlamaq üçün qızlar, gəlinlər bir-birinin dalınca cərgə ilə növbəyə durmuşdu. Ön qabaqda Dür-rətülbağdad durmuşdu. O, Nizami və Məhsəti xanımla hamıdan artıq maraqlanırdı.

Fəxrəddin irəli keçib Dür-rətülbağdadı şairlərə təqdim edərkən dedi: – Rəhmətlik qardaşımın qadınıdır. Anamın görüşünə gəlmişdir.

Dür-rətülbağdad irəli gəlib qabaqca Məhsəti xanımın, sonra da Nizamının əlini öpərkən Fəxrəddin Rənanı tanış edərək:

– Bu xanım da böyük şairin həyat yoldaşı Rəna xanımdır, – dedi.

Görüşdülər, danışdılar, “xoş gəldin, səfa gətirdin”dən sonra son gələn qonaqlar keçib kürsülərdə oturdular. Ziyafətdə olanlar ancaq

Məhsəti xanıma baxırdılar. Onun təmiz və kağız kimi ağarmış saçlarında, açıq və qocalıqda belə ay kimi parlayan alınının cizgilərində, bütün həyatında azad bir günəşə baxa bilməyən göz bəbəklərində yaşadığı qəmli tarixin tablolarına tamaşa edirdilər. Onun sağında Nizami, solunda isə Rəna oturmuşdu. Məhsəti xanım qoca olduğundan əlavə xəstə idi. Lakin o, bu ziyafətə gəlməyə bilməzdi. Çünki o, evdə oturduğu zaman nə Nizami, nə də Rəna onu yalnız buraxıb bir tərəfə getməzdilər.

Ziyafət başlandı. Birinci növbədə Süsən udu əlinə alaraq çalib-oxumağa başladı:

Günəşlərdə çimən, güldən rəng alan,
Bahar çiçəyindən səfalı qızlar!
Qaşında oynayan, gözündə çalan,
Əyri baxan zaman, can alı qızlar!

Bir ceyran qaçmışdır Aran dağından,
Bir güldür dərilib öz budağından,
Həyat suyu axır bal dodağından,
Baxışları qanlı-qadalı qızlar.

Mina gerdəni var, sürəhi bel,İ
Zülfünün darağı baharın yeli;
Saçına bağlanmış bir Aran eli,
Günəş çöhrəsindən ziyalı qızlar.

Çiçəkden incədir, sudan təmizdir,
Bahar şəbnəmindən doğulan qızlar.
Bu necə qaş-gözdür, bu nə bənizdir,
Ey uca dağların maralı qızlar!

Süsən bunları oxuyandan sonra, dönüb Dilşada tərəf baxıb oxudu:

Udunu danışdır, danışsın bülbül,
Çıxsın qonçaların qucağından gül,
İqbal bizə gülür, ay qız sən də gül,
Eşitsin səsini vəfalı qızlar!

¹ İbrahim Müvəssil – Hərümrəşid dövründə Şərqdə ən böyük bir musiqi məktəbi təşkil etmişdi. Bağdada gələn və xəlifə saraylarına satılan cariyələrin ən görkəmli İbrahimin məktəbində dərslər keçirdi (Camiül-əğani).

Məhsəti xanım Süsənin səsini və sənətini təqdir edərkən dönüb Dilşadın üzünə baxdı. O, Dilşadın səsini, onun musiqi sənətindəki məharətini olduqca bəyənirdi. O daima Dilşadı yanına çağıraraq oxudur və məşğul olurdu. Dilşad, Məhsəti xanımın bu baxışlarından nə demək istədiyini dərhal hiss edərək sualverici bir baxışla Fəxrəddinin üzünə baxdı. Fəxrəddin də Dilşada icazə verib:

– Oxu Dilşad, bizim bundan şad günümüz olmayacaqdır, – dedi.

Dilşad udu götürüb pərdələrini düzəltdi, oxumaq istərkən Məhsəti xanım ona işarə edərək:

– Qızım, haman qəzəli oxu, – dedi. Dilşad çalıb oxumağa başladı:

Saçdıqca şərər eşq odu bimar tənimdən,
Atəşgədlər doğmadadır pirəhənimdən.
Mən öylə fəlakətzədə bir bülbüli-zarəm,
Şərməndə keçər bad-səbalər çəmənimdən.

Bir şəm sifət söndüğüm aləm bilir, ancaq,
Pərvanə köçəndən bəri beytülhəzənimdən.
Bir şairi-biqədri-həzinəm, fəqət ölsəm,
Yüz təzkirə təhriş edəcəklər kəfənimdən.

Nizami Məhsəti xanımın əlini öpərək dedi:

– Bir xalqı məhv etmək istəyirsənsə, onun əlindən üç şeyi al: dili-ni, şərini, musiqisini. Düşmənlərimiz bizim ilə başladıkları mübarizəni buradan başladılar. Lakin xalqımız ölməzliyini böyük mübarizələrdə təcrübədən keçirdi.

Buna görə də mənim anam və ustadım yerində olan Məhsəti xanım özünün əbədi yaşamasından əmin olmalıdır; çünki sizin kimi insanların yaratdığı cavahirlər çürüməz və tarixdən silinməz cavahirlərdir. Bir zaman gələcəkdir ki, vaxtilə Məhsəti xanımlara nifrət bəsləyənlərin nəvələri öz babalarına nifrət bəsləyəcəkdir. Qaydadır, ən ləziz və şirin meyvələr belə öz mövsümündə insanların xoşuna gəlməz.

Nizami Məhsəti xanıma ürək və təsəlli vermək üçün uzun-uzadı danışdı. Nəhayət, Dür-rətülbağdada müraciət edib:

– Siz də bir-iki şeir oxuyun, – dedikdə, ziyafətdəkilərin hamısı ricaedici bir vəziyyətə alaraq Dür-rətülbağdada tərəf baxdılar. O heç bir etiraz etmədən oxudu:

Həzar mərtəbə rəftəm zi Misr ta Kənan
Bə qeyri çeşmi Züleyxa kəsi bərah nəbud!¹

Dür-rətülbağdad oxuyandan sonra Məhsəti xanım Süsəni səs-ləyərək dedi:

– Süsən, udu getir bura!

Ziyafətdə olanların hamısı əllərini yemək-içməkdən çəkib Məhsəti xanıma baxmağa başladılar.

Məhsəti xanım udu əlinə alıb dedi.

– Səsimi son dəfə eşidirsiniz. Sizinlə vidalaşıram. Siz əmin olun ki, həyatım indi olduğu kimi keçsəydi, nə qocalıq, nə də xəstəlik mənə qalib gələ bilməzdi.

Məhsəti xanım bu sözləri deyib gözünün yaşını sildi və bu rübaini oxudu:

Təlxəst həmişə eyşi-ərbabi-hünər,
Zin ruyi namizənə kəsi abi-hünər.
Əz atəşi-cəhlü xakisaran guya
Bərbad şüdəst dər cahan babi-hünər.²

Dünyanı öz səsi və öz musiqisi ilə titrədən böyük sənətkarın əlləri titrəyirdi. O, bir neçə rübai oxudu. Dür-rətülbağdad ayağa qalxıb:

– Böyük müəllimə! – deyərək, Məhsəti xanımın əlindən öpdü.

Məhsəti xanım yorulmuşdu, başını Rənanın çiyninə söykəyib oturmuşdu.

Böyük şair Nizami ziyafət məclisinə göz gəzdirib danışdı:

– Mən bir həqiqəti təkrar etməyə lüzum görmürəm. Mən bu gün bir daha qadının incəsənət işlərində kişilərdən daha yüksəkdə durduğunu gözümlə gördüm. Burada öz sənətlərini nümayiş etdirən qadınlar incəsənətin ən yuxarı dərəcəsinə mənimsəmişdir. Buna çox da təəccüb etməməliyik. Çünki qadının özü də təbiətin bir çox möcüzələri cərgəsində incəsənət adlanır. Bunun üçün də mən hörmət bəslə-

¹ Mən kərə Misirdən Kənanə səfər etdim. Yollarda Züleyxanın gözündən başqa heç bir kəsi görmədim.

² Hünər sahiblərinin güzəranı acı keçər. Bu dünyada heç kəs hünər suyu ilə üzünü yumamışdır. Vaxtilə cahil olanların odundan dünyada hünərin qapısı yarıb dağılmışdır.

diyim böyük İran şairi Firdovsi ilə qadın məsələsində barışa bilmədim. Böyük Firdovsi bu məclisdə olsaydı, özünün tərbiyə qanunları öleyhinə yazdığı şerlərini cırıb atardı. O öz şeirlərində tərbiyənin nəslə və fitri olduğunu iddia edir və deyirdi ki:

“Alçaq və tərbiyəsiz ailədən doğulan bir qızı nəcib və kübar ailədə bəsləmiş və tərbiyə etmiş olsan da, yenə o özünü bir qadın kimi hiss etdiyi zaman öz anasının getdiyi yolu davam etdirəcəkdir”.

Firdovsi deyirdi ki, “qara qarğanın yumurtasını cənnətdəki tovuğun altına qoyasan, yumurtadan çıxdığı zaman onu cənnət əncirlərinin dənələri ilə bəsləyəsən, yenə o böyüdükdə qarğa balası olacaqdır. Cənnət tovuğuna isə quru bir zəhmət qalacaqdır”.

Firdovsi başqa bir yerdə yazır ki, “əgər yoğruluşu acı olan bir ağacı gətirib cənnət bağının torpağında əkəsən, onu cənnətin məşhur suyu olan Kövsər çeşməsindən suvarasan, yenə də o, meyvə gətirdiyi zaman meyvəsi acı olacaqdır”.

Lakin hazırda bizim gözüümüzün qarşısında oturan qadınlar o fikirlərin hamısını yalanladı. Burada oturanların heç birisi zəngin, kübar və Firdovsinin nəcib dediyi ailələrin içərisindən çıxan qızlar deyil. Hamısı sənətkar, kəndli, çoban və yoxsul qızlarıdır. Bunlar ancaq tərbiyə və istedadın nəticəsində incəsənətin bu qədər ali dərəcəsinə çıxıb bilmişlər!

Nizami sözünü bitirəndən sonra qızlar yenə də oxuyub-çaldılar. Bu halda qapı açıldı. Cözəl, yanında oğlanları Əbubəkr və Özbək içəri girdi. Fəxrəddin dərhal yerindən qalxdı, Gözəli tanıyan və tanımayanlar da onun gəlişini bir hadisə hesab edərək təəccüblə ayağa qalxdılar. Gözəl ziyafət salonunu dərin və fikirli bir nəzərlə süzdü, ağır qədəmlərlə irəli gedib başını Nizami və Məhsəti xanımın önündə əydi və onların əlindən öpdü, sonra da oğlanlarının qolundan tutub məclisə təqdim etdi:

– Məmləkətin hüduqlarını qorumaq üçün gedən qəhrəman ordunuza mənim də oğlanlarımı qəbul edin. Bunlar da həqiqi azərbaycanlılardır. Oğlanlarım ordunuzun başını aşağı etməzlər. Bunlar da bir qəhrəmandır. Hətta sizin tarixi bir qəhrəmanınızın nəvələridir.

Gözəl bu sözləri dedikdə, Nizami ayağa qalxıb oğlanları öpdü. Fəxrəddin bir daha öz bacısı qızı və bacısı nəvələrini ziyafətdəkilərlə tanış elədi.

Məhsəti xanım qalxıb getmək istərkən, üzünü ziyafətdəkilərə tutub danışdı:

– Vətənin o tərəf-bu tərəfi olmaz, onun hər ovuc torpağı, hər parça daşı sevimlidir. Biz gəncliyimizdən vətənimizi sevdik, lakin öz sevgimizlə azad yaşamaq imkanını qazana bilmədik. Bu gün Cənuba gədən ordumuz sevimli vətəndə azad yaşamaq imkanını qazanmaq üçün gedir. Sağ-salamat gedib qələbə ilə qayıtmağınızı arzu edirəm. Yaxşı yollar, yaxşı uğurlar olsun!

BAĞDAD VƏ HƏMƏDAN ÜZƏRİNƏ

Ziyafətdən on gün keçirdi. Aranın hər tərəfindən Gəncə altına yığılmış ordu hərəkət edəcəkdi. Əlli mindən ibarət olan ordu iki hissəyə bölünüb birisi Naxçıvan, o birisi də Xudafərin körpüsü vasitəsilə Araz çayını keçib Təbrizə gedəcəkdi.

Seyid Əlaəddin iyirmi beş min nəfərlə Naxçıvana gedib, oradan yığılan atlıları özünə ilə bərabər götürmək üçün iki gün əvvəl Arandan hərəkət etmişdi. Fəxrəddin isə iyirmi beş min nəfərlə Qarabağ qoşununu götürüb Qaradağ-Əhər yolu ilə Təbrizə girecəkdi.

Ordunu yola salmaq üçün bütün Aran xalqı yolların kənarında düzülmüşdü. Əllərində gül dəstəsi duran minlərcə gəlin Fəxrəddinin atının görünməsinə gözləyirdi. Ordu “Piran” qəbiristanının yanında dayandı. Fəxrəddin atdan düşüb Gözəlin oğlanları ilə bərabər palçıq qurumayan bir qəbrə yanaşdı. Nizaminin başında gələn ziyalılar dəstəsi də gəldi. Onlar da atlarından piyada olub qəbrə yanaşdılar. 25 minlik ordunun bayraqları qəbrin üzərinə əyilib onu salamlayırkən, minlərcə gəlinlərin gətirdikləri gül dəstələri qəbrin üzərinə qoyuldu. Fəxrəddin üzünü orduya tutub danışdı:

– Biz bir həftə bundan qabaq heç bir xalqa və heç bir məmləkətə mümkün olmayan bir cavahiri burada basdırdıq. Bizə böyük bir mədəni irs buraxan və adını dünya tarixində yazdırmağa layiq olan bu məzarın sahibi ömründə bir gün də olsa azad həyat keçirə bilmədi. Öz musiqi və sənəti ilə, özünün dilruba səs ilə minlərin şadlığına səbəb olan bu tarixi sima ömründə kədərdən başqa bir mükafat qazana bilmədi. Hazırda biz böyük Məhsətinin məzarının qarşısında durub and içirik:

“Sənin həyatını zəhərləyən və sənə azad yaşayış imkanı verməyənlərlə bir qətrə qanımız qalincaya qədər mübarizə aparacağıq. Səni

sürgün edənləri yalnız Azərbaycandan deyil, həyat dünyasından sürgün edəcəyik! Sənin düşmənlərindən almaq istədiyimiz intiqam duyğuları bizi son qələbələrə qədər aparacaqdır. Sənə and içirik! Yaxınlarda bu qəbri böyük qələbə xəbərləri ilə salamlayacağıq! İnan bizə, yanında diz çöküb and içirik!”

Nizami və bütün ədiblər Məhsəti xanımın qəbrinin önündə diz çökdülər, bayraqlar bir daha baş endirdi. Sonra Nizami ilə Fəxrəddin öpüşüb vidalaşdı. Ordu hərəkət etdi.

Fəxrəddin qəbrə baxdığı zaman sanki son kərə ziyafətdə eşitdiyi səsi bir daha qəbirdən eşidirdi:

Təlxəst həmişə eyşi-ərbabi-hünər,
Zin ruyi namizənəd kəsi abi-hünər.
Əz atəşi-cəhli xaksaran guya
Bərbad şüdəst dər cahan babi-hünər.

Şimali Azərbaycandan Təbrizə gedən ordunu istiqbal etmək üçün Qızıl Arslan Təbriz əyanları və Təbriz alimləri ilə bərabər Acı çayının kənarına qədər gəlmişdi. Ordu iki tərəfdən Acı çayına yanaşırdı. Naxçıvan yolu ilə gələn əlminlik ordu Sofiyandan, Qaradağ-Əhər yolu ilə gələn iyirmiminlik bir ordu isə Təbrizin şərq tərəfindən gəlib çaya yanaşırdı. Qızıl Arslan ipəkdən qurulmuş çadırın qapısında qoyulmuş qızıl kürsünün üstündə oturub Əlaəddin və Fəxrəddinin rəhbərliyi altında gələn orduları gözdən keçirdiyi zaman vəzir Şəmsəddinə tərəf dönərək:

– Qızıl Arslanı məğlub etmək olmaz! İdarə etdiyimiz məmləkətin xalqı yenilməz və məğlubedilməz bir xalqdır! – dedi.

Gəncə və Şamaxı ipəklərindən düzəlmiş bayraqlar yaxınlaşdı. Qızıl Arslan həyəcan və şadlığından ayağa qalxdı. O, sərkərdənin bayraqlar altında gəldiyini hiss edərək, Fəxrəddini görməyə tələsdı. O, Fəxrəddinin Atabəylə olan müharibələrdə göstərdiyi qəhrəmanlığı eşitmişdi. Onunla məktublaşmışdı, lakin bu gün onu birinci kərə görəəcəkdı.

Bayraqdarlar qırmızı ipək çadırın başındakı qızıl qübbəni görün zaman, hökmdarın çadırı olduğunu anlayaraq bayraqları əyib Qızıl Arslanı salamladılar. Bayraqdarların dalınca gedən şeypurçular qoşuna “Hazır ol!” – işarəsi verincə, qırx min qılinc bir kərə qınından çıxdı. Günəşin işığından şəfəqlənən qılınclar qırx min ildırımın birdən şığıdığını andırdı.

Qızıl Arslan Fəxrəddini salamladığı zaman Əbubəkr və Özbək atlarından piyada olub Qızıl Arslanın qarşısında diz çöküb yeri öpdülər. Fəxrəddin isə onları təqdim edərək:

– Mərhum Atabəyin oğlanları Əbubəkr və Özbəkdir, – dedikdə, Qızıl Arslan onları qaldırıb bağrına basdı və hönkür-hönkür ağladı, vəzirinə dönərək:

– Qardaşım diridir, ölməmişdir! – dedi.

Ordu keçdi. Bütün şəhər, bazar-dükənləri bağlayıb küçələrə çıxmışdı. Qardaşların qardaşları istiqbal etmək üçün düzəlttikləri tontəninin bərabərini indiyə qədər Təbriz şəhəri görməmişdi. Şadlananlar, gülənlər, gül atanlar, hətta sevindiyindən ağlayanlar da var idi. Saraylarda, evlərdə, karvansaralarda və yaxın kəndlərdə qoşun əlindən törpənmək mümkün deyildi. Buna görə də Qızıl Arslan Təbrizdən tez bir surətdə Həmədan tərəfinə köç verməyi qərara almışdı. Qızıl Arslan Təbrizdən hərəkət etmədən əvvəl geniş bir müşavirə məclisi təşkil etdirdi.

Müşavirədə Şimali Azərbaycandan Əlaəddin və Fəxrəddin iştirak edirdi. Qızıl Arslan müşavirədə xətt-hərəkət məsələsini qoymuşdu. O, müşavirədə iştirak edənlərlə söhbət etdiyi zaman birinci növbədə vəziyyət haqqında məlumat verib dedi:

– Hazırda bizim qarşımızda iki cəbhə vardır. Onlardan *birisi* sərhədlərimizdə gedən mübarizə cəbhəsidir. *İkincisi* də düşmənin daxilə bizə qarşı düzəltdiyi cəbhədir. Düşmənin daxilə Toğrulunu tamamilə öz əlinə almışdır. Demək olar ki, paytaxtımız tamamilə düşmənin əlinə keçmişdir. Hazırda məmləkəti də, məmləkətin hökmdarı olan Toğrulunu da xarici düşmənlərin daxilimizdə işləyən xəfiyyələri, casusları idarə edir. Bir tərəfdən Qətibə xatun, o biri tərəfdən də Zəhər Bəlxili Toğrulunun ruhuna girib məmləkəti paylaşdırmaq istəyirlər. Buna görə də daxilədəki düşmənlərlə mübarizəyə başlamadan əvvəl sərhədləri bərkətlmək lazımdır. Sərhədlərdən köhnə qoşunları götürüb yerlərinə təzə və inandığımız dəstələrdən təyin etməliyik. Köhnə sərhəd qoşunlarının ruhu, əcnəbi təbliğatının nəticəsində tamamilə zəhərlənmişdir. Mən elə məsləhət görürəm ki, Xarəzm və İraq sərhədlərinə Azərbaycan qoşunlarını göndərmək lazımdır, biz ancaq özümüzə inana bilərik.

Üçüncüsü də güclü bir ordu ilə Homədana girmək və əcnəbi ünsürləri paytaxtdan təmizləmək lazımdır.

Fəxrəddin Qızıl Arslanı diqqətlə dinləyirdi. Lakin Qızıl Arslan Fəxrəddinin müşavirədən gözlədiyi əsas məsələyə keçməyərək Toğrulun taxtından düşürülməsi işindən bir kəlmə olsa da danışmadı. Buna görə də Fəxrəddin Qızıl Arslana sual verdi:

– Əlahəzrət, Toğrulun müqəddəratı barəsində fikriniz nədir?

– Məncə, Toğrulu öz taxtında qoymaq və ona qəti tapşırıq vermək lazımdır. Özünə verilən tapşırıq və səlahiyyət dairəsində ondan iş tələb etməliyik. Siz yaxşı bilirsiniz ki, məmləkətin idarəsi işində padşahın şəxsində çox az iş vardır. Biz başlıca olaraq onun məmləkət işini tapşırdığı adamların simasını və iş üçün dəyərli olub-olmamasını öyrənməliyik. Toğrulun özü möhkəm iradəyə malik bir hökmdar olsaydı, onun ətrafında olanların dəyərsizliyi mənə heç də düşündürməzdi. Ümumiyyətlə, Şərq hökmdarlarının ətrafındakı işçilərin dəyərsizliyi hökmdarların özünün dəyərsizliyindən doğur.

Bəzən Toğrul kimi dəyərsiz hökmdarlar dəyərli işçiləri idarə etməyin çətin olduğunu hiss edincə, öz ətrafına dəyərsiz və şüursuz adamları cəlb edirlər. Bəzən də hökmdarın dəyərsizliyi dəyərli vəzirləri də dəyərsizliyə məcbur edir.

Mən dünyada hər şeydən artıq yaltaq adamlardan iyirənirəm. Çünki onlar dəyərsiz padşahın ruhunu aldadırlar. Onlar Toğrul kimi cahil və iradəsiz bir hökmdarı tərif edə-edə inandırırırlar. Hökmdar doğrudan da özünün xariqüladə bir şəxsiyyət olduğuna inanır. Madam ki, hökmdarın özü yaltaq axtarır, o zaman yaltaqları təqsirləndirməyə haqqımız varmı? Məmləkətin ən qorxulu düşmənləri padşahın şəxsiyyətini böyüdən və onu özü haqqında isticbaha salan adamlardır. Yaltaqları hazırlayan saraylar və hökmdarlardır. Onlar öz sənətlərini ancaq saraylarda ikmala yetirirlər. Yaltaqlar hökmdarın ağzından çıxan hər bir adi sözü Quran ayəsi kimi və asimani sözlər kimi təbir edərək onun özünə satırlar. Əcnəbi düşmənlər üçün padşahın özü yox, onun yanındakılar lazımdır. Onlar padşahın ətrafındakıları ələ almağa çalışırlar. Bizim bədbəxtliyimiz burasındadır ki, Toğrulun yanındakıların hamısını düşmənlər təyin eləmişdir. Buna görə də biz Toğrulun ətrafını yoxladığımız zaman o qədər də çətinlik çəkməyəcəyik, çünki yaxşını yamandan ayırmağımız lazım gəlməyəcəkdir.

Bu sözlərdən sonra Əlaəddin Qızıl Arslana sual verdi:

– Qütlüğ İnancın Rey hökumətində qalıb-qalmamasına dair fikriniz nədir?

– Hazırda onu iş başından götürmək aralıqda gəzən dedi-qoduların genişlənməsinə səbəb ola bilər. Eyni zamanda, ona, Qətibənin təsirinə düşərək xarəzmlilərlə alış-verişə girməyə imkan verməyəcəyik.

Müşavirə bitdi. Bir gün sonra qoşun iki xətt ilə Həmədan və İraqa irəliləməyə başladı. Onlardan birisi Təbriz Qəzvin xətt ilə Həmədana, o biri hissə isə Bisütun tərəflərinə irəliləyəcəkdi.

İki tərəfdən hücum edən ordu Bisütunda birləşəcək, Kirmanşah və Sərpul təriqlə Bağdadı mühasirə üçün gedəcəkdi; çünki Bağdad xəlifəsi Nəsirəddinbillahın özü də iraqıları başına yığıb Toğrulun Bağdad qapısı olan Həmədandan köçürülməsi üçün hazırlıq aparırdı.

* * *

Qızıl Arslan yanındakı ordudan iyirmi min nəfər ayıraraq Həmədan şəhərini işğal etmək üçün gedirdi. Toğrul Qızıl Arslanın Həmədana yaxınlaşdığını görünce, onun qoşunla bərabər Həmədana girməməsi üçün bir heyət göndərirdi. Əmrinə məktubunda deyilirdi:

“Paytaxtın vəziyyəti sənə məlum deyildir. Neçə müddətdir ki, qoşunun arasında üsyan davam edir. Azərbaycan qoşunu paytaxta yaxınlaşdığı zaman, iki qoşun arasında toqquşma baş verməsi ehtimalı vardır.

Sən mənim iraqılqlarla bağladığım müqavilədən xəbərsiz deyilsən. Xəlifənin məsləhəti ilə bağlanan müqavilədə İraqda və Həmədanda ancaq İraq qoşunlarının qalması şərt qoyulmuşdur. Buna görə də mən Azərbaycan qoşununun Həmədana, Bağdada və İraq-Ərəbə yaxınlaşmasına icazə vermərəm.

Paytaxtdan icazəsiz bu qədər qoşunu səfərbərliyə alıb bu tərəflərə gətirməməli idin. Sənin bu hərəkətin qonşu hökumətlərlə olan dostluq əlaqəmizə fəna bir surətdə təsir edə bilər.

Məktubu alan kimi qoşunları geri qaytarıb Azərbaycanın işləri haqqında məlumat vermək üçün hüzuruma gələrsən. Sənə qəti əmr verirəm: göndərdiyi qoşun Bisütundan o tərəf keçməməlidir.

Xəlifə Nəsirəddinbillahdan aldığımız göstərişə görə Kirmanşah, Xanəqinə, Mahüdəşt, Şəhrəban və Qızıl Rübət tərəfləri Darüssəlam¹ dairəsinə daxildir. Bu yerlər xəlifənin öz himayəsində olduğu üçün ayaq basılmazdır”.

Qızıl Arslan Toğrulun göndərdiyi məktuba əhəmiyyət vermədi, oxuyub qəhqəhə ilə güldü və vəziri Şəmsəddinə müraciət edib:

– Əlahəzrət icazə vermir, – dedi və qoşunun hərəkət etməsinə əmr verdi. Ordu Həmədana daxil oldu. Azərbaycan qoşunu şəhəri mühasirəyə alıb bir həftəyə qədər çadırlarda oturdu. Nəhayət, Qızıl Arslan qoşunun Bisütuna çatdığını və İraq ilə Həmədanın əlaqəsini kəsdiyini xəbər alınca öz sərkərdələri və vəzirləri ilə bərabər Həmədana girdi.

Qətibənin göndərdiyi matəm heyəti Qızıl Arslanı şəhərin kənarında qarşıladı və Qətibənin göndərdiyi məktubu verdi. Məktubda bu sözlər yazılmışdı:

“Mərhum qardaşınız üçün bir hökmdara layiq təziyə saxlamaq mümkün olmamışdı. Hökmdarın gəldiyini eşidib mərhumun təziyəsini təzələdim. Buna görə də Atabəy sarayına təşrif gətirib təziyədə iştirak edənlərin başsağlığını qəbul edəsiniz”.

Qızıl Arslanın Atabəy sarayına gətirdiyi küçələrin hər tərəfi Azərbaycan qoşunları tərəfindən əhatə edilmişdi. Toğrulun tapşırığına görə Həmədan əyan və alimlərindən bir nəfər də olsa Qızıl Arslanın istiqbalında iştirak etmədi. Hətta qoşun və qoşun rəhbərləri də istiqbal edən dəstələrin içərisində görünmədi. Qızıl Arslanı istiqbal edənlər səmimi vətənpərvərlər və məmləkətin nicat yolunu Qızıl Arslan tərəfdarlığında görənlər idi.

Küçələrdən: “Yaşasın Qızıl Arslan! Yaşasın Azərbaycan!” səslərindən başqa bir səs eşidilmirdi. Sarayın qarşısına yığılanlar işdən qovulan, nəhaq cərimə edilən, mülkü və evi alman, ticarət və dükanı İraq qoşunları tərəfindən qarət edilən azərbaycanlılardan ibarət idi. Atabəy meydanına yığılan bu qədər xalq Qızıl Arslanı görünə bir daha “Yaşasın Azərbaycan hökmdarı!” – deyər qışqırdı. Qızıl Arslan və Atabəy Məhəmmədin oğlu gənc Əbubəkr atlarından piyada olub Atabəy sarayına daxil oldular. Onları yüzlərcə qulam və cariyələr istiqbal

edib böyük salona gətirdilər. Qətibə xatun başından ayağına qədər qara matəm libasında Qızıl Arslanı qarşıladı və:

– Xoş gəlib səfa gətirdin, hökmdar! – deyərək ağladı. Qızıl Arslan isə onun əlini öpərkən:

– Mələkədən üzr istəyirəm. Atabəyin faciəyə ölümü barəsində məktub aldığım zaman təziyənizdə iştirak edə bilmədim. Çünki faciəyə ölümün xəbəri məmləkət daxilində rahatsızlığa səbəb olmuşdu. Hazırda mələkəyə bəyani-təziyə vermək və onun səhhətini soruşmaq üçün gəldim.

Bu sözdən sonra Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbubəkr irəli keçib ögey anasının əlini öpmək istərkən, Qətibənin heyrətli gözləri öz qarşısında sanki Atabəyin durduğunu görüb diksindi. Qızıl Arslan onu Qətibəyə təqdim edib:

– Bu sizin oğlunuzdur. Anasına bəyani-təziyə vermək üçün gəlmişdir, – dedikdə, Qətibə də:

– Oğlum! – deyərək onu bağrına basıb öpdü və ağladı.

Atabəy sarayının yüzlərcə qulam və cariyələri iki saatdan bəri Qızıl Arslan və Əbubəkri rahat etmək və çimdirməklə məşğul oldu. Nəhayət, onlar Qətibə xatunun düzəltdiyi şam süfrəsinin başına dəvət olundular. Qətibənin özü şam süfrəsində iştirak etmədi, çünki qadınla kişilərin bir süfrədə oturması adət deyildi.

Qızıl Arslan yemək süfrəsindən qalxmaq istərkən Fəxrəddin daxil olub şəhərin vəziyyəti barəsində məlumat verdi:

– Hüsəməddin həbsə alınmışdır. Qoşun tamamilə tərk-silah ediləlibdir. Əlahəzrət Toğrulun vəzirlərinin hamısı öz evlərində həbsə alınmışdır. Əlahəzrətin saray qarovulları tərk-silah edilərək, yerlərinə Azərbaycan qoşunlarından təyin edilmişdir. Çadırlarda yerləşə bilməyən qoşunlar şəhərə daxil olub karvansaralarda və böyük evlərdə yerləşmişdir. Qoşuna yemək vermək üçün xüsusi dükanlar göstərilmişdir. Şəhərin əmniyyətini təmin etmək üçün gəzmə qoşun dəstələri çıxarılmışdır. Zəhir Bəlxı və Kəmaləddini indiyə qədər ələ keçirmək mümkün olmamışdır. Onların bir həftə əvvəl Həmədandan qaçdıqlarını söyləyirlər.

Fəxrəddin məruzəsini bitirəndən sonra Qızıl Arslan əlavə əmrlər verib dedi:

¹ Darüssəlam – Bağdadın adıdır.

– Hər nə deyirəmsə, yadından çıxmamaq üçün dəftərinə yaz! Bu saat Həmədan şəhərinin qazısını və xətibə həbsə aldır. Azərbaycan ordusunun istiqbalına çıxmayan şəhər əyanları və şəhər üləmasının siyahısını tutub bir nəfərinə qədər həbsə aldır! Həmədan qalasını Azərbaycan qoşununun üzünə açmaq istəməyən qələbəyini darvazanın qabağında asdır və günahını yazdırıb döşünə yapışdır. Dükanlarını açmayıb şəhərə bahalıq salmaq istəyənlərin hamısını həbsə al və mallarını, evlərini qarət etdir. Həmədan şəhərindən bir nəfər də olsa kənara adam buraxmayın. Sabahdan etibarən hökumət idarələrində məsul işlərdə çalışanların siyahısını tutub, kimliyini təyin edin. Bütün dediklərimi həyata keçirəndən sonra yazılı olaraq əlahəzrət Toğrula belə xəbər verərsiniz:

“Əlahəzrətin hökmranlığını müdafiə və onun taxt-tacını möhkəmləndirmək məqsədilə aşağıdakı tədbirləri həyata keçirdik. Əlahəzrətin bu barədə əlavə fərmanlarını gözləyirik.

Həmədan şəhəri qoşununun fəvqəladə mühafizə rəisi *Fəxrəddin*”

Fəxrəddin baş endirib getmək istədikdə, Qızıl Arslan onu dayandırır:

– Bütün şəhərə elan verdirsən, küçələrə carçı saldırıb əhaliyə bildirərsən: cümə günündən başlayaraq mərhum Atabəyin təziyəsi saxlanmalıdır. On gün tamamilə şəhərin bütün fəqirlərinə əhsan vermək lazımdır. Bunların hamısını həyata keçirilməsi üçün görülməli işlər barəsində sabah axşam məruzəni eşidəcəyəm.

Fəxrəddin baş endirib getdi. Qızıl Arslan da tək oturub Nizamiyə məktub yazmağa başladı:

“Möhtərəm şair!

Təbrizdən çıxdığım iyirmi bir gündür. Bunun on dörd gününü yolda olmuşam. Havaların istiliyi qoşunun sürətli hərəkətinə mane oldu. Biləks biz Təbrizdən Həmədana 9 günə gəlməli idik. Mən özüm ancaq rəcəbin yeddisində Həmədana gəlmişəm, bir həftədir ki, şəhərin kənarında oturub şəhərə girmiş Azərbaycan qoşunu ilə şəhər xalqının nə cür rəftar etdiyini öyrənirdim. Təsədüf etdiyim maraqlı hadi-

sələrdən birisi Həmədan üləma və Həmədan ruhanilərinin Azərbaycan ordusuna qarşı aldığı düşmənanə vəziyyətdən ibarətdir.

Şübhəsizdir ki, mən şəhəri işğal edən qoşuna, üləmaya, ruhanilərə toxunulmaması və ehtiram göstərilməsi barəsində xüsusi tapşırıq vermişdim. Lakin bir həftədən bəri şəhərin vəziyyətinə dair əldə etdiyim məlumatda, ruhanilərin məscidlərdə əleyhimizə təbliğat apardıkları xəbər verilir. Xüsusən qazı və xətibin minbərlərdən əhaliyə: “Bəla dənizlərinin ləpələri gəlir” – deyərək bizim gəlməyimizlə əhalini qorxuya salması məni düşündürür. Buna görə də sizin mənə tövsiyə etdiyiniz “Məmunun xülasələri” adlı əsəri açıb məşğul oldum. Doğrudan da, Şərqdə (İslam Şərfində) vücuda gələn ixtilafın əsas mənbəyi din qanunları ilə hökumət qanunlarının qohum olmasıdır. Buna görədir ki, bir çox təsadüflərdə ruhanilər bilavasitə hökumət qanunlarının icraya keçməsi işində iştirak edir və hətta hökumət kişilərinə təsir göstərməyi də bacarırlar. Məmunun xülasələrinin əsas yeri də bu nöqtədən ibarətdir.

Lakin, hazırda biz məsələni açıq qoya bilmədiyimiz kimi, Məmun da öz xülasələrində sözünü açıq deyərək bilməmişdir. Mən belə bir etiqada gəlmişəm ki, xülasədə Məmunun hədəf etdiyi nöqtə Qurandan ibarətdir. O demək istəmişdir ki, hökuməti əsri qanunlar, yəni mühit və şəraitdən alınan təcrübələr əsasında qoyula biləcək qanunlarla idarə etmək lazımdır. Ancaq bu yolu əsas tutmaqla Quranın və ruhanilərin nüfuzunu məscidlərin çərçivəsində bağlayıb saxlamaq mümkün olardı. Həmədan üləmasının mənə qarşı aldığı düşmənanə vəziyyət də göstərir ki, məmləkətin alimləri və ruhaniləri üçün möhkəm və iradəli hökmdar əlverişli deyildir. Onlar üçün zəif hökmdarlar gərəkdir ki, hökumət işlərinə asan bir surətdə müdaxilə edə bilsinlər.

Bilmirəm, Məmunun xülasələrində olan əsas nöqtələrdən birisi olan Quran tərcümələri məsələsinə diqqət verdinizmi ya yox?

Məmunun bütün təğyir və tərcümələrini müqayisə etdirməkdən məqsədi hər bir ruhaninin və hər bir təğyirçinin Quranı öz şəxsi məqsədinə uyğun bir surətdə təğyir etməsi macərasını meydana çıxarmaq istəməsi məqsədindən ibarət imiş. Məncə, biz buna nail ola bilsəydik, böyük bir iş görmüş olardıq.

Biz onda xalqa göstərə bilərdik ki, doğrudan da, Quranla hökuməti yox, ancaq dini idarə etmək lazımdır. Ruhanilərin avam xalqı öz tərəf-

lərinə çəkə bilməsi və onları Quranın qara cildinə təhkim edib saxlaya bilməsi səbəblərinin başlıcası peyğəmbərə xariqüladə sifətlər vermələrindən ibarətdir. Mən hələ Təbrizdə ikən Məhəmmədin meracına dair yazdığınız əsəri aldım. Onu özüm ilə bərabər götürmüşdüm. Yolda diqqətlə oxudum. Bədii cəhətləri olduqca xoşuma gəldi. Sonra əsərlə bərabər göndərdiyiniz məktubda mənə bir sual verib soruşursunuz:

“Hökmdar, yaz görüm bu meracnaməni yazmaqda mən nə kimi bir məqsədi təqib etmişəm?!”

Əlbəttə, əsas məqsədiniz o qədər də aydın deyil. Lakin bundan da aydın yazmağınızı məsləhət görməzdim. Çünki hələ çox tezdir.

İndi sizin meracnaməni yazmaqdan əsas məqsədinizə keçək. Siz çox sənətkarcasına yazdığınız bu meracnamədə Məhəmmədin meracı məsələsini rədd edirsiniz və orada göstərsiniz ki: “Məhəmməd göylərə, mələkut aləminə getmədi, onun fikri o qədər sürətli və iti idi ki, o yerində oturduğu zaman onun fikrinin atı yuxarı aləmləri seyr edə bildi. Təbiidir ki, bu fikir qismən peyğəmbərə verilən xariqüladəliyi azaldır.

Ancaq bu yol ilə həqiqətə çatmaq olar. Ruhanilər Quranın həyati məsələlərdə olan ibtidailiyini gizlətmək istədikləri üçün onu anlaşılmaz bir şəkllə salmağa və onun adı ünsürlərinə belə xariqüladəlik verməyə çalışırlar. Sizə demək istəyirəm ki, Şərq ruhaniləri bu silahı öz əllərindən çox asanlıqla buraxmayacaqlar. Doğrusu, bu işin gələcəkdə daha da dərinləşməsi və islam dünyasını fəlakətlərə salmasından qorxuram. Hazırda Həmədan ruhanilərini həbsə aldirmışam. Siz bilirsiniz ki, burası Şərq mövhumatını idarə edən Bağdad xəlifəsinin qulağının dibidir. O, işə müdaxilə edəcəkdir. Lakin mən öz işimi özüm istədiyim kimi aparacağam, silahlı qüvvəm olduqca güclüdür.

Nəticəni isə yazaram.

Həmədan, 7 rəcəb, *Qızıl Arslan*”

* * *

Qızıl Arslan Toğrulun görüşünə getmədi və onu bir hökmdar hesabına qoyub əlini öpmək istəmədi. Buna lüzum da yox idi. Çünki Atabəyə təziyə saxlandığı üçün Toğrul təziyə məclisinə gəlməli və Qızıl Arslanla orada görüşməli idi.

Təziyənin birinci günü Toğrul öz oğlu Məlikşah ilə bərabər təziyə məclisinə gələcəyini xəbər verdi. O, məclisə daxil olduğu zaman Qızıl Arslan da təziyə məclisində olanlarla bərabər ayağa qalxdı. Toğrul əlini ona öpdürmək üçün hazırlandığı zaman Qızıl Arslan özünü bil-məməzliyə vurub onun oğlu Məlikşahı qucaqlayıb öpdü və öz yanında əyləşdirdi.

Toğrul təhqir olunduğunu heç bir kəsə sezdirmədən keçib yuxarı başda oturdu və Atabəyin oğlu Əbubəkri yanına çağıraraq öpdü və kefini soruşdu.

Toğrul təziyə məclisində çox otura bilmədi. Əvvəla, təhqir olunmuşdu. İkinci də, məclisdə özünə müqabil adamlar görmədi. Məclisdə olanlar tamamilə Azərbaycan qonşu sərkərdələri, bir də Həmədanda olan azərbaycanlılardı. Buna görə də qalxıb getdi¹.

Bu hadisə Qızıl Arslanla Toğrul arasındakı açıqlığı bir daha genişləndirdi.

Təziyə günləri bitmədən Qızıl Arslan işə başladı.

Birinci növbədə Bağdad xətibisi ilə Bağdad qazısını və qəzavətxana üzvlərini Həmədandan Bağdada sürgün etdirdi və yerlərinə başqalarını təyin etdi. Təzə təyin edilən qazılara ancaq din və məscid işləri ilə məşğul olmaları və hökumət işlərinə müdaxilə etməmələri tapşırıldı.

İkinci təşəbbüs Toğrulun qarətçi vəzirlərinin məsələsini həll etməkdən ibarət idi. Onların bütün sərvətləri, malikanələri və ev şeyləri xəzinə hesabına alındı, özləri isə həbsə alınıb Şimali Azərbaycan-dakı Ələnciq qalasına göndərildi².

Üçüncü təşəbbüs də xəzinədə olan qiymətli şeylərin yoxlanılması idi. Yoxlama zamanı Toğrulun xəzinədən israf xərclədiyi və qiymətli şeyləri mənimsədiyi meydana çıxdı. Qızıl Arslanın qərarına görə israflar və qiymətli şeylərin hamısı xəzinəyə qaytarıldı.

Dördüncü təşəbbüs, hökumət idarələrinin yoxlanması idi. Yoxlama zamanı idarə işçilərinin əksəriyyətlə ərəblər və farslardan ibarət olduğu meydana çıxdı. Bunların hamısı Bağdad və fars vilayətlərinə sürgün edilərək yerlərinə azərbaycanlılar təyin olundu.

¹ “Rövzətüsşəfa” tarixi.

² Ələnciq qalası – Hazırda Culfa ilə Naxçıvan şəhəri arasındakı Ələncə çayda xaraba bir qaladır.

Beşinci təşəbbüs də Toğrul üçün təzə vəzirlər təyini idi. Bu işə başlandı və onlara hökumət işlərini nə cür aparacaqları üçün vaxt ikən hazırlanmış göstərişlər və dəstürləmələr verildi.

Altıncı təşəbbüs, vəliəhdlik məsələsindən ibarət idi. Qızıl Arslan Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbubəkrə bir dəstə qoşun verib dedi:

– Sən mənim köməkçim və vəliəhdimsən. Sən bu qoşunla Təbrizə gedib Azərbaycanı idarə edəcəksən. Şəmsəddin mənim vəzirimdir. Onun məsləhətlərini daima eşit. Gənclərdə fəaliyyət vardır. Qocalarda isə tədbir və həyat təcrübəsi vardır. Mükafat verdiyin şəxsiyyətlərin dəyərini yoxla; cəza verdiyin zaman bəşəri münasibətləri unutma, günahı tərəzinin bir gözünə, cəzanı da başqa gözünə qoyub ölç, artıq-əskik olmamasına imkan vermə, onları günahlarına görə cəzalandır. Məhkəmələrdə xalq ancaq hökuməti görməlidir. Ruhaniləri və qazıları ancaq məscidlərdə və qəzavətxanalarda görməlidir. Din və məzhəbə qarşı çıxanların mühakimələri zamanı qəzavət məhkəmələrində hökumətin qəti səsə malik olan nümayəndəsi olmalıdır.

Bacarsan, kəndlinin xırmanından quşların belə toxum oğurlamasına imkan vermə. Mülkədarların əsar qanununu ayaqlamasına imkan verməməlisən. Özünü o qədər adil göstərməlisən ki, dul qadınlar belə dərini sənə demək üçün gəlsinlər. Xalqdan heç bir vaxt gizlənmə, çünki hökmdar xalqın içərisində olduğu zaman nüfuzlanır. Xalqın böyük–kiçiyinə hörmət qoy. Rəiyyətin varlısı da, yoxsulu da rəiyyətdir. Onların hamısını bir gözə görməlisən.

Şairlər, ədiblər və alimlərin söhbətlərini qənimət bil. Ümumi məclislərdə lazım olmayan sözləri danışma, çünki hökmdarın danışdığı sözlər qanundur.

Keçmiş tarixi oxu, keçmiş şairlər və ədiblərin əsərlərindən bacardığca ələ gətirib tanış ol, çünki onların sözləri yaşadıkları əsrin xalqının iradələri əsasında qurulmuşdur.

Səni mədh edənlərə mükafat vermə. Sənin rəiyyətpərvər olmadığını, rəiyyəti vəzirlər və hökmdarların kefi-mayəşasına buraxdığını nəsihət və tənqid yolu ilə göstərənlərə mükafat ver. Bacardığca dünya işləri ilə məşğul ol, axirət işləri ilə məşğul olanlara maneə törətmə, çünki bu məsələdə səni dindən xaric hesab edə bilərlər. Bizim qorxulu məsələmiz bundan ibarətdir.

Qızıl Arslan Əbubəkrə bu nəsihətləri verəndən sonra Təbrizə göndərirdi.

QƏTİBƏNİN SÜRGÜN EDİLMƏSİ

Qızıl Arslan ciddi işlərə başladığı zaman Qətibə birinci olaraq etiraz başladı, Toğrul isə heç bir söz danışmırdı, çünki başında olanların hamısı saraydan və Həmədandan uzaqlaşdırılmışdı.

Qızıl Arslanın verdiyi əmr üzərində Fəxrəddin paytaxtın müdafiə qoşununa rəis təyin olundu. Qətibə bununla Fəxrəddinin Həmədanda həmişəlik oturacağını görürkən acıqlandı və Qızıl Arslana belə bir məktub göndərirdi:

“Möhtərəm hökmdar!

Sizin özünü bəllidir ki, Fəxrəddin mənim atamın qatilidir. Onu həmişəlik Həmədanda görmək mənim üçün olduqca ağırdır. Zənn edirəm ki, hökmdar mənim bu arzumu yerinə yetirməkdə təxir və tərəddüd etməyəcəkdir”.

Qızıl Arslan Qətibənin qısa məktubuna çox uzun bir cavab yazdı.

“Hörmətli mələkə!

Məmləkət işlərinin doğru bir hərəkətlə idarə olunması üçün tək-tək şəxslərin arzu və mənafeyi heç bir vaxt nəzərə alınmamalıdır. Hərgah möhtərəm mələkə üçün atasının qatilini görmək çətindirsə, mənim üçün də qardaşımın qətlinə iştirak edənləri görmək çətinidir. Lakin məmləkətin düşdüyü bugünkü vəziyyət şəxsi məsələlərlə məşğul olmağı sizə də, mənə də tövsiyə etmir. Sizə məlumdur ki, 15 gün bundan əvvələ qədər Həmədanda Eldəniz xanədanı hökmranlığından bir əsər belə yox idi; hökumət ərəb–fars nümayəndələrinin və Xarəzmşah casuslarının əlində idi. Bu gün mən hökuməti yabançıların əlindən alıb öz həqiqi varislərinin əlinə tapşırıram. Bu təşəbbüslərə razı olmayanlar bizim məmləkətin düşmənidir. Mən də belələri ilə mübarizə aparmaq üçün gəlmişəm. Möhtərəm mələkənin şəxsi həyat məsələsinə gəldikdə, bu barədə qərar çıxarılmışdır.

Oğlunuz Qütlüg İncanın hökumət işlərində təcrübəsizliyi sizin kimi ağıllı və tədbirli bir qadının köməyini tələb edir. Siz ona yaxından kömək etməlisiniz. Bir halda ki, onun idarə etdiyi məmləkətin düşmənləri olduqca həris və qorxuludur, oğlunuzun xətrinə siz öz bacarıq və tədbirinizlə ona kömək etməlisiniz. Bunları nəzərə alaraq

rəcəb ayının 29-da Rey məmləkətinə 15 min nəfərdən ibarət bir ordu göndərirəm. Mələkənin özü də hazırlıq görüb ordu ilə bərabər Həmədandan Rey məmləkətinə getməlidir”.

Qızıl Arslan tərəfindən göndərilən bu məktub Qətibənin dünyasını dəyişdi. O heç bir vaxt özünün Həmədandan sürgün ediləcəyinə inanmırdı. Qalmaq üçün çarə, kömək istəmək üçün adam tapa bilmirdi. Hüsəməddin həbsxanada, Zəhir Bəlxı və Kəmaləddin qaçmış, Toğrul isə hərəmxanasına qapanmışdı. Toğrulun yanına getmək mümkün deyildi. Onun qapısının keşikçi və qarovulları tamamilə azərbaycanlılardan ibarət idi. Toğrul özü isə Qətibənin görüşünə gedə bilmirdi, çünki Qızıl Arslan Atabəy sarayında mənzil etmişdi.

Nəhayət, Qətibə yenə də köhnə dostu Səba xanımı xatırladı. O, təcili surətdə Qasımabad kəndinə adam göndərüb, Səba xanımı saraya çağırırdı. Bunsuz da Səba xanım saraya qayıtmaq üçün bir vasitə axtarırdı. Bir gün sonra Səba xanım gəldi.

Qətibə onun gəlişindən sevindi və öz dərđini açıb ona danışdı. Onun düşdüyü vəziyyət Səba xanımı həddindən artıq düşündürdü, Səba xanımın bütün ümidləri qırıldı, çünki Qətibə Həmədandan köçüb getdiyi vaxt, o öz gəlir mənbələrindən məhrum ediləcəkdi. Halbuki onun pula həddindən artıq ehtiyacı var idi. Əlində hər nəyi varsa, Qasımabad kəndində tikdirdiyi sarayına xərcləmişdi. Lakin hələlik sarayın zirzəmilərini tikdirib bitirməmişdi. O, ümid edirdi ki, Toğrul və Qətibədən əldə edəcəyi mükafat ilə sarayı tikdirib qurtara biləcəkdir. İndisə bir tərəfdən Qətibə gedir, o biri tərəfdən də Fəxrəddin Həmədan şəhərinin mühafizə qoşununun rəisi təyin olunmuşdur; onun Həmədanda qalması üçün heç bir vəchlə imkan buraxmayacaqdır. Nəhayət, Səba xanım başını qaldırıb Qətibəyə baxdı və dedi:

– Mələkəyə də yazığım gəlir, özüm də qorxuram, çünki bir daha Fəxrəddinə təsadüf edərsəm, o məni başlı-başına buraxmaz. Bu işdən ölüm qoxusu gəlir. Rica edirəm möhtərəm mələkə bu vəzifədən məni azad buraxsın.

Qətibə yalvardı:

– Yaxşı günəmdə kömək etmisən, yaman günəmdə də kömək et! – dedi.

– Qorxuram. İndi nə kimi bir zaman olduğunu bilirsinizmi? Mən hələ Qasımabad kəndindən də çıxıb, bir tərəfə qaçmaq istəyirdim. Siz

mənim Fəxrəddinlə olan düşmənliliyimi yaxşı bilirsiniz. Mən onu Bağdadda ölümə aparmaq istəyirdim o, bunların hamısını anlamışdır.

– Heç olmasa mənim bir məktubumu Toğrula aparıb cavabını gətir. Burada heç bir qorxu yoxdur. Üzü örtülü qadınsan, kim sənin Toğrul sarayına getməyinə mane olacaqdır?

Səba xanım Qətibəyə qəti söz demədi, ancaq:

– Eybi yoxdur, qoyun bir az fikirləşim. Sabah mələkəyə xəbər verərəm, – dedikdə, Qətibə:

– Sabaha qoya bilmərəm, gecdir. Ordu Rey səmtinə keçmək ərəfəsindədir, – dedi.

Səba xanım bu vəzifəni bitirmək üçün beş yüz qızıla razı oldu. Qətibə məktubu yazdı:

“Əlahəzrət!

Neçə günlərdir ki, əlahəzrətin vücudunun səhhəti və səlamətliyi barəsində bir məlumat əldə edə bilməmişəm. Lakin hər nə olursa olsun, vəziyyətin ümumi mündəricəsi mənim üçün aydındır. Sizə bir şeyi bildirmək istərdim: həşəmətli Qızıl Arslanın ömrü və məsləhətinə görə bu günlərdə mən Rey məmləkətinə getməliyəm. Bu barədə əlahəzrətin fikrini bilmək istərdim. Elə bilərəm ki, əlahəzrət istəsəydi, mən bu səfəri təxirə sala bilərdim. Çünki mənim paytaxtdan uzaqlaşmağım özüm üçün də, əlahəzrət üçün də əlverişli deyil. Hərgah əlahəzrət bu barədə bir iş görə biləsəydi, mən hazırkı vəziyyətin altından qalib çıxı bilərdim”.

Qətibə məktubun cavabını böyük intizarla gözləyirdi. Axşam qaranlıq düşdüyü zaman Səba xanım məktubun cavabını gətirdi.

Lakin cavab gəlmədən qabaq, Qızıl Arslanın nümayəndəsi Qətibə xatunun yanına gedib səfər hazırlığının bitdiyini xəbər vermişdi. İşdən keçdiyinə baxmayaraq, Qətibə məktubu açıb oxudu. Toğrul yazırdı:

“Möhtərəm mələkə!

Həşəmətli hökmdar Qızıl Arslanın mələkə haqqında çıxardığı qərar, mələkənin özü üçün də, məmləkət üçün də, hətta sizin oğlunuz Qütlüğ İncanın gələcəyi üçün də məsləhətdir. Siz özünüz bilirsiniz ki, bu vəziyyət içərisində sizin bir mələkə kimi Həmədanda yaşamağınız imkan xaricindədir. Bu səfərdən mələkə üçün səadət qisməti və salamatlıq diləyirəm!”.

Qətibə məktubu oxuyub üzərinə tüpürdü:

– Tfu! Əclafın birisi, sən elə bilirsen ki, mən Rey məmləkətinə getdiyim zaman sənın yaxan mənim əlimdən qurtaracaqdır? Sizin nəslinizi məndən başqa heç bir qüvvə Yer üzündən silə bilməyəcəkdir!

HÜSAMƏDDİNİN HƏBSXANADAN QAÇMASI

– Bu işlər dəyişəcəkdir. Sən bilirsen ki, bu dövrən daima bir nəfərin arzusu ilə dolanmayacaqdır. Bayram edilən evlərin bir gün yasa batması da təbiidir.

Sən bilirsen ki, bu dünya bir topdur, o hər gün bir hökmdarın çövkəninə başında oynayır. Fələyin cərxı hər lənir, ondan asılı olan insanların bir gün qalxıb, bir gün də düşməsi bəllidir. Bu gördüyün dünya bir güzgüdür. Burada hər kəs növbətlə öz çöhrəsini görməyə məcburdur.

Qızıl Arslan hələlik ruzigarın topunu çövkənin burnuna alıb oynadır; hələlik o, bayram etməkdədir. Fələyin cərxı onu yuxarı mərtəbələrə qaldırmışdır. O, dünyanın güzgüsündə ancaq özünü görür. Lakin mən sənə söz verirəm ki, o bir gün bu qumarda uduzacaqdır. Onun başladığı oyun çox qorxulu oyundur. Bu oyunu ondan böyükləri apara bilməmişdir. O, Məmun xəlifədən artıq deyildir. Qazıları, ruhaniləri, əyanları və vəzirləri həbsə alır, sürgünə göndərir. Xəlifə tərəfindən təsdiq edilən padşahı xanənişin edir. Bu dediklərimi hər kəs ona bağışlarsa–bağışlasın, lakin xəlifə bu günahı bağışlamayacaqdır.

Bu sözlərin hamısını Qətibə xatun Səba xanıma deyirdi. Səba xanım başını aşağı salıb Qətibə xatunun dediklərini öz qəlbində götür–qoy edirdi. Qətibə isə ona bir sual verdi:

– Əcəba, dediklərimin hamısı doğru deyildirmi?

Səba xanım gözüünün birisi ilə çiyininin birisinə hərəkət verib:

– Doğru olmasına doğrudur, lakin bu doğruluq bizi vəziyyətin ağırlığı altından çıxara bilməz, – dedi.

– Mənim də istədiyim odur ki, sən bu sözlərin doğruluğuna inanasan və anlayasan ki, insanların dəyəri ancaq ağır və qorxulu zamanlarda bəlli olur. Ağır çəkiçlərin altında ancaq möhkəm dəmirilər davam edə bilər. Əzilib məhv olanlar ancaq çürüklər və dəyərsizlərdir. Hazırda Qızıl Arslan həbsə alınanları cəzalandırmağa və edam

etdirməyə başlayıb. Sən elə güman etmə ki, Hüsəməddin azacıq bir cəzadan sonra Qızıl Arslanın əlindən qurtara biləcəkdir. Onu edam cəzası gözləyir, özü də edam ediləcəkdir! Burada məni qorxudası bir təhlükə yoxdur. Lakin sən Hüsəməddini tanıyırsan, onda çox möhkəmlik yoxdur. O, azacıq bir işgəncə nəticəsində bizim bütün sirlərimizi Qızıl Arslana verəcəkdir. Zəhir Bəlxi və Kəmaləddin aradan çıxdı. Onlardan nigaran deyiləm, lakin Hüsəməddini həbsxanada qoymaq, bizim üçün böyük təhlükədir.

Sən elə bilmə ki, o məni Rey məmləkətinə göndərməklə işləri bitirmiş olur. Onun özü məni Reydən çağırmağa məcbur olacaqdır. İndilik Hüsəməddinin istintaqı başlanmadan həbsxanadan azad edilməsi lazımdır. Ondən sonra hər şey mənim öhdəmədir.

Qətibənin bu sözlərindən Səba xanım gülümsündü: Qətibə isə:

– Nə oldu? Sözlərim beyninə batmadımı? – deyə soruşduqda, Səba xanım da:

– Bilmirəm, biz Hüsəməddini nə kimi vasitələrlə həbsxanadan qurtara bilərik...

– Həbsxananın qapısında duran kişilərdirmi?

– Bəli, kişilərdir.

– İndi ki, onlar kişilərdir, sən də gözəl bir qadınsan, sən öz işini düz qura bilərsən, hər şeyi bacara bilərsən. Qıssını deyirəm: təhlükəni bir tərəfə ataq, biz azad ola–ola Hüsəməddini boynunu Fəxrəddinin sabunlanmış ipinə keçirmək tarixi bir xəyanətdir. Bu ləkə həmişəlik bizim boynumuzda qalar. Get, yaxşı düşün, mən və sən burada ikən Hüsəməddini qaçırtmaq lazımdır. Səni də özümle bərabər Rey məmləkətinə aparacağam, sonra tezliklə səninlə bərabər Həmədana qayıdacağam. Sənin bu xidmətlərin nə mənim, nə də Hüsəməddinin yanında itməz. Biz yalnız Hüsəməddini qurtarmaq deyil, bununla Fəxrəddinə böyük bir sille vuracağıq. Qızıl Arslan onun dəyərsizliyini və ehtiyatsızlığını görüncə yerinə başqasını də təyin edə bilər. O ki qaldı sənın mükafatlanmağına, bu barədə mənə əmin ola bilərsən.

* * *

Cümə axşamı olduğuna görə həbsxananın qapısında duran qadınlara sayı bir az da artmışdı. Şərqdə hər cümə axşamı məhbuslara əhsan gətirmək adət idi.

Hamıdan sonra qara örtü salmış bir qadın da qapıda duran qarovula yanaşıb gətirdiyi ehsanların məbuslara verilməsini rica etdi. Qarovul ehsanı alıb içəridə duran keşikçiləri səslədi; onlar dərhal gəlib qadının gətirdiyi ehsanları məbuslara paylamaq üçün apardılar.

Qadın ehsan gətirdiyi qabları geri almaq üçün qarovulun yanında durub gözləyirdi. Qarovul əlində nizə o tərəf-bu tərəfə gedirdi. O, qadına yaxınlaşdığı zaman qadın ona sual verdi:

– Hər gün ehsan gətirmək mümkündürmü?

– Nə üçün də mümkün deyil? Ehsan sahibinin mərhəmətindən asılıdır.

Qadın qarovul ilə danışdığı zaman üzünün bir tərəfi açıldı, qarovul görmək və diqqət vermək istərkən, qadın üzünü sürətlə örtüdü. Qarovul isə nizəsinə dayanıb durdu, qadın artıq üzünü göstərmədi. Qadın daha gəzmək istəmirdi. İçəridən qablar gətirilənə qədər qarovul durub çox diqqətlə qadına baxırdı. İçəridən qabları gətirdilər, qadın qabları süfrəyə bağlayıb götürmək istərkən qarovul ona sual verdi:

– Mərhəmətli xanım yenə də ehsan gətirəcəkdirmi?

– Bəlkə də gətirdim.

– Mümkünsə tez-tez gətirin, burada elə məbuslar vardır ki, heç bir kəsi yoxdur. Onlar ancaq ehsanlarla yaşayırlar.

– Məbuslarınız çoxdurmu?

– Çoxdur, lakin yavaş-yavaş azalır.

– Yoxsa onları azad edirlər?

– Xeyr, burada saxlanılanlar azad edilməli adamlar deyil, onların bir hissəsi sürgün edilir, bir hissəsi də edam olunur.

Qadın bir az düşündəndən sonra:

– Əlbəttə, belələrinə ehsan gətirmək lazımdır. Mən yenə də sabah bu vaxt burada olacağam. Əcəba, məbuslara gətirilən ehsanı ancaq siz cənabımı qəbul etməlidir?

– Xeyr, hər kəs qəbul edər. Lakin istəyirəm ki, xanım gətirdiyi ehsanın savabında mən özüm də iştirak edim.

– Xudavəndi, gör nə qədər alicənab adamlar var imiş! Hər kəs sizin qədər alicənab və nəcib olsaydı, bir daha həbsxanalara ehtiyac qalardımı?!

– Elədir, möhtərəm xanım. Burada elə igidlər yatır ki, adlarını çəkən belə yoxdur. Əllərinə hər kəs düşübsə həbsə alıblar. Həbsxana xidmətçilərinin peşəsi ip sabunlamaq və günahsız adamların boğazına keçirmək olubdur.

– Bəs sizin onlara rəhminiz gəlirmi?

– Nə üçün də gəlmir. Lakin əlimizdən nə gələr?

– Sizin əlinizdən çox şey gələr!..

Qadın artıq danışmadı. Gedərkən qarovulun ovcuna bir qızıl qoyub, xeyir-dua verib ayrıldı.

Ehsan gətirmək davam edirdi. Qadın bəzən ehsanı gündə iki kərə, səhər və axşam gətirirdi. Qarovullar isə onu küçədə küləkdə və yağış altında saxlatdırmayaraq; içəri girməsinə icazə verirdilər. Bəzən məbuslar həyətə çıxdıqları zaman qarovullar qadını onlara göstərüb:

– Sizin qeydinizə qalan və sizə ehsan gətirən bu möhtərəm qadındır, – deyirdilər.

Qadın isə öz növbəsində məbusları gördüyü zaman onlara xeyir-dua verir və nicat tapmaları üçün Allaha yalvarırdı.

Qadın yalnız dustaqlara deyil, bəzən üç nəfər qarovul üçün də yemək gətirirdi. Yeməkdən əlavə, hər dəfə həbsxanaya gəldiyi zaman, qarovulların da hər birisinə bir qızıl hədiyyə verirdi. Buna görə də o, həbsxana müdirinin otağına qədər yol tapmışdı. Son günlər o, ehsan gətirdiyi zaman həbsxana müdirinin otağında oturub gözləyirdi.

Müdür ehsançı və səxavətli qadınla həddindən artıq maraqlanırdı. O həm gözəl, həm də zəngin idi. Axşamların birində müdir qadına belə bir sual verdi:

– Nə üçün hər dəfə siz özünüz ehsan gətirirsiniz? Evinizdə bu vəzifəni ifa edə biləcək bir kişi yoxdurmu?

– Əvvəla, evimizdə kişi tayfası yoxdur, ikinci də ehsandan alınacaq savabı şəxsən özüm mənimsəmək istəyirəm.

– Əcəba, əriniz yoxdurmu?

– Ərim var idi. O, Bağdadda böyük bir vəzifə sahibi idi. Hərbi xidmətdə idi. Nəhayət, xəlifə onu vətənpərvərlikdə töhmətləndirdi, həbsə aldırıldı. Həbsxanada xəstəlikdən öldüyünü söylədilər. Lakin alınan məlumata görə orada zəhərlənmişdilər. Artıq heç bir kəsimiz qalmadı. Bir qayınanam var, o da bu günlərdə öləsindir. O çox qocadır. Mənim məbuslara ehsan etdiyimin əsas səbəblərindən birisi də cavan və bədbəxt ərimin həbsxanada ölməsidir. O böyük bir sərvət qoyub getmişdir. Həmin sərvəti məbuslara sərf edəcəyimə and içmişəm.

Qadın bunları danışaraq ağladı və dərhal dəsmalını çıxarıb gözünün yaşını silmək istərkən, üzünün bir tərəfini yenə də müdire göstərdi.

Müdür artıq onun bir afət və bir dilruba olduğunu tamamilə təyin etdi və öz-özünə “əri yoxdur, gözəldir, həm də zəngindir. Bu qədər möhtərəm, səxavətli, ağıllı bir qadına evlənmək nə qədər xoşbəxtlikdir” – dedi. Qadın hər dəfə durub getmək istərkən, müdir ona başqa bir sual verib dayandırır. Nəhayət, qadın:

– Qaranlıq düşür. Qayınanam intizardadır. O, məndən nigaran qalar. Bir də budur ki, həbsxana müdirinin otağında çox oturmaq uyğunsuzdur. Bunun üçün sizi də rahatsız etmiş olaram. Bəlkə burada sizdən də yuxarı vəzifə daşıyanlar vardır. Mənim səbəbimə üzünüzlə söz gələcəyini və məzəmmət alacağınızı istəmirəm, – dedikdə, müdir qadının bu sözünə etiraz edərək:

– O barədə düşünməyin, burada məndən yuxarı vəzifə daşıyan heç kəs yoxdur. Həbsxana mənim ixtiyarımdadır. Uca vəzifədə olanların özləri bura gəlməz, ancaq adamları gəlib bizə əmr gətirirlər, – dedi.

– Nə üçün əmrlər gətirirlər?

– Sürgünə göndərilənləri və edam edilənləri aparmaq üçün əmr gətirirlər.

– Əmrləri verən kimdir?

– Əmrləri verən Həmədan şəhəri mühafizəsi qoşunlarının rəisi Fəxrəddin adlı bir adamdır.

– Onun heç bir rəhmi, insafı yoxdurmu?

– Yoxdur. Başqalarını edam edir etsin, sözümüz yoxdur, bizim öz yerlərimizi də məhv edir. O elə qəhrəmanları məhv edir ki, bir daha məmləkətimiz o cür adamları yetirə bilməz.

– Siz hansı məmləkətdəsiniz?

– Biz Azərbaycan tərəfindən gəlmişik.

– Demək ki, siz də mənim kimi qürbət vilayətdəsiniz?

– Əcəba, siz buralı deyilsinizmi?

– Xeyr, mən buralı deyiləm. Mən də qürbət vilayətlərdən gəlmişəm. Ərimi axtarmaq üçün Bağdada getmişdim, qayınanam da mənimlə bərabər idi. Onun özünü deyil, ölüm xəbərini tapdıq, indi isə onu burada buraxıb qardaşımı axtarmaq üçün gedirəm.

– Qardaşınız haradadır?

– Reydə olduğunu xəbər verən vardır. Bəziləri deyirlər ki, o, Xarəzm məmləkəti hüdundadır. Bu yaxınlarda alınan xəbərə görə o, Səlahəddin Əyyubunun ordusu ilə bərabər Qüds şəhərinin altında müharibə edir. Hər halda hansı bir tərəfə gedəcəyimi və onu harada axtaracağımı özüm də bilmirəm.

– Qardaşınızın adı nədir?

– Qardaşımın adı Hüsəməddindir.

Müdür Hüsəməddin adını eşitdiyi zaman duruxdu, qadının üzünə təəccüblə baxdı, dərin bir fikrə cümdu və öz-özünə: “Siz Allah, təsadüfə baxın!” – dedi.

Qadın ağlayırdı, sanki həyəcanından çöhrəsini açdığını unutmuşdu. Müdir də öz növbəsində onun gözəl və aldadıcı çöhrəsini gördüyü zaman, hər bir təhlükəni, hər bir uçurumu xəyalından silmişdi. O, qadına yaxşılıq etmək və nəticədə onun məhəbbətini qazanmaq xülyalarını daşıyırdı. Nəhayət, müdir fikirli baxışını qaldırıb qadına baxdı və onun ağladığını görüb dedi:

– Sizi başa düşürəm, gözəl və möhtərəm xanım, qadın üçün qardaş məhəbbəti ər məhəbbətindən daha artıq və daha qiymətlidir. Çünki özümüz də qardaş olmuşuq, özümüz də bacı məhəbbətini dadmışıq. Mən elə zənn edirəm ki, bacılar qardaşın uğrunda hər cür fədakarlığa qarşı güzəştə gedə bilirlər.

Qadın gözlərini silərək:

– Elədir, doğru deyirsiniz, mən bir kərə Hüsəməddini görmək üçün öz varlığımı fəda edə bilərəm. Buna and içmişəm. Mən ərimdən sonra bir daha ərə getməmək üçün and içmişdim, lakin qardaşımın xəbərsiz yox olduğunu eşidəndən sonra andımı dəyişdim.

Qadın bu sözləri dedikdən sonra utanıb, başını aşağı saldı. Müdir isə ona sual verdi:

– Möhtərəm xanım andını nə üçün dəyişdi? Onu mənə söyləyə bilməzsinizmi?

– Nə üçün söyləyə bilməyim? Hər kəs mənim qardaşımı mənə versə, mən onun izdivac təklifini rədd etməyəcəyəm.

Müdür üçün bu təklif olduqca ağır idi. O, Hüsəməddini qadına qaytara bilməyəcəkdi. Eyni zamanda, qadına qardaşının həbsxanada olduğunu da xəbər verməkdən qorxurdu, bacı üçün bu qədər qara xəbəri eşitməyin nə qədər ağır olduğunu müdirin özü də hiss edirdi. Lakin müdir təsadüf etdiyi bu gözəl qadının arzularına kömək etməyi də bacarmırdı. Buna görə də qadını əvvəlcə bu xəbərin ağırlığına öyrətmək və ona xəbər verəcəyi hadisənin təsirini azaltmağa çalışaraq dedi:

– Hazırda dünya o qədər qarışıqdır ki, hadisələr heç bir zaman bacı-qardaş arasında olan məhəbbətlə hesablaşmır, kim bilir, qardaşınızı harada tapacaqsınız. Bəlkə də o bir xəstəxanadadır, bəlkə də

sürgündədir, yaxud da bir həbsxana bucağında yatır. Nə edəcəksən?! Qəzaya təgyir verməyi kimin imkanı vardır? Qəzavü-qəderin ağırlığını biz çəkməsək bəs kim çəkəcəkdir? Məncə bu məsələnin həllini iqbala öz ixtiyarına buraxmaq daha əlverişlidir. Yaxud da onu axtarmaq və tapmaq üçün getdikcə onun həbsdə olduğunu gözüünüzə alın.

– Hər halda nə olursa olsun, bir kərə onun üzünü görmək və salamət olduğunu yəqin etmək mənim üçün kifayətdir.

– Əcəba, mən qardaşınızı göstərsəm, öz andınıza vəfa edə bilərsinizmi?

– Andı yerinə yetirmək üçün şərait mövcud olursa, nə maneə vardır?

– Mən də qəribəm, ailəm də yoxdur. Özüm də çox nəcib ailədə doğulmuşam...

– Sizin alicənablığınız nəcib ailədən olduğunuzu göstərir.

– Siz əhdinizə vəfa edəcəyinizə and içə bilərsinizmi?

– Qardaşımın canına and içirəm!

– Lakin sizdən bir ricam vardır: qardaşınızı gördüyünüz zaman həyəcan keçirməməli və qışqırmamalısınız! Hərgah bu sirr yanınızda qalarsa, bunu bir kimsəyə bildirməsiniz, hər gün axşam bu zaman qardaşınızı burada görə bilərsiniz.

– Mənimlə zarafatmı edirsiniz?!

– Ciddi deyirəm, burada bir nəfər Hüsəməddin vardır.

– Onun nişanələrindən birisini mənə deyə bilərsinizmi?

– Çöhrəsində böyük bir xalı vardır.

Qadın ağladı:

– Odur, anamın oğludur. Sevgili qardaşımdır.

Müdür:

– Rica edirəm, özünüzü ələ alın, – deyərək qadını otaqda buraxıb getdi. Qadın oturub düşündü. Öz “qardaşını” həbsxanadan qurtarmaq üçün müdirin həyatı barəsində götür-qoy edirdi. Beş dəqiqə keçmədən qapı açıldı. Hüsəməddin otağa girdi, qadın onu gördüyü zaman üzərinə atılıb boynunu qucaqladı və:

– Əziz qardaşım! – deyərək onun üzündən öpmək istərkən qulağına pıçıldadı: – Müdiri boğub libaslarını geyməlisən!

Müdür qayıdıb içəri girdi və qadına müraciətlə:

– Sizin qardaşınız bu cənabdırmı?

Qadın ağlaya-ağlaya:

– Budur, mənim bədbəxt qardaşım budur! – dedikdə Hüsəməddin müdirə yanaşaraq:

– Bacımın və mənim haqqımızda etdiyiniz bu alicənablığa qarşı təşəkkür edirəm, – deyərək onun əlini-əlinə aldı və o biri əli ilə müdirin boğazından tutub boğmağa başladı. Qadın müdirin müqavimət göstərdiyini görüb, dərhal qalxıb müdirin can evindən tutub əzdi və Hüsəməddin onu boğub işini bitirdi. Hüsəməddin müdirin paltarını geydi, qapını bağlayıb, açarını görürdü; Hüsəməddin qadın ilə küçəyə çıxarkən, yavaşdan qarovula müraciət edərək:

– Mən bu xanımı yola salıb qayıdıram. Gecə keçmişdir. Əbu-Dəccanə məhəlləsinə getməsi qorxuludur, – dedi.

* * *

Ay, İsmayılın məqbərəsi üzərindəki minarənin dalısına keçib üzünü kirşanlamağa başladığı zaman Hüsəməddin və Səba xanımın hazırlatdığı atı minib Xarəzm məmləkətinə doğru qaçırdı. Qətibə xatun Hüsəməddinin həbsxanadan qaçırılması işini özü üçün böyük bir müvəffəqiyyət sayırdı. Doğrudan da bu hadisə Fəxrəddinin Həmədandakı nüfuzuna böyük bir zərbə oldu. Buna görə də Qətibə xatun Səba xanımı istədiyi qədər mükafatlandırdı. Fəxrəddin isə Qızıl Arslandan yüngül bir məzəmmət alandan sonra Hüsəməddini qaçıran qadını axtarmağa başladı. O, həbsxana qarovullarını çağıraraq soruşdu:

– Qadın haqqında nə deyə bilərsiniz? O gecə qapıda gəzən qarovul kim idi?

Qarovulun kim olduğunu təyin etdilər. Qarovulun verdiyi məlumat bundan ibarət idi: “Boyu bəstə bir qadın idi. Hər gün bir kərə və hərdənbir gündə iki kərə məhbuslara ehsan gətirirdi. Çox mömin qadın idi. Dilindən Allahın və müqəddəslərin adı əskik olmazdı. Olduqca gözəl idi. Üzünü bir kərə gördüm, lakin tez gizlətdi. Əlini uzadıb ehsanı verdiyi zaman barmaqlarında üç qiymətli üzük olduğunu gördüm. Başında qapa ipəkdən çarşabı var idi. Çarşabın kənarında yaşıl ipəklə tikilmiş haşiyələr var idi. Ayaqqabılarının üstü gümüş saplarla tikilmişdi. Səsi çox zəif və həzinəvar idi. O çox tez-tez ağlayırdı. Səxavətinin müqabilini indiyə qədər görməmişəm. Adəti, rastına keçən yoxsullara pul paylamaq idi”.

Fəxrəddin bir az düşünüb yanındakı adama müraciət etdi və:

– Eşitdiyın əlamətləri yazıb götür, bu nişanələrdə hansı bir qadın görmüş olsanız tutub mənim yanıma gətirin! – dedi.

Fəxrəddin həmin qadının Səba xanım olduğuna heç də şübhə etmirdi, lakin onu Qətibə xatunun sarayından çıxarıb həbsə aldırmaq mümkün deyildi. Buna Qızıl Arslan da razılıq vermirdi, çünki bu cınayəti Səba xanımın boynuna isbat etmək, Qətibə xatunun da bu cınayətdə iştirak elədiyini ifşa etmək demək idi. Buna görə də Qızıl Arslan Səba xanımın saraydan dışarı çıxdığı zaman heç kəsə bildirmədən həbsə alınmasını və edam edilməsini tapşırırmışdı.

Bütün günü Fəxrəddinin xəfiyyələri saray ətrafında gəzib həmin əlamətləri daşıyan qadının intizarını çəkirdilər. Səba xanım bunların hamısını anlayırdı. Fəxrəddin və Qızıl Arslanın onu həbsə aldırmaq üçün verdiyi qərarları bilirdi. Buna görə də o öz məharət və cəsəretini bir daha Fəxrəddinə və Qızıl Arslana göstərmək qərarına gəlmişdi. Fəxrəddinin Atabəy sarayı ətrafında qoyduğu gözetçi xəfiyyələr heç bir müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdilər. Həbsxana qarovullarının göstərdiyi əlamətləri daşıyan qadın gözə görünməyirdi. Saraydan çıxan kənizlər və cariyələr təqib edilirdisə də, onların heç birində göstərilən əlamətləri tapa bilmirdilər. Lakin Səba xanım sarayda qapanıb oturmamışdı, o hər gün saraydan dışarı çıxaraq Fəxrəddinin yaşadığı evin ətrafında dolaşır və Fəxrəddinin yaşadığı otağa girmək üçün vasitə axtarırdı. O, Həmədandan Rey məmləkətinə köçüb gedənə qədər mələkənin düşməni olan Fəxrəddinə böyük bir zərbə vurmaq və buna müqabil böyük bir mükafat almaq istəyirdi.

Günorta zamanı azançı İsmayıl məqbərəsinin kaşi minarəsində “Allahu əkbər” sözünü dediyi zaman, Səba xanım Fəxrəddinin qapısından qara çarşaba bürünmüş bir qadının:

– Allahu əkbər kəbirən kəbira, – deyər çıxıb getdiyini gördü. Qadın əlində böyük bir bağlı aparırdı. Səba xanım çox diqqətlə baxandan sonra qadının əlindəki bağlının çirkli paltar olduğunu təyin etdi. Şübhəsiz ki, paltarlar Fəxrəddinin paltarları idi.

Səba xanım qadına yaxınlaşıb salam verdi və soruşdu:

– Vaxtınız olsaydı, sizi xanımın yanına aparardım. Xanım çoxdan bəri səliqəli paltaryuyan axtarır.

Qadın Səba xanımın cavabında:

– Bu gün və sabah vaxtım olmayacaqdır. Çünki cənab Fəxrəddin paltarlarının tələsik yuyulmasını tapşırırmışdır.

– Siz onun paltarlarını nə vaxt özünə gətirməlisiniz?

– Vaxt təyin etməyiblər. Birisi gün və ya daha o birisi gün.

– Bəs mən sizi harada görüm?

– Siz harada istəsəniz, mən orada gəlib sizi gözlərəm.

– Daha birisi gün cümə axşamıdır, siz Əbu-Dəccanə məqbərəsinə ziyarətə gələrsinizmi?

– Bu nə sözdür? Həmədanda yaşayıb peyğəmbərin əshabəsinin ziyarətinə getməmək qabildirmi?

– Günün nə vaxtı?

– Mən zöhr namazını orada qılacağam.

– Elə isə orada görüşərik.

Bu hadisədən iki gün keçmişdi. Fəxrəddin pəncərədə oturub cəbbəxana meydançasına baxır və öz-özünə deyirdi: “Qoşun və hökumət mənim əlimdə olarkən, əxlaqsız bir qadın həbsxanaya girsən, müdiri öldürsən, Hüsəməddin kimi məmləkət xainini qaçırsın?! Daha mən nə üçün adımlı Fəxrəddin qoymuşam!”. O, əlini çənəsinin altına söykəyib cəbbəxana meydanından gəlib keçən kişilərə və qadınlara baxırdı. Birdən Səba xanımın keçdiyini görüb, diqqətlə ona baxdı, həbsxana qarovullarının göstərdiyi əlamətlərin hamısını onda gördü, sevindi-yindən dəli kimi yerindən sıçradı; Səba xanımı tutmaq üçün pilləkənlərdən qapıya düşdü. Başqa adam görməyərək qapıda duran qarovulları səslədi:

– Dəhşət gəlin, – dedi. – Onlar qapıdan ayrılmaq istərkən paltaryuyan qadın qapıya yanaşaraq:

– Möhtərəm ağam, paltar gətirmişəm, – dedikdə Fəxrəddin bir kəlmə ilə:

– Apar otağa, qayıdıram! – deyər qarovullarla bərabər Səba xanımı təqib etdi.

Səba xanım tamam bir sürətlə gedirdi. Fəxrəddin də bunu istəyirdi, çünki onu şəhərin mərkəzində tutmağın uyğunsuz olduğunu düşünürdü.

Qadın dabbaxana dərəsi məhəlləsinə dönərkən, Fəxrəddin onu səslədi:

– Dayan fahişə!

Həmin qadın qayıdıb təəccüblə Fəxrəddinə baxdı və təhqiredici sözlərlə onun cavabını verdi və öz yoluna davam etdi. Fəxrəddin bir daha onu səsləyərək:

– Səni səsləyirəm. Əxlaqsızın birisi, – dedi. – Bir də mənim əlimdən qurtaracaqsanmı?!

Qadın əlini yerə ataraq daş götürüb, atmaq istərkən Fəxrəddin onun əlinə baxdı, doğrudan da həbsxana qarovulu göstərdiyi kimi barmaqlarında üç dəne qiymətli üzük olduğunu görcək qarovullara müraciətlə:

– Tutun, özüdür, – dedikdə qarovullar qadını yaxaladılar. Qadın isə dartsınıb onların əlindən qurtarmaq istərkən, çarşabı başından düşdü. Fəxrəddin ona çox diqqətlə baxarkən, rəngi qaçdı, çünki qadın Səba xanım deyildi. O, təxminən qırx, ya qırx beş yaşlarında çopur və bir gözü kor qadın idi.

Fəxrəddin yalvarıcı bir surətdə qadına müraciətlə dedi:

– Məni bağışlayın, rica edirəm bunu özünüzdə üçün bir təcavüz hesab etməyin. Axtardığımız canıdə olan əlamətlərin hamısı sizin zahiri görünüşünüzdə vardır.

Qadın bu sözlərdən təsəlli tapmadı, hönkür-hönkür ağlayaraq deyirdi:

– Taxtın tabuta dönsün, belə padşah! Sənin paytaxtında qadınları günün günortasında küçələrdə təhqir edir və fahişə adlandırırlar. – Qadın onların yaxasından əl çəkmədi. – Sizi buraxmayacağam, gərək bu saatda qazının yanına gedəsiniz, orada mənim fahişəliyimi isbat eləyəsiniz.

Fəxrəddin yüz kərə üzr istədi, yalvardı; nəhayət, qadın onlara lənət və nifrət oxuya-oxuya ayrılıb getdi.

Fəxrəddin tərini silə-silə evə qayıtdı. Evdə qərribə bir aləm gördü. Geydiyi libasların heç birisini orada görmədi; bağlı sandıq açılmışdı, qiymətli şeyləri və bütün lazımı vəsiqələr götürülmüşdü. Pəncərənin arasında bir bağlı qoyulmuşdu, tələsik bir halda bağlını açıb, bir dəst qadın libası qoyulduğunu gördü. Onu tər basdı, içəri girən qadının paltaryuyan qadın olmadığını yəqin etdi. O, qarovullara qışqırdı:

– Dayanmayın, həmin qadını təqib edib mənim yanıma gətirin. O bizi aldadıb evdən uzaqlaşdırmaq üçün Səba xanımın libaslarını geymiş və çarşabını örtmüş imiş.

Qarovullar qadını təqib etdilər, lakin onu tapa bilmədilər. Qara çarşaba bürünmüş yüzlərlə qadına təsadüf etdilər. Ancaq yarım saat əvvəl gördükləri əlamətləri heç bir qadında görə bilmədilər.

Qarovullar gedəndən sonra Fəxrəddin bir daha qadın paltarlarına baxdı, orada bir məktub qoyulduğunu gördü və götürüb oxudu:

“Bütün yemək şeylərini zəhərləyib səni məhv edə bilərdim. Lakin sənin kimi insanları günahsız məhv etməyin tərəfdarı deyiləm. Bu hadisə sənin üçün xəbərdarlıqdır. Hərgah Həmədandan çıxıb getməsən, ikinci kərə səni ölüm cəzası ilə cəzalandıracağam. Hələ ıraqlılar o qədər alçalmamışdır ki, bir nəfər azərbaycanlı Bağdadın qulağının dibində ağalıq etsin”.

Fəxrəddin məktubu oxuyub yerə qoydu və dərindən fikrə getdi. Bu təhqirin ağırlığı altında qəlbən inləməyə başladı. O öz-özünə: “Bu qadın hiyləsidir. İraqlılar mənim qarşıma qılıncla çıxardılar, onlar heç bir zaman mənim evimdən paltarlarımı aparıb, yerinə qadın paltarları qoymazdılar. İraqlılar məni çox gözəl tanıyır, onlar məni müharibə meydanlarında görüblər. Onlar mənim bu paltara layiq olmadığımı hamıdan yaxşı bilirlər. Bu iş Qetibənin və Səba xanımın işidir” – dedi və qarovulları yanına çağırıb tapşırırdı:

– Bu hadisəni heç bir yerdə danışmayın, bu tamamilə gizləndə qalmalıdır!

İSLAHAT VƏ NƏTİCƏLƏR

Qızıl Arslan islahatı birinci növbədə paytaxtdan başladı. O, hökumət qanunlarını nəzərdən keçirməyə başladı. Çünki bütün kəsirlərin üsul-idarədən doğduğunu bilirdi. O, bacardıqca hökumət qanunlarının icraiyyə işlərini qəzavətxanalardan alıb hökumət idarəsinə tapşırmağa çalışırdı. Hökumət məhkəmələri təşkilinə başladığı zaman ruhanilər arasında böyük dedi-qodu başladı.

Qızıl Arslan torpaq vergisi işlərini tamamilə dəyişdirmək üçün geniş bir komissiya təşkil etdi. Çünki vergi qanunları olduqca ibtidai idi. Bu qanunlar, ərəblərin vaxtında qoyulmuş qanunlar idi ki, bunun vasitəsilə də kəndlilər təpəsindən dırnağına qədər soyulurdu. Nəticədə kənd təsərrüfatı dağılır, kəndli torpağı buraxıb şəhərlərə qaçırdı¹.

Qızıl Arslan deyirdi ki, torpaqda çalışanlar mülkədarların himayəsində deyil, hökumətin himayəsində yaşamalıdır. Hər halda bu təşəbbüs

¹ İranda və Türkiyədə hələ də torpaq vergisi ərəblərin qoyduğu qanunlarla alınır. Çünki mülkədar üçün bu əlverişlidir (*Müəllif*).

büs kəndlilərin azad nəfəs almasına və kənd məhsulunun artmasına səbəb ola bilər.

Qızıl Arslanın verdiyi fərmanda deyilirdi:

“Bundan sonra vergilər təyin edildiyi zaman, kəndlinin ixtiyarında olan torpağın miqdarı ilə deyil, onun torpaqdan götürdüyü məhsulun miqdarı ilə ölçülməlidir”.

Qızıl Arslanın fikrini məşğul edən səbəblərdən birisi də cəza və cərimə qanunları idi. O bu barədə verdiyi fərmanında deyirdi:

“Bundan sonra cəza və cərimə işləri hökumət məhkəməsində təyin edilməlidir. Mülki və siyasi işlər hökumətə aid məsələ olduğundan qəzavət bu işə qarışmamalıdır. Dini işlərdən ötrü mühakimə olunanların hamısı qəzavətxana nümayəndələrinin iştirakı ilə hökumət məhkəməsi tərəfindən cəzalanacaq və cərimələnəcəkdir”.

Qızıl Arslanın bu fərmanı ruhanilərin və qazıların geniş həyəcanına səbəb oldu, çünki bununla hökumət ruhanilərin gəlirlərinin qarşısını kəsirdi.

Qızıl Arslan təriqət və məzhəb işlərinə dair verdiyi fərmanında deyirdi:

“Təriqət və məzhəb mübarizələrində Quranın bir silah kimi işlədnləri siyasi müqəssirlər kimi cəzalandırmaq lazımdır. Təriqət və məzhəblərin genişlənməsi üçün Qurandan sübut axtaranlar islam düşməni kimi təqib ediləcəkdir. Şiə-sünni mübahisələri baş verdiyi zaman ölkələrin xalqı üçün təzə cəza qanunları tətbiq olunacaqdır. Minbərlərdə məzhəb və təriqət məsələlərini təbliğ edən vaizlərin və xətiblərin minbərə çıxmaq ixtiyarı əlindən alınacaqdır. Təriqət və məzhəb mübarizələrini qızıqdırırlar hökumətin daxili düşməni hesab olunduğu üçün edam edilməlidir. Çünki islamın birliyini pozmaq və məmləkətin daxili asayişini pozmaq məqsədilə xaricdən gələn bütün xəfiyyə və macəraçılar məzhəbə və təriqətə istinad edir, Qurandan özü üçün köməkçi ayələr də tapırlar”¹.

Lakin Qızıl Arslan bu islahatında Məmun xəlifənin IX əsrin birinci yarısında rast gəldiyi çətinliklərə rast gəldi. Buna görə də o, vəziri Şəmsəddinə yazdığı məktubunda deyirdi:

“Şərqi məmləkətlərinin mədəni bir məmləkət şəklinə salınması üçün qüvvətli bir hökumətin mövcud olması kifayət deyil, məmləkət-

¹ Qızıl Arslan İsfahanda baş vermiş sünni-şiə müharibələrini qılınc gücünə yatırmışdır.

də qüvvətli və bacarıqlı islahatçıların mövcud olması da lazımdır. Məsələlər yalnız qılınc gücü ilə həll olunmamalıdır. Quranın hökumət qanunları ilə bir yerdə yaşaya bilməyəcəyini xalqın şüuruna yeritmək üçün elmi yollar lazımdır. Biz bugünkü gündə islahat işlərinə başladığımız zaman hər addımda Quranla qarşı-qarşıya gəlirik.

Vergilər, torpaq məsələləri, qan və tədiyyə işlərinin ləğvi məsələlərini qoyduğumuz zaman, ruhanilərin ciddi müqavimətinə rast gəldik, çünki qoyduğumuz islahat tamamilə ruhanilərin zərərinədir, onların hüququnu azaldır, xüsusən məhkəmələr təşkilinə onlar heç vəchlə razı ola bilmirlər. Çünki bununla rüşvətin qapısı onların üzünə bağlanır.

Hazırda Bağdad və Həmədən ruhaniləri mənim qoyduğum islahatı yıxmaq üçün silah olaraq ancaq Quranı əllərinə götürmüşlər.

Bizim bədbəxtliyimiz burasındadır ki, avam xalq hazırkı fəlakətin dindən, Qurandan və təriqətdən doğduğunu bilmir. Buna görə də onlar bizim islahat işlərimizə dinə qarşı bir üsyan kimi baxır; ruhanilər buna istinad edib xalqın arasında dedi-qodular yaradır, hətta bu kimi dedi-qoduları qoşunun arasında da genişləndirirlər”.

Qızıl Arslanın islahata başladığı gündən etibarən Həmədandan və səltənətin təht-idarəsində olan bütün şəhərlərdən ruhanilər, qazılar Bağdad xəlifəsinə ərizə verib bu islahatın Quran, xəlifə və ərəb qüfuzu əleyhinə çevrilməsini göstərirdilər.

Qızıl Arslan bunların heç birisinə əhəmiyyət vermədi. O, quranların tərcümələrini hər tərəfdən yığdırıb müqayisə etdirir və bununla da islamıyyətdə təfriqə və anlaşılmazlığın Qurandan törədiyini isbat etməyə çalışırdı. Lakin Qızıl Arslan bu təşəbbüslərin heç birində müvəffəq ola bilmirdi. Çünki ruhanilərdən bir nəfər də olsa onun tərəfində durmurdu. Onların hamısı bu təşəbbüsün, başlıca olaraq, ruhanilər əleyhinə düzəldiyini bildirilər.

Xalq içərisində də bu islahata müsbət bir təşəbbüs kimi baxanlar yox idi, onlar da bu təşəbbüsə bir dinsizliyin başlanğıcı kimi baxırdılar. Qızıl Arslanın əsas səhvi tələsməsindən ibarət idi. Qızıl Arslanın əsas səhvi tələsməsindən ibarət idi. Öz islahat fikirlərini təcridi olaraq həyata keçirmək əvəzinə, min illik qanunları o birdən-birə ləğv etmək istəyirdi. O, din ilə qəbul edilən adətlərin quru bir fərmanla ləğv edilə bilməyəcəyini nəzərə almırdı. O, bu gözəl və mübarək təşəbbüsləri təcridi surətdə həyata keçirmək istəyirdi, bəlkə də müvəffəq olar və Şərqi mühüm bir hissəsində təzə və mədəni həyat yarada bilərdi.

Onun böyük səhvlərindən birisi də islahatı xəlifə Məmunun başla-
dığı xətt ilə irəli aparmaq istəməsi idi. Əvvəlcə Quranın hazırkı həyata
yarayıb-yaramadığı fikrini meydana atdı. Bu fikir əsasən doğru bir
fikir idi, çünki bütün mövhumat, doğrudan da, Qurana əsaslanır və
orada özü üçün köməkçi ünsürlər tapırdı. Lakin Qızıl Arslanın yaşadığı
əsrin avam xalqının mədəsi heç bir vaxt bu bəşirilməmiş və çiy məsə-
ləni həzm edə bilməzdi. Qızıl Arslan hamıdan əvvəl Qurana istinad
edən tək-tək bədətler və adətlərlə mübarizə aparsaydı, o zaman biri o
birisinə düşmən olan təriqət rəhbərləri cərgəsində də özünə dəyərli
köməkçilər tapa bilərdi. İş bu xətlə aparıldığı zaman Quran da öz-
özünə və təcridi olaraq öz nüfuzunu itirəcəkdi. Çünki Quran heç bir
zaman bədətsiz və mövhumatsız yaşaya bilməzdi. Onu yaşadan əsas
vasitə, ona müxtəlif mənalar taxmaq, onu anlaşılmaz bir şəkllə sal-
maqqla asimani don geydirməkdən ibarət idi.

İslam ruhaniləri Quranın bir tarix kimi, yaxud bir xalqın həyat das-
tanı kimi qəbul edilə bilməyəcəyini bildirdilər. Onun mədəni bir xalqı
yaşadacaq qədər əsas qanunları olmadığı da aydın idi; çünki Quran
ibtidai xalq üçün xətt-hərəkəti göstərən müvəqqəti bir qanunnamədən
ibarət idi.

Bu kimi ibtidai qanunu yaşatmaq üçün onu anlaşılmaz bir vəziy-
yətə salmaq, bununla da onun mənə və mündəricə cəhətcə zəngin-
liyini göstərmək lazım idi. Bədət, mövhumat və islamdakı təfriqə,
təriqət və məzhəb mübarizələri də buradan doğurdu. Qızıl Arslan isla-
hatı aşağıdan başlayıb yuxarı çıxmaq istədiyi zaman müvəffəq ola
biləcəkdi. Lakin o, birkərəlik zərbəni əsasla vurmaq istədiyi üçün mü-
vəffəq ola bilmədi.

Qızıl Arslanın islahatına qarşı çıxan ruhanilərin xəlifəyə göndər-
dikləri məktublarda: "Azərbaycan Şərqlə dinsizlik verir" sözləri müx-
təlif şəkllərdə yazılırdı.

Nəhayət, islahat təşəbbüslərinə bir küfr təşkilatı kimi baxılırdı. Bu
hərəkətdən Qızıl Arslanın düşmənləri istifadə etməyə başladılar. Ruha-
nilər qonşu hökumətlərə qaçıb orada Qızıl Arslan əleyhinə siyasi təş-
kilat düzəldilər. Qonşu hökumətlər Atabəylər ölkələri işinə müdaxilə
etmək üçün "din hamilərinə" maddi və mənəvi köməkdə bulundular.

Qızıl Arslanın islahat təşəbbüslərinə qarşı təzə din fəlsəfələri
düzəldildi. Qurandan indiyə qədər eşidilməyən vəsiqələr tapıldı, təzə
təfsirlər yazıldı, xariqəli və fəvqəladə təbirlər yaradıldı.

Qızıl Arslan islahatının inkişaf edə bilməməsinin əsas səbəblərin-
dən birisi də hökumət üsul-idarəsinin mütləqiyyət mahiyyəti daşıma-
sından ibarət idi. Babək üsyanının haqqındakı tənqidi xülasələri nəzərə
almayaraq Babəkin götürdüyü xətt-hərəkətin ən doğru və faydalı bir
yol olduğunu təsdiq etmək lazımdır. Çünki islam dini daşıyan və
mütləqiyyət üsul-idarəsi ilə idarə olunan Şərqlə məmləkətlərinin hər
hansı birisində islahat başlamaq lazım gəlirsə, ancaq Babəkin yolunu
təqib etməklə qalib gəlmək olar. Şübhəsiz ki, Babək din ilə hökumət
üsul-idarəsinin ayrılmaz qardaş olduğunu təyin etdiyi üçün silahını
həm din, həm də hökumət əleyhinə çevirmişdi. Babək çox gözəlcə-
sinə bildirdi ki, hökumət üsul-idarəsini yıxmıdan dini yıxmaq mümkün
olmayacaqdır.

Lakin Qızıl Arslan qılıncı götürüb öz qılçasına vurmaq istəməzdi.
O, doğru bir yol ilə getmək istəsəydi, hökumət üsul-idarəsini əsasın-
dan dağıtmalı idi. Bunu IX əsrin islahatçısı Mömin xəlifə bacarmadığı
kimi XII əsrin Qızıl Arslanı da bacara bilməzdi. Mühafizəkarlıq yalnız
bunlara məxsus deyildir. Tarix və təcrübə göstərmişdir ki, islahat yarat-
maq istəyən hökmdarların hamısı üsul-idarənin dəyişdirilməsi məsə-
ləsinə yetişərkən, öz fəaliyyətini dayandırmağa başlamışdır. Babək isə
din ilə hökumət idarəsini birlikdə döyməyi özü üçün əsas şüar qərar
vermişdi.

* * *

Xəlifə Nəsirəddinbillah Qızıl Arslanın Atabəy məmləkətlərində
başladığı islahatı soyuqqanlıqla qarşılaya bilmədi. O, Qızıl Arslana
bu məzmununda bir məktub göndərmişdi:

"Möhtərəm hökmdar!

Əlahəzrət Toğrulun hakimiyyəti Azərbaycan, İraq, Fars və Rey
məmləkətləri üzərində təsdiq olunmuşdur. Bu məmləkətlərdə hər cür
təşəbbüs və islahata başlamaq işləri onun Əmirəlmöminin tərəfindən
əldə etdiyi səlahiyyətin içərisinə daxildir.

Sizin Həmədan və İraqi-Ərəb hüdudlarına qoşun gətirdiyinizi və
başladığınız islahatı, dinə və xəlifəyə qarşı başlanmış bir üsyan kimi
məna edirik. Bu xəyanətiniz nəticəsində siz Eldəniz xanədanı tərəfin-
dən sahibləndiyiniz varislik haqqından məhrum edilə bilərsiniz. Hə-
mədan və sair yerlərin qəzavətxanalarında dəyişiklik yaratmaq və öz

istədiyiniz adamları qaziliyə təyin etmək hökumətin vəzifəsi deyildir. Bu hərəkətə görə sizi islam dinindən xaric elan edib, xəlifə məmləkətindən çıxıb islam olmayan ölkələrdə yaşamağınızı əmr edirəm.

Həmədan əyan və ruhanilərinin mallarını müsadirə etdiyinizi eşitdim. İslam dini xalqın halal malının müsadirə edilməsinə heç bir vəchlə razı ola bilməz. Bu məktubu alan kimi Allah bəndələrinin mallarını özlərinə qaytarmalısınız.

Həbs olunanların azad edilməsini, sürgünə göndərilənlərin vətənlərinə qaytarılmasını əmr edirəm.

Öz dilinə, öz vətənlərinə, öz padşahlarına sadıq qaldıqları üçün sənin tərəfindən dara çəkilənlərin qan bahalarını öz varislərinə qaytarmalısınız. Xəzinə işlərinə müdaxilə etmək beytülmal qarşı bir xəyanətdir. Xəlifə beytülmalın mühafizə olunması işini ən adil və mömin adamlara, yeni məmləkətin padşahına tapşırırmışdır. Padşah xəlifənin, xəlifə isə peyğəmbərin və uca olan Allahın himayəsindədir. Padşaha tapşırılan hüququn toxunulmazlığını Quran-şərif təmin etməkdədir.

Bu məktubu alandan bir həftəyə qədər öz qoşununu padşaha təslim verib islam məmləkətlərindən xaric olmalısınız! Bu fərmanın əksinə hərəkətdə olsanız, Bağdad qoşununu Həmədan üstünə göndərüb, səni və tərəfdarlarını həbs etdirəcək və bir din düşməni kimi edam etdirəcəyəm.

Xəlifə Nəsirəddinbillah

Bağdad, 10 şəban”

Xəlifənin məktubunu on nəfərdən ibarət bir heyət gətirmişdi. Qızıl Arslan məktubu oxuyub yerə qoyandan sonra Fəxrəddinə müraciət edib dedi:

– Mən elə bilirəm ki, bu macəradə Toğrulun iştirakı yoxdur. Burada ruhanilərin, Qətibənin və məmləkəti bölüşdürmək üçün ona yardım göstərən əcnəbi hökumətlərin nümayəndələrinin barmağı olmamış deyildir.

Xəlifə bu qədər qaba məktubu göndərməsəydi, bəlkə də mən Bağdadı işğal etmək məqsədindən vaz keçə bilərdim. Lakin bu məktubun üzərindən keçmək xəlifənin cəsarət və qabalığını bir daha artırmaqla bilər. Artıq xəlifəyə öz mövqeyini tanımaq lazımdır. Hələlik o, hazırda nə kimi bir əhəmiyyətə malik olduğunu bilmir, o bilmir ki, mən gündə

dörd kərə xəlifəni mövqeyindən düşürüb yerinə başqasını təyin edə bilərəm.

Onun məktubunun cavabı barəsində tələsmək lazım deyil, bir qədər düşünmək və hazırda məktubu gətirən heyətə təntənəli bir ziyafət vermək lazımdır. Həmədanda və nahiyələrdə duran qoşunların rəsm-keçidini düzəltməli və məmləkətin silahlı qüvvələrini heyət üzvlərinin nəzərində nümayiş etdirməlisən.

Qızıl Arslanın əmrini alınca şəhərdən çox kənarda olan Atabəy bağında təntənəli bir ziyafət təşkil edildi.

Xəlifənin məktubunu gətirən heyəti ziyafətə müşayiət etmək üçün Fəxrəddinin rəyasəti altında bir dəstə Azərbaycan qoşunu təyin edilmişdi. Həmədandan Atabəy bağına qədər uzun yolun hər iki tərəfi Azərbaycan qoşunun əlində idi.

Heyət üzvləri dəmir və polad silahlardan düzəlmiş hasarın içərisi ilə keçib Atabəy bağına gəlirdi. Onlar ömürlərində birinci kərə idi ki, bu qədər müntəzəm və möhtəşəm bir ordunu görürdülər. Onlar bu ordunu gördükləri zaman bir-birlərinin qulağına pıçıldaıyıb: “Bu qoşun xəlifə paytaxtını bir zamanda işğal edə bilər, yəqin ki, xəlifənin bundan xəbəri yoxdur” – deyirdilər.

Ziyafətin sabahı heyət üzvlərini gəzdirib Midiya dövründən qalan köhnə hasarı və hökumət binalarını göstərdilər. Üçüncü gün onların hamısına qiymətli hədiyyələr verib Bağdada yola saldılar.

* * *

Qızıl Arslandan xəlifəyə məktub aparan heyəti İraqın hədd-hesaba gəlməyən atlıları istiqbal edirdi. Xüsusən heyət Xüld qəsrinin qarşısına yetişdiyi zaman orada polad geyimli bir çox qoşun dəstələri görürdülər.

Meydanda böyük rəsm-keçid verildi, çünki xəlifə Qızıl Arslan tərəfindən gələn bu heyətə öz sərvət və əzəmətini göstərmək istəyirdi.

Heyət polad hasarları yararaq, Xüld qəsrinin qapısına yetişdi. Onlar ağ mermər döşənmiş pilləkənlərdən yuxarı çıxıb getmək istərkən, qapıcı yuxarı çıxıb hacibdən icazə istədi, bir azdan sonra hacib gəlib heyəti qarşıladı və qabaqca Qızıl Arslanın vəziri Şəmsəddin, onun dalınca da üzvlər qəsre daxil oldular.

Heyətin birinci dəfə daxil olduğu dalanın döşəməsi qızıl millərlə bir-birinə yapışdırılmış qırmızı mərmər idi. Dalanın yuxarısında boyunlarına qızıl zəncir vurulmuş üç dəhşətli köpək saxlanmışdı. Köpüklərin hər birisini bir neçə qara qul tutub saxlamışdı. Köpüklərin hər birisi, böyüklükdə bir şir qədər dəhşətli idi.

Heyət köpəklərin yanından keçdi. Onlar dalandan bir neçə pillə daha yuxarı çıxıb bir həştiyə¹ daxil oldular. Həştinin dörd tərəfində düzülən qulamlar qalxıb heyətə təzim etdi. Həştidən böyük bir salona daxil oldular. Salon ən nəfis və qiymətli xalçalarla döşənmışdi. Fərşlərin üzərinə incə bir surətdə işlənmiş pələng və sair yırtıcı heyvanların dərisi salınmışdı.

Heyət üzvləri bu salonda bir neçə dəqiqə durub salonun divarlarında yazılan şeirlərə və tavandakı nəqşlərə tamaşa etdilər. Adət üzrə heyət üzvlərinə ikinci icazə verilməli idi. Hacıb gəlib ipək və qızıl saplarla tikilmiş böyük pərdəni bir əli ilə açdı. Baş endirərək:

– Buyurun! – dedi.

Heyət geniş bir eyvana daxil oldu. Eyvanın sütunları sumaq daşından idi. Divarlarına qızıl suyu ilə nəfis bir surətdə səhra və dəniz heyvanlarının şəkli nəqş edilmişdi. Şekillərin arasında ibrətverici və hikmətli şeirlər yazılmışdı. Eyvanın hər yerinə sarı ipək fərşlər döşənmışdi. Burada Nuşirəvan padşahın sarayının şəkli çəkilmişdi. Fərşin üstündəki nəqşlər: quşlar, balıqlar, heyvanların şekilləri qızıl və ipək saplarla tikilmişdi.

Xəlifənin sarayında salınmış bir fərş heyət üzvlərinin diqqət-nəzərini cəlb etdi; onlar bu salonda durduqları zaman bir çiçəklik, bir bostan və bir heyvanxana tamaşasında durduqlarını hiss edirdilər. Onlar fərşin üzərində yeridikləri vaxt xiyabanlardan axan çayların və bulaqların üzərindən keçib getdiklərini düşünürdülər. Eyvanın tavanı üç böyük qübbədən ibarət idi ki, bunların hər birisi beş sütun üzərində qurulmuşdu. Qübbələrin hər birində Kəsrə qəsrinə dair bir mənzərə çəkilmişdi. Eyvanın arxasında Çin ipəyindən bir pərdə asılmışdı, bununla da eyvan iki hissəyə ayrılırdı. Xəlifənin oturduğu hissə başqaları oturan hissədən ayrı idi.

Pərdədən kənar, olduqca qiymətli kürsülər qoyulmuşdu. Cərgə ilə düzülən bu kürsülərin kimlərə məxsus olduğu, kürsülərin dalında vurulan iplərin üzərinə yazılmışdı. Vəzirlər, elçilər üçün də ayrı-ayrı kür-

sülər var idi. Lakin kürsülərin bir çoxu boş idi. Xüsusən bəni-haşimlərə¹ məxsus kürsülərdə bir nəfər də olsa oturan yox idi.

Yanında yastıq və balıq qoyulan kürsülər isə əmirlərin və sərkərdələrin yerləri idi.

Zərif baş örtüləri geymiş bir neçə əmir və sərkərdə oturub söhbət edərkən, Azərbaycan heyəti daxil olub göstərilən kürsülərin üzərində yer tutdu. Əmirlər, sərkərdələr isə onlara əhəmiyyət verməyərək öz söhbətlərində davam edirdilər.

Heyət oturub xəlifənin qəbul saatının intizarını çəkirdi. Nəhayət, hacib pərdəni qaldırıb Qızıl Arslan tərəfindən göndərilən heyəti xəlifənin hüzuruna çağırdı. Xəlifə yumşaq balıqlarla düzəlmiş zینətli bir taxtın üstündə bardaş qurub oturmuşdu; taxtın iki tərəfində xəlifənin iki nəfər sevimli kənizi durub xəlifəyə yelpik çəkirdi. Bunların arxasında isə çiyinlərində qılınç iki nəfər əsgər dayanmışdı. Xəlifə, adəti üzrə, elçiləri qəbul etməyə məxsus paltarlarını geymişdi. Başına qoyduğu çox zərif və üstünə yaşıl ipək sarınmış papağın yanlarına xəz tutulmuşdu. Yaşıl sarığın üstündən bir neçə təsbəh incilər və cavahirlər salınmışdı. Baş örtüsünün qarşısına almaz, yaqut və incilərdən düzülmüş bir cıqqa taxılmışdı. Buna görə də xəlifəyə tərəf baxıldığı zaman başında bir tovuz quşu oturduğu zənn olunurdu. Cıqqanın ortasında quş yumurtası böyüklüyündə üç məşhur və qiymətli daş parlayırdı. Xəlifə üstünə qara əba salmışdı. Lakin oturuş və baxışı həddindən artıq qorxulu və dəhşətli idi. Onun simasından edam cəzası əmrini vermək üçün düşündüyü zənn olunurdu.

Heyət üzvləri daxil olarkən, heyətin sədri Şəmsəddin baş endirib dedi:

– Xəlifəyi-ruyi-zəmin və Əmirəlmöminin hözrətlərinə salam!

Xəlifə isə:

– Əleyküməssalam! Sizə olsun Allahın rəhmət və bərəkəti, – deyə cavab verdi və oturmaq üçün onlara icazə verdi. Heyət üzvləri bir daha baş endirib oturdular. Sonra Şəmsəddin ikinci dəfə ayağa qalxıb, baş endirdi və Qızıl Arslanın məktubunu xəlifəyə təqdim elədi.

“Bu məktub Azərbaycan hökmdarı və Eldəniz Şəmsəddinin oğlu Qızıl Arslanın tərəfindən Əmirəlmöminin xəlifəyi-ruyi-zəmin-ən Nəsreddinbillah hözrətlərinə yazılır.

¹ Həştisəkkiz – qapı açılan dəhlizə deyilir.

¹ Bəni-haşim – seydilərdən ibarətdir. Harun xəlifənin vaxtında Bəni-haşim sözünün əvəzinə şahzadə və Əşrəf sözü işlənirdi (*Məsudi*, 2-ci cild, səh. 127).

Xəlifə həzrətlərinin məktubunu alıb məzmunu ilə tanış oldum. Buna görə də öz edirəm ki, nə Toğrulı, nə Atabəy Məhəmmədi, nə də bizim atamız Eldənizi hökumət başına xəlifələr təyin etməmişdir.

Eldəniz xanədanının hökumət başına çıxaran öz qılıncı və indiyə qədər yaşadan Azərbaycan xalqının qəhrəmanlığıdır. Buna görə də biz əlimizdə olan məmləkəti özümüz istədiyimiz kimi idarə etmək səlahiyyətinə malik olmalıyıq. Biz, Azərbaycan xalqının həyat nə səadəti hər nəyi tələb edərsə, həyata keçirmək üçün heç bir kəsdən icazə istəməyəcəyik!

Mənim xəlifədən, icazəsiz Həmədana qoşun gətirdiyim Azərbaycan xalqının milli tələblərini həyata keçirmək üçündür. Azərbaycanlılar heç bir zaman öz tarixi paytaxtının və o paytaxtda oturan Toğrulun beş-on nəfər əcnəbi nümayəndələrinin əlində alət olmasına soyuq-qanlıqla baxa bilməzdi. Qoşun Azərbaycanın tarixi və milli hüddurlarını qorumaq üçün Araz və Kür çaylarını keçib gəlmişdir.

Məktubda mənim hökmdarlıq hüququndan məhrum olduğumu yazırsınız. Lakin xəlifə həzrətləri bilməlidir ki, hökmdarlıq üçün varisiyin heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Hökmdarı təyin edən xalq ona bəslədiyi hüsn-rəğbəti və özünün şüur və qüvvətidir. Bunların hamısını əldə etmişəm. Bu gün əmr edərsəm, xəlifə böyük bir məmləkətin xalqını at üstündə görə bilər. Hazırda arxamda yüz mindən artıq qəhrəman bir ordu durmaqdadır.

Mən bu gün iradə sadir edərsəm, Şərqdə təzə bir xilafət təşkil edə və başına öz istədiyim zəti təyin edə bilərəm.

Həmədan qazısını sürgün etməkdə haqlıyam, çünki bir məmləkətdə iki padşah yaramaz! Mən Eldəniz övladının hökumət sürdüyü bir məmləkətdə qazıların və ruhanilərin ikinci bir hökumət təşkil etməsinə və hökumət işlərinə müdaxilə eləmələrinə imkan verməyəcəyəm. Mənim siyasətim belədir: məmləkətin və xalqın tələblərini yerinə yetirmək üçün törəyə biləcək hər bir məsuliyyət mənim boynumdadır. Biz hökumət işində, qazılar, ruhanilər isə məscidlərdə, mədrəsələrdə oturmalıdırlar. Hökumət işi hökumət əlində mərkəzləşməlidir.

Xəlifə həzrətlərinin məktubunda, mənim dindən çıxıb kafir olduğum üçün islam olmayan bir məmləkətə getməyimə fərman verilir. Buna cavab olaraq Əmirəlmöminin həzrətlərinə yazıram: islam olmayan, islam dinini ayağı altına alıb tapdalayan, dini öz məqsədi üçün alət edən, islam dini daşıyan xalqın irz və namusuna təcavüz eləyən

bir məmləkət axtarib getmək istərsəm, o zaman yenə də xəlifə həzrətlərinin oturduğu Bağdad şəhərinə gəlməyə məcbur olacağam. Çünki islam ölkələrini məhv etməkdə olan bütün fəlakətin xəlifə paytaxtından gəldiyini yəqin etmişəm.

Sonra, xəlifə həzrətləri Həmədan oyan və ruhanilərindən müsadirə edilən malların sahiblərinə qaytarılmasını əmr edir. Guya islam dini heç bir zaman müsəlmanın halal malının müsadirə edilməsinə icazə verməmiş. Əmirəlmöminin həzrətlərinə bildirmək lazımdır ki, mənim onlardan müsadirə etdiyim mallar onların müsəlman xalqından qarət etdiyi və cürbəcür hiylələrlə ələ gətirdiyi mallardır. Xəlifə həzrətləri bilməlidir ki, milyonlarla müsəlman malının beş nəfər ruhaninin cibində mərkəzləşməsi islam dininin göstərdiyi və yol verdiyi qanun deyildir.

Hərgah xəlifə həzrətləri qarətçiləri müdafiə edərsə, o zaman xəlifənin bizə kafir deməyə haqqı yoxdur!

Dara çəkdiyim adamların qan bahalarının verilməsinə əmr edirsiniz. Xalqı soymaqda, hökumət əlində alət edib, məmləkəti əcnəbi himayəsinə verməkdə təqsirlənənləri məhv etmək əsas vəzifəmizdir. Bu cür adamlar, onları müdafiə edən xəlifənin paytaxtına qaçsa da, Əmirəlmöminin taxtının altında gizlənsə, də, özüm şəxsən Bağdada gəlib, onları çıxaracaq, dar ağacına çəkdirəcəyəm.

Buna görə də mən Əmirəlmöminin həzrətlərindən rica edirəm; Həmədanda böyük siyasi cinayətlərlə məşğul olan hökumət dəftərdarını və Toğrulun dərbar vəzirini və bunlardan başqa da 18 nəfər məmləkət xainin təcili surətdə Həmədana qaytarılmasına əmr versin, biləks, mən öz qoşunumla Bağdada girib onları Xüld qəsrinin qabağına dara çəkdirəcəyəm.

Mənim xəzinə işlərinə müdaxilə etdiyimi böytülməyə qarşı bir xəyanət hesab edirsiniz. Mən elə zənn edirəm ki, beytülmal xəyanət və israf işlərinin hamısı yenə də xəlifə mərkəzliyindən göyərəkdedir. Əlaüddövlənin Bağdada girib xəlifə Müstəibillahi israr etməsi üçtündə ağaca bağlayıb döydürməsi xəlifə həzrətləri üçün bir dərs olmalıdır. Hərgah bu gün Qızıl Arslan Bağdada girib beytülmalı gözdən keçirərsə, xəlifə Nəsirəddinbillah da özünü xalq iradəsinin qamçıları altında görə bilər.

Əmirəlmöminin həzrətləri yazır ki, “padşahın əlinə tapşırılan ixtiyar toxunulmazdır”. Lakin xəlifə həzrətləri burada xalqın hüqu-

qunun və xalqın irz-namusunun toxunulmazlığını heç də nəzərə almamışdır.

Xəlifə yazır ki, “padşah xəlifənin, xəlifə isə peyğəmbər-zişənin və uca olan Allahın himayəsindədir. Lakin xəlifə heç vaxt xatirinə gətirmir ki, bir məmləkətin xalqı və məmləkətin özü kimi himayəsindədir.

Bunların hamısı ilə bərabər xəlifəyəərz etmək istəyirəm: mənim böyük qoşunla Həmədan şəhərinə gəlməkdən məqsədim qardaşım Toğrulun səltənətini əlindən almaq deyildir. Biləks mən onun səltənətini xarici düşmənlərdən müdafiə etmək və onun ətrafındakı məmləkət düşmənlərini təmizləmək və onu bir müstəqil hökmdar vəziyyətinə gətirmək üçün Həmədana gəlmişəm.

Xəlifə həzrətləri məktubunun sonunda yazır ki, “Bir həftənin içərisində öz qoşununu məmləkətin padşahına təslim verib paytaxtı buraxmaz isən Bağdaddan Həmədana qoşun dəstələri göndərüb səni və tərəfdarlarını həbs etdirməyə məcbur olacağam”.

Buna görə də xəlifə həzrətlərini əmin edirəm ki, onun Bağdad qoşununu əbəs yerə Həmədana göndərməsi lazım deyil, mənim özüm qoşunum ilə Bağdada gəlirəm, orada xəlifə ilə məmləkətimə aid bəzi məsələləri həll edəcək və müqəssirləri alıb cəzalandıracağam.

Qızıl Arslan”.

Xəlifə məktubu oxuyandan sonra hacibi yanına çağırıb əmr verdi:

– Qızıl Arslan tərəfindən məktub gətirən heyəti həbsə alın!

Heyət üzvləri bu sözü eşidərkən ayağa qalxdı və Şəmsəddin xəlifəyə baş endirib?

– Qızıl Arslan xəlifə həzrətlərinin məktubunu gətirən heyəti xələtlər və qiymətli hədiyyələrdə yola salmışdı, – dedi və hacibin qarşısına düşüb xəlifənin hüsurundan çıxdı.

Heyət üzvləri gedəndən sonra xəlifə əmirləri və sərkərdələri çağırıb əmr verdi:

– Həmədan üzərinə hücum etmək lazımdır. Qoşunun təcili surətdə səfərə çıxmasına əmr edirəm!

Xəlifə bu əmrində qələbənin təmin edildiyini zənn edirdi, çünki iraclılar, reyliilər və Xarəzmşahlar Qızıl Arslan əleyhinə qalxmaq üçün xəlifəyə söz vermişdilər.

DƏCLƏ SAHİLİNDƏ

Qızıl Arslan göndərdiyi heyətin xəlifə yanında qayıtmasını gözləmədi, çünki o, heyətin müsbət bir nəticə ilə qayıtmayacağını əvvəldən bilirdi. O, birinci növbədə Bağdada getmək üçün məmləkətin hüduqlarını bərkitdi, hətta məmləkətin şimal hüduqları olan Şirvan sərhədlərini möhkəm etmək üçün Aran hakiminə müəyyən göstərişlər göndərdi. Çünki, daima məmləkətdə bir hadisə zühur etdiyi zaman, Şirvan hüduqlarında rahatsızlıq baş verirdi.

Qoşun ramazan ayı çıxandan sonra Həmədandan Bağdada doğru hərəkət etdi. Yəqubə, Şəhriban, Qızıl Rəbat şəhərlərində baş verən kiçik vuruşmaları nəzərə almayaraq Azərbaycan atlıları öz hərəkətini dayandırmırdı.

Lakin Azərbaycan atlıları Müseyib şəhərindən Fərat sahillərinə endiyi zaman xəlifənin əsas ordusu ilə üz-üzə gəldi. Ərəb və iraclılardan ibarət olan bu dəmir geyimli ordu dörd günün müddətində Azərbaycan ordusunun qarşısını kəsib irəli hərəkət etmələrinə imkan vermədi. Onlara nə qılnc, nə də nizə əsər etmirdi. Nəhayət, dörd gündən sonra Fəxrəddinin rəyasəti altında olan Şimali Azərbaycan ordusu müharibə cəbhəsinə gəldi. Dəmir geyimli orduya qarşı müharibə edən azərbaycanlılar ağır və uzun əmudlarla¹ silahlanmışdılar.

Müharibə gün çıxandan əvvəl başlandı. Əmud vuruşması işə düşdü zaman minlərlə qoşun bir-birilə kəllə-kəlləyə vurduğu hiss olunurdu.

Əmudların şaqqıltıları arasında ərəb və iraclıların iniltiləri də eşidilirdi. Qılnc və nizələrin əsər etmədiyi dəmir geyimlər və polad dəbilqələr ağır əmud zərbələrinin altında əzilərək bədənlərə yeri yirdi. Beş saata qədər davam edən müharibə nəticəsində Bağdad ordusunun böyük bir hissəsi əzilib məhv oldu, sağ qalanlar isə qaçmağa başladılar. Lakin onların qaçıb qurtaracaq yolları kəsilmişdi, onlar Fərat üzərindən çəkilmiş Cisri-Müseyib² adlı körpüdən o tərəfə keçmək istəyirdilər. Lakin körpünü vaxt ikən Azərbaycan qoşunu dağıtmışdı. Buna görə də Bağdad qoşunu özünü Fərat çayına atıb canını qurtar-

¹ Əmud – polad toppuzlardan ibarətdir. Əmudun gücü ağırlığından və onu daşıyanların qüvvətindən asılıdır.

² Cisri-Müseyib – Müseyib körpüsü deməkdir.

mağa tələsirdi. Odur ki, ağır dəmir geyimləri ilə çayı keçə bilməyən minlərlə piyada Fərat çayında boğulurdu.

Azərbaycan ordusu iki gün Müseyibdə qalib öz hazırlığını bitirdi və Bağdada tərəf yürüşə başladı.

Azərbaycan qoşunu Musil tərəfindən hücum edən ordu ilə birləşərək Bağdada yeridikləri zaman Düceyl şəhəri altında xəlifənin əsas qüvvələri ilə üz-üzə gəldi. Türklərdən təşkil edilmiş bu ordu xəlifənin ən inandığı və sınıanmış ordusundan ibarət idi. Bu ordunun əsas məqsədi Azərbaycan ordusunu Bağdadın şərqindəki xarabalara qədər buraxmaq, Düceyl ətrafındakı böyük səhrada bir meydan müharibəsi verməklə məhv etməkdən ibarət idi. Bu məqsədlə xəlifə ordusunun sərkərdəsi birinci müharibədə Samiriyə şəhəri qarşısındakı Dəclə körpüsünü dağıtmaq və Qızıl Arslan ordusunun yolunu kəsməyə əmr vermişdi. Dəclə çayının üstündən salınmış Samiriyə körpüsünü əldə etmək üçün başlanan qanlı müharibələr iki gün davam etdi.

Bağdad ordusu körpünü əldə etməklə məşğul olduğu zaman Azərbaycan atlıları cəbhəni yarıb atlarını bir baş Kazimeyin qəsəbəsinə doğru məhmizlədilər. Bağdad qoşunu Kazimeyin ilə Bağdad arasındakı kiçik və dar bir məsafədə yerləşmişdi. Müharibə, qanlı bir vəziyyət almışdı. İraqlılar və türklərdən ibarət olan xəlifə ordusu Azərbaycan ordusunu şəhərə buraxmamaq üçün ölüm-dirim müharibəsi aparırdı.

Dördüncü gün xəlifə qoşunu şəhərin qərb tərəfini azərbaycanlılara təslim edərək Dəclə çayının şərq tərəfinə çəkildi. Samiriyədən Dəclənin şərq sahili ilə irəliləyən ordu sürətlə Bağdada gedərək, çəkilməkdə olan Bağdad ordusunun körpüləri dağıtmasına imkan vermədi.

Rəsafə cəməindəki *azançı axşam azanını* verib *“həyyə ələssalat”* kəlmələrini dediyi zaman Azərbaycan atlılarının dırnaqları da Şəmsiyə, Məxrəm və Rəsafə küçələrinin daşları üzərində çırpınır və qığıl-cım saçır.

Axşam əzanı bitirib qaranlıq düşdüyü zaman 50 mindən ibarət Azərbaycan ordusunun atları başını Dəclə çayına salıb su içirdi.

* * *

Bağdad alınandan beş gün sonra Bağdad qoşununun tərkisilahlı edilməsi işi qurtarmışdı. Xəlifə ordusundan alınan 20 min at, 40 min dəvə, 10 min çadır və 40 min nəfər üçün hərbi silah və sair şeylər dövlətə

yüklənib Azərbaycana yola salınırdı. Xəlifə, Qızıl Arslanın Bağdada gəldiyi xəbərini alan günü təcili surətdə bir istiqbal heyəti düzəldib Yəqubə şəhərinə göndərirdi. Qızıl Arslan isə Yəqubə şəhərinə yetişdiyi zaman istiqbal heyətinin sədrinə belə bir cavab verdi:

“Bu səyahətdən məqsədim, Dəclə çayını görmək və Kərbəladə Hüseynin, Kufədə isə Əlinin türbəsini ziyarət etməkdən ibarətdir. Qayıdan zaman bəlkə Mədain xərəbələrini tamaşa etmək üçün Bağdada girdim. Xəlifənin böyük və geniş məhəbbətindən olduqca məmnun qaldım”.

Qızıl Arslan İraqdakı türbələri ziyarət edəndən sonra Bağdada qayıtdı, köhnə Bağdadın qərb tərəfində qurulan çadırına endi. Bağdad xalqı qalib hökmdarı görmək üçün bütün vaxtını Dəclə çayı kənarında keçirirdi.

Xəlifə ikinci dəfə heyət göndərüb Qızıl Arslanın Xüld qəsrinə köçməsinə təklif etdi. Qızıl Arslan bu dəfə xəlifəyə verdiyi cavabında:

“Xəlifə paytaxtına düşməni kimi girməyin xəlifənin şəxsinə qoyulan bir hörmətsizlikdir. Mən Bağdada ancaq sülh şərtləri qəbul edildəndən sonra girib bir dost kimi xəlifəyi-zəminin əlini öpəcəyəm” – demişdi.

Qızıl Arslanın bu cavabından sonra xəlifə öz nümayəndələrini göndərüb Qızıl Arslanın və şəraitlə sülh etmək istədiyini soruşdu.

Vəzir Şəmsəddin Qızıl Arslanın sülh təkliflərini yazılı surətdə xəlifənin nümayəndəsinə təqdim etdiyi zaman dedi:

– Bu təklif ondan ötrü yazılı surətdə verilir ki, xəlifə həzrətləri üçün təkliflərin artırılıb-əskilməz və dəyişilməz olduğu aydın olsun. Təkliflər qəbul edilmədiyi təqdirdə xəlifə mərkəzi Bağdaddan Həmədana köçürüləcəkdir.

Nümayəndələr sülh təkliflərini götürüb xəlifənin yanına apardılar, bir gün sonra xəlifə tərəfindən imza edilmiş sülh müqavilənaməsini gətirib Qızıl Arslana tapşırdılar.

Sülh təklifləri bunlardan ibarət idi:

Birinci – Xəlifə Azərbaycan ordusunun məsarifini beytülmal-dan deyil, öz şəxsi əmlakından ödəməlidir. Məsarifi xəlifənin və Qızıl Arslanın adamlarından ibarət bir heyət təyin etməlidir.

İkinci – Xəlifə qoşunu ilə gedən müharibələrdə öldürülən azərbaycanlıların ailəsi təmin olunmalıdır. Alınacaq təminatın miqdarını Qızıl Arslanın hərbi nümayəndələri müəyyən edəcəkdir.

Üçüncü – Xəlifə saray və şəhərin müdafiəsi üçün beş min nəfərdən artıq olmamaq şərtilə qoşun saxlayacaqdır. Bunun əvəzində Azərbaycan hökmdarı hər hansı bir hökumət tərəfindən xəlifəyə qarşı hücum başlanırsa, onu bütün varlığı ilə müdafiə etməyi özünə borc bilməlidir...

Altıncı – Xəlifə Azərbaycan məmləkəti üçün qoyulan vergi qanunlarını ləğv etməlidir.

Yeddinci – Xəlifə nüfuzunun əcnəbi dövlətlərə qarşı müdafiəsini lazımınca təşkil etmək üçün xəlifə hər il Qızıl Arslana iki yüz min dirhəm qızıl verməyi öhdəsinə götürür.

Səkkizinci – Xəlifə Atabəy məmləkətlərinə qazılar, ruhni rəisləri, xəlifə nümayəndələri göndərmək hüququndan əl çəkir.

Doqquzuncu – Xəlifə ordularının Azərbaycan məmləkətlərinə olan müxtəlif hücumları nəticəsində məmləkətdən Bağdada aparılan asar-ətiqə və tarixi kitablar Azərbaycana qaytarılmalıdır.

Onuncu – Son hadisələr əsnasında Bağdaddan təbid edilən azərbaycanlılar yerlərinə qaytarılmalı və zərərləri ödənilməlidir.

On birinci – Xəlifə məmləkətlərində yaşayan azərbaycanlıların bərabər hüquqda yaşaması təmin olunmalıdır.

On ikinci – Azərbaycanda Bəni Abbas şahzadələri, qoşun sərkərdələri, əmirləri və hakimlərinin əsrlərdən bəri əldə etdiyi sular, meşələr, malikanələr, torpaqlar və binalar tamamilə Azərbaycan xalqına qaytarılmalıdır. Bu maddəyə ərəb istilasından bəri varislərdən varislərə keçən torpaqlar kəndlər, meşələr və sairələri də daxildir.

On üçüncü – Xəlifə başqa hökmdarların məmləkətində olduğu kimi, Azərbaycanda da hökumət quruluşu işlərinə müdaxilə etməyəcəkdir.

On dördüncü – Azərbaycanda tətbiq ediləcək hər bir qanun Azərbaycan hökumətinin özünə aid məsələlər olmalıdır.

On beşinci – Xəlifə Şimali Azərbaycanda olan təbliğatını dayandırmalıdır.

On altıncı – Şirvan şahları ilə Azərbaycan arasında çıxan ixtilaf zamanı xəlifə bitərəf qalmalıdır.

On yeddinci – Xəlifə, Qızıl Arslandan qaçıb xəlifə paytaxtında yaşayan on səkkiz nəfər xəyanətkarı təcili surətdə həbs etdirib Qızıl Arslana tapşırılmalıdır.

On səkkizinci – Müxtəlif hadisələr zamanı Bağdada əsir və hədiyyə sifətilə göndərilən kişilər və qadınlar bir nəfərinə qədər Azərbaycana qaytarılmalıdır.

On doqquzuncu – Bunların əvəzində xəlifənin adının xütbələrdə oxunmasını və xəlifə nüfuzunun tanınmasını Qızıl Arslan öhdəsinə götürür.

İyirminci – Bu müqaviləni Toğrul və xəlifə imza etməlidir.

Müqaviləni Toğrulun imza etməsi üçün Həmədan şəhərinə göndərdilər.

Müqavilənin imza edilməsini gözləmədilər. Qızıl Arslanın əmrinə görə xəlifənin yaşadığı Xüld qəsrinin qarşısında on səkkiz dar ağacı quruldu. Qızıl Arslanın əlindən qaçıb xəlifəyə pənah gətirmiş on səkkiz nəfər casus və macəraçı dar ağacına qaldırıldı.

Sanki bu gün xəlifələr Bağdadı öz əsrlik yuxusundan ayılır və xəlifələrinin bu qədər zəiflədiyini və alçaldığını hiss edirdi.

Vaxtilə Əbu Übeydə, Bəkr ibn Əbdüllah, Əbdülrəhman ibn Rəbiə və Süraqət ibn Əmirlərin Bərdə və Gəncə meydanlarında qurduqları dar ağaclarının indi də Xüld qəsri qarşısında qurulduğuna görə Bağdad, keçmişlərinə matəm tutmağa başlayırdı. Hakim ərəblərin məhkumlar tərəfindən dara çəkildiyi Bağdadın ərəb əhalisi içərisində unudulmaz bir yas yaratdı. Xüld qəsri meydanının ətraf küçələri minlərlə əhali tərəfindən tutulmuşdu. Lakin Azərbaycan qoşunu hər tərəfi kəsib meydana heç bir kəsi buraxmırdı. Ərəb milli təəssüblərini daşıyan qocalar hər tərəfdə xəlifə Mənsur və Harünerreşid saraylarının qarşısında diz çöküb ağlayır və deyirdilər:

“Qaytar bizim əzəmətli və qalib günlərimizi!”

Lakin qəsrlərin heç birisindən bu səslərə səs verən yox idi. Ərəb xəlifəliyinin dünyanı öz təsiri altına alan əzəməti Bəni Abbas xəlifələrinin qüdrətli və şöhrətli günləri, gözəl cariyələrin, əsir qız və məhkum gəlinlərin qucağında eyş-işrətin, səfahət və israfın nəşəli qucağında çürüyüb getmişdi.

Qızıl Arslanın əmri həyata keçdiyi və cinayətkarlar dar ağacına qaldırıldığı zaman, minlərlə Azərbaycan atlısı bir dəfə qılıncını qınından çıxardı. Xəlifə qəsindəkilər düşükləri həqarətin bu müdhiş mənzərəsini görməmək üçün qəsrin geniş pəncərələrinin ipək örtülərini saldılar. Sanki pərdələrin salınması xəlifələr dövrü səhnəsinin son pərdəsi idi. Xəlifəlik tarixinin son vərəqi çevrildiyi zaman, Qızıl Arslan xəlifədən kiçik bir məktub aldı.

Məktubda yazılırdı:

“Hökmdardan rica edirəm ki, cinayətkarların meyitlərinin dar ağacında qalmasına imkan verməsin. Bu hadisə mənim ailəmin qorxmasına səbəb olur. Bağdad xalqının gözü qarşısında meyitlərin üç gün dar ağacında qalması ərəb təəssübünün bir daha coşmasına səbəb ola bilər. Xalqın bu hərəkəti bizim dostanə əlaqəmizi də xələldar edə bilər. Rica edirəm bu barədə təcili sərəncam verəsiniz”.

Qızıl Arslan xəlifənin məktubunu alan kimi dar ağaclarının götürülməsinə əmr verdi. Xüld qəsrinin pərdələri də həmin gün qaldırıldı.

Müqavilə Həmədanda imzalanıb gətirildi. Qızıl Arslanın nümayəndələri ilə xəlifənin nümayəndələri üç günün müddətində müqavilə şərtlərinin həyata keçirilməsi üçün başladıkları işlərini qurtardılar. Bundan sonra xəlifə Qızıl Arslana ikinci bir məktub göndərirdi. O, yazırdı:

“Hökmdar bizi sərəfraz etmək üçün şəhərə köçməlidir. Əmin qəsri hökmdar üçün hazırlanmışdır”.

Qızıl Arslan bu məktubu alandan bir gün sonra böyük bir təntənə ilə Əmin qəsrinə köçdü. Tam bu günlərdə Qızıl Arslan Nizami və Xaqaninin Hecaz və İraqeyn səyahətindən qayıdıb Bağdada gələcəklərini eşitdi. Bu xəbər Qızıl Arslan üçün ikinci bir qələbəni təşkil etdi¹.

MƏDAİN XƏRABƏLƏRİNDƏ

Böyük şairləri istiqbal etmək üçün Qızıl Arslan xüsusi əmr vermişdi. Fəxrəddin bu əmri alar-almaz yüz nəfər Azərbaycan atlısı götürüb Sər-sər mənzilinə qədər getdi. Şairləri böyük bir təntənə ilə Bağdada daxil edib Qızıl Arslanın yaşadığı Əmir qəsridə düşürdülər. Sarayda şairlərin şərəfinə böyük bir ziyafət təşkil edildi. Ziyafətdə Qızıl Arslanın vəzirləri, qoşun sərkərdələri və Bağdadda olan azərbaycanlılar iştirak etdilər.

¹ Hindistanın Bombay şəhərində Müzəffəri mətbəəsində, hicrətin 1328-ci ilində çap edilmiş Nizami tərcümeyi-halının 3-cü səhifəsində yazıldığına görə Nizami Xaqani ilə bərabər Hecaz və İraqeyn səyahətinə getmişdir. Orada Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” adlı əsərini Nizami ilə bərabər səyahət etdiyi zaman yazdığı qeyd olunmuşdur.

Qızıl Arslan şairlərlə bərabər köhnə asarları, kitabxanaları, xəlifələrin qəsrilərini ziyarət etdi.

On bir gündən sonra Qızıl Arslanla şairlər xəlifənin gəmisinə oturub Kəsra qəsrinə, Mədain xərəbələrinə baxmaq üçün yola düşdülər.

Qızıl Arslan Kəsra qəsrinə çox diqqətlə baxdı, bir ah çəkərək Nizami tərəfə baxıb bu şeiri oxudu:

Cəzayi xeyri əməl bin ki ruzigar hənuz
Xərab mi nəkünəd barigahü Kəsra¹.

Qızıl Arslan bu şeiri oxuyandan sonra əlavə edərək dedi:

– Mən ərəb xalqına düşmən deyiləm. Lakin onların, xalqların mədəniyyətinə olan vəhşicəsinə təcavüzləri məndə o xalqın rəhbərlərinə qarşı silinməz bir nifrət oyandırmışdır. Onlar xalqların mədəniyyətini yıxdılar, əvəzində isə onlara din və məzhəb verdilər.

Nizami Qızıl Arslanın cavabında gülümsəyərək dedi:

– Onların din və məzhəbdən başqa nələri var idi ki?!

Qızıl Arslanla Nizami bu söhbətlərdə ikən Xaqanini görmədilər. Onlar Mədain qəsrinə qayıtdıqları zaman Xaqanini orada gördülər. O, qələmdanı qəsrin qırıq kərpicləri üzərinə qoyub, Mədain xərəbələrini diqqətlə nəzərdən keçirir və düşünürdü.

Nizami Qızıl Arslanı dayandırdı:

– Dayan hökmdar! Ona mane olmayaq, şair yazdığı zaman onun fikri başqa aləmlərdə gəzir, elə bir zamanda şairə yaxınlaşmaq, onu qalib ikən məğlub etmək deməkdir.

Onlar qayıdıb bir daha dolaşdılar, Xaqani isə oturub hər qırıq daşı bir hökmdarın əsərini oxuyan xərəbələrə baxırdı. O, bir saatdan artıq oturmadı, şerini yazıb bitirdi. O, yerindən qalxıb donunun ətəklərini Kəsra qəsrinin tozlarından təmizlədiyi zaman, Qızıl Arslanın xidmətçisi gəlib onu çağırırdı. Nahar vaxtı idi. Qızıl Arslan üçün Mədain xərəbələrində nahar yeməyi hazırlanmışdı.

Nahar yeməyindən sonra bir daha Mədain xərəbələrini gəzdilər, sonra da Bağdada qayıtmaq üçün gəmiyə oturdular.

Gəmi yola düşdüyü vaxt Nizami Xaqaniyə müraciət edib dedi:

– Əfzələddin, yazdığını tamamladın mı?

¹ Dünyada yaxşı işin mükafatı olaraq indiyə qədər ruzigar Kəsranın qəsrini xarab etməmişdir.

- Bəli, tamamladım.
- Oxuya bilərsənmi?

Qızıl Arslan da maraqlandı və ricaedici bir surətdə Xaqaniyə dedi:

– Rica edirəm o şəri birinci olaraq mənim üçün oxuyun. Qoy tarixdə “Xaqani Mədain xərəbələrinə yazdığı şerini birinci dəfə Qızıl Arslan üçün oxumuşdur” – deyə yazsınlar. Çünki mən əsrimdə elə bir islahat yarada bilmədim ki, adım tarixdə yaşaya bilsin. Nə həyatım, nə də düşmənlərim tarixdə yaxşı ad qoymaq üçün mənə imkan vermədi. Fikrimdə olanların yüzdən birisini həyata keçirə bilsəydim, özümü dünyanın ən tarixi bir adamı hesab edərdim. Hələlik iki böyük zətin dostluğunu qazanmaq şərəfinə nail olmuşam, bəlkə bunlarla dünyada mənim adımlı çəksinlər.

Qızıl Arslan bunu deyərək, məhzun bir vəziyyət aldı, yenə də üzünü Mədayin xərəbələrinə çevirib baxmağa başladı. Nizami, Qızıl Arslanın həyatda bədbinləşdiyini görüb Xaqaniyə müraciət edib yavaşdan dedi:

– Şerini oxu! Hökmdarı kədərlərin pəncəsindən qurtar.

Xaqani şerini oxudu:

Han ey dele ibrət bin əz dide nəzər kon han,
Eyvani-Mədayinra ayineyi-ibrət dan.
Yek rəh zerehi Dəclə mənzəl be-Mədayin kon,
Əz didə dövüm Dəclə bər xaki-Mədayin ran.

.....
Dəndaneyi her qəsri pəndi dəhədet nov-nov
Pənd öz səri dəndane beşnov zi bone dəndan.
Güydə ki, to əz Xaki, ma xake-toim əknun.
Kame do se bər ma neh, eşki do-se həm beşan.¹

Əsər çox təfsilli yazılmışdı. Qızıl Arslan çox razı qaldı. Nizami isə:

– Bu əsər Əfzələddinin şah əsəridir. Gələcəkdə bu şeir mislinə yüzlərcə nəzirlər yazılacaqdır. Lakin onların heç birisi müvəffəq ola bilməyəcəkdir.

¹ Agah ol, ey ibrətli könlüm, dərin bir nəzərlə yaxşı bax!
Mədayin qəsri ibrət ayinəsi bil.
Bir dəfə də Dəclə yolu ilə Mədayinə get,
Lakin gözələrdən ikinci bir Dəcləni Mədayin torpağına boşalt!
Hər qəsrin diş-diş olan hasarları sənə yeni-yeni nəsihətlər verərlər.
Həyatı nəsihətləri onun söküq təməlindən eşit.
O deyir ki, sən də torpaqdansan, lakin indi biz sənə ayağının torpağıyq,
Bizim üzərimizdə bir-iki addım yeri, ancaq bir-iki damla göz yaşı da səp.

Qızıl Arslan isə fikirli bir surətdə Xaqaniyə və Nizamiyə baxıb dedi:

– Mən bunun üçün Şirvan şahlığının düşməniyəm. Çünki onlar Xaqani və Əbül Əla kimi şairlərin dillərini əllərindən aldılar, yerli dildə ədəbiyyat yaradılmasına imkan vermədilər! Hazırkı şerin böyük qiyməti yerli dildə yazılmasındadır.

Qızıl Arslan xəlifədən alınan qiymətli daşlar, qızıl və gümüşlə Toğrulun xəzinəsini doldurdu. Məmləkətin daxilindən əcnəbi nümayəndələrini sürgün etdi və Toğrula bir məktub göndərdi:

“Hazırda məmləkətin hüduqları tanınmış qoşunların müdafiəsi altındadır. Düşmən qorxusu hiss edilmir. Düşmən sərhədlərdən və məmləkətin daxilindən qovduq, hökuməti xəlifənin və xəlifə bayrağı altında işləyənlərin nüfuzu altından qurtardıq. Hazırda məmləkətimizdə təzə həyat yaratmaq üçün böyük imkanlar vardır. Hökmdar bu imkanlardan istifadə etməlidir. Xəzinəni qızıl və qiymətli daşlarla doldurmuşam. Onların hamısı bizim məmləkətimizdən axıb israfçı xəlifələrin xəzinəsinə tökülmüşdü. Hökmdar çalışmalıdır ki, bir daha o qızıllar və hədd-hesaba gəlməyən sərvətimiz başqa yerlərə axıb getməsin. Hökmdar çalışmalıdır ki, ruhanilərin və qazıların əlindən aldığımız hüquq bir daha onlara qaytarmalısan. Hökmdar bir daha ətrafında əcnəbi nümayəndələrinin yerləşməsinə imkan verməməlidir. Bir qədər ehtiyatlı olmaq lazımdır. Məmləkət işlərini şəxsi işlərdən ayırmaq və rəiyyətin qeydinə qalmaq, ölkənin abadlığına çalışmaq birinci vəzifəmizdir. Xalqın gözüünün açılmasına çalışmalıyıq. Şüuru kor olan rəiyyətlə mədəniyyət qurmaq mümkün olmaz. Məktəblər, mədrəsələr açıdır. Müəllimlərin xalqa nə öyrətdikləri ilə tanış olmaq hər şeydən əvvəl lazımdır.

Məscidlərimiz çoxdur. Ruhanilərin başını məşğul etmək üçün məscidlərə müəyyən kəndlər və malikanələr təxsis edilməlidir. Qoy onların başı yeməklə məşğul olsun. Belə olursa, onlar hökumət işlərinə müdaxilə etməyə vaxt tapmazlar.

Məmləkətdə ziyalı qüvvələrin doğulmasına çalış, çünki ruhanilərin yarada biləcəkləri adət və bədətləri ancaq ziyalıları və alimləri vasitəsilə ləğv etmək mümkündür.

Məmləkətin və xalqın vəziyyətini bilavasitə deyil, bilavasitə öyrənmək lazımdır. Hökumətin taxıl anbarlarını göz bəbəyi kimi qorumaq lazımdır. Məmləkəti qıtlığa düşürənlərlə, aclıq nəticəsində xalq

üsyarı yaradanlarla mübarizə üçün hər şəhərdə taxıl anbarları saxlamaq lazımdır. Gözətçiləri və xalq həyatının müdafiəçilərini tez-tez gözədən keçirmək lazımdır. Xalq bizə arxalanıb gecələri evində rahat yatdığı zaman biz yatmamalıyıq. Hökumət qanunlarını elə bir şəkllə salmaq lazımdır ki, rəiyyət əsirlik, məcburiyyət və məhkumluq hiss etməsin. Hökmdarlığın ən əsas və lazımı cəhətlərindən birisi də öz dostunu tanımasından ibarətdir.

Rəiyyətinə o qədər adil və mehriban olmalısən ki, ətrafında casus, xəfiyyə və ya xəbərçilər saxlamağa ehtiyac qalmasın. Xalqın milli simasını dəyişdirə biləcək hər bir təşəbbüsə qarşı amansız mübarizə açmalısən. Buna görə də Azərbaycan xalqını vahid bir xalq şəkllindən çıxarmaq üçün onları qəbilələr və irlərə ayıran tarixçilərlə bir düşmən kimi rəftar etmək lazımdır.

Yerli dilin inkişafına çalış, çünki milli varlıq vahid dil vasitəsilə möhkəm ola bilər. Məmləkət daxilində yaşayan və azərbaycanlı olmaayan millətlərlə rəftar və hərəkətini ümumi hökumət qanunu dairəsində qurmalısən. Rəiyyətin ögey və doğması olmamalıdır.

İsrafdan və xəsislikdən qaçmalısən. Məmləkət işlərində vəzirələrindən məsləhət almaqla kifayətlənmə, onlara məsləhət verməyə və işlərini yoxlamağa çalış. Din işlərinə məşğul olduğun zaman dünya işlərini yadından çıxarma, çünki dünyada yaşamaq üçün onu abad etməli və yaşayış şəraitini gözəlləşdirməlisən. Fəxrəddini və Əlaəddini qoşunla bərabər Həmədanda qoyub gedirəm. Onlar bu məmləkətin dostudur, onlara inanmamaq mənə inanmamaq kimidir”.

Qızıl Arslan bu vəsiyyətləri yazılı olaraq Toğrula verəndən sonra Xaqani və Nizami ilə bərabər Təbrizə tərəf yola düşdü. Lakin Qızıl Arslanın Bağdaddan qayıdan qalib ordusu musiqi və şadlıqla qarşılanmırdı, çünki Qızıl Arslan Həmədandan çıxdığı gün məhərrəm ayı daxil olmuşdu; buna görə də Həmədandan Təbrizə qədər olan on günlük yolu təziyə səsləri və matəm sədaları içərisində keçib gedirdilər! Qızıl Arslan Qəzvin xalqının “Va Hüseyn!” qışqırığını görüncə, yavaşdan Nizamiyə müraciət edib dedi:

– Azərbaycan xalqının “Hüseyn təziyəsi” yerinə Babəkin öldürüldüyünü matəm elan etdiklərini görsəydim, o zaman özümün həqiqi azərbaycanlı olduğumla fəxr edərdim.

Bağdad üzərinə olan son səfərim göstərdi ki, azərbaycanlılar Midiya dövründəki qəhrəmanlığını itirməmişdir. Onlar bunu Müseyibdə

və Bağdad qapılarında gedən qanlı müharibələrdə isbat etdilər. Azərbaycanlılar Midiya dövründə olduğu kimi, bir daha asorilər və gəldənilər vətəninə qılınc parlatdılar. Sizi əmin edirəm ki, mən bu xalqın köməyi ilə Azərbaycanın Midiya dövründəki hüduqlarını alınmaz bir qala şəkllinə qoya bilərəm. Lakin məmləkətin düşmənləri irsi qəhrəmanlığı çürütmək və bu qəhrəmanlığı daşıyan xalqı özünün köləsi qayırmaq üçün Azərbaycana sirayətedici bir xəstəlik salıbdır ki, o da mövhumat, mövhumat, yenə də mövhumatdan ibarətdir. Bu mövhumatın ən böyüyü həmin “Hüseyn təziyəsidir”. Azərbaycan ziyalıları bununla mübarizə aparmalıdır.

Qızıl Arslan Həmədandan Təbrizə qədər Nizamidən özünün başladığı islahat haqqında bir çox məsləhətlər aldı.

Nizaminin ona verdiyi əsas məsləhət bundan ibarət idi:

“Hökmdarın tələsməsi lazım deyil. Böyük işlər hazırlıq və təciliyyət tələb edir. Mövhumat və bəduət hansı yollarla gəlmişdirsə, həmin yollarla da onu məhv etmək lazımdır. Həç bir kəsə “dinini at” demək olmaz. İnsanları bəduət və dinin məşğuliyyətindən ayırmaq üçün onlara başqa məşğuliyyət vermək lazımdır. O məşğuliyyət mədəni məşğuliyyətlərdən ibarətdir. İndiyə qədər ərəblər və iranlılar bu yolun qarşısını almışlar, lakin indi bizim üçün həç bir maneə yoxdur. Xüsusiən əlahəzrətin xəlifə ilə bağladığı son müqavilə mövhumat ilə mübarizə üçün böyük imkanlar yaradır.

Azərbaycanlıların qəhrəmanlığına inanıram. Lakin bu qəhrəmanlığı elm və mərifətlə təclandırmaq lazımdır”.

Qızıl Arslan Nizaminin cavabında:

– Fikirləriniz doğru fikirlərdir, – dedi.

* * *

Təbriz xalqı Bağdad səfərindən zəfərlə qayıdan hökmdarı Vasminc şəhərinə qədər istiqbal etmişdi. Alınan əmr üzərinə Əbubəkr ibn Məhəmməd böyük şairlər üçün “Qızıl su”¹ məhəlləsində təntənəli bir bina hazır etdirmişdi.

Təbriz ədib və şairləri Nizami və Xaqaninin Təbrizə gəlməsini böyük milli bir bayram kimi qarşıladı.

¹ “Qızıl su” məhəlləsi – İran istilasından sonra farscaya çevrilib “Sürxab” adlandırılmışdır.

Şimali Azərbaycan ordusunun son dəstələri Gəncəyə qayıtmaq istədiyi zaman, Xaqani ilə Nizami Qızıl Arslana müraciətlə Aran tərəfinə qayıtmaq üçün icazə istədilər. Qızıl Arslan bu təklifdən razı qal-mayaraq dedi:

– Mən çox təəssüf edirəm ki, pərəstiş etdiyim iki böyük zat məndən ayrılmaq istəyir. Təbrizdə qalıb, məmləkətin idarəsi işlərində mənə kömək edin, sizin məsləhətləriniz mənim üçün olduqca qiymətlidir. Mənim ədiblərə, şairlərə və alimlərə qoyduğum qiymət sizə gizlin deyildir. Görürsünüz ki, “Qızıl su”¹ məhəlləsini şairlər, ədiblər, alimlər və filosoflar məhəlləsinə döndərmişəm. Sizin üçün hər nə lazım isə hazır etdirərəm, ailənizi Təbrizə gətirmək üçün rahat-lərini təmin edərdəm. Xüsusən Xaqani cənablarının Şirvan şahlığına qayıtması da yaxşı deyil, ona görə də Təbrizdə qalmasını məsləhət görürəm.

Xaqani Təbrizdə qalmağa razılıq verdi, lakin Nizami:

– Hökmdar həzrətləri özü bilir ki, mən Gəncəni sevirəm, – dedi.
– Mən gəncliyimi orada keçirmişəm. Orada da qocalmaq istəyirəm. Mən o torpağın məhsuluyam, buna görə də aramlılarla birlikdə yaşa-maq istəyirəm. Orada yalnız mənim ailəm deyil, minlərcə dostlarım və şerimin maraqlıları vardır. Onlardan ayrılmaq, hər şeydən ayrıl-maqdır. Mən o həyatı və oradakı kasıb evimi sevirəm. Orada yaradıl-mışam, orada da yaradıram. Mən vətənimdəki ölürlərdən və dirilərdən də ayrılmaq istəmirəm, mən Məhsəti xanımla bir qəbrə yatmağı istəyirəm. Hökmdar məni buraxsın, gedib Gəncədə öz padşahlığımı sürüm.

Qızıl Arslan yerindən qalxıb Nizaminin əlindən və alnından öpərək:

– Sən diriliyində də, öləndən sonra da padşahsan, padşahları bir ölkə taclandırırısa, sən bütün ölkələri öz əsərlərinlə taclandırırısan, – dedi və öz taxtını göstərib:

– Minlərlə belə taxtlar, böyük şairin bir misrasına bərabər ola bil-məz. Gedin, razılıq verirəm, lakin qəlbən dərin bir kədər hiss edirəm, – dedi və Şəmsəddini çağırıb əmr verdi:

– Böyük Nizamini Arana yola salmaq və şairin rahatını təmin etmək üçün hər nə lazım isə hazır etdirin, şimala qayıdan ordu hissə-ləri ilə şair də yola düşməlidir.

Üç gündən sonra başının üzərində zəfər bayraqları əsən bir taxt-rəvan gedirdi. Təbriz yazıcıları, Təbriz şairləri Xaqani ilə birlikdə Nizamini yola salmaq üçün Acı çaya qədər piyada gəlib orada vidalaş-dılar. Xaqani Nizaminin qolundan tutub taxt-rəvana qaldırdı, öpüşdü-lər, ağladılar. Ordu körpünün şimalından şərqi doğru dönüb Qaradağ yoluna aşınca qədər Xaqani durub Nizaminin dalınca baxırdı, sanki onu qəlbindən səsləyib deyirdi:

– Əcəba, mən səni bir daha görməyəcəyəmmi?!

İNAD

Əlaəddin və Fəxrəddindən Qızıl Arslana gələn bir məktubda Toğ-rulun Qızıl Arslanın verdiyi göstərişlərin əleyhinə hərəkət etdiyi yazı-lırdı:

“Əlahəzrətin əmrinə görə Hüsəməddin Həmədana gəlib təcili su-rətdə Rey şəhərinə göndərildi. Zəhir Bəlxı və Kəmaləddin bir həftə-dən bəridir ki, Həmədana gəlib Səlcuq sarayında yerləşiblər. Əlaəddin Sultan Təkişin nümayəndələri əlahəzrət tərəfindən iki dəfə qəbul edilmişdir. Həmədan qazısı və xətibin Bağdaddan Həmədana gəlməsi gözlənilir. Sürgün edilmiş adamların bir çoxu əlahəzrət tərəfindən verilən icazə ilə Həmədana köçürülür. Şəhərdə nadinc adamların sayı çoxalır.

Həşəmətmaab həzrətlərinə xəbər verilməsi lazım gələn məsələ-lərdən birisi də əlahəzrətin Azərbaycan qoşunlarına məsarif vermə-məsindən ibarətdir. Bu barədə Həşəmətmaabın əmrini gözləyirik.

Əlahəzrətin əmrinə görə təzə qoşun dəstələri düzəlir. Qoşunun rəhbərləri keçmişdə Həşəmətmaab tərəfindən tərk-silah edilmiş rəis-lərdir.

Aralıqda gəzən şaiyələrə görə Həmədanda olan Azərbaycan qoş-unlarını məmləkətin başqa tərəflərinə göndərmək istəyirlər. Alınan xəbərlərə görə Qetibə xatunun Həmədana gətirilməsi münasibətilə Atabəy sarayını təmir etdirirlər. Bu gün Həşəmətmaabın Rey məmlə-kətinə göndərdiyi dəstələrinin birinci hissəsi Həmədana qayıtdı. Qo-

¹ Qızıl Arslanın və ondan sonra Əbubəkrin hökmdarlığı zamanında Şərqi bütün alimləri, şair və ədibləri Təbrizə yığmışdı. Hazırda Təbrizin “Qızıl su” adlı məhəlləsinin qəbiristanında yüzlərcə şair və alimin məqbərəsi vardır.

şunun nə səbəbə geri qaytarılması məlum deyil. Hələlik əlahəzrət bu qoşunun nə vəzifə ifa edəcəyi haqqında bir əmr sadir etməmişdir. Bu barədə Həşəmətmaabın əmrinə müntəzirik.

İki gün əvvəl Həmədana Bağdaddan on nəfərdən ibarət bir heyət gəlmişdi. Onlar burada bir gün qalandan sonra Azərbaycan tərəflərinə yola düşdülər. Hər halda əlahəzrətin məmləkəti idarə etmək bərsindəki hərəkəti şübhəlidir. Paytaxtda kimliyi məlum olmayan adamlar həddindən artıqdır.

Əlahəzrətin sarayına qarovul təyin edilmiş azərbaycanlılar təzədən mənim sərəncamıma göndərilib, yerlərinə İraq qoşunları təyin edildi. İşdən qovulmuş vəzirlər təzədən əlahəzrət tərəfindən işə götürülmüşdür.

Əlahəzrətə verilən məruzə məktublarının heç birinə cavab almıyıq, şəhərin mühafizəsi və qələbəyilik vəzifəsi mənim ixtiyarında olduğuna baxmayaraq Həşəmətmaab tərəfindən dara çəkilmiş şəhər mühafizəsi rəisinin qardaşı bu işə təyin olunmuşdur. Buna görə də təklifiniz müəyyən edilməlidir”.

Qızıl Arslan Fəxrəddin və Ələəddinin məktubunu alan kimi Toğrulun və Qətibənin inadlarında davam etdiklərini təyin etdi və Qətibə xatuna belə bir məktub yazdı:

“Möhtərəm mələkə!

Cənab haqqın inayət və mərhəmət sayəsində salamat yaşadığınızı eşidib həddindən artıq şadlandım. Bağdad səfərimiz haqqında sizə təfəsilən yazmışdım. O barədə bir daha yazmaq istəmirəm. Lakin bu günlər paytaxtdan gələn xəbərlər məni olduqca rahatsız edir. Əlahəzrət yenə də məmləkətin dostu olmayan bir çox şəxsiyyətləri iş başına gətirməklə, Azərbaycan xalqının qanı ilə əldə etdiyimiz qələbəni uduzmağa çalışır. O, Həmədanda olan Azərbaycan qoşunlarının vəzifələrini azaldır, xain vəzirləri iş başına gətirir, hətta məmləkətin düşmənləri olan qonşu hökumətlər ilə də əlaqəyə girir.

Təbrizə gələn xəbərlərə görə mələkənin də Həmədanına getmək xəyalı var imiş. “Mələkə həzrətləri bir daha Həmədandan çıxmağa məcbur olmasın” – deyər mənim məsləhət görmürəm. Əlahəzrətin hərəkətləri mənim bir daha Həmədanı işğal etməyimə səbəb olacaqdır.

Rey məmləkətinin idarəsi bərsində ümid etmədiyim xəbərləri eşidirəm. Mən heç vaxt məmləkətin mühüm bir hissəsinin əcnəbi

himayəsinə keçməsinə imkan verməyəcəyəm. Nə qədər Qızıl Arslan sağdır, Atabəy məmləkətinə əcnəbi əli uzadıla bilməz. Mən ölsəm də azərbaycanlılar mənim məqsədimi təqib edəcəkdir. Mən qardaşım oğlu Qütlüğün igidliyinə inanıram. Hərgah ona təsir yetirəcək xain əllər varsa, onu müdafiə edən qılınclar da yox deyil. Mən əlahəzrətin Rey məmləkətinin idarəsi haqqındakı fikrini bilmirəm, mələkəyə öz şəxsi fikrimi yazıram. Mən heç vaxt nə mələkənin oğlunun, nə də əlahəzrətin Rey bərsində başqa bir hökumətlə bağladığı müqaviləni tanımayacağam”.

* * *

Hüsaməddin Xarəzmdən Həmədana qayıdan kimi əlahəzrət Toğrul tərəfindən qəbul olundu və Qətibəyə məktub aparmaq üçün Rey şəhərinə yola düşdü.

Qütlüğ İncə köhnə dostunu çox hörmətlə qəbul etdi. Ona ziyafət və xələt verəndən sonra, Qətibə ilə görüşmək üçün Şimran yaylasına yola saldı.

Qətibə tək idi. O çox kədərli idi. O, Rey şəhərinə göndəriləndən sonra büsbütün dəyişmişdi. Əsəbləri pozulmuşdu, işsizlik onu xəstələndirmişdi. Qızılığın bəri macəra və intriqalara adət etmiş bu qadın siyasətə, intriqa və ixtilafa qoşulmadan yaşaya bilmirdi. O, Qızıl Arslan tərəfindən Rey şəhərinə sürgün edildiyinin birinci ayında Səba xanımın cariyələrlə nöqərlər arasında düzəltdiyi döyüşmə və ixtilaf-larla vaxtını keçirirdi. Nəhayət, bu məşğuliyyət də onun üçün uzun çəkmədi, iki cariyə özünü suya atıb boğandan, birisi də özünü zəhərlədikdən və bir nöqərsə Səbanın dediyi üzrə cariyələrlə əlaqədə olması ilə töhmətlənib döydürüldükdən sonra Qətibə daha da əsəbiləşib Səbanı öz yanından qovdu.

Gün batırdı, o, yerindən bir xəstə kimi qalxıb güzgünün qarşısına gəldi. Uzun dəqiqələr güzgünün qarşısında durub bütün varlığını göz-dən keçirdi, lakin o özünün tamamilə dəyişdiyini hiss etmədi, çünki o, hər gün güzgüyə baxdığı zaman:

“Yenə də dünənkiyəm, çöhrəmdə, əndamımda heç bir dəyişiklik yoxdur” – deməyi adət etmişdi. Yenə də həmin sözü dedi.

Doğru deyirdi. O, dünənki idi, lakin “dünənki” sözü təkrar edilə-
edilə 20 ilə varmışdı. Onun Nizami şerini əzbərlədiyi gündən, doğru-

dan da, iyirmi il keçirdi. O, daima güzgüyə baxıb öz gözəlliyini təqdir etdiyi zaman Nizaminin bu şeirini oxuyardı:

“O gözəl, incə sevgilərdən şən,
Bir çiçəkdir doğuldu şəbnəmdən”.

Qətibə güzgünün qarşısında durub bu şeri bir daha oxudu və öz-özünə dedi:

– O daş ürəkli şair bir şeri mənim üçün yazmasa belə, mən daima özümü həmin şerin kəlmələri içərisində görürdüm. Mən heç vaxt qocalmayacaqdım. Çünki mən sevə bilərdim, həm də ki, gözəlliyim solmaz bir gözəllik idi. Lakin o şair mənim gözəlliyimə qarşı sui-qəsd etdi. O bununla kifayətlənmədi, mənim bədbəxtliyimdə də iştirak etdi, mənim düşmənlərim ilə dostluğa başladı. Atamın qatilləri də onun dostlarının cərgəsində idi. Lakin mənim gözəlliyim hələ təslim olmamışdır. Gözəlliyim ona qarşı bir çoxlarının düşmən hissələrini coşdura bilər. Birisinə öz mərtəbəm üçün ərə getdim, o birisinə də oğlumun gələcəyi üçün ərə getməliyəm. Kim bilir, bəlkə başqasına da gedəcəyəm. Lakin bunların heç birisi ər deyil, mən də onlara qadın deyiləm. Bu dünyada aldadanlar və aldananlar hədsizdir. Mən də onların birisiyəm. Axırda kimlər qalib gələcəkdir?! Yalançı sevgiliyə əsir olanlar məğlub, başqalarını öz sevgilərinə inandıranlar isə qalib gələcəkdir.

Qətibə bunları dedikdən sonra bir daha güzgüyə baxdı və yavaşdan dedi:

– Bilmirəm, mən bu yaşında və solmağa başlayan gözəlliyimlə bir qəlbə girməyi bacara biləcəyəmmi? O mənə inanıb öz məğrur başını dizimin üstünə qoyacaqdımı? Mən o zaman onu məhv edir və onun dostluğu ilə fəxr edən və ona öyüd verən şairi də onun dalınca yoxluğa tərəf göndərirdim.

Qapı açıldı, cariyə gəlib:

– Bir nəfər müsafir mələkə həzrətlərini görmək istəyir, – dedi.

Qətibə güzgüdən aralanıb:

– Buyursun! – dedi və öz-özünə danışdı: “Ah, ey mənim mənfur bəxtim, sən bir dəfə də mən düşündüyüm kimi düşünsəydin! Sənə aylarca yalvarıram, lakin yenə də mənim əməl və arzularımın əleyhinə gedirsən. Əcəba bədbəxt bir qadını güldürmək və kədərli bir qəlbi sevindirmək sənə üçün ağırdımı? Çətindirmi? Sən mənə nə Hüsə-

məddindən bir xəbər, nə də Toğruldan bir məktub qazandıra bil-mədinmi? Sən məni tamamilə məhv etməkmi istəyirsən?”.

Bu sözdə Hüsəməddin içəri girib salam verdi və mələkənin ayaqlarından öpmək üçün diz çökdü. Qətibə isə onun qolundan tutub qaldırdı və dedi:

– Qalx, mənim ruhum, qalx! Qalx dostum, qalx! Səni bura gətirən mənim iqbaldır. Bəxtim mənə gələcəyin qalibiyyət xəbərini verdi.

Qətibə bu sözlərdən sonra özünü Hüsəməddinin qucağına atdı, dodaqlarını onun dodaqlarına dayadıqdan sonra yenə də həmişə olduğu kimi:

– Dalısı sonra, dediklərim həyata keçdikdən sonra, – dedi və Hüsəməddinin əlindən yapışb öz yanındakı səndəlin üzərində oturdu, sual verdi:

– Mənim ruhum, səni həbsxanadan kim qurtardı?

– Məni mələkənin əmri və Səba xanımın köməyi qurtardı.

– Həmədandan danış görüm nə vardır? Onlar öz mələkəsini unuttumu?

– Xeyr, mələkə həzrətləri. Sizin dostlarınızın hamısı Həmədana gəlir. Onlar öz möhtəşəm mələkəsinin yolunu gözləyirlər.

– Doğrudan da yolumu gözləyirləmi?

– Bəli, yolumuzu gözləyirlər. Atabey qəsrinin təmirinə başlanıbdır.

Qətibə bu sözdə dodaqlarını bir daha Hüsəməddinə uzadaraq soruşdu:

– Sən bunu doğrumu deyirsən?

– Atanızın ruhuna and içirəm! Əlahəzrətin məktubunu gətirmişəm.

Hüsəməddin bunu deyərək, Toğrulun məktubunu Qətibəyə verdi. Lakin Qətibə sevindiyindən oxuya bilmirdi, hərflər onun gözündən qaçırdı, ürəyinin çırpıntısı göz bəbəklərinin hərəkətinə səbəb olurdu. Nəhayət, əlləri titrəyə-titrəyə məktubu Hüsəməddinə uzadaraq:

– Al oxu, mənim ruhum, al oxu, – dedikdə Hüsəməddin məktubu alıb oxumağa başladı:

“Möhtərəm mələkə!

Zamanın hadisələri bir-birini təqib edir. Həyatımızın qiymətli günləri ruzigarın dəyirmanında dartılan dən kimi toz olub gedir. Qardaşımın əqlə və siyasətə uyğun olmayan hərəkətləri yalnız düşmənlərin deyil, dostlarımızın da həyatına fəna təsir edir. O, təzə dünya

yaratmaq istədiyi islahat ilə köhnə dünyanı da dağıtdı. Dünya qurmaq işində bacarığı olan adamları sürgünə, həbsxanaya alır və dar ağacına qaldırır.

Mələkənin Həmədandan getməsi mənim üçün çox ağır idi, lakin mənə təskin edəcək bir cəhət var idi; o da mələkənin Həmədanda əsən küləkli günləri görməməsi idi. Lakin o günlər daha yoxdur. Yenə də mən işi öz sahiblərinin əlinə tapşırmağa başlamışam. Zəhir Bəlxı və Kəmaləddin cənabları da paytaxtdadır. Azərbaycandan Həmədana gətirilən nadinc qoşunların yavaş-yavaş qulaqları burulur. İraqlılardan ibarət çox qüvvətli qoşun dəstələri düzəltmişik. Hər iş öz yerindədir. Olmayan bir iş varsa, o da mələkə həzrətlərinin Həmədanda olmamasıdır. Buna görə də Hüsəməddini Xarəzmdən çağırıb mələkəni paytaxta gətirmək üçün Reyə göndərdim. Bu barədə ixtiyar mələkənin özündədir. Atabəy qəsri təmirdən qurtarıb mələkənin təşrif gətirməsini gözləyir”.

Qətibə məktubu alıb gözlərinə sürtdü və həyəcanla qalxıb otağın o tərəf-bu tərəfini dolaşdı, Hüsəməddin isə oturub öz hərəkətinin aqibətini düşünürdü. O, mələkənin paytaxta getməsindən razı qalırdısa da, onun Toğrul ilə barışmasından heç də razı deyildi. Çünki mələkənin paytaxtı və mələkəliyi ələ almaq istədiyini bilirdi, bu isə ancaq mələkənin Toğrula ərə getməsi ilə mümkün idi.

Hüsəməddin bunları düşündüyü dəqiqələrdə Qətibə də evi dolaşdığı halda fikirləşirdi: “Əvvəlcə mənə Toğrul lazımdır. Onu istədiyim zaman aradan qaldıra bilərəm. O həm qorxaqdır, həm də tez aldanır, Hüsəməddin isə qorxmaz bir adam olsa belə axmaqdır, sevgisi başının bəlasıdır. O, hələ indi də mənə baxdığı zaman Gəncədəki Qətibəni düşünür. Halbuki mənim iyirmi yaşında oğlum bir məmləkətin hökmdarıdır. Hüsəməddinə gələndə adi bir qoşun sərdarıdır. Lakin hazırda o mənim əlimdə oyuncaqdır. O elə xəyal edir ki, bir məmləkətin mələkəsi və bir hökmdarın əzəmətli anası ona ərə gedəcək və onunla soyunub bir yorğan-döşəyə girecekdir”.

Qətibə bunları düşünürkən, özü də hiss etmədən qəhqəhə ilə güldü. Bu gülüş Hüsəməddinin sükutunu pozdu, çünki Hüsəməddin də eyni dəqiqələrdə düşünür və öz-özünə deyirdi:

“İndi mən nəyəm?! Əlimdə qoşun yox, vəzifə yox, bir məmləkətin hakimi deyiləm. Qətibə mənim hansı bir mərtəbəyə aldanıb mənə ərə gəlməyə razı olacaqdır? Hazırda onun qapısında yüzlərlə mənim kimi

nökərləri və onun oğlunun əli altında minlərlə səcdə edən Hüsəməddinləri vardır: Hazırda başqalarına səadət qazandırmaq üçün alət vəzifəsi bitirməkdəyəm. Qətibə qəlbində mənim üstümə gülür”.

Qətibə də eyni ilə bunları düşünərək bir daha qəhqəhə ilə güldü və yenə də Həmədana nə zaman və nə qayda ilə hərəkət etməsi üzərində düşünməyə başladı.

Hüsəməddini uzun illərin təhqirləri yaxaladı, o ayaq üstündə durduğu zaman böyük güzgüdə öz boy-buxununa baxdı, utandığından tərledı, bir neçə dəqiqə dərin düşüncəyə qər q oldu və özünə nifrət edərək dedi:

“Bax mən nə idim... Hazırda nə olmuşam?! Mənim sevgim, axmaqcasına sevgim mənə hara gətirib çıxardı... Hazırda Qətibə kimdir? Mən, ərini öldürən bir qadını nə üçün sevəydim? Mən Atabəy Məhəmməd kimi bir hökmdara sədaqət göstərməyən bir qadındən nə gözləyirəm?! Gözləyəcəyim bir şey varsa, o da təzə cinayətlər, başqaları əleyhinə düzələn sui-qəsdlər, yenə də məmləkətə qarşı xəyanətlər yaratmaq...

Mükafatım nədir? Xalqın lənəti, vicdanımın əziyyəti!

Mən bunun üçün Toğrulu, Qızıl Arslanı da məhv etməliyəm... nə üçün? Adi bir qadın, sədaqətsiz bir qadın üçün. O dodaqlar, məndən başqasının dodaqlarına icazə verən dodaqlar üçün... “Dalışı sonra”... bu nə deməkdir? Aldatmaq, cinayətləri dərinləşdirmək, daha ağır alçaqlığa yol vermək!

Hüsəməddin bunları düşünərək titrədi və qəlbində dedi:

“Yox. Mən daha bundan artıq alçalmayacağam, mən çox da bacarıqsız adam deyiləm, onun mənim əlimin altında sirləri vardır, mən istədiyim zaman onu məhv etdirə bilərəm”.

Hüsəməddin bunları düşündüyü zaman yenə də Qətibəyə tamaşa edirdi. Gənclik onun nəzərində cilvələnir, onu yenə də Qətibənin ayaqlarına tərəf sürükləyir və həqarətin çuxurlarına doğru cəzb edirdi. Buna görə də Hüsəməddin bütün qüsurları sevgidə görür və ona lənət edərək deyirdi:

“Sənə lənət olsun. Sən qəhrəmanları zəncirləyib bir vicdansızın, bir aldadıcının dizi altına verirsən. Cinayətləri doğan, insanları haqsızlığın dar ağaclarında boğan də sən sən. Dinə, peyğəmbərə, Allaha bəyməyənələr belə ancaq sənın önündə diz çökürlər.

İnsanların rahat həyatına zəhərlər aşılayan, intiqamlar, intiharlar yaradan sən sən.

İnsanların üreyinin qanından doğulursan, buna görə də qan tökdürməyi, insan öldürməyi, birini o birisinin üzərinə güldürməyi sevir-sən. Dünyada sən sevdin bir şey varsa, o da insanların şərəfsizliyi, alçalması, yalvarması və şüurlarının korluğudur.

Sən ən böyük alimlərin başını ən adi bir qadının ayağı altında tapdayırsan. Sənə şeytan ruhu adı verənlər yalan demirlər ki...

Sən böyük bir məmləkəti idarə edən hökmdarların idarəsini adi bir qadının iradəsinə bağlayır və sən bir xalqın müqəddəratını bir qadının saxta gülüşlərinə satırsan. Sən quru və murdar şəhvətdən başqa heç bir şey deyilsən. Bir-birinə zidd olan insanları barışdırən da sənsən, dö-yüşdürüb ayıran da sənsən.

Sənsən beş dəqiqəlik nəşələrin nəticəsində insanları əbədi fəlakətə düşürən, həyatın sonuna qədər inlədən. Sənə qılınc, yalvarmaq, din və vicdan qalib gələ bilmir.

Sən ancaq ölümle, özü də şərəfsiz ölümle insanın yaxasını bura-xırsan..."

Qətibə birdən-birə dönüb Hüsəməddinə baxdı və onda bir dönüş yaradıldığını dərhal hiss etdi. Ona yaxınlaşaraq:

– Mənim ruhum! – dedi. – Yorulduğunu hiss edirəm, mənə uzun-uzadı yolları piyada getmək, yeməmək, içməmək, yumşaq yorğan-döşəkdə deyil, tikanlar və daşlar üstündə yatmaq insanı yora bilməz. Lakin ruhun yorğunluğu düşüncə və ümitsizliyin yorğunluğu olduqca ağır və əziyyətlidir. Mən səndən ayrılıb Rey şəhərinə gəldiyim günden bəri saydığım ağırlıqların yorğunluğu qarşısında əzilməkdəyəm. Mənim üçün ancaq bir ümid qalmışdı. Sən bilirsən ki intiharla ümidin arasındakı məsafə iki dodaq arasındakı məsafədən daha qısadır. Lakin mən ümitsizliyə imkan verməməyə çalışırdım. Ümitsizlik qalib gəlmək istərkən, ancaq səni düşünür, bununla da ümidlərimi möhkəm edirdim. Ancaq o düşüncələr nəticəsindədir ki, bu gün sən məni öz qarşında və öz sərəncamında görürsən. Qətibə bunları deyərək qollarını açıb Hüsəməddinin boynuna saldı və dodaqlarından öpdüyü zaman: – Ancaq bu dodaqlar vasitəsilə sən məhəbbətin mənim qanıma daxil ola bilir. Yalnız bu dolaqların vasitəsilə iki sevgi bir-birinə aşılır. Nəhayət, bununla da qaynayıb bir-birinə qarışır, bununla da nəbzlərin vuruşu və ürəklərin çırpıntısı birləşir və bir can iki bədəndə yer tutduğu zaman, sevgilər gözlənilən nəticələri verməyə başlayır. Mənim ruhum! Get-gedə sənə öyrənir və sevgilərini qanıma

buraxıram. Mən elə zənn edirəm ki, nəbzlərimizin vurğuları da bərabərləşir. – Qətibə bunu deyərək birinci dəfə öz ağ biləklərini Hüsəməddinin əlinə verdi. – Bax, nəbzın vuruşuna, əlini ver mənə, qəlbin çırpıntısını da nəbzlərin vurğusu ilə ölçə bilərsən.

Hüsəməddin Qətibənin ağ və inci biləyindən tutduğu zaman hər bir şeyi unutmuşdu. On dəqiqə əvvəl baş verən dönüşdən bir əsər belə qalmamışdı, indi isə o öz qəlbində düşünür və deyirdi:

“Dünyada məndən xoşbəxt bir insan harada tapılar?.. Böyük bir məmləkətin mələkəsi əlini, dodaqlarını mənim sərəncamıma vermişdir. Sevgi belə şeydir. Doğrudur, sevgi yalnız sevgini axtarır. Sevginin önündə mərtəbənin, dərəcənin, mənəb və rütbənin, tac-taxtın əhəmiyyəti ola bilməz. Əcəba, Qətibə qızlığında yoxsul bir şairi sevmədimi? Şairdən ötrü bütün varlığını fəda etməyə hazır deyildimi? Heç vaxt, mənim əvvəlki fikirlərim doğru deyildir. Onun məni sevməsində heç də təəccüb etməli bir şey yoxdur. Sevginin xasiyyəti belədir. Padşah bir naxırçı qızını da sevir, yəni padşahın qızı keçəl bir gədəyə aşiq ola bilər. Sevginin bu xüsusiyyəti də alçalmaq deyildirmi? Halbuki mən nə keçəl bir gədəyəm, nə də ki, naxırçıyam. Mənim qılınclarımın şəfqəti hələ də aranıların gözlərini qamaşdırmaqdadır. Əcəba, Qətibə mənim qəhrəmanlıqlarımı bilmirmi?!

Qətibə əlini Hüsəməddinin əlindən çəkib dedi:

– Get, rahat ol. Mən də bir az rahat olum, əsas söhbətlər axşam yeməyində!

“MƏLƏKƏ”

Mələkənin taxt-rəvanı Həmədanın Təbriz qapısına yetişdiyi zaman Qətibə taxt-rəvanın ipək pərdəsini qaldıraraq darvaza başına baxdı və ipək parçanın üzərinə yazılmış bu sözləri oxudu:

“Toğrul paytaxtı öz sevgili mələkəsini salamlayır”.

Şəhər çıraqban idi. Toğrul tərəfindən düzəldilmiş İraq qoşun dəstələri mələkənin taxt-rəvanı keçən yolların ətrafında düzülmüşdü. Zəhir Bəlxı və Kəmaləddinin oturduğu taxt-rəvan mələkənin taxt-rəvanının dalınca gəlirdi. Hüsəməddin isə bir dəstə Rey atlıları ilə mələkənin taxt-rəvanını Reydən Həmədana qədər müşayiət edirdi.

Atabəy qəsrinin ətrafına yığılan minlərcə Toğrul tərəfdarları bir ağızdan “Yaşasın mələkə!” deyərək qışqırırdılar.

Mələkə paytaxta daxil olandan bir həftə sonra Sultan Toğrul mələkəni ziyarət etmək üçün Atabəy sarayına gəldi. Toğrul mələkənin sözü haradan başlayacağını bildiyi üçün, eyni mövzudan söhbətə başladı və dedi:

– Mələkənin paytaxtdan uzaqlaşdırılması hamıdan artıq mənə təsir edirdi. Ayrılıqların təsirində yazdığım rübailərdən birisini mələkə üçün oxuyacağam.

Diruz çinan visali canəfruzi
İmruz çinin fəraqü aləm suzi.
Əfsus ki bər dəftəri ömrəm əyyam,
An ruzi çinin nuvisəd inra ruzi.¹

Qətibə bu rübaini eşidəndən sonra Toğrula çox diqqətlə baxaraq, başına hərəkət verməklə dedi:

– Bir məqsədi ifadə etməyən şeir, şeir deyildir. Sevgi hissələrini bədii şəkildə vermək istəyən şairlər də yanılırlar. Çünki sevginin özündə şeirdən daha yüksək bir bədiilik vardır. Buna görə də şairlər “sevgiyə bədiilik verirəm” – deyərək, onu təhrif edirlər. Əlahəzrət məni bağışlasın, onun rübaisinə diqqətlə qulaq asdım. Bəzən həqiqi bir mövzu əsasında olmayan şeirlər və onda bədiilik kimi ifadə edilən ünsür yalanlardan, toxumalardan, qeyri-təbiilikdən, başqa təbirlə desək, riyadan və saxtakarlıqdan ibarət qalır; çünki şair mövzu yoxsulluğunu obrazlar və qafiyələr altında gizlətməyə çalışır. Əlahəzrətə ərz etmək istəyirəm ki, bu yol, sənətkarlıq yolu deyildir. Əlahəzrət elə bilməsin ki, onun mənə bəslədiyi sevgilərini mən inkar etmək istədim. Mənim əsas məqsədim, onun rübaisindəki məqsədsizliyi göstərməkdir.

Bizim hazırkı zamanımızda məqsədi şərə, yaxud şəri məqsədə tətbiq etməyi bacarmağın özü də məsələni həll etmir. Çünki bizim məqsəd və vəzifələrimiz o qədər böyükdür ki, onu əlahəzrətin bir rübaisində ifadə etmək heç bir kəsə qənaət verməz. Madam ki, əlahəzrətlə olan sevgimiz bir məmləkətin müqəddəratı ilə əlaqədardır, o zaman qafiyə və nöqtə lazım deyil, əlahəzrət sevgisini sözdə yox, söz və kəlmə yığıntılarından ibarət şeirdə yox, işdə və həqiqətdə göstərməlidir.

¹ Dünən vüsahınla mənə can verdiyin halda, bu gün ayrılıqla dünyaları yandırsan. Təəssüflər olsun ki, əyyam, ömrünün dəftərinə o günləri də, bu günlər kimi qeyd etmişdir (“Rövzətüs-safə”).

Toğrul Qətibənin bu sözlərini eşidəndən sonra, rübailərinin gerisini oxumadı, kağızı büküb cibinə qoydu və gülümsəyərək dedi:

– Zənnimcə, əzəmətli mələkə öz fikrində qismən yanılır, çünki qısa bir şeir uzun bir məqsədin xülasəsidir. Mən dörd misralıq şeirimdə, uzun zamanlar mələkəni düşünərək, keçirdiyim acı ızdırların ifadəsini verə bilmmişəm.

Əcəba, mən bu misralarımda hicran günlərinin dəhşətli şəklini çəke bilməmişəm? Əcəba, mələkə bu şeirdə sevgi və ızdırla dolu olan bir qəlbin həyəcanlarını oxuya bilmirmi?

Qətibə bu sözlərə yenə də etiraz edərək dedi:

– Bizim məsələmizi və hicran kəlmələrinin cürbəcür boyalarda verilməsi, nə də ızdırabın dəhşətli bir qiyafədə təsəvvür edilməsi həll etmir. Məmləkət və sevgi məsələləri düşüncə, sakitlik, soyuqqanlılıq və hissiyyatdan uzaqlaşmağı tələb edir. Şeir isə xörəkdən sonra yeyiləcək bir meyvədən ibarətdir. Məqsəddə saziş və razılaşma olduğu zaman sevgini şeir olmadan da həyata keçirmək mümkündür.

Madam ki, neçə ildən bəri aralıqda sürüklənən ixtilafları həll etmək mümkün olmamışdır, o zaman demək olar ki, əlahəzrətin öz şeirində ifadə etdiyi sevgi sözlərində də səmimilik yoxdur. Çünki sevgi bütün məqsədləri həyata keçirə biləcək yeganə bir vasitədir. Şeir isə saxtılığı örtmək, müvəqqəti bir qənaət yaratmaq, vaxtı uzandırmaq və başı gicəlləndirmək üçün daha əlverişlidir. Mən əlahəzrətdən rica edərdim ki, o, şəri ancaq təbiətin təsvirində, həyatı bədii şəkildə vermək işlərində və təbiətin yaratdığı cansız şeylərə mənə və təşbih taxmaq sahələrində işlətsin. Sevgi məsələlərini şeirə tapşırmaq olmaz. Çünki sevginin tələbatı o qədər böyükdür ki, onu şeir deyil, yalnız işlə və fədakarlıqla ödəmək olar.

Toğrul yenə də mələkəyə verdiyi cavabında:

– Mühüm məsələlər həllindən gözləniləcək müvəffəqiyyət tədricilikdən asılıdır, – dedikdə Qətibə də:

– Lakin, yalnız sevgidə deyil, süründürücülük bütün məsələlərdə müvəffəqiyyəti və həqiqiliyi uduza bilər, – dedi.

Toğrul cavab vermədi, düşünməyə başladı. Qətibə isə sükutu pozaraq dedi:

– Sevgi gəncliyin məhsuludur. Tədrislik və süründürücülük isə qocalığa yaxınlaşmaq deməkdir. Lakin sevgi bunun əleyhinədir, çünki o, qocalığa tələsən bir qəlbə yaşamaq istəməz. O, istiqamətini dəyişir, şəklini başqa bir güzgüdə görmək istər, başqasının iqbalına bağ-

lanmaq istər. Buna görə də əlahəzrət şəri və tədriciliyi bir tərəfə qoymalı və süründürücülük oyunlarından əl çəkməlidir.

Mən açığı deyirəm. Mən hadisələrin dəyirmanında dartılmış bir qadınam, mənim üçün həyatın anlaşıla bilməyəcək heç bir cəhəti yoxdur. Buna görə də mən əlahəzrətə qazandırmaq istədiyim bu şərəfi bir başqasına qazandırmaq məcburiyyətində də qala bilərəm.

Əlahəzrət öz taxt-tacının bu şərəfinə minnətdar olduğunu bir dəfə unutmamalıdır. Mən heç bir zaman öz məqsədimə nail olmadan əlahəzrətin Əlaəddin Təkişlə olan sazişini təsdiq etməyəcək və onun həyata keçməsinə imkan verməyəcəyəm. Mənim oğlumun iqbali Əlaəddin Təkişlə düzəlmiş sazişdən yox, əlahəzrətlə düzəltmək istədiyimiz əlaqədən asılıdır.

Mən oğlumun gələcəyini təmin etmək üçün sizinlə düzəltmək istədiyim əlaqəni Qızıl Arslanla düzəldə bilərəm. Əlahəzrət mənim özünə nisbət sevgi hisslərimə çox da arxalanmamalıdır, çünki sevginin özü müstəqil bir məqsəd deyil, ona istiqamət və möhkəmlik verə biləcək başqa-başqa səbəblər də vardır. Bu səbəblərin içərisində həyat şəraiti, istiqbalın təmini məsələləri, mərtəbə və inanmaq kimi əsas işlər də vardır. Əlahəzrət hazırda sevginin əsas və həqiqi bir mücəssəməsi olduğunu mənə inandırma bilsə, o yenə də tam deyildir. Çünki bizim söhbətimizin əsasını bir qadınla bir kişinin sevgisi deyil, bir məmləkətin və bir taxt-tacın məsələsi təşkil edir.

Sultan Toğrul Qətibəyə qənaətvərici bir cavab tapmaq uğrunda düşünür və çırpınırdı. Çünki Sultan Toğrul Qətibənin təkliflərinin heç birisini qəbul edə bilməyəcəkdi. O, öz oğlu Məlikşahı tac-taxtdan məhrum etməklə vəliəhdliyi Qətibənin oğlu Qütlügə vermək istəmirdi. O, öz qadınını mülkəlikdən xaric edib Qətibəni mülkə elan etməyi də bacarmırdı. Qətibə isə ancaq bunların üzərində mübarizə aparırdı. Buna görə də Toğrul Qətibəni ələ almaq üçün başqa vasitələr axtarırdı, rübailər oxuyur və sevgi hisslərini elan edirdi. O yalvarır və deyirdi:

– Gözəl, vəfalı mülkə! Mən sənin oğlunu vəliəhd elan edə bilərəm, buras xalqın arasında heç bir şübhəyə səbəb ola bilməz. Çünki sənin oğlun Qütlüg, rəhmətlik qardaşımın vəliəhdi idi.

Qətibə Toğrulun “rəhmətlik qardaşımın” sözünə güldü və:

– Qardaşını Allahın rəhmətinə göndərdiyin üçün də onun oğlunu vəliəhd, qadınını isə mülkə elan etməlisən, – dedikdə Toğrul da cavabında:

– Bütün çətinliklər də həmin mülkəliyin üzərindədir, – dedi.

Qətibə buna acıqlı bir sual verdi:

– Burada nə kimi bir çətinlik vardır?

– Mən bu gün mülkəyə evlənərsəm, sabah düşmənlərim hər yerdə: “Qadınını almaq üçün qardaşını öldürdü” – deyər düşüncələr, məni bütün Şərqi ölkələrində abırdan salacaqlar. O zaman Qızıl Arslan bizə nə deyər? Bizim evlənməyimizlə onun əlinə bəhanə düşməzmi?

Qətibə kinayə ilə dedi:

– Oğul öldürmək, qardaşın və atanın gözlərinə mil çəkdirmək, guya ki, hökmdarların arasında çox nadir baş verən işlərdən imiş! Sən mənə yaxşı bax, özün də yaxşı düşün, hazırda mənə baxmaqda olan şübhəli gözlərin mənə minnətdar deyildirmi? Mən olmasaydım, o gözlərə mil çəkilməyəcəkdimi? Sizin hökmdarlıq tarixiniz qanlı ləkələrdən ibarət deyilmi? Xalq çox söz deyər bilər, lakin əlahəzrət də öz mülkəsinin məsləhətini nəzərə almalıdır. Bu hökuməti əlahəzrətə mən vermişəm. Buna görə də mən deyən olmalıdır, mən taxta qoyduğum zəti taxtından düşürə də bilərəm. Əlahəzrət sabahdan etibarən öz ailəsini “Savə” şəhərindəki malikanəsinə köçürməlidir. Ailə köçəndən sonra, təzə ailə və təzə xanədan varisliyi məsələsini rəsmiyyətə salmalıdır.

Toğrul Qətibənin sözünü yarıda kəsib dedi:

– Mülkənin hazırkı taxt-tacda mühüm rol oynadığını inkar etmərəm. Lakin mülkə mənim müstəqil iş aparmağım üçün də imkan yaratmalıdır. Əcəba, mən öz vəzifəmi anlamırammı? Mülkənin özü, Qızıl Arslanın və Azərbaycan xalqının mənə qarşı aldığı düşmən vəziyyətdən xəbərdar deyildirmi?

Mülkənin özü görür ki, bugünkü vəziyyətlə bəzi arzuları həyata keçirmək düşüncəsizlikdir. Bu təşəbbüsü həyata keçirmək düşmənin müdaxiləsini bir daha gücləndirə bilər.

Hərgah azərbaycanlıların və Qızıl Arslanın təzyiqindən qurtarmaq üçün bu gün çarə tapa bilsəmsə, biz sabah bu məsələni həyata keçirə bilərik. Məncə ailəni də buradan Savə şəhərinə köçürmək lazım deyil, bədbəxt ailəmin bu məsələyə mane ola biləcək qədər qüdrəti yoxdur. Bu məsələnin mühakiməsini mülkənin öz vicdanına tapşırıram. Qızıl Arslan bizim bu izdivacımıza soyuqqanlıqla baxa bilməzi?

Qətibə yenə də Toğrulun dediklərinə etiraz etdi:

– Biz Qızıl Arslanı əmri-vəqə qarşısında qoyarıq.

– İnana bilmirəm, – deyə Toğrul fikirli bir halda cavab verdi.
– Onsuz da mənim mövqeyim möhkəm deyildir.

– Qüvvətli bir ordu idarə edə bilməyən bir məmləkəti, düşüncəli və şüurlu bir baş daha yaxşı idarə edə bilər. Hazırda Qızıl Arslanı və Azərbaycan məmləkətini sıxışdırmaq üçün ən əlverişli bir zamandır.

– Mələkənin dediyinə şərikin deyiləm. Atabəy məmləkətləri bu gün olduğu kimi, heç bir zaman əminlik və asayiş içərisində olmamış. Nə daxildə üsyan var, nə də xaricdən hücum. Çünki qonşu hökumətlərin hamısı ilə dostluq müqaviləsi bağlanmışdır. Vəziyyət hər tərəfdə Qızıl Arslanın lehəsidir.

Qətibə güldü:

– Sülh və dostluq müqavilələri qəti müharibələr üçün vaxt qazanmaq məqsədini daşıyır. Sülh müqaviləsinə qol çəkən dövlət mənim birinci işarəmdə Qızıl Arslanın sərhədini keçəcəkdir. Mən bu günün özündə sərhədi açıb Xarəzm ordusunu məmləkətin daxilinə gətirə bilərəm. Mən istəsəm, iki həftədən sonra Bağdad ordusu yenə də Həmədan qapılarını döyə bilər. Mən istəsəm, şirvanlıları və Gürcüstanı Aran üstünə qaldıra bilərəm. Mən istədiyim zaman, Qızıl Arslan bütün Şimali Azərbaycanı, Rey, İraq və İranı itirə bilər.

Bəhram şah Fars hüdudunu keçmək üçün əlverişli bir zaman axtarır. Əlahəzrət heç də düşünməsin. Mənim oğlumun başında olan ordu beş günün içərisində də Reydən hücum edib Qəzvin şəhərini işğal edə və Təbrizlə Həmədanın əlaqəsini kəsər. Bundan da əlverişli bir zaman ola bilərmi?

– Şübhəsiz, lakin mələkənin bu dediklərini həyata keçirmək lazımdır.

– Onların hamısı mənim öhdəmə. Hüsəməddinə Reydə ordu düzəltməyi tapşırıbmışam. O, buradan qayıdan kimi işə başlayacaqdır. Şirvanla, Bağdadla danışıq aparılmaqdadır. İndi qəlbiniz sakit oldumu?

Toğrul uzun-uzadı söhbətlərdən sonra yenə də qəti bir söz deyə bilmədi. Lakin mələkəni acıqlandırmamaq üçün:

– Mən bunların hamısından qəlbən razı qalırım – deyə saxta bir qətilik göstərdi. – Bu fikirlərin hamısı həyata keçəndən sonra, möhtərəm mələkə izdivaca riza verərsə, mənim heç də etirazım yoxdur. Mən mələkəyə qəti söz verirəm.

– Bizim izdivacımızın şadlıq bayramı Qızıl Arslanın təziyəsi ilə bir gündə başlanmalıdır.

NƏSİHƏT

Toğrulun xəyanəti və idarəsizliyi yenə də Yaxın Şərqdə böyük bir rahatsızlığın zəminəsini qoyurdu. Hökumət cənub, cənub-qərb və cənub-şərq tərəflərində yaşayan qonşu hökumətlərlə bağlanmış müqavilələri pozmağa və tanımağa başlamışdı.

Hüdudların müdafiə edilməsi tədbirlərindən birisi də Şimali Azərbaycan xalqının ruhunu və onların Toğrulun siyasətinə tərəfdar olub-olmamalarını öyrənməkdən ibarət idi. Bunun üçün də Qızıl Arslan qardaşı oğlu Əbubəkri Şimali Azərbaycan səyahətinə göndərmişdi. Çünki azərbaycanlılar Qızıl Arslan tərəfindən vəliəhdliyə namizəd edilmiş bu gənci həddindən artıq sevirdilər. Birinci olaraq onun vəliəhd təyin edilməsini Azərbaycan xalqı təsdiq etmişdi.

Azərbaycanlılar Toğrulun Qətibə ilə olan əlaqəsini və onların əcnəbi nümayəndələri kimi hökumət sürmələrini bildikləri üçün Qızıl Arslanın ətrafında sıx bir surətdə toplanmışdılar. Xüsusən Fəxrəddinin və Seyid Əlaəddinin Qızıl Arslanla sıx əlaqədar olmaları da azərbaycanlıları Toğrul əleyhinə qaldırmışdı. Bu səbəblərə görə ki, Qətibənin oğlu Qütlüğün vəliəhd təyin edilmək arzuları ümitsizliyə düşür və onların əcnəbi hökumətlərin təsiri altına girməsinə səbəb olurdu.

Hökumətin idarə işlərində böyük rol oynayan Şimali Azərbaycan ziyalıları Toğrulun dostluq məktublarına baxmayaraq yenə də məmləkətin nicatını Toğrulda deyil, Qızıl Arslanda aramağa başlamışdı. Buna görə gənc vəliəhdin Şimali Azərbaycan səyahətinə getmək xəbəri Şimali Azərbaycan şəhərlərində böyük bir şadlıqla qarşılandı.

Azərbaycanda sevinc və şadlığa səbəb olan bu xəbər Həmədanda böyük bir kin və kədərlə qarşılandı. Qətibə azərbaycanlıların qəti səsə malik olduğunu bildirdi, onların təzə vəliəhdi qüvvət və qılınc ilə müdafiə edə biləcəklərinə əmin idi. O, oğlunun vəliəhd olmaq arzularına ancaq satılmaq və məmləkətin bir parçasını satmaqla nail olmağı düşünürdü. Eyni bir parçasını satmaqla nail olmağı düşünürdü. Eyni zamanda Toğrul da Əbubəkrin vəliəhd təyin olunduğunu eşidərkən öz vəliəhdi Məlikşahın gələcəyi haqqında qorxuya düşmüşdü.

Həmədan ilə Bağdad, Həmədan ilə İran, Xarəzm, Rey və Fars əyalətləri arasında şiddətli danışıqlar və alış-verişlər gedirdi. Toğrul oğlunun vəliəhd təyin olunması üçün güzəştə getdiyi kimi, eyni zamanda Qətibə də özünün mələkə və oğlunun vəliəhd təyin olun-

masına müqabil məmləkətin qoşunlarına vədələr verir və sazişlər düzəldirdi.

Qətibənin bir ayağı Bağdadda, o biri ayağı Həmədanda idi. Bağdad xəlifəsi Qızıl Arslanın təyin etdiyi vəliəhdə tanımayacağı barəsində Qətibəyə ciddi söz vermişdi. Qızıl Arslanın bağladığı müqavilələri pozmaq və məmləkətlərdən silinmiş xəlifə nüfuzunu yenidən bərpa etmək üçün Toğrul ilə Qətibənin yaratdığı macəralar olduqca mənfəətli və əlverişli idi. Xəlifə yenə də Atabəylər məmləkətində vətəndaş hərbi yaratmaq fikrini daşıyırdı. Belə bir qarışıq zamanda Qızıl Arslan özünü itirməyərək birinci növbədə Azərbaycanı bu hadisə ətrafında səfərbər etməyi düşünürdü. Çünki vəziyyətin altından çıxmaq üçün silahlı qüvvə iş görəcəkdə. Bu qüvvə isə, yalnız Azərbaycanda mövcud idi. İraq, Ərəb, Rey qoşunlarından müəkkəb düşmən ordularına qarşı ancaq Azərbaycanda mövcud olan ordunu qoymaq mümkün idi.

Gənc vəliəhd Araz çayı kənarından Gəncəyə qədər yazdığı xatirətində qeyd edirdi:

“İnsan, ancaq burada, öz doğma vətəninə yaşadığını hiss edir. Xalq bir dil, bir arzu daşıyan xalqdır. Kəndlilərdən başlayaraq ziyalılarına qədər bir söz deyir: “Azərbaycanın istiqlaliyyət məsələsi həyat məsələmizdir”. Xalq düşüncəli və şüurludur. Düşməninə qarşı kinli, inadlı, dostlarına qarşı olduqca mehriban və səmimidirlər.

Xalqın əksəriyyəti əkinçidir, zəhmət sevən xalqdır. Şimali Azərbaycanda təsirləndiyim əsas cəhətlərdən birisi də xalqın daima hər ehtimala qarşı hazır olmasından ibarətdir. Düzlərdə, tarlalarda əkinçilik işi ilə məşğul olan hər bir kəndlinin atı yəhərli bir halda tarlanın kənarındakı ağaca bağlanıb durmuşdur. Axşamları əkinçilərin tarladan qayıtdığını gördüyüm zaman atlı qoşun dəstələrinin müharibədən qayıtdığını hiss edirdim. Ox, kaman, qılınç və nizələr işlətməkdə sənətkar olan bu xalq, əkin və torpaq işlərində də sənətkardır. Tarlaları, bağ-bağçaları məmləkətin başqa tərəflərinə nisbət olduqca müntəzəm və səfəldir.

Diqqət-nəzərimi cəlb edən cəhətlərdən birisi də məmləkətdə mövcud olan ziyalı adamlardır. Bunların nə kimi bir şəraitdə yaradıldığını təyin etmək üzərində dərinlən düşünmək lazımdır.

Mən, Araz çayından Gəncə şəhərinə girincəyə qədər ehsanımı vermək üçün bir nəfər də olsa dilənçi görmədim. Xalq acgöz xalq

deyil, hamısından bir qürur və bir əzəmət gördüm. Bu xalqın məhəbbətini qazandığımız bizim üçün böyük bir qələbədir”.

Vəliəhd Gəncəyə gəldiyinin ikinci günü Qızıl Arslanın verdiyi məktubu da götürüb böyük şair Nizaminin ziyarətinə getdi. Gənc vəliəhd şairin şeirlər və elmlər xəzinəsindən ibarət palçıqla suvanmış otağına girdiyi zaman bir an fikrə getdi və dərhal şairin:

“Dəfinələr, xərəbələrə yaşamaladı!” – dediyini xatırladı və başını əyib böyük şairin əlindən öpərkən, şair də onun alından öpərək öz yanında əyləşdirdi. Vəliəhd qonaqlamaq üçün evdə olan yeməklər aralığa gətirildi. Vəliəhd şairlə bir süfrəyə oturub nahar yeməyini yedi. O öz xatirətində bu süfrəni təsvir etdiyi zaman yazırdı:

“Bu süfrənin əsas qiyməti orasında idi ki, vəliəhdin qonaq edilməsi üçün fəvqəladə heç bir şey yox idi. Mən şairin evinə xəbər vermədən getmişdim, çünki ona izafi xərc vermək istəməmişdim. Əsas fikrim ona izafi xərc vermək istəməmişdim. Əsas fikrim onun həyat və məişətilə tanış olmaq idi. Buna görə də həm qəfildən, həm də nahar vaxtı onun ziyarətinə getdim. Bu süfrədən mənə nəsib olun qismət heç bir məmləkətin vəliəhdinə qismət ola bilməmişdir. Böyük şair iki vəliəhdə yedirdi. O mənə oğlu Məhəmmədlə tanış etdiyi zaman dedi: – Dünya belədir, bu səadət ancaq mənə nəsib oldu, böyük bir məmləkətin vəliəhdi, yoxsul bir şairin vəliəhdi ilə bərabər yoxsul və həqiqir bir süfrənin ətrafında oturub nahar yeməyi yeyir.

Çörəyin arpa ilə qarışıq buğda çörəyi olduğunu hiss etdim, lakin olduqca ləzzətli idi. Mən indiyə qədər o ləzzətdə çörək yediyimi xatırlaya bilmirəm.

Toyuq bişirilmişdi. Toyuğu özü parçalayıb bir qılçasını mənim yanıma, bir qılçasını oğlu Məhəmmədin yanına qoydu. Hər şeydən artıq reyhan toxumu tökülmüş sərin şərbətini xoşladım”.

Nahar yeməyi bitəndən sonra Nizami Qızıl Arslan tərəfindən vəliəhd vasitəsilə göndərilən məktubu açıb oxumağa başladı:

“Möhtərəm şair!

Məmləkətin hüdudlarından gələn xəbərləri eşitdiyim zaman hər dəfə sizin mənə Təbrizdə dediyiniz sözləri xatırlayıram: sülh müqavilələrinin gücü qılıncların itilənməsi qurtarana qədərdir.

Hazırda bizim Bağdad xəlifəsi və Xarəzmşahlarla bağladığımız sülh müqavilələrinin müəkkəbi qurumayıbdır. Görünür ki, möhtərəm

şair qeyd etdiyi kimi, onların hər ikisi qılıncılarını itiləyib qurtarıblar. Onlar öz bəxtlərini bir daha sınamaq üçün qılıncılarını qınından çıxarmaq istəyirlər.

Düşmənin bu cəsarəti məni heç də əsəbiləşdirə bilməz. Çünki onlar bu məmləkətin düşmənidir. Onlar müqavilələrə əməl etməməyə haqlıdırlar. Onlar bu müqavilələri bir məcburiyyət təsirində imza etdikləri üçün, fərsət ələ keçdiyi zaman poza da bilərlər. Burası o qədər də təəccüblü deyildir. Mənim əsəbiləşməyimə səbəb olan əsas cəhət Toğrulun hərəkətləridir.

Toğrul öz istiqlaliliyyətini əcnəbi himayəsinin əsasında qurmaq istəyir. O, heç bir vaxt əcnəbi himayəsində qazanılan istiqlalın əsirlikdən ibarət olduğunu anlamır. Onun böyük səhvi burasındadır ki, özünü himayə edən xalqın qüvvəsinə inanmaq istəmir. O, qazanmaq istədiyi istiqlalın əbədi əsirlik olduğunu anlamır. Şairin başına and içirəm, heç vaxt onun çıxardığı ixtilaf məni qorxutmur.

Mən qonşularla bağladığım sülh müqavilənamələrini qoynuma qoysam da, qılıncımı qınına qoymamışam. Lakin müharibələr xalqın iqtisadi vəziyyətinə ölüm zərbəsi vura bilər. Məni qorxudan da budur.

Şairlə birlikdə keçirdiyimiz günlər Azərbaycanda mövcud olan yüksək mədəniyyəti təhkim üçün tədbirlər düşündürdük. Lakin Toğrulun məmləkətimizə qarşı hazırladığı təzə təhlükə xalqın iqtisadi vəziyyətinə və mədəniyyətin genişlənməsi vasitələrinə fəna təsir edə bilər.

Uca mədəniyyət yüksək iqtisaddan asılıdır. Məmləkətin bir neçə yerə bölünmək təhlükəsi vardır. Yenə də xalqı torpağından, tarlasından, kəsbkarından ayırmaq lazım gələcəkdir.

Lakin Toğrul, eləcə də onun həmfikri olan Qətibə başladıkları bu qanlı oyunlardan heç bir şey qazana bilməyəcəklər.

Mən paytaxtı zərərli ünsürlərdən təmizlədiyim zaman, Qətibəni də oğlunun yanına, Rey şəhərinə göndərmişdim. Hüsəməddin bir məmləkət xaini kimi qılıncımın altından qaçıb Xarəzmşahlara sığınmışdı. Toğrul onu Həmədana çağırmış və böyük bir vəkalətlə Qətibəni Həmədana gətirmək üçün Rey şəhərinə göndərmişdir. Hazırda Qətibə Həmədandır. Hüsəməddin Toğrulun tapşırığı ilə Rey tərəflərində Azərbaycana qarşı qüvvətli bir ordu düzəldir. Onların əsas məqsədi, Həmədan ilə Azərbaycan tərəflərini bitişdirən nöqtələri, xüsusi olaraq Qəzvin şəhəri və dairəsini işğal etməkdir.

Toğrul, xəlifənin fikrini bilmək məqsədi ilə Qətibəni iki dəfə xəlifənin yanına göndərmiş. Heç şübhə yoxdur ki, xəlifə bu fikirləri təbrik edəcəkdir. Çünki, Qətibə ilə Toğrulun oynadıqları bu oyunlar xəlifə ilə bizim aramızda bağlanmış Bağdad müqaviləsini alt-üst edəcəkdir.

Bu hadisələr, qalib gəldiyim zaman bizim tərəfimizdən məğlub edilmiş xəlifə nüfuzunu bərpa edə biləcəkdir.

Möhtərəm şair, bizə qarşı düzələn ittifaq olduqca böyükdür. Buna qarşı böyük hazırlıq lazımdır. Vəliəhd bunun üçün də Azərbaycana göndərdim. Sizinlə görüşmək üçün ona xüsusi tapşırıqlar vermişəm. O gəncdir. Lakin şüurlu və fərasətlidir. Onun gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm. Zənn edirəm, o, özünə verilən vəliəhdlik şərəfini mənimsemişdir. O bu mövqeyə olduqca səlahiyyətlidir. Hökumət idarəçiliyi nöqtəyi-nəzərindən ağıllı və dəyərli fikirləri vardır.

Azərbaycan xalqı arasında bu gəncin nüfuzunu müdafiə etmək lazımdır. Çünki nə Toğrulun oğlu Məlikşah, nə də Qətibənin oğlu Qütlüğ vəliəhdlik məqamına layiq deyillər.

Zənn edirəm ki, bu qədər kifayətdir. Bununla mənim məqsədimi təyin edə bilərsiniz. Məmləkəti təhlükədən qurtarmaq lazımdır. Rica edirəm gənc vəliəhddən məhəbbət və məsləhətinizi əsirgəməyin. Xüsusən o, böyük şairin yaradıcılığı ilə həddindən artıq maraqlanır.

Son ricam budur ki, Toğrula qarşı başladığım hazırlığın əsas məzmununu Azərbaycan xalqı arasında intişar etdirəsiniz. Qoy Azərbaycan xalqı elə bilməsin ki, Qızıl Arslan bu mübarizədə Toğrulun taxt-tacını əlindən almağa çalışır. Mən məsuliyyəti öz üzərimdən götürmək üçün, Qətibə Reydə olduğu zaman ona bir məktub da göndərərək nəsihət etdim. Lakin onlar mənim məktubuma cavab vermədilər, çünki onlar başladıkları mübarizədə qələbəni təmin olunmuş hesab edirdilər. Hazırda Toğrulun özünə də bir xəbərdarlıq məktubu göndərirəm. Lakin fayda verməyəcəyinə əminəm”.

Nizami məktubu oxuyub bitirəndən sonra bir az fikrə getdi, vəliəhdin özü də sakit-sakit düşündü. O, Nizaminin məktubdan nə kimi bir təsir aldığı və nə cavab verəcəyi ilə maraqlandı. Nəhayət, Nizami başına hərəkət verib:

– Elədir, vəziyyət qorxuludur, – dedi. – Mən hökmdarla Təbrizdə danışdığım zaman bugünkü vəziyyətlər haqqında demişdim. Məmlə-

kət cürbəcür xalqlar və müxtəlif millətlərdən təşkil edilmişdir. Atabəy məmləkətlərində yaşayan türk olmayan bir çox millətlər vardır ki, onlar dünənə qədər bu məmləkətdə hakim sayılırdılar. Hazırda onların özlərini yerli türklərlə bərabər bir hüquqda görə bilmələri olduqca çətindir. Buna görə də Atabəylər dövləti onlarla çox ehtiyatlı bir surətdə yola getməli idi, onların milli adət və milli ənənələri daxilində olmaq şərti ilə azadlıqlarını təmin etməli idi. Çünki məmləkət daxilində yaşayan narazılar, sərhəd xaricində olan düşmənlərin müttəfiqləridir.

Lakin, buna baxmayaraq, onların ittifaqını pozmaq lazımdır. Bu da üç yol ilə mümkündür. Birinci, xaricdəkiləri döymək, ikincisi, daxiləkilərə azad yaşayış verməklə barışmaq, üçüncüsü isə, inad göstərənləri cəzalandırmaq və məmləkətdən sürgün etməkdən ibarətdir.

Biz azərbaycanlılar birinci məsələdə sizin hökumətinizə kömək verə bilərik. Azərbaycan xalqı heç bir vaxt xaricdən gələn hücumlara arxa çevirməmiş, yəni də çevirməyəcəkdir. Lazım olursa, silahla tanış olmayan adamlarımız da silahla oynaya bilər.

Nizami vəliəhdə bu sözləri dedikdən sonra bu şəri oxudu:

“Çü başəd növbəti şəmşir bazi
Xətibanra dəhəd şəmşir qazi”.¹

– Əlbəttə, yatmaq lazım deyil, madam ki, iş başındasan və öhdənə böyük bir vəzifə götürmüşsən, onu yerinə yetirməlisən. Düşmən pusquda durduğu halda, sərxoşlara məxsus yuxunu atmaq lazımdır. Özünə iş tapşırılmış adamların yatması xəyanətdir. Çünki iş tapşıranlar padşahın yatmadığına inanıb yatmışlar.

Kədərləri və qəmləri ayağın altına alıb yüksəlməli və oradan gələcəyə baxmalısən. Özünü heç bir zaman qüvvətli hesab etmə, çünki sən hələlik düşmənin qüvvətini bilmirsən.

Şərəf və əzəmət sənəin mərtəbədə deyil. Bununla sənəi heç bir kəs tanımaz. Ağlın olmazsa, kim sənəi tanıya bilər?

Bir çox hökmdarlar vardır ki, onlar məmləkətin düşmənləri ilə mübarizə aparırlar, lakin ağlın düşməni ilə dostluq edirlər. Ağlın düş-

məni şərəbdır. Doğrudur, şərəb dünyanın dərini, qəmini aparır, eyni zamanda dünyanın özünü də insanın əlindən ala bilər.

Ağıllı adamlar öz libasını günəşin testində yaxalamalıdır. Dünyada kişi üçün ən həqiqi libas doğruluqdan ibarətdir. İnsanın, tərəzinin gözləri kimi bərabər və düz olması kifayət deyil, qəlbin doğruluğunu tərəziyə qoymaq lazımdır. Məmləkət işinə əngəl törətmək üçün düşüncəni başları vurmaq lazımdır. Köhnəmiş ağacın başını vurmasan, təzə göyərən gənc ağaclara böyümək imkanı verməz.

Çəşmələrin keçdiyi yollar təmizlənməzsə, torpağın bəbəyindən sərin sular doğa bilməz. Buna görə də məmləkətin təzəliyinə mane olan köhnə fikirləri silmək lazımdır.

Qılıncın iti olmalıdır, lakin ehsan verdiyin dirhəmlərin şəfəqi qılıncın şəfəqindən də parlaq olmalıdır.

Hökmdarın vücudu, təbəlin içəriyi kimi eyiblərdən boş olmalıdır. Padşah düşməni aciz saymadığı kimi, arslan ürəkli olub mətbəx pişiyindən qorxmamalıdır. Hökmdar tələq¹ daşı kimi cəhənnəm oduna təslim olmamalıdır.

Hökmdar tənbel və zəif olmamalıdır. Hökmdar mərtəbə və üstünlüyü şəxsən özü üçün yox, xalqı üçün qazanmalıdır.

Dünyanı məzəmmət etməyə haqqımız yoxdur, onu hər kəs öz şəxsi mənfəəti üçün istifadə etdi. Dünya heç bir kəsə yamanlıq etməz. Lakin bizim özümüz onu əyri yollara tərəf dartıb aparırıq.

Firuzə rəngli günbədin altı nə qədər geniş olursa olsun, geniş fikirləri inkişaf etdirmək üçün orası yenə də darısqaldır.

Hökmdar o qədər həssas və ayıq olmalıdır ki, insanların vəfalı olub-olmamasını palçıqının qoxusundan anlamalıdır.

Padşah mərifəti adamlardan, adamları isə dünyadan ayırmağa imkan verməməlidir.

Nizami danışdıqca vəliəhdin katibi də yazırdı. Nəsihətlər bitəndən sonra, gənc vəliəhd şairin əlini öpdü və dedi:

– Mənim daha böyük bir arzum vardır. Möhtərəm şair məsləhət görürsə, mənim üçün İskəndərnamə dastanını yazsın. Çünki İskəndərin tarixində xalqların qəhrəmanlığını göstərmək üçün daha böyük imkanlar vardır. Orada möhtərəm şair xalqları bir daha ayağa qaldırıb həyat mübarizəsi cəbhəsinə ata bilər.

¹ Tələq – odda yanmayan maddə daşdır.

¹ Əgər növbət qılınc oynatmağa çatarsa, müharibənin sərkərdəsi xətibləri də silahlandırma bilər.

Biz Təbrizdə möhtərəm şairin Xosrov və Şirin dastanını nəzmə çəkdiyini eşitdiyimiz zaman həddindən artıq şadlandıq. Hazırda xalqımızın bu kimi ədəbiyyata olan ehtiyacı çörək və su qədər əhəmiyyətlidir. Xalqımızı məzhəb və təriqət mübahisələrindən ayırmaq üçün bu kimi əsərlərin də böyük təsiri ola bilər. Çünki xalqın arasında məşğələdici ədəbiyyat yoxdur. Çünki xalqın arasında məşğələdici ədəbiyyat yoxdur. Onlar işsiz vaxtlarını məzhəb və təriqət mübahisələrinə və müridbazlığa sərf edirlər.

Sizin yazacağınız dastanlardan isə xalqımız həm bədii zövq alar, həm də xalqların qəhrəmanlıq tarixini öyrənər.

Böyük şair Nizami vəliəhdin sözlərini eşidəndən sonra onun ağıllı və dərin fikirli bir gənc olduğunu bir daha təsdiq edərək:

– Fikrin doğru fikirdir, – vəliəhdin alnından öpərək dedi – xalqımızın şüurunu yalnız məzhəb və təriqət mübahisələri ilə deyil, xalqların həyat və siyasət tarixini təhrif edib əfsanə şəklində salmaq vasitəsi ilə də korlamışlar. Mən Tusun böyük şairi ustad Əbdülqasım həddindən artıq hörmət bəsləyirəm, lakin o, özünün böyük əsərində nə qədər dərin bir sənətkarlıq göstərmişsə də, xalqların tarixini gələcək xalqın nəzərinə çatdırmaq işində böyük səhvlər buraxmışdır. O, tarix və tarixçilərin qəbul edə bilməyəcəyi hər nə əfsanə və əsatir varsa, öz əsərində yer vermişdir¹. Lakin Tus şairi Firdovsidən sonra tarixi dastan yazanlar bu yolu davam etdirməməlidir. Tarix əsəri yazan şair heç bir zaman şüurun qəbul etməyəcəyi məsələlərə imkan verməməlidir. Məsələn, pəyğəmbərin merac² məsələlərini mənzumə şəklində vermək istəyən bir çox şairlər də bu məsələni bir nəfər din alimi kimi mənə etmişdir. Onlar, fikri meracla cismani meracın fərqi qoya bilmədiklərindən şair olduqlarına baxmayıb sadəcə bir molla qədər də irəliyə gedə bilməmişlər. Xalqın həqiqi tarixi əfsanələr və əsatirlərin dumanları içərisində itib getmiş, hər şey şübhələrin paltarına bürünmüşdür.

İskəndərin həyat çeşməsi axtarmaq üçün zülmətə getdiyini lazımı qədər mənə edə bilməyənlər, əfsanəçiliyin çuxurlarında batıb qalmışlar.

¹ Nizaminin “Şərəfnamə”sindən.

² Merac – göylərə qalxmaq deməkdir. Dini şərhlərdə Məhəmmədin göylərə cismani bir surətdə uçub getdiyini və cənnətdən göndərilən atlara mindiyini yazırlar. Nizami isə öz dastanlarında bu məsələni tamamilə başqa bir mənada, başqa bir şəkildə vermişdir. O, Məhəmmədin cismani deyil, uzaqgörən fikirləri vasitəsilə uca aləmləri səyahət etdiyini yazır.

İskəndər zülmətin içərisində itib-batmış, həqiqi həyatın yollarını aramış və tarixə əbədi yaşayış imkanı qazandırmaq üçün çalışıb-çapalamış, eyni zamanda buna nail ola bilməmişsə, buna inanmaq o qədər də çətin deyildir.

Buna görə də gənc vəliəhd üçün yazacağım dastanda İskəndərə əbədi həyat suyunu içirəcəyəm. Mən İskəndərə əbədi yaşamaq üçün başqa bir yol göstərəcəyəm¹. Çünki insanları tarix, tarixi işə həyata təslim olmayan sağlam fikirli tarixçilər, yazıçılar və şairlər yaşatmalıdır.

Möhtərəm əminizin yazdığı məktubun cavabına gələndə, ona cavab yazacağam. Hələlik bunu deməliyəm ki, Azərbaycan xalqı öz milli hüduqlarının müdafiə olunması üçün hər bir fədakarlığa hazırdır. Qızıl Arslan buna əmin ola bilər.

DÖRD MƏKTUB

Fərivər küləkləri, gecənin qaranlığından istifadə edərək çiçəklərlə öpüşdüyü zaman, haq quşu da çınarların şaxələrində şirin yuxuya dalan minlərcə quşların ninnisini oxuyurdu.

Maşan dərələrindən saqqıltı ilə axıb, Maşan düzlərini dolduran Maşanrud çayı ulduzların şefəqini çimdirmək üçün geniş hövzələr təşkil edirdi.

Fəxrəddin cənuba baxan artırmada oturub Əbu-Dəccanə minarəsi başında yanan fənərin sısqı işıqlarına baxıb düşünürdü.

Vəziyyət olduqca ağır idi. Bir tərəfdən Qızıl Arslan “Paytaxtı buraxmamalısan, qoşununun məsərfi Toğrul tərəfindən verilməzsə, Təbrizdən göndəriləcəkdir. İşsizliyi təhqir hesab etmə! Bu işsizlik böyük bir işin zəminəsini qoyur”, – deyərək yazırdı. Lakin Həmədanda oturmaq və Toğrul tərəfindən göstəriləcək etinasızlığa təhəmmül etmək də mümkün deyildi.

Hələ Qətibə xatun Həmədana gələndən sonra Toğrulun Fəxrəddinlə olan əlaqəsi tamamilə dəyişmiş və dözülməz bir şəkildə olmuşdu. Qətibə öz fikrində ifrat dərəcəsinə çatmışdı. O, Fəxrəddindən atasının qanını tələb etməyə hazırlaşdı.

¹ “Şərəfnamə”dən.

Fəxrəddinin əldə etdiyi gizlin xəbərlərə görə Toğrulun özü də Qətibə xatunun bu fikrinə razılıq vermişdir. Lakin bu xəyanəti həyata keçirmək işini İraq qoşunun paytaxta gəlməsi və Azərbaycan qoşununun tərk-silah edilməsinə qədər təxirə salmışdılar. Fəxrəddin bu təhlükənin yaxınlaşdığını hiss edirdi. Çünki paytaxtın özündə də iraqılı və iranlılardan düzələn ordunun miqdarı, Azərbaycan qoşun dəstələrinin miqdarını keçirdi.

Fəxrəddin artırmadakı bağlamaya söykənib vəziyyəti düşündüyü zaman qəlbində deyirdi: “Toğrul və Qətibə məni bir girov kimi burada saxlayırlar, onlar məni müəyyən bir məqsəd üçün saxlanmış qurban kimi bəsləyirlər. Mən bir qəhrəman olduğum halda alçaq bir qadının intiqam duyğuları qarşısında durub, bıçaq intizarında duran qoyun kimi gözlərimi döyürəm. Gözəl bir məqsəd uğrunda ölmək o qədər də qorxulu deyil; lakin bu ölüm şərəfsizlik və acizlikdir. Sabahdan etibarən Qızıl Arslana məktub göndərüb vəzifəmdən boyun qaçıracığam. Mən, Toğrul kimi sərxoşların, Qətibə kimi əxlaqsızların əlindən ölmək şərəfsizliyini qəbul etməyəcəyəm”.

Xidmətçilər gəlib şam yeməyi süfrəsini döşədilər, amma Fəxrəddinin yeməyə meyli yox idi. Lakin Seyid Əlaəddinin gəlməsi, onun qəlbində olan kədərləri dağıtdı, şam yeməyinə başladılar. Bir o qədər keçməmişdi, xidmətçi gəlib bir dilənçinin qapıda durduğunu xəbər verdi, Fəxrəddin:

- Hər nə istəyirsə verib razı salın, – dedikdə xidmətçi:
- Hər şeyi verdik, lakin o sizin özünüzü görmək istəyir, – dedi.

Fəxrəddin çox təəccüblə:

- Qadındır mı? – deyər soruşdu.

Əlaəddin isə:

- Bu dilənçi haman haramzadə Səba xanım olmasın mı? – deyərək Fəxrəddinə müraciət etdi.

- Səba xanım olsaydı, nə dərdim var idi, onu bu saatla məhv edərdim, – deyərək xidmətçiyə əmr verdi:

- Buraxın gəlsin!

Dilənçi içəri girib baş endirdi və çöhrəsini açıb bir Fəxrəddinə, bir də Əlaəddinə baxmağa başladı. Çöhrəsində bir yorğunluq və zəiflik hiss olunurdu. Fəxrəddin ona bir an dərin nəzərlər atdı, gözəl dilənçinin çöhrəsi tanış çöhrə idi. O, dilənçini tanıyırdı, lakin onu harada gördüyünü təyin edə bilmirdi. Qadının çöhrəsi yorğun olduğu kimi,

Fəxrəddin də fikrən və ruhən yorğun idi. Zaman hadisələri və özünün düşdüyü çıxılmaz vəziyyət onu yormuşdu.

Dilənçi qəhrəman Fəxrəddinin çətinlik çəkdiyini görünce çarşabını ataraq danışdı:

- Mənim möhtərəm ağam, sənin hüsurunda duran Əfifədir. Məgər öz səmimi cariyəni tanıdırsan mı?

Fəxrəddin Əfifənin səsini eşidən kimi nəzərində Bağdad bir daha cəlvələndi. Dürretülbağdadın eyvanında verilən nahar ziyafətini xatırladı, sanki yenə də Əfifə ağ ipək dona bürünüb Fəxrəddinin yanında durmuşdu. Əfifə onun tərəfini silmək üçün yelpik çəkirdi. Fəxrəddin bu fikrin içərisində üzdüyü zaman, sanki yenə də tovuz qanadından toxunmuş yelpiyin sərinliyi onun alınına toxunurdu.

Fəxrəddin Əfifəni bu vəziyyətdə görürkən dəli bir hərəkətlə yerindən qalxdı və:

- Söylə Əfifə, bu nə qəmgin bir vəziyyətdir? Dürrenin başına bir fəlakətmi gəldi? – deyər qışqırmaq istərkən Əfifə əli ilə işarə edib:

- Oturun, mənim ağam, – yavaşdan dedi. – Xanımın başına heç bir fəlakət gəlməmişdir. Xanım yazdığı mühüm və gizli məktubu sizə yetirmək üçün mənim bu vəziyyətə düşməyim tələb olunurdu.

Əfifə bu sözdən sonra məktubu çıxarıb Fəxrəddinə uzatdı. Fəxrəddin isə xidmətçiləri və cariyələri çağıraraq əmr verdi:

- Təzə qonağı çimdirin və rahatliyini təmin edin, dedi və məktubu açıb oxudu:

“Mənim ruhumun yarısı, mənim son ümidim Fəxrəddin!

Bu gün xəlifə Müstəşidbillahın qızının vasitəsilə aldığım bir xəbər məni həddindən artıq rahatsız etdi. Bu xəbəri sənə yetirmək üçün Əfifəni göndərməkdən başqa bir çarə tapa bilmədim. Bu sirri başqalarına etibar edə bilməzdim. Qətibə xatun neçə gündən bəri Bağdaddadır. Öz babasının ailəsində mənzil etmişdir. Böyük nəvəsinə bərabər iki dəfə xəlifə Nəsirəddinbillahın hüsuruna qəbul edilmişlər.

Mən Qətibənin sənə düşmən olduğunu bildirdim. Bundan əlavə, sənin vətənin olan Azərbaycan əleyhinə düzələcək hər bir sui-qəsdin sənin həyatına düzələn bir sui-qəsd kimi hesab edirəm. Mən Qətibənin Bağdada nə üçün gəldiyini öyrənməyə çalışırdım. Bu gəlişin məqsədi olduqca gizlində saxlanırdı. Lakin xəlifənin qızı Alieyi-Ülya Qətibənin Bağdada nə üçün gəldiyini gizlincə xəbər verdi və hər yol ilə olursa olsun, bu xəbərin sənə yetirilməsini tapşırdı. O qız olduqca

mehriban və məhəbbətli qızıdır, sizin qəhrəmanlığınızın səmimi aşiq-lərindəndir. O heç bir vaxt sənin məhv olmağını istəmir.

Səni öldürmək üçün burada hazırlıq aparılır. Qətibə yenə də Səba xanımı Bağdada çağırıbdır, cinayət onun vasitəsilə həyata keçirilə-cəkdir.

Fəxrəddin! Rica edirəm Həmədanda oturma, çıxıb Azərbaycana get. Anan yazıqdır, o hələ indi də Sədrəddin üçün ağlayır. Qoy sənin müsibətin də o müsibətin üstünə əlavə edilməsin. Mənə də rəhmin gəlsin, sizdən başqa ümidim yoxdur. Başına bir fəlakət gəlsə, mənim üçün də, anan üçün də intihardır.

Sən bilirsən ki, dünyanı şadlandıran Bağdad məni ağladır. Eys-ışrət şəhərində unudulmaz bir matəmin ağırlığını çəkirəm.

Sən bilirsən ki, şirinliklərlə dolu olan piyalələrdən zəhərlər içməkdəyəm. Cənnət içərisində cəhənnəm əzabı çəkirəm. İqbal məni cəzaladırdı. Sənin başına gələn fəlakət bu cəzanı bir daha artırma bilər. Sənə yalvarıram, Fəxrəddin, məktubu alan kimi çıxıb Azərbaycana get!

Bağdad – *Dürre*”.

Məktub oxunub qurtarandan bir az sonra, Əfifə libaslarını dəyişib artırmaya çıxdı. Fəxrəddin onu şam süfrəsinə əyləşdirdi. Şam yeməyi bitəndən sonra Dürretülbağdadin yazdığı məktubu təcili qasid vasi-təsilə Təbrizə, Qızıl Arslana göndərdilər.

* * *

Əfifə iki həftədən bəri Həmədanda yaşayırdı. Fəxrəddin Qızıl Arslana göndərdiyi qasidin qayıtması və Qızıl Arslanın nə kimi cavab göndərdiyini gözləyirdi. Qızıl Arslan göndərdiyi cavabında yazırdı:

“Toğrul və Qətibənin macəraları davam etdiyi müddətdə, siz də Bağdad ilə Həmədan və Həmədanla Rey və Mərv şəhərləri arasında gizlin bir cəmiyyətin işini təşkil etməlisiniz. Bağdaddan Toğrula, Toğrudan isə Bağdada göndərilən qasidlərin hamısını yollarda tutub apardıqları məktubları almalısınız.

Həmədanla Xəzəmsəhərlər arasında gedən danışığıları öyrənmək üçün qasidləri əldə etmək lazımdır.

Hər nə qiymətə olursa olsun, Həmədan şəhərini öz adamlarınızla nəzarət altına alın. Gələcək mübarizələrdəki qələbə düşməni lazı-mınca öyrənməkdən asılıdır”.

Əlaəddinlə bərabər gedən adamlar Bağdada böyük dəstə ilə deyil, iki-iki, üç-üç getməli idi. Fəxrəddin Əlaəddini yolu saldıqı zaman:

– Mənim Qatibədən heç bir qorxum yoxdur. Lakin sizi Əbül Ülanın sabiq cariyəsi Səba xanım çox asanlıqla ifşa edə bilər. Buna görə də birinci növbədə hər nə yol ilə olursa olsun o haramzadəni məhv etdir-məlisən. Onun bizə vurduğu zərbələr hər bir zərbədən ağırdır. O çox alçaqdır, həm də gözəldir və aldadıcı dili vardır. Bu barədə adamlarına ehtiyatlı olmalarını tapşırırsan, onlar özlərini ifşa edə bilərlər.

Mənim xidmətçim Əsədı yanınca götür, o, Səba xanımı çox yaxşı tanıyır. Səbanı aradan qaldırmayınca Bağdadda işə başlamağınız olduqca qorxuludur; o qadın çox şeytandır!

* * *

...Bir həftədən bəri Seyid Əlaəddinin adamları xəlifə Müstəşşid-billahın sarayı qarşısında gözüb saraya girənləri və saraydan çıxanları öyrənirdilər. Səkkizinci gün saray qapısından başına qara ipək əba salmış bir qadın dışarı çıxdı. Qadın qapıdan çıxdığı və cariyələr ilə vidalaşdığı zaman Fəxrəddinin xidmətçisi Əsəd qadının Səba xanım olduğunu dərhal hiss etdi və kənarda dayanmış Əfifəyə tez işarə verdi:

– Özüdür, Səba xanımdır! – dedi.

Əfifə, Səba xanımı çox ehtiyatla təqib edirdi. Əfifə Səba xanıma ancaq Dəclə çayının kənarında yetişə bildi. Səba xanım durub yelkən gözləyirdi. Əfifə onun hara getmək istədiyindən xəbərdar deyildi. Nəhayət, yelkənlərdən birisi sahile yaxınlaşdığı zaman Səba xanım yelkənçiyə yanaşaraq:

– Məni əcnəbi məmləkətlərdən gələn tacirlərin alver etdiyi bazar tərəfinə apara bilərsənmi? – deyərək sual verdi.

Yelkənçi isə bir az düşünərək:

– Bazarlar şəhərin qərb tərəfindədir. Onların hamısında da əcnəbi tacirləri alış-veriş edir. Bizim möhtərəm xanım hansı bazara getmək istəyir?

Səba xanım yelkənçiyə cavab verə bilməyərək dilini çeynəməyə başlarkən Əfifə dərhal söhbətə müdaxilə edərək soruşdu:

– Möhtərəm xanımımız nə almaq istədiyini buyursaydı, o zaman hansı bazara getmək istədiyini təyin etmək mümkün idi.

Səba xanım bu sözdən sonra tələsik:

– Zinət şeyləri satılan bazara, inci, mərcan gətirən tacirlərin alış-veriş etdiyi bazara getmək istəyirəm, – dedi.

– Demək ki, möhtərəm xanımımız Ədən və Nəcd tərəflərindən gələn tacirlərin bazarına getmək istəyir. Elə isə mənim özüm də o tərəflərə gedirəm. Xanım şəhərin qərb tərəfinə doğru Kerx məhəlləsinə getməlidir.

Səba xanım Əfifəyə mehribancasına bir razılıq verdi, əlindən tutub yelkənə çıxardı və şəhərin qərb tərəfinə yol başladılar.

Səba xanım qadınla olan bu tanışlığından sevinirdi. Çünki Əfifə həm ərəb, həm də fars və türk dillərində danışa bilirdi. Buna görə də Əfifə Səba xanım düşündüyü alverdə ona böyük yardım göstərə bilirdi. Çünki inci və mərcan satan tacirlərlə bazarlıq etmək üçün uzun dəqiqələr çənə vurmaq lazım idi, Səba xanım isə ərəbcə danışa bilirdi.

Yelkəndə getdikləri zaman Səba xanım Əfifəni özünün daşdığı məqsədlə tanış edib-etməmək üstündə düşünürdü. O, bu söhbət üçün bir giriş axtarırdı. Eyni zamanda düşündüyü məqsədindən əldə edə biləcəyi qazancdan bir pay da Əfifə verməyi qərarlaşdırırdı.

Səba xanımın bu səfərdən gözlədiyi qazanc az qazanc deyildi. Qətibə xatun Toğrula ərə getməyə hazırlaşırırdı. Onun üçün bir məmləkətin mələkəsinə layiq incilər, mərcanlar və qiymətli daşlar lazım idi. O, Toğrulun yanına birinci dəfə girdiyi zaman şahənə bir tontənə ilə girməyə hazırlanırdı. Buna görə də Bağdada özə ilə bərabər bir çox qızıl və gümüş gətirmişdi.

Səba xanım Qətibənin inci, mərcan və daş-qaşla maraqlandığını hiss etdiyindən vaxt ikən tacirlərlə görüşüb razılaşmaq və anlaşımaq istəyirdi. O, bu alış-verişdə həm tacirlərdən, həm də Qətibənin özündən faiz almağı düşünürdü. Bu məqsədləri həyata keçirmək üçün birinci növbədə həm ərəb dilini, həm də tacir dilini bilmək lazım idi.

Səba xanım Əfifəyə sual verdi:

– Möhtərəm xanım buradan hara getmək istəyir?

– Mən Kerx məhəlləsinə gedirəm.

– Siz inci və mərcan satılan bazara gedəcəksinizmi?

– Siz ora getmək istəyirsinizmi?

– Bəli, mən inci və mərcan bazarına gedib qiymətləri öyrənməliyəm.

– Nə eybi vardır? Hərgah möhtərəm xanım üçün belə bir xidmət lazımsa, mən haman bazarı və haman tacirləri göstərə bilərəm.

– Çox razıyam, zəhmət haqqınız mənim yanımda itməz.

– Zəhmət haqqı olmasa da mən bu vəzifəni bitirə bilərəm. Madam ki, xanımın xeyir işi vardır, haman xeyir işdə iştirak etmək lazımdır.

Əfifə bunları deyəndən sonra Səba xanıma sual verdi:

– Yəqin ki, yaxınlarda xanımın toyu başlanacaqdır. Belə deyilmi?

– Mənim öz toyum yox, möhtərəm xanımın üçün toy başlanacaqdır. Bu hazırlıq ondan ötrüdür. Əlverişli bir sövdə düzəldərsək, sizin üçün də, mənim üçün də dəyərli bir pay düşər. Lakin tacirlərə yanaşmağın təhərini bilmək lazımdır.

Səba xanımın məqsədi aydınlaşdı, Əfifə onun nə etmək istədiyini müəyyən etdi və Səba xanımı təminədicisi bir şivə ilə dedi:

– Mən xanımı anlayıram. Bunu tacirlərin özü də bilir. Bağdadda belə bir adət vardır: tacirin yanına varlı müştəri aparan hər bir şəxs tacirdən müəyyən faiz almalıdır. Əlbəttə bu məsələni tacirlərlə aydınlaşdırmaq və faizin qiymətini təyin etmək lazımdır. Mənim möhtərəm xanımın onu da bilməlidir ki, faizin miqdarı da alış-verişin çox və az olmasından asılıdır. Bu barədə mənim təcrübəm vardır. Düşünməyə gəlməz, mən bu barədə xanıma kömək edərdim.

Səba xanım Əfifənin söhbətlərindən sevindi, çünki bu söhbətlər tamamilə Səba xanımın məqsədlərinə uyğun idi. O, əlini Əfifənin çiyinə qoyaraq:

– Bu təsadüf bir xoşbəxtliyin açarı olacaqdır, çünki mənim tacirin yanına aparacağım müştəri fəvqəladə bir müştəridir. Müştəri olduqca zəngindir. Lakin mən ona layiq olan şeyləri tapa bilməyəcəyimdən qorxuram. Çünki, hər adi şeylər onun xoşuna getməz. Nadir şeylər ələ düşərsə, ondan istədiyini ala bilərsiniz.

Əfifə gülərək onun sözlərinə etiraz etdi:

– Görünür ki, sən Bağdadı yaxşı tanımırsan, – dedi, – burası xəlifələr Bağdadıdır. Vaxtilə dünyanın ən zəngin və ən də nadir şeyləri axıb bu şəhərə gəlmişdir. Ölənlər xəlifələrdən övlada miras qalan zənginliklərin həddi-hesabı yoxdur. Burada hər sinfə və hər təbəqəyə

layiq şeylər əldə etmək mümkündür. Hazırda biz gedib tacirlərin əllərində olan şeylərə baxırıq, qiymətini və keyfiyyətini yoxlarıq, hərgah şeylər və qiymət məqsədə müvafiq olursa, bazarlıq etmək mənim öhdəmə!

Səba xanım sevinirdi, bu dəfə Qətibədən qazanacağı para ilə Qasımabad kəndində tikdirdiyi sarayı bitirə biləcəyinə ümid edir və sevinirdi.

Onlar yelkəndən bərabər düşüb bir baş Bəndəfüruş¹ bazarına, oradan da əcnəbi tacirlərinin inci, mərcan və qiymətli şeylər satdıqları bazara çıxdılar. Onlar bütün günü bazarları dolaşdılar, lakin Sultan Toğrula ərə getməyə hazırlanan və ikinci dəfə mələkə olmaq istəyən Qətibəyə layiq heç bir şey tapa bilmədilər. Səba xanım kədərləndi, böyük bir qazancdan məhrum olduğunu görəncə çıldırmaq dərəcəsinə gəldi, çox da yorulmuşdu, ac idi, dəli kimi nə etdiyini və danışdığını bilmirdi. Bazarı axıra çıxaraq dəyərli bir şey tapmayınca:

– Məndə o bəxt haradandı ki? – dedi.

Əfifə onun həyəcan və ümitsizliyini unutdurmaq üçün nəsihət və təsəlli verib deyirdi:

– Xanım heç də ruhdan düşməsin, təzə tacirlər gələn günləri bilmək lazımdır, tacirlər hər gün gəlmir, lakin sizin xanımınıza layiq dəyərli malları ancaq yerli tacirlərdə tapmaq olar. Mən bu axşam yerli tacirlərin evlərinə gedərəm, sabah sizi onların yanına apararam. Bazarın xasiyyəti belədir, tacirlər gələn kimi yerli tacirlər onların mallarını alıb sonra tapılmadığı zaman yuxarı qiymətə satırlar. Bəzən kənardan gələn tacirlərin özü də əvvəlcə malın yaxşısını müştəriyə göstərməzlər. Buna görə də biz istədiyimiz malları evlərdə ələ gətirə bilərsək, faiz daha əlverişli ola bilər. Lakin bilmirəm, bu alış-veriş bitdiyi zaman xanımınız da bunda iştirak edəcəkdirmi?

Səba xanım gülərək:

– Siz mənim xanıma nə hesab edirsiniz? O heç bir zaman tacir qapısına gedib özünü alçatmaz. Əcəba, siz kübar xanımların adətini bilmirsinizmi?! Bir də budur ki, onun şəxsən iştirak etdiyi alverdə bizim nə kimi qazancımız ola bilər? Zənnimcə, o mənə etibar edər, böyük mənfəət isə malların əlverişli qiymətlə əldə edilməsindən asılıdır. Bunu da nəzərə almalısınız ki, kübar qadınlar sevdiyi və gözləri

tutduğu şeyin qiyməti üzərində bazarlıq etməzlər. Çünki onlar bunu özləri üçün bir həqarət hesab edirlər.

Əfifə onu dinlədikdən sonra:

– Əmin ola bilərsiniz – dedi. – Bağdadı iflas edən tacirlər, şahzadələr, xəlifə ailələri minlərcədir, qiymətli şeylər də bunların əlindədir. Biz həm yaxşı, həm də qiymətli əlverişli olan nadir şeylər ələ gətirə bilərik. Bizim evlərdən inci, mərcan almağımız bazar tacirindən almaqdan daha məsləhətdir. Mən ümid edirəm, mənim möhtərəm xanıma bu alverdə özü istədiyi qədər qazanc əldə edə biləcəkdir.

Bu söhbətlərdən sonra Səba xanım sevindi və Əfifəyə xeyir-dua verdi. Sonra da sabahkı görüş məhəllini təyin edib ayrılmaq istədilər. Lakin Səba xanım Əfifəni buraxmaq istəməyərək döndə-döndə tapşırıb deyirdi:

– Rica edirəm bu sirr öz yanımızda qalsın. Üçüncü adam bizim sirrimizdən xəbər tutmamalıdır.

* * *

Səba xanımın itməsi və neçə gündən bəri saraya qayıtmaması Qətibə xanımın varlığını dəyişdirmişdi. Müstəşidbillahın sarayında onun itdiyini müxtəlif təbirlərlə mənə edirdilər. Onun yüz min qızıl dinar götürüb qaçmasını söyləyənlər, oğrular əlinə düşüb soyulduğu, boğulub Dəclə çayına atıldığını deyənlər və sairələr var idi. Lakin Qətibənin özü onun tamahkarlığını bilirdi, deyilən sözlərin heç birisinə inanmırdı.

Səba xanım itəndən bir həftə sonra, Qətibə xatunun Toğrula yazdığı və qasiddən yolda alınmış təəccüblü məktubunda qeyd edilirdi:

“Əlahəzrət! Bağdada gəldiyimin ikinci günü xəlifə Nəsirəddinbillah ilə görüşməyə müvəffəq oldum. Xəlifə həzrətləri mənə bir hökmdara layiq hörmət göstərdi.

Əmirəlmömin bizim izdivac edəcəyimizdən xəbərdar idi, buna görə də o mənə əlahəzrət Toğrulun mələkəsi kimi qəbul etdi. Hər halda göstərilən hörmətin padşahlara göstərilən rəsm-qəbuldan heç də fərqi yox idi.

Əlahəzrətin məktubunu xəlifəyə verdim, xəlifə məktubun məzmunundan olduqca razı qaldı və əlahəzrət üçün cənab Allah-taalanın və peyğəmbər-zişənin kömək və himayəsini dilədi. Əmirəlmömin

¹ Əsir satılan bazar.

əlahəzrətin təklif etdiyi məsələləri həyata keçirmək üçün heç bir şərait tələb etmədi. Xəlifə həzrətləri Atabəy məmləkətləri üzərindəki köhnə himayə və köhnə nüfuzunun bərpa edilməsini tələb edir. Zənn edirəm ki, əlahəzrət Əmirəlmöminin bu haqlı tələbinə heç bir vəchlə etiraz etməz, çünki xəlifəyə yazdığınız məktubun özündə buna dair işarətlər var idi. Xəlifə, Əlaəddin Təqşin Atabəy məmləkətlərinə qoşun göndərməsinə etiraz etmir. Oğlum Qütlüq İncə vəliəhd elan olunandan sonra Rey məmləkətinin Xarəzmşahlar məmləkətinə qoşulmasına da onun etirazı yoxdur. Xəlifə, Qızıl Arslanın məhv edilməsi nəticəsində Aran və Şimali Azərbaycanın Şirvana ilhaq olunması ilə də razılaşır. Cənubi Azərbaycan, Fars və qismən İraq məmləkətlərinin əlahəzrətin əlində qalmasına əmr sadir edəcəyinə söz verir.

Xəlifə oğlum Qütlüğün yuxarıda göstərilən məmləkətlərin varisi olduğunu qəlbən təsdiq etdi. Bu barədə əlahəzrətin özü də əmin ola bilər. Xəlifə həzrətləri, Qızıl Arslanın Həmədana hücum etdiyi təqdirdə Bağdad ordusunun köməyə göndəriləcəyini öhdəsinə götürdü. Xəlifə həzrətləri Hüsəməddinin Reydə qoşun hazırlaması və bir hadisə təqdirində Qəzvin şəhərini işğal edib Həmədanla Azərbaycanın əlaqəsini kəsmək təşəbbüsünü bəyəndi və təqdir etdi.

Bu güzəştlərin müqabilində Əmirəlmöminin Qızıl Arslanla bağlanmış əhdnamənin geri qaytarılmasını tələb edir.

Zənn edirəm ki, əlahəzrət buna etiraz etməz, çünki öura ümumi mənfəət nəzərə alınmışdır.

Xəlifə, əlahəzrətin mələkəsinə qiymətli bir boyunbağı hədiyyə verdi. Bu barədə əlahəzrəti təbrik edirəm. Bunları yazandan sonra əlahəzrətə kədərli bir hadisənin xəbərini verməyə məcburam. Mən Bağdadda olduğum günlərdən istifadə edib əlahəzrətin sarayına layiq bəzi qiymətli şeylər əldə etməyi düşünürdüm. Əlahəzrətə bağışlamaq üçün kənzilər və, cariyələr almağı düşünürdüm. Özüm üçün də bir qədər inci, mərcan və qiymətli daşlar almaq istəyirdim. Bütün bu işləri mənim sabiq cariyəm Səba xanıma tapşırırdım. Çünki onun özü də bu xidmətləri bitirmək üçün həvəslənirdi. Lakin görünür ki, mən illərdən bəri etimad etdiyim bir qadını lazımcına tanımamışdım. Mən ona qızlıq zamanımdan bəri adət etmişdim. Doğrudur, o tamahkardı, lakin oğru deyildi.

Nəhayət, o, inci və qiymətli şeylər almaq üçün verdiyim 100 min dinar qızılı da götürüb gizləndi. Rica edirəm onun axtarılması üçün tədbirlər görəsiniz. Rica edirəm təcili surətdə 3 yüz min dinar qızıl

göndərəsiniz. Burada pulsuz qalmışam. Pul göndərdiyiniz adamlar yuxarıda göstərdiyim müqaviləni də göndərin.

Mən xəlifə ilə danışılacaq bütün məsələləri həll etmədən Həmədana qayıd bilməyəcəyəm”.

Məktub Fəxrəddinin əlinə düşəndən sonra o öz adamları ilə məsləhətləşdi. Bəziləri məktubun cənilə Qızıl Arslana göndərilməsini məsləhət gördü. Lakin Fəxrəddin buna etiraz etdi:

– Məktubun məzmununu Qızıl Arslana göndərmək lazımdır. Əsil məktubu isə yenə də Toğrula göndərmək lazımdır. Məktubu Toğrula göndərsək, o yenə də Qətibəyə cavab verər. Bəlkə müqaviləni də Bağdad xəlifəsinə göndərər. O zaman biz yenə də onun qasidini yolda tutdurub müqaviləni də, məktubu da, hətta göndərirdi paraları da əldə edə bilərik.

Bu fikirlə razılaşdılar. Məsələlər bitincəyə qədər qasidin həbsdə saxlanmasını əlavə etdilər.

* * *

Toğrul özünü çıxılmaz bir vəziyyətdə hiss edirdi. Bir tərəfdən Səba xanım Qətibənin yüz min dinar qızılı götürüb gizlətməsi, o biri tərəfdən də Qətibəyə göndərilən üç yüz min dinar qızıl da bir məktub ilə bərabər qasidin əlindən alınmışdı.

Bunların hamısından sonra, qasid vasitəsilə göndərilən müqavilənamə də, məktub və pullarla bərabər “oğruların” əlinə düşmüşdü. Əlbəttə, o, pullar haqqında çox az düşünürdü. Lakin müqavilənamə əldə olmadan xəlifə ilə başlamaq istədikləri razılaşma həyata keçə bilməyəcəkdi. Toğrulu qorxudan ən əsas cəhət oğurlanan müqavilənin Qızıl Arslanın əlinə düşməsi qorxusundan ibarət idi.

Məktubların və müqavilənamənin oğrular əlinə düşməsi bəlli olan kimi Toğrul təcili qasid göndərərək Qətibəni Bağdaddan Həmədana çağırırdı. Onlar Zəhir Bəlx və Kəmaləddinlə geniş müşavirədən sonra Qətibəni ikinci dəfə xəlifənin yanına göndərmək qərarına gəldilər.

Zəhir Bəlxinin məsləhətinə görə Toğrul Qızıl Arslanla bağlanmış müqavilənin ləğvini elan edəcək və bu barədə sadir elədiyi fərmanın bir surətini xəlifəyə göndərəcəkdi.

Toğrul bu fikri bəyəndi. Katibin çağırılmasına əmr verdi. Lakin katib fərmanı yazıb bitirə bilmədi, çünki Qızıl Arslan tərəfindən gön-

dərilən qasid içəri daxil olub, Qızıl Arslan tərəfindən yazılmış məktubu Toğrula verdi.

Toğrul özünü itirdi, çünki Qızıl Arslan məktubun sərlövhəsində “Əlahəzrət” kəlməsini yazmamışdı. Məktubun sərlövhəsi bir parça təhqirdən ibarət idi.

“Toğrul! Bu məktuba cavab versən də, verməsən də mənim üçün heç də fərqi yoxdur. Çünki mən sənə ilə məktublaşmaq fikrində deyiləm. Bu məktubu yazmaqdan məqsəd sənə unutduğun bir çox məsələləri xatırlatmaq üçündür.

Sən onu bilməliyənsə ki, Azərbaycan xalqı sənə hökmdarlığını təsdiq etdiyi zaman məmləkəti istədiyin adamlara satmaq ixtiyarını sənə verməmişdir. Sən məmləkətin həddlərini qorumaq və daxilə xalqın rahat və səadətini təmin etməli idin.

Lakin sən bu vəzifəyə xəyanət edirsən, öz rəftarınla tapşırıqları pozursan. Azərbaycan xalqının qanları və qurbanları nəticəsində qazınan qələbələr unudur, onların istiqlalını əcnəbilərin ayaqları altına verir, ərəb nüfuzu altından təzə-təzə qurtarmaq istəyən xalqın boynuna ərəb əsirliyi zəncirini hazırlayırsan. Sən Azərbaycan daxilində müstəqil bir padşah kimi yox, bir əcnəbi nümayəndəsi kimi hökmdarlıq etmək xəyalındasən. Bunu sən sevsən də, Azərbaycan xalqı sevmir. Onlara sənə kimi satqın və həqir padşah lazım deyil.

Mən bu gündən etibarən Cənubi və Şimali Azərbaycan xalqı tərəfindən sənə xəbər verirəm: məmləkət sənə öz qanuni hökmdarı kimi bilməyəcək və bağladığın müqavilələri Azərbaycan xalqı tapmayacaqdır. Xəzinəni istədiyin adamlara paylama, onların hər bir dinarına cavab verməliyənsə”.

Toğrul bu məktubu oxuyandan sonra huşdan getdi. Dərhal həkim-başını çağırtdılar. Onu ayıltılar, gözünü açan kimi Zəhir Bəlxiyə müraciət edib acıqlı bir surətdə dedi:

– Allah sizi heç bir zaman düz yola dəlalət etməsin, məni yolumdan azdırdınız. Deyin görüm, hazırda mənim çarəm nədir?

Zəhir Bəlx heç də özünü itirmədi:

– Burada qorxuya səbəb olacaq bir şey yoxdur. Hadisənin qorxusunu azaltmaq üçün bu saat məktubun surətini çıxarıb xəlifəyə göndərmək lazımdır. Siz hökmdarsınız. Bu qədər böyük həyəcanınıza yer

yoxdur. Nə olmuşdur ki?! Qızıl Arslanın sizinlə olan düşmənliyi bu məktub olmadan da aydındır. Mən bu saat məsələni təcili qasidlərin vasitəsilə Sultan Təkişə xəbər verərəm. Rey tərəflərinə də qasid və məktub yola salırıq, onlar Rey qoşunu ilə Qəzvinə hücum edərlər. Biz məsələni çox tez bir zamanda həll edə bilərik. Bununla da biz Qızıl Arslana öz arzularını həyata keçirmək üçün imkan buraxmırıq.

Toğrul qismən sakit oldu. Rey və Xarəzmə təcili qasidlər göndərildi və məktubun surətini çıxarıb xəlifəyə göndərmək üçün katibə xüsusi əmrlər verildi.

Qətibə vəziyyətin qorxulu olduğunu dərhal hiss etdi və heç bir söz demədən Toğrulun yanından qalxıb Atabəy sarayına getdi. O artıq Toğrul ilə oyun oynamağın faydalı bir nəticə verməyəcəyini anladı, macəranın atını Qızıl Arslana doğru məhmizləməyi qərara aldı. Çünki başqa çarə çox idi.

Buna görə də Qızıl Arslanla əlaqəyə girmək və onunla məktublaşmaq istədi. Gecəni səhərə qədər yatmadı, yazacağı məktubun mündəricəsi barəsində uzun-uzadı düşündü.

O, məktubunu bu sözlərlə başladı:

“Böyük və əzəmətli hökmdar!

Eldəniz xanədanını ölüm təhlükəsindən qurtarmaq üçün yeganə ümidimiz sizə qalmışdır. Toğrul artıq hökumət işlərindəki dəyərsizliyini və həddindən artıq zəiflik və iradəsizliyini göstərdi. Mən onun öz bədbəxtliyi haqqında düşünürəm, məni rahatsız edən böyük bir xanədan və geniş bir məmləkətin bədbəxtlik qarşısında durmasıdır.

Mənim sizdən icazəsiz Reydən Həmədana gəlməyimin iki mühüm səbəbi vardır.

Əvvəla, Toğrul mənim Reydən Həmədana gəlməyimi qəti bir surətdə tələb edirdi. Mən heç bir vaxt onun bu qədər dəyərsiz və hökumət işlərinə olan etibarsızlığını bilmirdim. Buna görə də Reydən Həmədana gəlmək tələbindən boyun qaçıra bilmədim.

Həmədana qayıtdığının ikinci səbəbi, oğlumun özbaşına hərəkətləri idi. Mən onun ağılsız hərəkətlərinə soyuqqanlı baxa bilmirdim. Çünki mən qadın olsam da, yenə də mənə bir kişi inadı vardır. Hərgah indiyə qədər bəzi sözləri əlahəzrət hökmdara deyə bilməmişəm sə də, bu gün onları gizlətməyim məmləkətə qarşı böyük bir xəyanət ola bilər. Mən Toğrulu çox yaxşı tanıdım. O, qardaşının qatilidir,

eyni zamanda mənə izdivac təklifini də edir. Mən çoxdan bəridir ki, bu məcburi izdivacdən boyun qaçıрмаq üçün onunla mübarizə aparıram. Lakin mən onun əsiriyəm, mənə dinclik vermir. Onun bu yersiz təklifindən boyun qaçıra bilməcəyəcəm. Çünki mən onun nüfuzu altındayam, onun əsirliyindəyəm.

Buna görə də hökmdar məni bu sıxıcı mənəngənənin altından qurtarmalıdır. Mənim üçün Azərbaycanın bir kəndində oturmaq üçün imkan yaradılsaydı, Həmədanın Atabəy sarayında yaşamağımdan daha gözəl olardı. Mən ancaq o zaman Toğrulun yersiz təklifini rədd edə bilərdim.

Hökmdar! Yaxşı düşünün, mən onu görə bilmirəm, çünki o mənim oğlumun atasının qatilidir. Toğrul məni bu izdivaca məcbur edərsə, qurtarmaq üçün yeganə bir yol vardır ki, o da intihar etməkdən ibarətdir. Ümid edirəm ki, böyük hökmdar Atabəy Məhəmmədin hörmət və şərəfini nəzərə alaraq, onun qadınını bu şərəfsizlikdən qurtaracaq və mənim yığılıb Azərbaycanda yaşamağıma imkan yaradacaqdır. Hazırda mənim Həmədandan bir tərəfə hərəkət etməyim üçün heç bir maddi imkan yoxdur. Səba xanım adlı bir cariyə əlimdə olan bütün pullarımı oğurlayıb gizlənidir.

Paytaxtda vəziyyət get-gedə fənalaşır. Hökmdarın təyin etdiyi saxlov¹ dəstələri bir iş görmür”.

DÜŞÜNCƏLƏR

Əbubəkr ibn Məhəmməd Gəncədə bir neçə ay oturdu, bu müddətdə Şirvan və Gürcüstan hökumətləri ilə möhkəm bir dostluq müqaviləsi bağlandı. Şirvan şahı Əbül müzəffər Şərqdə başlanmaqda olan qanlı hadisələrdə iştirak etməmək üçün, Gürcüstan hökmdarını da Qızıl Arslanla bağlanan dostluq müqaviləsində iştiraka cəlb etdi. Şirvan hökumətinin bu ağıllı rəftarı Şimali Azərbaycanda, cənubdan və cənub-qərbdən hücum edən düşmənlərə qarşı böyük bir qüvvət təşkilinə imkan yaratdı.

Qızıl Arslan hüdudlardan yaxşı xəbərlər ala bilmirdi. Qarışıqlıq başlayırdı. Buna görə də Gəncəyə göndərilən fərmanda Şimali Azərbaycanda düzələn ordunun təcili bir surətdə cənuba hərəkət etməsi göstərilirdi.

¹ Saxlov – qarnizon deməkdir.

Sülh və dostluq müqaviləsi bağlandıktan bir həftə sonra, Əbubəkr Azərbaycan ordusuna hərəkət əmri verdi və əlli minlik ordu çadırları və başqa hazırlıqları ilə bərabər Gəncədən Araz çayı sahilinə hərəkət etdi. Şimali Azərbaycanın hər tərəfindən Gəncəyə gəlmiş ziyalılar, başqa Nizami olmaq üzrə Azərbaycanın qılnc nişanlı bayrağını Əbubəkərə təslim etdikləri zaman, damlardan və artırmalardan atılan minlərcə gül dəstələri vəliəhdin atının dırnağına səpilirdi.

Əbubəkr Şimali Azərbaycanın milli bayrağını əlinə aldığı zaman and içərək dedi:

“Bu bayrağın tarixi şərəfini bir daha ucaltmağa və bu bayrağı mənə tapşırıan xalqa sadıq qalacağıma, bütün ömrüm boyu həqiqi bir Azərbaycan vətəndaşlığı namusu daşıyaacağıma, Azərbaycan xalqının istiqlal və şərəfini müdafiə yolunda düşməne arxa çevirməyəcəyimə and içirəm”.

Vəliəhd bu sözləri deyəndən sonra, bir daha atından endi, ruhanilərin və ziyalıların əllərini öpdü. Sonra da Nizami onun alnından öpərək danışdı:

– Gənc vəliəhd bu səfərində qələbəyə əmin ola bilər. Onun dalınca gedən atlıların qılıncları heç bir zaman qələbə əldə etmədən qınına qoyulmamışdır.

* * *

Ordu çox sürətlə hərəkət edirdi. Ordunun sursat¹ çadırlarını daşıyan minlərcə qatır və dəvə karvanları gecə və gündüz Təbriz şəhərinə doğru yürüyürdü. Ərusək və mənəniq² daşıyan arabalar Qaradağın aşılmaz gədiklərindən ıgıdların çiyində çıxarılırdı.

Şimali Azərbaycan ordusu Araz körpüsündən Qaradağ torpağına ayaq qoyduğu zaman insanın təsəvvürünə gəlməyən bir təntənə ilə qarşılandı. Əlli minlik bir ordunu yedirmək üçün cənubi Azərbaycanlılar ordunun düşəcəyi hər bir mənzil başında yemək hazırlığı görmüşdü. Ordu yemək üçün, istirahət üçün mənzil başında düşdüyü zaman, minlərcə Azərbaycan gəncləri və gəlin-qızları qəhrəmanların atlarını tutur, gezdirir, tərəni soyudur, yem tökür və rahat edirdi.

¹ Sursat – dava ləvazimatı deməkdir.

² Ərusək və mənəniq – daş atan makinələri.

Cənublular şimaldan gələnləri musiqi ilə, oxumaq və çalmaqla cəbhəyə yola salırdı, qadınlar isə igidlərin atlarının tərkindən asılan xurcunlara yemək qoyduqları zaman: “Qollarına və qəlbinə qüvvət olsun!” deyirdilər.

Araz çayı kənarından Təbrizin Acıçayın kənarına qədər olan üç günlük yolun ətrafındakı kəndlərdə gecələri at kişmələri və zəng səslərindən qulaq tutulurdu. Təbriz altında qurulan ordu qərargahının böyüklüyü Təbriz şəhərindən bir neçə qat böyük idi, çünki Cənubi Azərbaycan ordusu da öz çadırlarını Acıçay kənarında qurmuşdu.

Lakin düşmənin qüvvəsi də böyük bir qüvvə idi. Sultan Təkişin əlli minlik ordusu Xarəzm sərhədini keçmişdi. Xəlifə özü də Bağdad sərhədini keçib Həmədan üzərinə yürüməkdə idi. Qətibənin oğlu Qütlüğ İncə iyirmi mindən ibarət Rey ordusu ilə bərabər Reydən Qəzvinə hücum edir və Təbrizlə Həmədanın əlaqəsini kəsməyə çalışırdı.

Atabəy məmləkətləri qorxu altında idi. Lakin Qızıl Arslan özünü şaşırnamışdı. O, Həmədanda olan Azərbaycan ordusunun sərkərdəsi Fəxrəddin və Seyid Əlaəddinə təcili və gizlin bir əmrnamə göndərmişdi:

“Bu məktubu alan kimi, qəfildən İraq və İran qoşun dəstələri yerləşən binaları mühasirəyə alıb tərksilah etdirərsiniz. Toğrulun bütün tərəfdarlarını əvvəldə tutduğumuz siyahı üzrə həbs etdirərsiniz. Bu əmrləri bir gecənin içərisində həyata keçirməlisiniz.

Paytaxtı təmizlədikdən sonra əlinizdə olan silahlı qüvvələri üç hissəyə ayırarsınız, onlardan bir hissəsini Əsədabad və Əlvənd dağı keçidlərində, Gürcüstan sərhədi olan Səhnə və Şəbdiz tərəflərində yerləşdirib Bağdad ordusunun Həmədana doğru başladığı hərəkəti dayandırmağınız.

Qoşunun ikinci hissəsini Əbər tərəflərində yerləşdirib, Rey ordusunun Qəzvindən qayıdacaq yollarını qorxu altında saxlamalısınız.

Üçüncü hissə Həmədanın müdafiəsində durub, daxili qiyamlara imkan verməməlidir”.

Qızıl Arslan Xarəzmşahın ordusunu məmləkətdən çıxarmaq üçün Bustam, Cəcərm və Nişabur tərəflərinə əlli mindən ibarət qüvvətli bir ordu göndərəndən sonra vəliəhdi Təbrizdə buraxıb güclü bir qoşunla

Həmədana doğru irəliləməyə başladı. Qızıl Arslan Qəzvinə yetişmədən əvvəl Həmədandan Fəxrəddinin rəhbərliyi altında gələn beş minlik Azərbaycan atlısı, Hüsəməddin və Qütlüğün iyirmi minlik ordusunu darmadağın edib Qəzvin şəhərini işğal etmişdi. Toğrul Qəzvin şəhərinin azərbaycanlılar tərəfindən işğal olunduğunu eşidən kimi Zəhir Bəlxı və bir neçə yaxın adamları ilə bərabər Səvə şəhərinə çəkildi.

Qətibə isə taxt-rəvana oturub Qızıl Arslanın istiqbalına çıxdı. Qızıl Arslan böyük bir təntənə ilə şəhərə daxil olub Atabəy qəsridə düşdü. Toğrulun bütün dövləti və əmlakı müsadirə olundu, dövlətə məxsus xəzinə və qiymətli şeylər isə Təbrizə köçürüldü...

Qızıl Arslan Həmədana yetişdiyinin üçüncü günü Xarəzm ordusunun Cəcərm altında əzilib geri çəkildiyi xəbərini aldı. Bağdad qoşunları isə Harunabad altında Azərbaycan qoşun dəstələrinə təsadüf edən kimi Bağdada çəkilməyə başlamışdı.

Qızıl Arslan hüduzlardan əmin olduğdan sonra Fəxrəddin tərəfindən həbsə alınanların mühakiməsinə başladı. Vaxtilə Qızıl Arslan tərəfindən sürgün edilən və sonra Toğrulun dövlətilə Həmədana qayıdan müqəssirlər hökmdarın hüzuruna gətirildiyi zaman hökmdar acıqlanaraq dedi:

– Siz yenə də mənim Həmədana hücum etməyimə səbəb oldunuz. Lakin bu dəfə sizi əvvəlki kefinizə buraxmayacağam. Sizin xəyanətinizin nəticəsində Bağdad, Qəzvin və Cəcərm altında minlərcə insan qanı töküldü. Siz o qanların hamısına məsulsunuz. Siz Həmədan alim və əyanları kağız möhürləyib Xarəzmşaha göndərməklə məmləkəti satmaq istəyirdiniz. Siz alimlər və ruhanilər islam şərəfini ayaqlar altında tapdamaqdasınız. Sizə məmləkət haqqında padşahlarla müzakirə aparmağa kim ixtiyar vermişdi?

Alçaq, yaltaq və uzunotək murdarlar! Dünyanı yalnız sizdən təmizlədikdən sonra, təzədən qurmaq mümkün olacaqdır. Sizə mərhəmət etmək – insanlara zülm etməkdir. İslamın həyatını, əqidəsini, fikrini, şüurunu bir qarın yemək üçün zəhərlədiniz.

Qızıl Arslan bunları deyəndən sonra xidmətçilərə:

– Bunlar üçün qırx beş dar ağacı qurulsun! – deyərək əmr verdi.

Müqəssirləri apardılar.

Axşam idi, müqəssirlər dar ağacının altına gətirildiyi zaman Həmədan şəhəri bir-birinə dəymişdi. Müqəssirləri qurtarmaq üçün çuval-lar dolusu qızıl və qiymətli şeylər Atabəy sarayının qarşısına düzül-

müşdü. Lakin müqəssirləri altun gücünə qurtarmaq istəyənlər müqəssirlərdən qabaq dar ağacına qaldırıldı.

Həmədan şəhəri mühasirə altında idi. Şəhərdən heç bir kəsin kənara çıxmasına imkan verilmirdi.

Xəlifə tərəfindən Toğrul sarayına göndərilən nümayəndələr qovulmuş və yenə də Toğrul tərəfindən çağırılmış vəzirlərin bir hissəsi dara çəkildi, bir hissəsi də Azərbaycan qalalarının həbsxanalarına göndərildi.

* * *

Qızıl Arslan Həmədanda görülmək işlərə əncam verəndən sonra bir daha Bağdada girdi. Əldə olan vəsiqələrlə son müharibələrin məsuliyyətini xəlifənin üzərinə saldı. Xəlifənin qoşunu bir daha tərk- silah edildi və zərərləri ödəndikdən sonra, bir daha Atabəy məmləkətlərinə xəyanət etməmək üçün Qurana and içdi.

Qızıl Arslan Bağdaddan Həmədana qayıtdığı zaman yolda xəstələnmişdi. O, Həmədanda qaldığı beş günün müddətində yanına heç bir kəsi qəbul etmirdi. Qətibə xatun isə bu fürsətdən istifadə edib Qızıl Arslana yanaşmaq və öz günahlarının cəzasını qismən yüngüllətmək istəyirdi. O, yaxın günlərdə öz məsələsini həll etməli idi. Çünki Qızıl Arslanın Qətibə haqqında verdiyi qərarı məlum deyildi. Qətibə qorxurdu. O, otağında yalnız qaldığı zamanlar etdiyi cinayətləri bir-bir xatırlayırdı və titrəyirdi.

Gah zəhərlənmiş Atabəyin yaşıl rəng almış meyiti, zəhərin təsirindən qaralmış çöhrəsi gəlib onun gözünün qabağında hərəkət edir, gah da məmləkətin əcnəbilərə satılması üçün qoyduğu imzaları gözlərində təcəssüm edirdi. O nə qədər düşünürdüsə də, Atabəy Məhəmmədin vaxtından bu günə qədər yaxşı bir iş gördüyünü xəyalına gətirə bilmirdi.

Buna görə də o, bəzən öz-özünü mühakimə edərək deyirdi: “Qızıl Arslan məni hansı işim üçün bağışlaya bilər? O məni dara çəkdirər, zindanlarda boğdurarsa, haqlıdır. Mən onun qardaşını öldürdüm, Eldəniz xanədanını məhv etdim, məmləkətin bu qədər fəlakətinə səbəb oldum. Nələr, nələr etmədim? Hazırda bütün Şərq ölkələrində məndən bədbəxt bir qadın ola bilərmi? O şair mənə nə etmişdi? Mən onun başına nə kimi fəlakətlər gətirmədim?! Mən onun bir dünyadan qiymətli olan kitabxanasını nə üçün yandırdım? Nə üçün onun sevgilisini

məhv etmək istəyirdim? Mən əvvəlləri nə idim? İndi nəyəm? Nə üçün mən Atabəyi məhv etdim? Nə üçün mən onu bir kəndli qızına qısqandım? Halbuki mən mələkə, oğlum isə Eldəniz xanədanının varisi idi. O da mənim ağılsız hərəkətlərim nəticəsində bu məmləkətin düşmənlərinə qoşuldu.

Məndə nə qaldı? Günahlarımı bağışlatdırmaq üçün nə kimi imkanlarım vardır? Heç bir şey! Cəzadan qurtarmaq üçün qadınlıq və gözəllikdən başqa heç bir şeyə malik deyiləm. Lakin qadınlıq və qadınlıq şərəfini də itirmişəm. Çünki qollarım və dodaqlarım gündə birinin sərəncamında olubdur. Nə üçün? Mən bir hökmdarın mələkəsi kimi namusla yaşasaydım, Hüsəməddin kimilər mənim nəyimə lazım idi? Onu da öz başladığım xəyanətdə iştirak üçün doğru yolundan ayırdım, o da bu məmləkətin düşməni kəsildi, Atabəyin qətlinə iştirak etdi, bunun əvəzində nə qazandı? Bir mələkənin yox, qatil bir fahişənin dodaqlarından başqa bir şey qazanmadı.

Toğrul kimi sərxoş, zəif, iradəsiz bir hökmdarı səfil və rəzil bir vəziyyətə salan mən olmadımmı?! Onu verdiyim nəsihətlərlə öz ana-bir qardaşının qətlinə iştirak etdirən mən olmadımmı?! Qızıl Arslan nə üçün məni bağışlasın? O nə üçün məni diri qoysun?..”.

Qətibə bunları düşünəndən sonra çox şiddətlə ağladı. Ümitsizlik onun nicat yollarını qapamışdı. Çox ağladı, göz yaşları döşlərini islatdığı zaman qəlbindəki yanıqlar da qismən söndü, yenə də düşünməyə başladı:

“Mən hələ o qədər qocalmamışam, gənclikdən o qədər də uzaqda deyiləm. Qadın qırx iki yaşlarında yenə də qadındır. Gözəllik isə hələ sönməmişdir. Mən bu gözəllik vasitəsilə iqbalımı bir daha imtahan edəcəyəm. Qızıl Arslan da Hüsəməddin və Toğrul kimi bir kişidir. Bəlkə də kişilik şüuru onu mənim qələmlərimə atar. Bəlkə də o mənim gözlərimə baxarkən qəlbindəkiləri unudar. Bəlkə də mənim boy-buxunuma baxdığı zaman təbiətin məndə yaratdığı möcüzələrə sui-qəsd etmək fikrindən daşınar. Bəlkə də o mənim qara saçlarımı gördüyü zaman boğazıma keçirmək istədiyi sabunlanmış kəndiri xəyalından atar. Bəlkə də mən günahlarımı öz şişman döşlərimin kölgəsində gizlədə bilərəm. Bəlkə də mənim seviləcək dodaqlarım onun dodaqlarından çıxacaq cəza ömrlərini unutturur”.

Qətibə bu fikirlərin nüfuzuna istinad etdi və Qızıl Arslanın səhətini soruşmaq bəhanəsilə onun otağına girməyi qərara aldı.

Qətibə bu cür düşünürdü:

“Kişilərin yanına gediləcək qapı otağın hansı bir tərəfində olursa olsun, yenə də güzgünün və bəzək bəzəsinin yanından keçərək onlara yanaşmaq lazımdır. Sənətkarlar boyaları əbəz yerə yaratmamışlar, hər bir şeyi boyaların altında gizlətmək mümkündür. Mən də öz günahlarımı zinət və boyaların altında gizlədə bilərəm. Kişilər təbii şeyləri o qədər də bəyənməzlər. Onlar qadının qəlbi ilə yox, şəkli ilə maraqlanır, ümumiyyətlə onlar şəkilpərəstdirlər. Gözəlliyi, hətta boyalı gözəlliyi sevirlər”.

Qətibə əlini-əlinə çalıb cariyələri səsləyərək onlara belə bir əmr verdi:

– Mənim qiymətli zinətlərimi gətirin, bəzək şeylərini hazır edin!

Cariyələr dərhal bəzək bəzəsinə döşədilər.

Əvvəlcə Qətibənin saçlarını Heydərabaddan gətirilmiş qiymətli etirlərlə yudular. Sonra çöhrəsini Bağdad və Xorasanın ağ mermər rəngli kirşanları ilə kirşanladılar. İsfahan qızıl gülündən alınmış rənglə yanaqlarını bəzədilər. Atabəy Məhəmmədlə görüşdüyü zaman taxdığı zinətləri üstünə tökdülər. Çin və Türkünstan ipəklərindən düzəlmiş libasları geyindirdilər. Zümrüd və almaz xalxalları topuqlarına bağladılar.

Qətibə tovuz quşunun gözəlliyini mənimsəyəndən sonra qalxıb güzgünün qabağına gəldi, yüzlərcə şamların işığında öz çöhrəsini və əndamını, zinətlərini gözədən keçirdi və öz-özünə yavaşdan dedi: “Sanki mən yenə də o qiymətli, eyni zamanda çox ucuz qiymət etdiyim gəncliyə qayıtdım”.

O, bu sözləri deyəndən sonra qapıya doğru bir-iki qədəm götürüb dışarı çıxmaq istədi, lakin dayandı, çox düşündü, Qızıl Arslanın yanına gəlməyə cəsarət etmədi.

“Bəlkə də hökmdar məni rədd etdi. Bəlkə də bu gözəllik onun acığını söndürmədi, o zaman mənim bu hərəkətim özüm üçün bir həqarət təşkil etməzmi?” – deyərək dayandı. Lakin bir azdan sonra yenə də:

“Kişilər uzun istiqbalı qısa nəşəyə satmağa öyrəniblər”, deyərək özünü ələ aldı və qəlbində dedi:

“Hökmdar möhkəm və dəmir bir iradəyə malik olsa belə, aylardan bəridir ki, qadınların hüsur və söhbətindən məhrumdur. Hazırda onun varlığında qadına, hətta gözəl qadına qarşı ciddi və inadkar bir tələb

mövcud olmalıdır. Qadına olan tələb elə kəskin bir tələbdir ki, onun inadını heç bir iradə və şüur sındıra bilməz. Mən də gözəl bir qadınam, həm də gecədir. Ağillı qadınlar isə kişilərin görüşünə ancaq gecə vaxtında gəlməlidir, çünki gecələr qadınların bəzəkləri təbii görünür, həm də kişilərin qadına olan marağı ancaq gecə zamanı alovlanmağa başlar. Çünki şamların işığında günəşin işığı kimi ifşəedicici xasiyyət yoxdur. Bəzəklər örtə bilmədiyi cizgiləri, qocalığın mənfur izlərini təşkil edən qırıqları, ən əla kirşanlar və boyalar örtə bilməzsə də, şamların işığı lazımınca örtə bilər”.

Qətibə bu düşüncələrdən sonra bir daha güzgünün qarşısında döndü, özünə bir daha diqqətlə baxaraq qapıdan çıxdı. Qızıl Arslanın yataq otağına məxsus kiçik dəhlizə böyük ürək çırpıntıları ilə girdi, lakin pərdəni qaldırıb otağa girməyə cəsarət etmirdi. Pərdənin dalında durub düşünür və öz-özünə deyirdi:

“Bunu kim bacarar? Gecənin bu zamanı, xəlvət otaqda yaşayan bir kişinin otağına girmək kimin işidir? Bu qədər küstaxlığa kübar bir qadın, hətta bir məmləkətin məmləkətlik şərəfini daşıyan bir qadın imkan verə bilərmi? Gecənin bu vaxtında qırx iki yaşlarında bir qadının bəzənib-düzənib kişinin yataq otağına girməsində nə kimi bir məna ola bilər? O mənim haqqımda nələr düşünməz? Lakin bilmirəm o məni mən istədiyim kimi qəbul edəcəkdirmi? O mənim illər uzunluğunu irtikab etdiyim cinayətlərin günahını beş dəqiqəlik bir nəşə ilə silməyi bacaracaqdımı? Zənn etmirəm, o qadınlara öyrənməmişdir. O, qadın vüsəlinin tirəyinə adət etməmişdir. Lakin çətinlik birinci görüşə qədərdir. Müəyyən bir məqsədlə kişilərə yanaşan işvəkar qadın ən möhkəm iradəli şəxslərə belə sevginin zəhərini aşılaya bilər. Sevgi ləkəsi silinməz ləkələrdəndir. O kimi ləkələri daşıyan adamlar həqarətdən, alçalmadan da əndişə etməzlər. O kimiləri işvəkar və gözəl qadının bir şübhəli gecəsinə gədəcəyin minlərcə işıqlı günlərini qurban verə bilərlər”.

Qətibə bunları deyib otağın pərdəsini qaldırdı və sakit qədəmlərlə Qızıl Arslanın yatağına doğru irəlilədi. Qızıl Arslan insan nəfəsinin hənirtisini hiss etdiyi zaman əlindəki kitabı bir tərəfə buraxıb Qətibəyə nəzər saldı. Şərqi bütün zinət və zənginliyini mənimsəmiş canlı bir sərginin irəlilədiyini gördü və dərhal Qətibənin qəlbinə oxudu.

Qətibə düşüncələrində müvəffəqiyyət qazana bilməyəcəkdi, çünki Qətibə otağa girdiyi zaman Qızıl Arslanın oxuduğu kitab qadın-

ların lehinə deyil, əleyhinə idi. O, “Çahar dərviş” romanını yoxladığı zaman “Rövşəndüxt” hekayəsini oxuyurdu¹.

Qızıl Arslan Qətibəni gördüyü zaman sanki Meymən qalası hökmdarının qızı Rövşəndüxt onun yatağına doğru gəlir və atasının qətlinə mükafat olaraq sərkərdənin qolları arasına atılmaq istəyirdi. Qızıl Arslan bu fikirlərin dəhşətli təsirilə kitabı bir tərəfə buraxıb qalxmaq istərkən, Qətibə əlini onun çiyinə qoyub dedi:

– Rahatsız olmayın, hökmdar! Siz xəstəsiniz. Üzrünüz məqbul üzrdür. Sizi rahatsız etmək istəmirdim, lakin rahat ola bilmədim, hökmdarın belə mühüm bir zamanda xəstələnməsi vəziyyətdən xəbərdar olan bir adamı düşündürməyə bilməzdi.

Qızıl Arslan acığını gizlədərək:

– Mələkədən çox razıyam, – dedikdə, Qətibə də:

– Mələkəlik məni xoşbəxt edə bilmədi. Lakin mən bədbəxt olduğuma baxmayaraq, hökmdarın xoşbəxt və qalib həyat keçirməsini arzu edirəm.

– Mələkəni xoşbəxt etmək bir şəxsin işidir, lakin məmləkəti xoşbəxt etmək üçün uzun müddət, hətta ümumi bir qüvvətlə işləmək lazımdır, çünki məmləkətin düşməni olduqca böyükdür.

Qətibə bir ah çəkərək:

– Doğrudur, hökmdar! – dedi. – Mənim xoşbəxtliyimin bir şəxsin əlində olduğu inkaredilməz bir həqiqətdir. Lakin qəlbin tələbləri təmin edilmədən xoşbəxtliyin baş tutacağı da şübhəlidir.

Qızıl Arslan göz qapaqlarını qapayıb Qətibənin nə demək istədiyini barəsində düşünür və ona nə kimi cavab verməyi hazırlayırdı. Qətibə hökmdarın tərəddüd içərisində üzdüyünü duyunca cəsarətini toplayıb dodaqlarını hökmdarın dodaqlarına yaxınlaşdırıb:

– Yəqin ki, hökmdar həzrətlərinin hərərəti olduqca kəskindir! – dedi.

¹ “Çahar dərviş” romanı İranda yazılmışdır. Roman oxunuş etibarilə “Min bir gecə” romanından daha maraqlıdır. Roman dörd dərvişin sərgüzəştidir. Bunun üçün “Çahar dərviş” adlanmışdır. Roman tərbiyə və əxlaq cəhətcə mənfi mündəricə daşıdığı üçün, Qızıl Arslan onun oxunmasını qadağan etmişdi. Qətibə Qızıl Arslanın otağına girdiyi zaman Qızıl Arslan “Rövşəndüxt” hekayəsini oxuyurdu. Rövşəndüxt bir hökmdarın qızı idi, hökmdarın düşməni qalaya hücum etdiyi zaman düşmən sərkərdəsini sevən Rövşəndüxt qalanın qapısını açıdırıb onu içəri buraxmış, atasını sevgisinə qurban vermişdi.

Lakin Qətibə bu təşəbbüsündən gözlədiyi qalibiyyəti qazana bilmədi, biləks, açıq bir təhqir aldı. Çünki hökmdar çöhrəsində insan nəfəsinin istiliyini hiss edə-bilməz, Qətibənin fikrini anladı və əlini çöhrəsinə hayıl etdi. Buna görə də Qətibə hökmdarın dodaqları əvəzinə əlindən öpdü.

Qızıl Arslan Qətibənin təhqir olduğunu hiss edərkən:

– Elədir, mələkə! Hərərətim olduqca kəskindir. Mən də xəstəyəm, məmləkət də xəstədir. Birinci xəstəyə yox, ikinci xəstəyə kömək lazımdır.

– Mən ikinci xəstənin tədavisində iştirak etməkdən ötrü birinci xəstə ilə danışmaq üçün gəlmişdim.

Qızıl Arslan Qətibənin onu yoluxmaq və səhhətini soruşmaq üçün deyil, Toğrul ilə oynadığı oyunları oynamaq məqsədilə gəldiyini bilirdi. Bunsuz da Qətibənin məsələsi Qızıl Arslanı düşündürürdü. Onu edam etdirmək və yəni həbsə aldırmaq mümkün deyildi. Əvvəla, onun oğlu Rey hakimi idi, ikinci, o, Atabəy Məhəmmədin qadını idi. Qızıl Arslan onu sürgün etmək də istəmirdi, çünki sürgündə olduğu zaman məmləkətin düşmənləri ilə daha azad, daha asan bir surətdə görüşür və macərə hazırlayırdı. Buna görə də Qızıl Arslan onu öz gözü önündə bulunduracağı qərara almışdı ki, bu da onun Təbrizə köçürülməsilə mümkün idi.

Qızıl Arslan bunları düşündüyü dəqiqələrdə Qətibə də eyni fikrin ətrafında düşündü:

“O məni öldürə bilməz. Həbsdə saxlaya bilməz, sürgün etməkdən də müsbət bir nəticə əldə edə bilməzdi. Söz yoxdur ki, paytaxtda yaşamağıma razı olmayacaqdır. Bunun üçün yeganə bir çarə varsa, o da məni Təbrizə köçürməkdən ibarət olacaqdır.

Hərgah mənim bu düşüncələrim doğrulsaydı, o zaman hökmdarın yaxası bu qadının əlindən qurtarmaz, o bu gün üzünü tutmağı bacarırsa, yarın bacarmaz. Kişilər belədir, onların qadına tələbat hiss etdikləri anları təyin etməyi bacarmaq lazımdır. Onlarda bu tələbat doğulduğu zaman şüurları kütləşir, o zaman qadının qocalığını, çirkinliyini, hətta əxlaqsız olduğunu belə xəyallarına gətirə bilməzlər”.

Qızıl Arslan sükutu pozaraq:

– Mən möhtərəm mələkə haqqında tamamilə başqa cürə düşünürəm. Bu neçə ilin müddətində mələkənin yaşayış tərzindən aldığım təcrübələr mənə bir həqiqəti anlatdı ki, o da bundan ibarətdir:

İndiyə qədər mələkənin nə kimi bir vəziyyət içərisində yaşaması ilə nə Toğrul, nə də mənim özüm məşğul olmamışıq. Mələkənin üzərində müəyyən nəzarət və himayət olmamışdır. Aralıqda mövcud olan bütün anlaşılmazlıq, hətta bir para ixtilaf da himayəsizlik nəticəsində yaranmışdır. Məmləkətin düşmənləri mələkənin baş-başına buraxılmasından istifadə etmişdir. Hətta, Toğrulun özü də mələkənin qeyri-ixtiyari və məcburiyyət daxilində buraxdığı səhvlərindən istifadə etmək istəmişdir.

Qızıl Arslan bunları açıq-açığına deyəndən sonra Qətibəyə sual verdi:

– Möhtərəm mələkə, bu söylədiklərim doğru deyilmi?

Qətibə bir daha iqbalını sınamaq istədi və ağlayaraq:

– Belədir, əlahəzrət! – deməklə özünü hökmdarın üzərinə atdı və bir daha tutqun səslə:

– Belədir! – dedi və döşlərini hökmdarın döşlərinə söykədi, qollarını açmaqla onu bərk-bərk qucaqladı.

Lakin o, bu son təşəbbüsündə də müvəffəq ola bilmədi. Qızıl Arslan soyuqqanlı bir halda onun qollarından tutub yataqdan uzaqlaşdı və:

– Mələkənin özünü ələ almasını məsləhət görürəm. Sizi Təbrizə köçürəcəyəm. O zaman bu sahədə də danışmaq mümkündür.

Qətibə məğlublara məxsus bir çöhrə ilə Qızıl Arslana baxaraq soruşdu:

– Mən hökmdarın verdiyi bu vədələrə inana bilərəmmi?

– İnana bilərsiniz. Hər şey Təbrizdə.

Qətibə bu sözləri eşidəndən sonra yenə də qalxıb getmədi, o Qızıl Arslandan təminat almaq və gələcəyin zəminəsini qoymaq üçün öz qadınlığını, öz gözəlliyini nümayiş etdirdi. Lakin etdiyi nümayişlərin hamısında özünü məğlublara cərgəsində gördü. Nəhayət, fikrini açıq-açığına dedi. Qızıl Arslan da əvvəlki sözünü təkrar etməklə:

– Hər şey Təbrizdə, – deyə cavab verdi.

Qətibə bir daha açıq danışdı:

– Mən hökmdarla bərabər məmləkətin iqbalında iştirak etmək istəyirəm.

Qızıl Arslan yenə də:

– Bu barədə Təbrizdə danışırıq, – dedi.

Qətibə səhərə qədər Qızıl Arslanı rahatsız etdiyinə baxmayaraq, öz qəlbinə rahat edə bilmədi. O ağlaya-ağlaya pərdəni qaldırıb dəhlizə

çıxdığı zaman cariyələr və xidmətçilər də dəhlizdə durub Qətibənin hökmdarın otağından nə zaman və nə vəziyyətdə çıxacağını gözləyirdilər. Qətibə göz yaşı ilə onlara müraciət edib:

– Hökmdarın səhhəti yerində deyildi, buna görə də yanından ayrılı bilmədim, – deyib, keçib getdi.

Bu hadisədən üç gün keçəndən sonra Qətibənin qafiləsi Atabəy sarayını tərk edərək Həmədanın Təbriz darvazasından çıxırdı, Qətibə sanki Qızıl Arslanla baş tutacaq izdivacın toy otağına gedirdi.¹

Qətibənin Təbrizə gətirilməsi xarəzmşahlarla olan əlaqənin dəyişməsinə və Reydən mərkəzi hökumətə qarşı aparılan mübarizənin dayandırılmasına səbəb oldu. Lakin azərbaycanlılar Qətibənin Azərbaycana gətirilməsi və Təbriz saraylarından birində yerləşdirilməsi işinə soyuqqanlıqla baxa bilmədilər. Qızıl Arslanı yaxından tanıyanlar onun Qətibə ilə evlənəcəyi haqqında buraxılan şayiələrin heç birinə inanmırdı. Qətibə isə Təbrizə yığıldığı gündən bəri özünü Qızıl Arslanın mələkəsi kimi aparır və bu izdivacın tezliklə baş tutacağına inanırdı. O, oğlu Qütlüğ İnanca yazdığı məktubunda da bu fikirləri ifadə edirdi. O, məktubda deyirdi:

“Bir məmləkəti idarə etmək işinin müvəffəqiyyəti, vəziyyəti təyin etməkdən asılıdır. Biz iqbalımızı Toğrulun iqbalına bağlamaqdan heç bir müsbət nəticə əldə edə bilmədik. Mənə elə gəlir ki, Toğrulun məsələsi hələlik həll edilmiş bir məsələdir.

Hazırda həm iqbal, həm də məmləkət xalqının rəğbəti Qızıl Arslanın tərəfindədir. Buna görə də əminə qarşı əlində silah olaraq müharibəyə çıxmağın vaxtı keçmişdir.

Bizim iqbalımız Qızıl Arslanın iqbalı ilə bir yerdə aşılmaq ərəfəsindədir. Bu birləşmə səni nə acıqlandırsın, nə də heyrətə gətirsin. Çünki bu, iki nəfərin arzusunu təyin etmək deyildir. Xanədanımızın davam və möhkəmliyi bunu təqaza edir. Qan tökmək ixtilafı bir daha dərinləşdirər. Məktubu alan kimi, müharibə və mübarizə ətrafında gördüyün hazırlıqların hamısından əl çəkib Təbrizə gəlmək səfərinə hazırlanmalısın.

Hökmdar sənə də və qəhrəman Hüsəməddin cənablarına da əminyyət əta buyurmuşdur. Sizin hər ikiniz üçün əmniyyətnamə göndərir və yolunuzu gözləyirəm”.

¹ “Rövzətüs-səfa tarixi”, 3-cü cild (müəllifi Məhəmməd Xavənd).

Bu məktub göndəriləndən on beş gün sonra təcili qasid gəlib Qütlüğ İncancın Hüsəməddinlə bərabər Təbrizə yaxınlaşdığını xəbər verdi. Bu xəbər gələn kimi Qızıl Arslan böyük və təntənəli bir istiqbal mərasiminin düzəlməsinə əmr verdi.

Hüsəməddinlə Qütlüğ İncanc Qızıl Arslanın hüsuruna daxil olduqları zaman Qətibə də Qızıl payəli bir kürsünün üstündə oturmuşdu. Onların hər ikisi əvvəlcə Qətibənin, sonra da Qızıl Arslanın əlini öpdülər.

Hüsəməddin Qətibənin əlini öpdüyü zaman keçmişin mürəkkəb xatirələri yenə də onu danışdırıb deyirdi:

“Vaxtilə bu əxlaqsız qadın mənimlə izdivac arzusunda olduğu və mənim həsrətimlə yaşadığını təkrar-təkrar deyərək and içirdi. O, üzünü və dodaqlarını dəfələrlə mənə öpdürdüyünə baxmayaraq, indi də mənə əlini öpdürür, heç də utanıb-qızarmır. O dodaqlar nə etmədi? Qasıda duran bu ilan kimləri zəhərləmədi? Ərini edam etdirdi, Toğrul taxtından sürgünlərə göndərdi. İndi də Eldəniz xanədanını kor qoymaq üçün Qızıl Arslana nəfəs salmışdır. Lakin o mənim əlimdən yaxasını qurtara bilməyəcəkdir. Onu məhv edəcəyəm, o mənim yanımda da məsuldur. Onun şeytancasına sevgisi iyirmi ildən bəri mənim gəncliyimi çeynəmişdir. Mən bir qəhrəman olduğum halda, kimlərə xidmət etdiyimi özüm də bilmirəm”.

Hüsəməddin bu fikirlərdən sonra ilan kimi acığından qısqaqaraq bir daha qəlbində dedi:

“Şairlər nə qədər həssas şəxsiyyət imiş!.. Nizami bu ilanı birinci görüşdə tanıdı. O, bunun qəlbinə nə tez oxuya bildi? Qoy Qətibə şadlanmasın, qoy o Qızıl Arslandan nicat gözləməsin, mən yenə də Toğrul hökumət başına keçirəcəyəm. Qoy Qızıl Arslan dünyalara əyilməyən məğrur başını əclaf və vəfasız bir qadının qarşısında əysin, lakin onu da bilsin ki, bu qadına əyilən baş, bir gün torpaqdan qalxmayacaqdır. Buna Qətibə deyərler, o bu xanədanı məhv etməmiş sakit olmayacaqdır. Bunun özünü isə yalnız mən məhv edə biləcəyəm”.

Qətibə də hüsurunda duran ağılsız və sevgi əsiri olan qəhrəmana baxır və düşünürdü:

“Qəhrəmanlıq meydanının sənətkarı olsan da, qadın qəlbinə öyrənmək işində məktəbli bir uşaq qədər savadsızsan. Sən mənim əlimdən qurtara bilməzsən. Filosoflar, siyasətçilər və ədiblər meydanında at

sürən Qızıl Arslanlar mənim müəmmalarımı həll edə bilmədiyi halda, sən kimə avam, ancaq bir qılınc ilə bir də heyvanı qüvvətə malik olan bir adam nə edə biləcəkdir? Sən mənim bir cüt dodağıma sahiblənmək üçün bir hökmdarın qətlinə iştirak etdin. Bu dodaqları bir daha sənə verərsəm, yanımda oturan ikinci hökmdarı da öldürəcəksən, lakin yenə də mən sənə olmayacağam. Çünki mən gözəlliyi, qəhrəmanlığı yox, məqsədi sevirəm. O məqsəd isə Toğrulda və Qızıl Arslandadır. Sənə gəldikdə, bu məqsədi əldə etmək üçün bir vasitəsen”.

* * *

Təntənəli ziyafətdə Təbrizin ən sənətkar çalanları və oxuyanları iştirak edirdi. Lakin Hüsəməddinin qəlbi özündə deyildi. Onu təhqirin və qısqanclığın ağırlıqları əzirdi. O həm acıqlanır, həm də etdiklərindən utanır və xəcalət çəkirdi.

– Nə üçün mən Atabəy Məhəmməd kimi bir kişini iki zəhərli dodaqların səbəbinə zəhərlətdim? – deyərək qəlbində belə bir and içirdi: “Mən bu fahişənin dodaqlarına zəhər içirməsəm, rahat ola bilməyəcəyəm”.

Qətibə hazırkı vəziyyətdən narazı deyildi. O belə düşünürdü:

– Mən bir qatil olsam, dəyersiz adamların qatiliyəm. Məmləkətini, vətənini bir qadının dodaqlarına qurban verə bilənləri öldürmək məmləkətə və xalqa qarşı bir xəyanət hesab edilməməlidir.

Məmləkətin bədbəxtliyi burasındadır ki, onun idarəsi hər əsrdə bir acizin, yaxud bir şəhvətpərəstin əlində olmuşdur.

İyirmi iki ildir ki, böyük bir xanədanı oyuncaq edib əlimdə oynadıram. İntiqam intiqam üstündən alıram. Yenə də alacağam, çünki Atabəy Məhəmməd mənə verdiyi qəlbinə alıb, başqasına verdi. O, öz gözəli ilə nəşələndiyi gecələr mən dizlərimi qucaqlayıb ağlayırdım.

Hazırda mənim yanımda oturan hökmdar da mənim məqsədimi bu gün-sabah təxirə salır, lakin o bunu davam etdirə bilməyəcəkdir. Çünki artıq ölüm ona çox yaxındır”.

Musiqi çalınır, rəqqasələr rəqs edirdi. Ziyafətdə hər şey və hər kəs var idi. Görünməyən şey səmimiyyət, iştirak etməyənlər isə azərbaycanlılar idi. Qətibə Təbrizə gəldiyi gündən vəliəhd Azərbaycan səyahəti bəhanəsilə Təbrizdən çıxmışdı, Qütlüğ İncancın gəlməsi münasibətilə veriləcək ziyafətə dəvət olunduğuna baxmayaraq ziyafətə

gəlməmişdi, çünki o, Qətibəni görmək istəmirdi. Atabey Məhəmmədin qəfildən baş verən ölümü haqqında buraxılan şayiələr vəliəhdin Qətibəyə olan etimadını qırmışdı.

Qızıl Arslan Qətibə haqqındakı fikirlərini vəliəhdə izah etsə belə, o yenə də bu fikirlər ilə hesablaşmaq istəmirdi.

Ziyafət dörd gün davam etdi. Lakin Qətibə macərasız oturmağı bacarmırdı. O, Hüsəməddindən də ümidini kəsməmişdi, onu lazım olduğu zaman Qızıl Arslana qarşı istifadə etməyə hazırlaşırdı. Qızıl Arslan Qütlüğ İncancı vəliəhd təyin etməz və izdivac məsələsinə əncam verməzsə, Qətibə onu Hüsəməddinin vasitəsi ilə məhv etməyi qərara almışdır. Buna görə də Hüsəməddinin Təbrizə gəldiyinin beşinci günü Hüsəməddini öz hüsuruna dəvət elədi.

Hüsəməddin öz mənzil etdiyi binadan çıxıb Qətibənin yanına gedərkən, ona demək istədiyi sözləri əzbərləyirdi:

“Adı mələkə olan bir qadında vəfa və mürüvvət olmazmı? Sən nə üçün mənim həyatımla oynayırsan? Səni öz sevdiiy oğluna and verirəm, mənim yaxamdan əl çək. Nə üçün məni bu qədər tarixi cinayətlərə cəlb edirsən? Mən bütün ömrümdə sənə və sənin əcdadına, ata və anana qarşı bir hörmətsizlik etməmişəm? Məni hansı bir günahım səbəbinə cəzalandırırsan?”.

Hüsəməddin bu sözləri təkrar-təkrar əzbərləyə-əzbərləyə Qətibənin otağına daxil oldu.

Qətibə isə Hüsəməddinin dalınca cariyəsini göndərdikdən sonra, Hüsəməddinlə birinci görüşündə, yəni, qızlıq vaxtında geydiyi libasları geyib, otaqda o tərəf-bu tərəfə gəzirdi.

Hüsəməddin Qətibəni gördüyü anda demək istədiyi sözləri tamamilə unutdu və qəlbi dərhal keçmişlərə və gəncliyə qayıtdı. Sanki onun qarşısında 42 yaşlı Qətibə yox, iyirmi yaşlarında gənc və yetişmiş bir qız durmuşdu.

Hüsəməddin baş endirib durdu, Qətibə isə qara və məhzun baxışlı gözələrini ona tərəf çevirib:

– Otur, otur mənim ruhum! – dedi.

Hüsəməddin “mənim ruhum” kəlməsindən diksindi və təkan yedi. O, Qətibə ilə Həmədanda, Muradbəy dərəsində Köşkbəgi-müəzzəmdə və Eldəniz Rübatında keçirdiyi nəşəli gecələri bir daha xatırına gətirdi. Danışmırdı, ayaq üstündə durub Qətibənin çöhrəsinə baxırdı, sanki onun çöhrəsindən bir utancaqlıq duyulurdu. Qətibənin çöhrəsi öz

arzu və əməlindən məhrum olan qızın çöhrəsinə bənzəyirdi. Hüsəməddin öz qəlbində deyirdi:

“Heç şübhə yoxdur ki, bu saat Qətibədə mənim lehimə olaraq qəti bir dönüş əmələ gəlmişdir. O, utanır, çöhrəsindən həya tərzi tökülür. Gözəl qadının utanan və tərleyən çöhrəsinə baxmaqda da qərribə bir aləm vardır. İnadlıdır, hiyləgərdir, işvəkardır, iradəlidir, lakin qadındır. Hər şeydən sonra onlarda kişiye təslim olmaq xüsusiyyəti vardır.

Qətibə bu təzə rolunu çox böyük bir sənətkarlıqla oynayırdı. O, otağı həyəcanla dolaşdığı zaman bahar buludu kimi dolmuşdu, yavaş-yavaş qara bulud kimi suya dolan göz bəbəklərindən qızıl güldən daha incə olan yanaqlarına şəbnəm damcılایırırdı. O damcıların hər birisi Hüsəməddinin qəlbində alovlanmağa başlayan intiqam odlarını söndürürdü. Artıq Hüsəməddinin ona yazığı gəlir və öz qəlbində deyirdi:

“Bədbəxt, yazıq qadın! Ömründə xoş bir gün görmədi. Bütün gəncliyi həqarətlər, itilaf və kədərler içərisində məhv oldu. Şairi sevdi, rədd olundu, təhqir olundu. İstəmədiyi bir adama ərə verdilər, qızlıq şərəfini alaraq gözədən saldı, başqasına evləndi. İndi nə etsin? Kimi dinləsin? Kimə inansın? İndi hər kəs bunu öz məqsədi üçün istifadə etməyə çalışır.

Yazıq qadınlar! İxtiyarları öz əllərində deyil. Hər kəsin sərvəti var, qüvvəti və şirin dili varsa bunları aldadır, məcbur edir, nəhayət, bir əsir kimi qoynuna salır, sevgisinə, istiqlalına ölüm zərbəsi vurur. Yazıq qadın! Sənin şəxsi şərəfin, mənliyin və istiqlalıyyətin yoxdur. Sənin arzun yoxdur. Sən kişinin arzu və əməllərinə boyun əyməlisən. Ağla, yazıq qadın, ağla! Çünki sən ancaq bu ixtiyara maliksen!

Yazıq Qətibə! Toğruldan yaxanı qurtaran kimi, Qızıl Arslanın pəncəsinə düşdün. Gözəlsən, nə edəcəksən? Bəzən gözəllik də qadının xoşbəxtlik və azadlığını əlindən alır.

Hərgah sən Qətibə, Qızıl Arslandan yaxa qurtarmağı arzu edirsən, mən sənə kömək edərim, çünki bir zalımı məhv etmək hər bir vicdanın müqəddəs vəzifəsidir”.

Qətibə yaxına gəlib əlini Hüsəməddinin çiyninə qoyaraq məhzun bir surətdə dedi:

– Mənim ruhum! Bizi bir-birimizdən ayırdılar. Mən aciz bir qadın olduğum üçün buna qarşı nə edə bilərdim?.. Lakin sən istəsən bu ayrılıq o qədər də uzun çəkməz. Mənim ruhum! Qızıl Arslanın məni Həmədandan Təbrizə nə məqsədlə gətirdiyini bilməmiş deyilsən.

Lakin mən sənin namus və şərəfini satan qadınlardan deyiləm. Onun qarşısında böyük ordular baş endirir, tək bir Qətibə onun ömrlərinə təslim olmaya bilərdimi?

Sənə and içirəm, əmin ol. O mənə öz qolları arasında görməyəcəkdir. Sən mənim Qızıl Arslanla Təbrizə gəldiyimi öz şərəfinə heqarət hesab edib mənə atsan da, mən yenə də sənə atmayacağam. İnan mənə, sənə dediyin söz xəyalımdan çıxmamışdır: mən sənə olmasam da, heç kəsə də olmayacağam! Həyat belədir, mənim ruhum! Sən mənim həyatımı əvvəldən axırına qədər bilirsen. Mənim bədbəxtliyim o şairi sevdiyim gündən başladı. O gündən başlayaraq mən təhqir olunuram. Sən bilirsen ki, mən Atabəy Məhəmmədə öz qızlıq cəvahirimi verdim, lakin o mənə təhqir etdi, mənim üstümə evləndi. Onun qardaşı Toğrul isə mənə sahiblənmək üçün başıma nələr gətirmədi?! Yaxamı onun əlindən qurtarmamış onun qardaşının əlinə düşdüm. Hərgah sən bunları özünə qarşı mənim tərəfimdən baş vermiş bir xəyanət hesab edirsənsə, mən sənə təqsirləndirmirəm. Çünki sən kişisən, həm də bir qəhrəmansan, sən qısqanmalısan, əlbəttə sevgi olan yerdə qısqanmaq da olacaqdır. Mən elə zənn edirəm, mənə sənə kimi bir adamın köməyi olmadan bu fəlakətdən qurtara bilməyəcəyəm.

Hüsaməddin bir az düşünərək:

– Doğru deyirsən, mələkə! – dedi.

Qətibə isə yenə də Hüsaməddinin qəlbindəki ləkələri gözünün yaşı ilə silib təmizləməyə başladı, nəhayət, Hüsaməddin:

– Ağlama mələkə! Hüsaməddin sizin hər bir əmrinizi yerinə yetirməyə hazırdır. Eybi yoxdur, mən sizin səadətiniz uğrunda iqbali bir daha sınaram. Ümid edirəm ki, siz mənim xidmətlərimi unutmazsınız. Mən də sizin kimi bir bədbəxtəm. Mən də iyirmi beş ildən bəri bir arzusun əsiriyəm. Kim bilir, bəlkə də bizim qismətimiz belə imiş.

Qətibə ona yaxınlaşdı və yavaşdan dedi:

– Sən ona inan ki, Qızıl Arslan mənə yaxınlaşdıqca ölümə yaxınlaşır. İndi biz hər bir təşəbbüsü həyata keçirə bilərik. Ancaq fürsəti gözləmək lazımdır. Mənim ruhum, bu dodaqlar sənindir.

Qətibə bunu dedikdən sonra dodaqlarını Hüsaməddinə uzatdı. Hüsaməddin isə qollarını açıb Qətibəni qucaqlarkən bu sözləri eşitdi:

– Dalısı sonra...

KƏHRAN QALASI¹

Qızıl Arslan Qətibəni Təbrizə köçürəndən sonra Həmədanda belə bir şeyə gəzirdi:

Qızıl Arslanın Qətibəni Təbrizə köçürüb Təbriz saraylarında yerləşdirməsinə Həmədanda olan Azərbaycan qoşunu və qoşunun sərkərdələri Fəxrəddin və Seyid Əlaəddin müsbət nəzərlə baxmıyır. Onlar Toğrul Səvə şəhərindən Həmədana çağırıb öz taxtına əyləşdirmək istəyirlər.

Bu xəbərlər Səvə şəhərində oturub Qızıl Arslana qarşı təzə qüvvələr hazırlamaqda olan Toğrulun da qulağına çatmışdı. O bu xəbərləri özü üçün Allah tərəfindən göndərilən bir müvəffəqiyyət kimi sanırdı. Nəhayət, bu şeyilər Toğrulca bir həqiqət şəklinə girdi. O, Fəxrəddin və Seyid Əlaəddindən bu məzmununda çox uzun bir məktub aldı:

“Əlahəzrətə².

Sizə məlumdur ki, biz öz mərtəbəmizi ucaltmaq üçün çalışmırdıq. Bizim bütün şey və təlaşımız bu xanədanın taxt-tacını qorumaq və onun şan-şöhrətini ucaltmaq üçün idi.

Biz iyirmi ildən bəri böyük orduların rəhbərliyində olduğumuza baxmayaraq daima özümüzü məmləkətin adi bir əsgəri kimi aparmışıq. Biz əsgərlikdə çalışıb, bu sənətlə pərvəriş tapmışıq. Heç şübhə yoxdur ki, son zamanlar bizim Qızıl Arslan ordusunda çalışmadığımız nəticəsində əlahəzrətin xatir-şərəflərinə kədər varid etmişdir. Buna görə ki, əlahəzrət Həmədanda olduğu zaman bu həqir nökrələrinə iltifat nəzərlə baxmaq istəməmişdi.

Bizim ikimiz şahənə nəzərinizdən məhrum olduğumuz üçün, vəzifəmizdən də götürülmüşdük. Bunları nəzərə almaq istəmirik. Çünki son hadisələr səmimi nökrələriniz üçün ibrət dersi oldu; çünki hazırda biz, məmləkət və xanədan uğrunda çəkilən zəhmətlərin tamamilə hədəf getdiyini görürük.

Əlahəzrətin özünə məlum olduğu üzrə, Qızıl Arslanın Qətibəyə evlənmək şeyiləri həqiqət şəklinə keçməyə başlayır. Bu hadisə yalnız iki nəfər əsgərin deyil, cyni zamanda bütün Azərbaycan xalqının

¹ Kəhran – Azərbaycanda məşhur bir qala idi.

² Əlahəzrətə – bizim əlahəzrotimiz

nifrətinə səbəb olmuşdur. Çünki Qətibənin kim olduğu əlahəzrətin özünə məlum olduğu kimi, bütün məmləkətin xalqına da məlumdur.

Biz səmimi nökrələr əlahəzrətin taxt-tacına and içirik ki, bizdə heç bir riyakarlıq yoxdur. Biz sizi Həmədanda olan Azərbaycan qoşunları barəsində əmin edirik. Qızıl Arslan əvvəlki yolunu davam etdirseydi, biz heç bir zaman onun ətəyini buraxmazdıq. Lakin onun Qətibə ilə olan əlaqəsi göstərdi ki, o, artıq öz həqiqi yolunu azdırdı. O, bu hərəkətilə məmləkəti uçuruma doğru sürükləyə bilər.

Qızıl Arslan bizim qılınclarımız, qanlarımız nəticəsində qazanılan qələbələri ikiüzlü bir qadına uduzdu. Bu səbəblərə görə əlahəzrətin nökrələri də öz yolunu dəyişdi. Hərgah əlahəzrət Həmədan şəhərinə qayıtmaq və öz taxt-tacına sahib olmaq istəyirsə, biz canımız və qanımızla ona kömək etməyə hazırıq. Əlahəzrət çox gözəlcəsinə bilir ki, azərbaycanlıların qılıncları hər kimin arxasında parlarsa, qələbə də onun önündə baş endirəcəkdir.

Hazırda paytaxt bizim əlimizdədir, onun Təbriz şəhəri ilə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Qızıl Arslan tərəfindən təyin edilən ali mənşəbli adamları və onun vəziri Şəmsəddini əsir götürüb həbsxanaya atmışdıq. Hər şey hazırda. Əlahəzrətin təşrifinin intizarındayıq. Hazırda Həmədan şəhəri öz səlahiyyətli və böyük hökmdarını saxlamaq üçün başına öyməkdədir. Əlahəzrət təşrif gətirəcəyi günü vaxt ikən bildirməlidir. İstiqbal təntənəsi üçün lazım olan hazırlıqlar bitməkdədir.

Sizə Həmədanda olan minlərcə fədakar nökrələrinizin salamını göndəririk.

*Fəxrəddin
Ələddin!"*

Bu məktub Toğrula göndəriləndən sonra Həmədanda həbslər başlandı. Qızıl Arslanla əlaqədə olanların hamısı həbs olundu. Qoşun böyükələri şəhəri gəzib müəyyən siyahılar üzrə yüzlərcə adamları evindən çıxarıb həbsxanalara doldururdu. Qızıl Arslanın vəziri Şəmsəddin, yaşadığı evdə həbsə alınaraq ətrafına bir dəstə gözətçi qoyuldu.

Qızıl Arslanın düşmənləri toy-bayram edirdi. Bağlardan, bağçalardan və evlərdən musiqi, xanəndə səsləri ucalırdı. Eyni zamanda, Qızıl Arslan tərəfindən asılanlar üçün də təziyə saxlanırdı. Musiqi

nəğmələri ilə bərabər küçələrdə Quran ayələri və fəthə səsləri də eşitmək olurdu.

Təziyədən çıxanlar əllərinə həna yaxıb qızartmışdı. Onlar küçələrdə bir-birlərini gördüyü zaman görüşür, öpüşür və təbrik edirdilər.

Bazarlar və meydanlardakı xalqın danışmaları bir mövzu və bir məzmununda idi:

– Xudavənd-ələmin barmağı yoxdur ki, insanın gözüne soxsun. Bu möcüzədir. Xudavənd-ələm onun nökrələrini öz üstünə qaldırdı.

– Eybi nədir. Qızıl Arslanın dara çəkdiyi qırx beş adamın əvəzinə dörd yüzünü dar ağacına qaldıracağıq. Qoyun hələ əlahəzrət təşrif gətirsin! Bunları cəza vermək lazım olduğunu özü bilər.

– Özüm dar ağaclarını saydım. Yüzə qədər dar ağacı qurumuşdur.

– Hələ o azdır. Görərsən nə qiyamət olacaqdır!..

– Elədir. Məncə cəzalanmalı adamların sayı mindən artıqdır.

– Afərin Fəxrəddinə. Qəhrəmandır. İslam dininin kəskin qılınıdır. Həmədan xalqının intiqamını alır.

– Qızıl Arslanı Qızıl Arslan eləyən bunlar deyildimi?

Bu mövzulu söhbətlər paytaxtda bir həftədən bəri davam edirdi. Qızıl Arslanın cəzasından qaçanlar dəstə-dəstə şəhərə qayıdırdı, şəhərin uzaq hissələrində gizlənenlər öz evlərinə gəlirdi. Toğrulun əyan və vəzirlərindən sağ qalanları şəhərə gəlir və öz işinə başlayırdı.

Fəxrəddin və Ələddinin imzası ilə şəhərə belə bir bəyannamə buraxılmışdı:

“Həmədan xalqı!

Xudavənd-ələmin köməyi və xəlifəyi-rui-zəminin mənəvi nüfuzu sayəsində məmləkət yenə də öz həqiqi sahibinin əlinə çatdı. Şəhərdə asayiş və əmniyyəti pozmaq və istədiyi adamlar üzərində şəxsi mühakimə qurmaq istəyənlər olduğu yerində cəzalanacaqdır. Mühəssirlərin cəzalanması əlahəzrətin fərmanı ilə xüsusi bir mühakimə heyəti tərəfindən həyata keçiriləcəkdir”.

Bu bəyannamədən sonra məscid və minbərlərdə Qızıl Arslan və onun tərəfdarlarına lənət oxuyurdular. Camələrdən “amin-amin” səsləri hər saat və hər dəqiqə eşidilirdi.

Vaizlər və xatiblər minbələrdə Toğrulun adına xütbə oxuduqlara zaman yenə də “əssultanül adil və bəzil” deyə-deyə dua edirdilər¹. Küçə dilənçiləri də əhalidən ehsan istədiyi zaman onları Toğrulun canına and verirdilər.

Toğrul sarayı tovuz quşu kimi bəzənmişdi. Xidmətçilər, kənzilər, cariyələr hamısı öz yerində idi. Rəqqasələr, mütrüblər, saqilər hamısı hazır idi.

Mütrüblər təzə kəmərcinlər geyir, saqilər piyalələri hazırlayır, rəqqasələr zinətlərini üstlərinə tökürdülər. İsfahanın yaşıl ipəklə sarılmış şərab şişələri açılıb rətilərə² tökülür, cariyələr isə saçlarını Rey-dən göndərilmiş yasəmən ətirlərində çimdirdirdilər. Hökmdarın xüsusi cariyəsi Müsəffa xanım bədənini süd içərisində yıxayırdı.

Padşahın nədimləri, məzhəkəçiləri onu əyləndirmək üçün gülməli nömrələr hazırlayır və məşq edirdilər.

Toğrulun sevdiyi cücələri tapmaq mümkün deyildi. Toğrul qaçdığı gündən onlar da naməlum bir tərəfə qaçmışdı. Nəhayət, onların şəhər ətrafındakı qoşa hamamların küldanında gecələdikləri məlum oldu, onları da tapıb gətirdilər.

Toğrulun xanəndələri hökmdarın şəhvət və nəşəsini coşdura biləcək təzə qəzəl və rübailər öyrəndirdilər. Saraya məxsus olan hər şey gətirilib yerinə qoyulmuşdu, yalnız fil sümüyündün düzəlmiş və cava-hiratla bəzənmiş qızıl payəli taxt yerində deyildi, çünki onu Qızıl Arslan Təbrizə göndərmişdi. Buna görə də təcili olaraq əlahəzrət üçün təzə bir taxt hazır edilmişdi.

Əlahəzrətin qafiləsini Həmədanın səkkiz mil məsafəsində olan Fəxrabad çəməninə qarşıladılar. Qafilə bu uzun məsafəni Azərbaycan atlıları tərəfindən düzəlmiş polad hasarın içərisindən keçib, salavat və salam səslərinin tərənnümləri altında irəliləyirdi.

Əlahəzrətin oturduğu taxt-rəvanın ətrafında minlərcə xətiblər ruhanilər və əyanlar piyada gedirdi.

Axşam qaranlıq düşdüyü zaman Toğrul öz oğlu Məlikşah ilə bərabər, aylardan bəri ayrıldığı sarayına daxil oldu. Hamıdan əvvəl Fəxrəddin və Seyid Əlaəddin Toğrula təqdim olundu. Fəxrəddin baş endirib paytaxtın vəziyyəti haqqında belə məlumat verdi:

¹ Ədalətli, səxavətli və hədiyyəverici padşah.

² Rətil – böyük vazadır. Böyük ziyafətlərdə içinə şorab tökülür, saqilər isə oradan piyalələri doldurub məclisə verirlər.

– Əlahəzrətin düşmənləri siyahı üzrə həbsə alınmışdır. Qızıl Arslanın vəziri Şəmsəddin öz evində həbsə alınmışdır. Əhalinin intiqam hissləri coşduğundan onu evindən çıxarıb həbsxanaya aparmaq mümkün olmadı. Əlahəzrətin tərəfdarları tamamilə şəhərə qayıdıbdır. Onların hamısı öz sabiq vəzifələrinə təyin olunmuş və rahatlıqları təmin edilmişdir. Şəhər tamamilə asayiş və əminyyət içindədir. Azərbaycan qoşunu əlahəzrətə göstərəcəyi sədaqət üçün and içməyə hazırdır. Onların hamısı silah başındadır. Əlahəzrətin əmrinə müntəzirdir.

Toğrul sanki yuxu görürdü. Qızıl Arslana bir çox qələbələr qazandıran iki məşhur qəhrəman onun hüzurunda durub öz sədaqətini elan edirdi. Şübhəsiz ki, o şadlığından özünü ələ ala bilməyəcək və ağlayacaq idi. Toğrul çox yorğun idi, bu yorğunluq ona təzə əmrlər vermək üçün imkan vermirdi. Bu səbəbdən də çox qısa cümlələrlə bəzi göstərişlər verib dedi:

– Həbsə alınanları diqqətlə mühafizə edərsiniz. Mən onların siyahısını gözdən keçirəndən sonra cəzalanmaları üçün əmr sadir edəcəyəm. Sabah günorta zamanı üçün rəsm-keçid təyin edərsiniz. Qoşunun və əyanların andını qəbul edəcəyəm.

Rəsm-keçid bitəndən sonra Qızıl Arslanın vəziri Şəmsəddini rəsm-keçid meydanına gətirib xalqın gözünün qabağında dara çəkdirərsiniz. İndi gedə bilərsiniz, xidmətinizdən məmnun və məhzuz oldum.

Fəxrəddin və Seyid Əlaəddin baş endirib Toğrulun divanxana otağından çıxdılar.

* * *

Gün çıxandan saat 12-yə qədər Qarabağ və Aranın qaşqa atlarına minmiş azərbaycanlılar, öz qışlarından çıxıb atlarını Atabəy meydanına tərəf məhmizləyirdilər. Əyinlərinə dəmir geyim geymiş sərkərdələr öz dəstələri ilə bərabər küçələrə çıxmışdılar. Lakin Azərbaycan qoşun dəstələri bəndləri kəsib heç bir kəsi Atabəy meydanına buraxmırdılar. Toğrul tərəfdarları olan əyanlar, ziyalılar və ruhanilər üçün rəsm-keçid meydanının bir tərəfində xüsusi yerlər hazırlanmışdı. Meydanın hər tərəfi Azərbaycan qoşununun əlində idi. Hətta ətraf küçələrdən belə bir kimsənin keçib-gətməsinə imkan verilməmişdi.

Toğrul sarayından Atabəy meydanına qədər gələn uzun küçələrin hər tərəfində iki dəstə Azərbaycan qoşunu hasar çəkmişdi.

Toğrulun öz oğlu və vəliəhdi Məlikşah ilə bərabər saray qapısından çıxaraq rəsm-keçid meydanına gəlmək istədiyini təbiller və kərənyar əhaliyə xəbər verdi. Bir anda iyirmi mindən artıq Azərbaycan qoşunu qılınclarını çəkib çiyinə qoydu.

Əlahəzrət valahəzrət vəliəhd ilə bərabər rəsm-keçid meydanına daxil olan kimi meydandan salam və yaşasın səsləri ucaldı. Fəxrəddinlə Əlaəddin qabaqda, dallarınca da qoşun sərkərdələri atlarını məhmizləyib qılınclarını qılınclardan çıxardılar və sədaqət andı içmək məqsədilə əlahəzrətə yaxınlaşdılar. Atlılar əlahəzrəti aralığa alandan sonra Fəxrəddin atını irəli məhmizləyərək onu çiyindən yaraladı və oğlu Məlikşah ilə bərabər əsir götürdü¹.

Bu hadisə baş verəndən bir neçə dəqiqə sonra Toğrul tərəfdarı olan əyan, ziyalı və ruhanilərin qolları bağlanıb Atabəy sarayının zir-zəmilərinə sürülmüşdü. Şəhərin Atabəy meydanında nələr olduğundan xəbər yox idi. Axşam qaranlığı düşdüyü zaman, həbsxanaların qapısını açdılar, müəyyən bir məqsədi həyata keçirmək üçün həbsə alınan Qızıl Arslan tərəfdarları azad olundu.

Toğrul tərəfdarları paytaxtdan tamamilə təmizləndi, əvvəlki həbsdən qurtarıb gizlənenlər bu dəfə son nəfərinədək ələ keçirilib həbsə alındı. Eyni zamanda Toğrulun yarasını sağaltmaq üçün həkimlər dəvət olundu. Bu hadisədən bir saat sonra Qızıl Arslanın vəziri Şəmsəddin təcili çaparla Təbrizə belə bir məktub göndərdi:

“Əlahəzrət!

Göstərişlərinizə əməl edildi. Fəxrəddin və Əlaəddin hadisəni çox müvəffəqiyyətlə təşkil etdilər.

Toğrulun yarası o qədər də ağır deyil, müalicəsinə başlanmışdır. Oğlu Məlikşah ilə bərabər Toğrul sarayında həbs olunmuşdur. Əlahəzrətin mühakiməsindən qaçanlar son nəfərinə qədər ələ keçirilmişdir. Həbsdə olanların sayı beş yüz nəfərdən artıqdır. Paytaxtda sakitlikdir. Əlahəzrətin əmrinə müntəzirik”.

Qızıl Arslan Şəmsəddinin məktubunu alan kimi təcili surətdə Şimali Azərbaycana qasid göndərüb vəliəhdi Təbrizə çağırırdı və bir həftədən sonra hazırlıq görüb az bir miqdar qoşunla Həmədana tərəf yola düşdü.

Vaxt ikən verilən əmrə görə məmləkətin hər tərəfindən Həmədana nümayəndələr dəvət edilmişdi.

Qızıl Arslan Həmədana gələndən bir gün sonra məmləkətə təzə padşah təyin etmək üçün müşavirə iclası çağırıldı. Qızıl Arslan müşavirədə çıxışda bulunaraq dedi:

“Mən öz paytaxtımı Təbrizdən Həmədana köçürməyəcəyəm. Bu təşəbbüs məmləkətin gələcəyi üçün olduqca zərərliyə. Çünki hökumətimiz Azərbaycan hökumətidir. Lakin Həmədanın əhəmiyyəti də nəzərdən kənar tutulmamalıdır. Çünki burası Bağdadın qapısıdır. Buna görə də mən padşahlığa Süleyman şahın oğlu Səncəri təklif edərdim”.

Müşavirədə iştirak edənlərin hamısı bu təklifə etiraz etdi, onlar bir səsle padşahlığa Qızıl Arslanın təyin edilməsini təklif elədilər¹.

Xəlifədən gələn nümayəndələr də Qızıl Arslanın padşahlığı qəbul etməsini təklif edirdilər. Bu fikri irəliləyərək də təqdir edirdi, çünki onlar Qızıl Arslanı, o, Təbrizdə olduqca məhv edə bilməyəcəkdilər. Onu daima azərbaycanlılar müdafiə edəcək və qalib çıxaracaqdılar. Buna görə də xəlifə onu Bağdadın qapısına gətirməyi və lazımı vaxtında edam etdirməyi düşürdü.

Xəlifə, Qetibənin Qızıl Arslan əleyhinə düzəltmək istədiyi təzə macəranı bilməmiş deyildi. Qızıl Arslan da məsələnin bu tərəfini çox aydın bir surətdə anlayırdı. Lakin buna baxmayaraq əksəriyyətin qərarından boyun qaçırmıq istəmədi və Azərbaycan, İraq, Fars və Rey taxtacını qəbul etdi.

Məmləkətlərə qasidlər, fərmanlar göndərilib Qızıl Arslanın padşahlığı xəbər verildi. Qızıl Arslan iki gündən sonra qardaşı Toğrula yoluxmaq üçün Toğrul sarayına getdi. Qızıl Arslan Toğrulun otağına girdiyi zaman Toğrul pəncərənin arasında oturub oğlu Məlikşaha Nizami şerinin məzmununu oxuyub deyirdi:

“Qalx, bu günlərə vida elə, dünya bir tələdir, o sənin ətəklərinə ilişmişdir. Bacardığıca bu tələni özündən rədd etməyə çalış. Özün üçün elə bir məmləkət düzəlt ki, hazırda yaşadığın məmləkətdən rahat və yaxşı olsun. Çalışıb bir yaxşı hücrə tapıb qapısını aç. Pəhrizkar ürəklər bu qara torpaqdan nə üçün durulmuş və təmiz su axtarırlar...”

Üstündən ağır geyimi at! Yüngül paltar geyin, çünki yüngül libas geyənlər mənzil başına daha tez çata bilərlər.

¹ “Rövzətüssefa”, 3-cü cild.

¹ “Həbibüssiyər tarixi”

Madam ki, sən bir parça tələdən ibarət olan dünyaya bağlisan, o zaman quyuya düşməmək üçün ayıq olmalısən.

Bu dünya bir-birinə bağlanmış olan mim hərfinə bənzər, bunu iki tərəfə bölmək yaramaz. Burada qədəm qoyduğun yeri öyrənməlisən. Bir iş görmək xəyalın varsa, qədəmlərini tanıdığın yerlərə qoy!

Məncə bu sel yumuş otağa əlavə bir qapı açmaq lazımdır. O zaman lazımı vaxtda çıxıb qaçmaq o qədər çətin olmaz.

İnsan gerek tülküdən də dərs alsın. O, öz heyvanlığı ilə heç bir zaman bir dəşiyi olan yuvada yaşamaz, onun yuvasında iki dəşik olmalıdır. O, köpəyin səsini eşidəndən bəri daima iki dəşikli yuvada yaşayar.

İş görmək nəzər sahiblərinə yaraşır. Xəbərsizlərin, ruzigarın tö-rətdiyi hadisələrdən nə qəmi ola bilər?! Bir daha sərxoş olub yatma, çünki sənün pusqunda duranlar vardır. Bu ruzigar sənün qatı düşmə-nidir. Onun dostluğundan əl çək! Bu yolda mənimlik edən hər kəs sənün və mənim əleyhimə yol vuranlıq vəzifələrini bitirir”.

Toğrul Qızıl Arslanı görən kimi kağızı əlindən yerə buraxıb, acıqla Qızıl Arslana baxıb dedi:

– İndi ürəyin təskinlik tapdı mı? Bütün ömrümdə mənə rahatlıq vermədiyən bəs olmadı mı? İndi məni nökrələrin vasitəsilə təhqir edti-rib həbsə aldındın.

Qızıl Arslan da Toğrulun cavabında:

– Qardaşım, yaxşı düşün, bir tək sənün əsirliyin milyonlarca xalqın azadlığıdır, – dedikdə, Toğrul onun üzünə istehza ilə baxaraq əlavə etdi:

– Mən əsirlik ilə qurtardım, lakin sən ölüm ilə qurtaracaqsan. Çün-ki sən ölümə evlənmək üçün hazırlanırsan.

– Sən bu fikirləri başından həmişəlik çıxar! Mən ona evlənməyə-cəyəm. Mən bir fitnəçini, bir də avam və yazığı bir-birindən ayırmaq üçün Qətibəni Təbrizə aparmışam. İndi, de görüm, nəyə ehtiyacın vardır?

– Mənim ehtiyacımı təmin edən şeylərin hamısı sənün özünə la-zımdır.

– Padşahlıq sənə haramdır, çünki sən xalqı və məmləkəti idarə edə bilmədin. Yaxşı çoban deyilsən, qoyunları qurdların arasında paylaş-dırmağa başladın, qapını açıb oğruları içəri buraxdın. Öz yaşadığın evi qonşulara bağışlamaq istədin. İneyi özgəyə sağdırmağı düşündün. Buna görə də səni çobanlıqdan, bağbanlıqdan və xanə sahibliyindən götür-dülər.

– Bunların hamısını bir tərəfə qoy, mənə tənə vurma, bu yəhərin üstündə çox pəhləvanlar oturubdur. Lakin hazırda nə at var, nə də pəhləvan qalır. Sən də bu yəhərin üstündə bir az otur. Lakin tezliklə düşəcəksən. Bunların hamısı keçib gedər, sən də keçib gedəcəksən. Lakin nə qədər ki, hökumət sənün əlindədir, mənim ailəmin rahatını pozma, onların heç bir təqsiri yoxdur.

Qızıl Arslan onun üzündən öpdü:

– Anamın oğlu, o barədə heç də düşünmə. Sənün ailən Eldəniz xanədanının ailəsinin möhtərəm nəfərləridir. Onların rahatını ancaq sənün özün pozurdun. Sənünlə son dəfə görüşmək üçün gəldim. Sən mənim anamın oğlusan, elə düşünmə ki, mən padşahlıq üçün səni incitdim. Bütün ömrümdə səni bu gündə görməkdən də ağır və acı dəqiqələr olmamışdır. Lakin buna məcbur idim. Hazırda səni və oğlun Məlikşahı Kəhran qalasına köçürməyə əmr vermişəm¹. Rahatlığımızın təmin olunması üçün orada hər bir hazırlıq görülmüşdür. İndi de görüm yaran necədir?

Toğrul qəmgin və ümitsiz bir vəziyyətlə cavab verdi:

– Yaralar sağalar, sağalmayan yaralar başqa yaradır.

– O fikirlərin hamısını bir tərəfə buraxıb öz rahatlığına çalış, sənün və mənim yeganə bir vəzifəmiz vardır ki, o da bundan ibarətdir:

Qoy Azərbaycan xalqı gələcəkdə bizi satqınlıqda töhmətləndir-məsin. Qoy xalq deməsin ki, Eldəniz xanədanı bizi həm özü soydu, həm də başqalarına soydurdu. Sən gələcəyin bu lənətlərini qazandın. Elə bilmə ki, sənün bu tarixi bədbəxtliyin məni acıdırmır.

Mən səni cəzalandırmadığım üçün tarixi bir xəyanət edə bilmə, çünki səni xalqın mühakiməsinə verməli idim. Sən öz günahlarını xatırlayıb onları vicdan tərəzisinə qoysaydın, öz əlinlə kəndiri götürüb öz boğazına salardın. Sən şöhrət və mərtəbə əsiri olan əxlaqsız bir qadınla birləşib öz qardaşını, Atabəy Məhəmməd kimi Şərqi məşhur bir şəxsiyyətini öldürdün. Eldənizin yurdunu kor qoydun, mənim beli-mi sındırdın.

Bu sözlərdən sonra Toğrul heç bir söz demədi, başını aşağı salıb ağladı. Qızıl Arslan da ayağa qalxıb qabaqca Toğrulun, sonra da Məlikşahın üzündən öpüb otaqdan çıxdı².

¹ Mustofî Qəzvini

² “Rövzətüsşəfa”, 3-cü cild.

“O mənim rəhmətlik atamın sərkərdəsidir, onun öz ağasına nə qədər dərin bir sədaqət bəsləməsini bütün Azərbaycan xalqı bilir. Hüsameddinin adı çəkilən zaman Araz üsyançıları təslimin qapısını axtarardı. O, bir ilin müddətində doqquz üsyan boğmuşdu. Mən Atabəy sarayını ancaq ona əmin ola bilərəm”.

Qətibə bu kimi sözləri hər gün təkrar edirdi, lakin Qızıl Arslan onların heç birisinə əhəmiyyət vermirdi. O, heç bir zaman Hüsameddini Qətibənin tələb etdiyi mərtəbəyə qaldırmaq istəmirdi. Çünki Hüsameddini nə özü sevir, nə də Azərbaycan xalqı sevirdi.

Azərbaycan xalqı Hüsameddinə Atabəy Məhəmmədin qatili kimi baxır və onun hökumət işlərində iştirak etməsinə etiraz edirdi. Çünki Hüsameddin düşmən ordusu ilə bərabər bir neçə dəfə Azərbaycan üzərinə hücum etmişdi. Buna görə də Qətibə bu məsələni aralığa atdığı zaman Qızıl Arslan:

– Məmləkət xalqın iradəsilə idarə olunmalıdır, – deyirdi.

Günlərin birində Qətibə bu tələbatı bir daha aralığa atdığı zaman Qızıl Arslan qəti surətdə rədd cavabı verib dedi:

– Məmləkətin, xalqın səadəti hər nəyi tələb edirsə onu da həyata keçirəcəyəm, hökmdarlığın qanunu nəyi tələb edirsə, ona xalqı da, özümü də, sizi də itaət etməyə məcbur edəcəyəm.

Mən heç bir zaman Fəxrəddin kimi bir qəhrəmanı işdən götürüb yerinə Hüsameddini təyin edə bilmərəm. Bu xəyanəti heç bir zaman həyata keçirə bilməyəcəyəm. Siz bilirsiniz ki, məmləkəti Toğrulun yaratdığı təhlükədən qurtaran Fəxrəddindir. Siz bilirsiniz ki, Fəxrəddinlər olmasaydı, Hüsameddinlər çoxdan bəri bu məmləkəti satmışdı.

Bu taxt və bu tacı indiyə qədər Eldəniz xanədanı əlində saxlatdıran Fəxrəddindir və onun mənsub olduğu böyük xalqdır. Biz azərbaycanlıların məhəbbət və sədaqətləri sayəsində İraq, Rey və Fars məmləkətlərini idarə edirik. Buna görə də mənim yanımda Fəxrəddin əleyhinə danışmaq üçün heç bir kəsə icazə vermirəm.

Qızıl Arslanın qəti etirazına baxmayaraq, Qətibə yenə də öz tələbində davam edib deyirdi:

– Mən heç bir zaman atamın qatili ilə bir yerdə, bir məmləkətdə və bir şəhərdə yaşaya bilmərəm!

Qızıl Arslan Qətibənin cavabında:

– Nə etmək olar? Bu hökumət işidir. Məcburi olaraq mən də qardaşımın qatilləri ilə üz-üzə oturmaqdayam, – dediyi zaman Qətibə daha bir söz demədi, o artıq aldandığını və Qızıl Arslanın ona evlənməyəcəyini yəqin etdi. Nəhayət, Qızıl Arslanın vəliəhd təyin etdiyi Əbubəkri və Qızıl Arslanın özünü məhv etmək qərarına gəldi. Çünki bunların hər ikisi məhv olmadan onun oğlu Qütlüq İncənin hökmdarlığa yetişə biləcəyi mümkün deyildi.

Buna görə də o, gənc vəliəhdə məhəbbət və hörmət göstərməyə başladı və öz kiçik bacısı Təliəni bu məqsəd ətrafında istifadə etməyə qərar verdi. Çünki o, gənc vəliəhdin gözəl Təliə ilə maraqlandığını bilirdi.

Qətibə vəliəhd yaşayan sarayda yaşadığı üçün onun kiçik bacısı vəliəhd ilə çox tez-tez görüşürdü. Bundan başqa Qətibə özünü gənc vəliəhdə bir doğma ana kimi tanıتماğa və onu sevməyə başlamışdı. O daima gənc vəliəhdin üzündən öpərək:

– Ağullı, fərasətli oğlum, gələcəkdə tac-taxtın möhkəm olması və Eldəniz xanədanının sənə şəxsində davam etməsi üçün anan bütün varlığı ilə çalışacaqdır – deyirdi. Məmləkətin hüdudlarında baş vermiş təhlükələrin təsviyə olunması üçün xanədanımızın bütün üzvlərinin əlbir işləməsi lazım gəlirdi. Mənim Həmədandan Təbrizə yığışmağımın səbəbi budur. Bədbəxt anan artıq öz şəxsi zövqlərini təmin etmək üçün yox, xalqın və xanədanımızın şərəfini təmin etmək üçün yaşamaqdadır.

Qətibə Təbrizdə yaşadığı zaman vaxtının bir çoxunu vəliəhdin rahatlığını təmin işlərinə sərf edirdi. Hər saat onun səhhətini soruşur, sarayının intizamını yoxlayır, xidmətçilərin kimliyi və təmizliyini nəzərdən keçirir, onun yeməklərinin keyfiyyətini təftiş edir və oğlunun qeydine qalan bir ana kimi hərəkət edirdi.

Bu qərarla Qətibə, vəliəhdi öz məhəbbətinə inandırmışdı, oğulluq və analıq münasibətini bərpa edə bilmişdi.

Təliə isə daima gənc Əbubəkri gördüyü zaman rəngi qızarır, utanır və gözüünün guşəsi ilə ona baxırdı. Təliə bir çox təsadüflərdə Əbubəkriyə ona diqqət verib-vermədiyini də öyrənməyə çalışırdı. Bu hadisə Qətibəni də maraqlandırır. İki gəncin bir-birinə daha sıxı olaraq yaxınlaşması Qətibə üçün əsas məqsədi təşkil edirdi. Buna görə də Əbubəkri ilə Təliə bir yerdə olduğu zaman Qətibə bir işi bəhanə edərək, otaqdan çıxır və onları yalnız buraxmağa tələsirdi.

Günün birində Təliə ilə vəliəhd və Qətibə bir yerdə idi. Qətibə həmişəki adət üzrə onları bir yerdə buraxıb çıxdı. Onlar yarım saata qədər sakit oturub qaldılar, bir-birinə deyəcəkləri sözləri çöhrələrinin rəngindən, qashlarının çatışmasından, dodaqlarının titrəyişindən, göz bəbəklərinin bir mərkəzdə qərar tuta bilməməsindən, boyun damarlarının hərəkətindən və ürək çırpıntılarından oxumaq olurdu.

Hər ikisi söhbət üçün mövzu deyil, zəminə axtarırdı, çünki onlar bu günə qədər bir kəlmə də olsa danışmamışdılar. Bir-birlərinə deyəcəkləri sözləri aylardan bəri əzbərləmişdilər. Ortalığa atılacaq arzular böyük həcmli bir eşqnaməni təşkil edirdi. Onlar bu kitabın hansı vərəqindən oxumağı təyin etmək üzərində düşünürdülər.

Təliə işsiz oturmuşdu, lakin vəliəhd işsiz deyildi. O, özünə yararlı bir kaman seçmək üçün qarşısına bir çox kaman tökdürmüşdü. Onları bir-bir sınaqdan keçirməkdə idi. Lakin kamanların heç birisi onun qolunun qüvvətli qarşısında davam etməyərək əyilir və qırılırdı. O, çox qüvvətli bir gənc idi, atası Cahan pəhləvan və anası Gözəldən mənimsədiyi pəhləvanlıq mirası onu gənc ikən şöhrətləndirmişdi. Buna görə də onlarca kamanı əyib, sındırıb bir tərəfə buraxırdı.

Təliə bu mənzərəni yoxladığı zaman birdər-birə söhbət üçün zəminə əldə edərək soruşdu:

– Deyin görüm, siz hər bir kamanı sındıra bilərsinizmi?

Bu sual vəliəhd üçün gözlənilməz bir hadisə kimi idi, o bu sualdan şadlandı, çünki bununla o, aylardan bəri başlamaq istədiyi söhbətlər üçün giriş təşkil edirdi. Bu qədər sevincli sualdan sonra Təliənin qızarmış çöhrəsinə baxıb cavab verdi:

– Bəli, mən hər bir kamanı sındıra bilərəm. Lakin hələlik mənim sındıra bilmədiyim başqa bir kaman vardır ki, aylardan bəri onun ətrafında düşünürəm.

– Siz onu sındıra bilməyəcəyinizi yəqin bilirsinizmi?

– Onu mənim özüm də bilərəm, hətta başqaları da bilir.

Təliə bir az düşünərək soruşdu:

– Əcəba, bunu hər bir kəs bildiyi halda, mən də üçün bilmirəm?

Əbubəkr bu sualın cavabında:

– Balaca xanımın özü qüvvətli kamana malik olduğu halda nə üçün də bilməsin? – dedi.

Təliənin çöhrəsi qızıl gül yarpağı kimi qızardı. Bu söz ona çox qəribə gəldi. O, bu müəmmadan ibarət olan sözün açarını tapa bilmək

üzərində çox düşündü və sualverici bir nəzərlə vəliəhdin üzünə baxıb soruşdu:

Malik olduğum hansı bir kamandan danışsınız? Onu açıq deyə bilməzsinizmi?

– Qəlbinizi oxuya bilsəydim, onun nə kimi bir kaman olduğunu deyə bilərdim.

– Hərgah mən qəlbimdə olanları özüm sizə oxuyarsam, siz o kamanı mənim üçün izah edə bilərsinizmi?

– Mən o kamanı sizə izah edərsəm, başqasına xəbər verməzsiniz ki?

– Hərgah söhbət bir şəxsiyyətə aiddirsə, onu başqasına xəbər verməyin nə mənası vardır?

– Bacınıza danışmazsınız ki?

– Əlbəttə ki, danışmaram.

Təliə bu sözü deyəndən sonra başını aşağı dikib daha danışmadı, vəliəhd isə sükutu pozub soruşdu:

– Başqasına xəbər verməyəcəyin üçün and içə bilərsənmi?

– Mən nəyə and içim ki, vəliəhd inansın?

– Sevdinin əziz bir şeyə and iç!

– Sevdinin şeylər çoxdur, hansı birisinə and içim?

– Sevdiiy şeyləri qəlbinin tərəzində ölç, hansı birisi ağır və qiymətlidirsə ona da and iç!

– Siz dediyiniz üsul çox uzun çəkər, çünki insanların sevdidi şeylər özlərinin arzuları qədər hədsizdir. Xüsusən gəncliyin arzuları göydəki ulduzlar qədər sayılmaz və ölçüyə yerləşməzdir. Elə birisi sizin özünüz, bunu bacara bilərsinizmi?

– Mən bunu bacara bilərəm. Mən bir anda bunu təyin edərdim, çünki çox sıxı və səmimi sevdiiy şeylər birinci cərgədə durur. Hazırda Təliə xanım öz sevdidi şeyləri bir-bir saymış olsaydı, mən dərhal hansı bir şeyi qəlbən sevdiiyini ona xəbər verərdim. Hərgah kiçik xanım buna inanmırsa, sevdiklərini saymağa başlasın.

Təliə:

– Çox gözəl, dinləyin sevdiklərimi sayım. Bacımı çox sevirəm. Çünki mən atamdan sonra doğulmuşam, körpə ikən anam da ölmüşdür, məni bacım böyüdü təbiyə etdirmişdir. O həm bacımdır, həm də mənə analıq etmişdir.

Bundan sonra Qızıl Arslanı sevirəm, o bizim vəliyül nemətimizdir. Qütlüğ İncanı da sevirəm, o da dünyada mənim bacımın yeganə ümididir. Bir də ki...

Təliə sözünü yarımçıq qoydu, utandı, əllərini dizləri üstünə qoyub sakit-sakit baxdı, arabir göz qapaqlarını qaldırıb gözünün guşəsilə vəliəhdə nəzər saldı. Heç şübhə yoxdu ki, o, vəliəhdi sevdini demək istəyirdi, lakin buna cəsarət etmirdi. Buna görə də vəliəhd ona sual verdi:

– Haman o, “bir də” dediyin sözün kölgəsində gizlənən ada and içə bilərsənmi?

– And içə bilərəm.

– Bacına xəbər verməyəcəyin üçün haman ada and içsən, mən də sənə bilmədiyini və mənim də sındıra bilməyəcəyimi kamanın nə kimi bir kaman olduğunu sənə deyə bilərəm.

– Sizin canınıza and içirəm ki, mən bacına xəbər verməyəcəyəm. İndi deyin görüm, o qüvvətli qolların gücü düşməyən hansı bir kamandır.

Vəliəhd bir az düşünərək:

– Gözəl Təliə, dünyada bu qolların qüvvəti çatmayacaq bir kaman varsa, o da sənə qövsü bir kamana bənzəyən qaşlarındır, – dedi.

Vəliəhdin bu sözlərindən, Təliə bir daha qaşlarını dartaraq Əbubəkrin üzünə əyri-əyri baxdı, çünki o, vəliəhddən belə bir sözün ilk dəfə idi ki, eşidirdi. Xüsusən Qətibənin vəliəhdə tez-tez “oğlum” deməsi də Təliənin vəliəhdin dediyi sözdən səksənməsinə səbəb oldu. Həm də Qətibə onun anası sayıldığı üçün Təliə də onun xalası hesab olunurdu ki, bununla da bacı oğlundan eşq-məhəbbətə dair eşidilən sözlər bir gənc xalanı heyretə gətirməyə bilməzdi. Buna görə də Təliə utanaraq qalxıb otaqdan çıxmaq istədi, lakin o buna cəsarət etmirdi, o, vəliəhdi tək buraxıb nümayişkarənə bir surətdə getməyin nəzakətsizlik olduğunu zənn edirdi. Tərəddüdlər içərisində idi, qalxıb getsinmi? Otursunmu? Bu barədə bir qərara gələ bilmirdi. Vəliəhdə gəldikdə gözəl qızın həyətləri içərisində üzdüyünü görüncə həyəcana düşmüşdü, Təliyə elan-eşq etdiyindən peşiman olmuşdu, lakin bu həyəcanı sezdirməyərək, kamanları yerdən götürüb öz gücünü sınayır və ara-sıra gözünün ucu ilə Təliyə baxırdı. Təliə də tərəddüdlər içərisində olduğuna baxmayaraq vəliəhdə göz qoyurdu. Artıq o, ən adi bir kamanı belə əyib sındıra bilmirdi. Onun qollarının müqaviməti önündə adi kamanları yox, Təliənin kaman qaşlarını hiss edərək, titrəyir və təslim olurdu.

Təliə birdən-birə qalxdı və çıxıb getmək istərkən vəliəhd titrək və yalvarıcı bir səslə onu hayladı.

– Kiçik xanım dayan! Mənimlə bərabər bir otaqda olmağı istəmirsənsə, onda otur, mən çıxıb gedə bilərəm.

Vəliəhd bu sözü dedikdən sonra yorğun bir baxışla əlindəki kamanı gözəndən keçirib yerə atdı, papağını götürüb otaqdan çıxmaq istərkən Təliə onu səslədi:

– Dayan, vəliəhd, dayan!

Vəliəhd ona yaxınlaşaraq:

– Gözəl qız, sənə bu narazı baxışların mənim buradan getməyimi tövsiyə edir. Bizim ikimizdən birimiz bu otaqdan çıxmalıyıq, – dedikdə, Təliə onun əlindən tutaraq yalvardı:

– Yox, rica edirəm, dayanın! Buradan qəfildən çıxıb getməyiniz, bacımda şübhələr oyandırma bilər.

– Bir kəsə deməyəcəyin üçün and içdiyini unutmadın ki?

– Sən anda inanırsanmı?

– Əlbəttə, hər anda və hər kəsin andına inanmaq olmaz, çünki bəzən andlar yalanları doğrultmaq, bəzən də həqiqəti pərdələmək məqsədlərinə xidmət edir.

– Sən özün necə, həqiqəti pərdələmək məqsədilə and içənləri sevirənsənmi?

– Xeyr gözəl qız, mən həqiqəti pərdələmək üçün and içənləri sevmə bilərəm.

– Bəs nə üçün həqiqəti gizlətmək üçün bir qızı and içməyə məcbur edirsiniz? Özü də bir məmləkətin vəliəhdinəmi?

Söhbət çox uzun çəkdi, vəliəhd önündəki kamanları bir neçə dəfə sinəmişdi, Təliyə gəldikdə öz qəlbində: – “Gedimmi, oturummu?” sözlərini əzbərləyirdi, çöhrəsinin rəngi tez-tez dəyişir, vücudu isə külək qarşısında gənc sərv ağacı kimi titrəməkdə idi. Çünki o, birinci dəfə idi ki, gənc bir oğlanla qarşı-qarşıya gələrək belə bir mövzu üzərində danışdı. Buna görə də o, hazırı və keçmişi tamamilə unutmuşdu, o, ancaq gələcəyin ucsuz-bucaqsız olan səhralarında yorturdu.

Qətibə qəfildən otağa daxil oldu, Təliə özünü ələ almaq istərkən bacarmadı, qorxusundanmı, utandığındanmı həyəcanı bir daha artdı. Qətibə Təliənin üzünə diqqətlə baxırdı, onun bütün görünüşü fikrində bir dəyişiklik yaradıldığını oxuyurdu. Vəliəhdin çöhrəsində də eyni mündəricəni oxumaq mümkün idi.

Təliə qupquru quruyub ayaq üstündə durmuşdu, vəliəhd isə Qətibəyə müraciətlə:

– Mələkə, mən məşq meydanına getməliyəm, – deyərək otaqdan çıxdı.

Təliə olduğu yerində buzlayıb durmuşdu. Qətibənin nə deyəcəyinə müntəzir idi. Nəhayət, Qətibə Təliənin yaxınlığına gəlib saçlarını oxşadı və dedi:

– Dünyanın hər işi belədir. Həyatın başlanğıcında daima bir çətinlik vardır. Bəzən o çətinliklər çox uzun bir müddət davam edir. Lakin təzə həyat qurmaq istəyənlər, çətinliyi çox tez və asanlıqla rədd etmək üçün sənətkar olmalıdır. Qızlar da, oğlanlar da öz həyatını qurmaq işində mahir bir sənətkar olmalıdırlar.

Hər iş və hər şey belədir. Sənə vəsiyyəti edirəm: ağıllı adamlar qələbəni işin axırında yox, başlanğıcında əldə etməlidir. Qələbələr əvvəlcə təmin edilmədən bir müharibəni başlamaq və yəni böyük bir əsəri yaratmağa başlamaq ağılsızlıqdır.

Sevgi də, təzə ailə qurmaq işi də bura daxildir. Onları möhkəm bir əsas üzərində qurmağa çalışmaq lazımdır. Sevgi və məhəbbət binasının davamı onun möhkəm bir təməl üzərində qurulmasından asılıdır, çünki bunu mən öz həyatımda da təcrübədən keçirmişəm.

Bir qızın səadətini yalnız öz gözəlliyi təmin edə bilməz. Kişi gözələri o qədər şüursuz, o qədər dəlidir ki, o, dünyanın nadir bir gözəlini ən çirkin bir qadınla əvəz edə bilər. Bəzən bacarıqlı çirkin bacarıqsız gözəldən daha xoşbəxt yaşaya bilər.

Gözəl bacım! Kişilərlə həyat qurmaq üçün şahmat taxtasının qəhrəmanı olmaq lazım gəlir. Həyat və ailə sənətkarı olmayan bir qızın gözəlliyi bir parça kağız və yaxud bir arşın kətan üzərində çəkilən rəsmdən heç də fərqli deyildir.

Qız gözəl olmaqla bərabər bir ovçu qədər də həssas olmalıdır. Kişilərin qadınlar haqqındakı düşüncəsi bir bahar kələbəyinin şüurundan çox da irəli gedə bilməmişdir. Kələbək bir çiçəyin üzərində dayanmağa adət etmədiyi kimi, kişilər də bir qadının eşqində və bir qızın sevgisində əbədi olaraq durmağı sevməzlər, çünki adət və təbiətləri bunun əleyhinədir. Mən yenə də bunları öz həyatımda təcrübədən keçirdim.

Qızların və qadınların birinci vəzifəsi kişini öyrənməkdən ibarətdir. Onun zövqünün qadından nə tələb etdiyini, gözəllikdə nəyi və nə kimi xüsusiyyətləri sevdiyini təyin etmək lazımdır. Onlar kişi olsalar da xasiyyətləri bir şıltaqçı qızdan daha qabardır. Buna görə də

onları bir ev quşu kimi əhliyyətə almağı və həyata öyrətməyi bacarmalıyıq. Əsas məsələ kişinin mənəmliyini sındırmağı bacarmaqdır, çünki həyatın doğru yol ilə getməsinə maneə törədən əsas cəhət kişinin və qadının inadından ibarətdir. Bunu da mən öz həyatımda təcrübədən keçirdim. Mənim ərimdə hökmdarlığın qetiyyəti, mənə isə qızlığın barışmaz bir inadı var idi, haman inad bu günə qədər mənim həyatımı çeynəməkdədir.

Kişinin xasiyyətini, baxışını və düşüncəsini dəyişmək lazımdır. Ona dediyini deyil, sən öz sevdini yedirməlisən.

Mən həyatımda səhv etdim. Lakin indi-indi düşünürəm ki, qadın, yəni bacarıqlı qadın, kişisinə kişinin libası kimi deyil, kişinin bədəninin dərisi kimi sarılmalı və aşılmalıdır. Kişini öyrətmək üçün nə qədər vaxt sərf etmək lazımdırsa, iki o qədər də kişini öyrənmək lazımdır.

Qızlar gənclərin fikrinə öz rəngini və öz boyasını aşılmalıdır. Onlar sevdikləri zaman bir körpə qədər şüursuzdurlar. Körpəlikdə isə insana hər bir şeyi öyrətmək mümkündür. Sevgi insan fikrini dəyişmək üçün ən mahir bir müəllim kimidir. Təəssüflər olsun ki, mən bunu gənclik fəslinin sonunda təyin edə bildim.

Ailə quruluşunun dərs kitablarını qadının özü yazmalıdır. Mən indi anlayıram ki, qadınlar kişiləri öz bildikləri, öz istedikləri qədər qura bildikləri, öz istedikləri qədər qura bildikdən sonra xoşbəxt həyat qura biləcəkdilər.

İndi də sənə sevgidən bir az deməliyəm ki, ağıllı qızın şüurunda məqsəd sevgidən daha irəlidə getməlidir. Sevginin özü müstəqil bir şey deyil, o müəyyən məqsədi tamamlamaq üçün bir vasitədir. Mənim nə dediyimi anla, müəyyən bir məqsədi əldə etmək və müəyyən bir arzuya nail olmaq üçün bir kişi ilə sevgisiz də yaşamaq mümkündür. Mənim özüm də bu baxışla ərə getdim, lakin kişinin varlığını bilmək işində savadsız olduğum üçün nə sevgidən, nə də məqsəddən istifadə edə bilmədim, mən qızlıq zamanında sevgi ilə məqsədin bir-birisini əvəz edə biləcəyini anlamadım.

Sevgi insanı bir-birinə bitişdirə biləcək qısa bir dövr üçün lazımdır. O heç bir zaman həmişəlik olmamışdır.

Sevgini həmişəlik daşımaq iddiasında olanlar adətə sevgiyə fərq qoymayanlardır. Çünki sevgi elə təhəmmül edilməyəcək bir şeydir ki, insan ancaq gəncliyin sərxoşluğu dövründə ona təhəmmül edə bilər.

Gəncliyin sərxoş günlərini xatırladığım zaman özüm də o tarixə gülürəm. Mən indi-indi bilirəm ki, məqsədsiz sevgi körpə sevgidir. O kimi sevgilərdən qaçmaq lazımdır.

Təliə üçün bu söhbətlərin hamısı yabançı idi. Onun qızlıq düşüncəsi Qetibənin dediyi fəlsəfələrdən çox uzaq idi, çünki gəncliyin özünə məxsus bir fəlsəfəsi vardır ki, o da yaşlıların mədəsi və şüuru üçün yabançıdır.

Buna görə də Qetibənin ortalığa tökdüyü fikirlər Təliəni heyrətə salmağı bacarmazdı. Qetibə danışdıqca Təliə də fikirli nəzərlərlə Qetibənin üzünə baxırdı, Qetibə bunu dərhal hiss etdi və öz fikrini izah etməyə başladı:

– Birdəfəlik iqbalımızı bunların iqbalına aşılamışıq, bu xanədanın bir əldə olması yaxşıdır. Buna görə də vəliəhdin səninlə olan yaxın tanışlığına müəyyən bir şəkil verməlisən.

Həyatda yanılmamaq üçün onun sənə qarşı aldığı gündəlik vəziyyət və etdiyi söhbətlər barəsində mənə xəbər verməlisən... Böyük bacınam, deyə, utanma. Səni körpəlikdən mən tərbiyə etmişəm. Buna görə də ailə sahibi olana qədər qeydinə qalmaq mənim vəzifəmdir. İndi mənə də görüm vəliəhd ilə nə kimi məsələlər barəsində danışdınız?

Təliə cavab verə bilmədi. O, birinci andını sındırmayacağına qərar vermişdi, lakin Qetibənin sualını cavabsız qoymamaq üçün:

– Vəliəhd ilə heç bir məsələ barəsində danışmırdıq, – dedi.

Qetibə Təliədə bir sirr gizləndiyini dərhal anladı və bu sirri başqasına xəbər verməmək üçün vəliəhdə söz verdiyini hiss etdi. Lakin buna acığı gəlmədi, çünki Təliənin vəliəhd ilə tanış olub və anlaşması Qetibəni təmin edirdi. Qetibə bu əlaqənin başlanmasını öz məqsədinə uyğun bilirdi.

Qetibə qəlbində danışır və deyirdi:

“Bu söhbətləri bir sevgi ilə nəticələndirmək mənim əlimdən çox da çətin deyildir”.

Qetibə bir daha Təliəyə müraciət elan etdi:

– Sevmək eyib deyil, ixtiyarı vaxtından əvvəl əldən buraxmaq eyibdir. Mən ona göz qoymuşam, o səni sevir, bu məhəbbətlər ögey anaya olan oğulluq məhəbbəti deyil, o məhəbbətlər sənə yaxınlaşmaq üçün yaxın bir yol aramaqdan ibarətdir. Ağlını başında topla, onu tutub bağlayan bir ana məhəbbəti yox, sənə qara və qıvrım saçlarındır. O

sənə məhəbusundur, sən öz əsirinlə nə kimi rəftar etməyi bacarmalısan.

Sənə qəti olaraq tapşırıram, onu bir neçə ay bu vəziyyətdə saxlamaq lazımdır. Bu müddətdə aldığı təcrübələr gələcəkdə sənə üçün əsas bir hərəkət xətti təşkil edəcəkdir.

Qetibə bunları sadaladıqca, Təliə də qəlbində vəliəhdin dediyi: “Gözəl Təliə! Dünyada bu qolların qüvvəti çatmayacaq bir kaman varsa, o da sənə qövsi bir kamana bənzəyən qaşlarındır” cümləsini əzbərləyir və sakit-sakit baxırdı. O, yenə də qəlbində öz-özünə sual verirdi:

“Əcəba, bu cümlənin içərisində bir sevgi ifadəsi varmı? Hərgah varsa, bu mənim üçün bəsdir. Lakin bilmirəm, nə üçün o, öz sevgisini gizlətməyə çalışır? Nə üçün bacıma xəbər verməmək üçün məni and içməyə məcbur edir?”

Təliə qəlbində bir çox dəqiqələr götür-qoy edəndən sonra əlavə etdi:

“O nə fikirdə olursa olsun, lakin mən bacımın dediklərinə əməl edə bilməyəcəyəm. Onun fikirləri xoşuma gəlmir, onun nəsihətləri sağlam fikirlərdən doğmuş nəsihətlər deyil. Hərgah vəliəhdin məni sevdini bilsəydim, bacımın verdiyi nəsihətlərin hamısını bir tərəfə atıb özüm istədiyim kimi tamamilə başqa bir qadın olmağa çalışardım. Hətta bütün düşüncələrimi vəliəhd ilə məsləhətləşərdim.

Mən onu özümdən razı salmaq üçün hər işi bacardım, nə inad, nə də şıltaqlığa yol verməzdim.

* * *

Onlar bir-birini sevir. Buna haqlıdırlar. Vəliəhdin də, Təliənin də evlənmək vaxtıdır. Bunları birləşdirmək və yəni bir-birlərindən ayırmaq lazımdır. Hərgah hökmdar öz qardaşı oğlunun İncə ailəsindən qız almasına razılıq verirsə, mən də bundan qəlbən razı qalardım. Çünki bu iki gəncin sevgiləri olduqca saf və səmimidir. Zənn edirəm ki, hökmdarın özü də bu sevgidən xəbərdardır. Buna görə də əlahəzrətin fikrini bilmək istərdim.

Hərgah bu iş baş tutmayacaq bir işdirsə, o zaman qızı ayırub Bağdada göndərmək lazımdır. Çünki ikisinin bir yerdə yaşaması adətə uyğun deyildir.

Qızıl Arslan Qətibəni dinləyərək bir az fikrə getdi. O, Qətibənin bu fikrin kölgəsində düzəltmək istədiyi xəyanətdən xəbərdar deyildi. Buna görə Qızıl Arslan bu izdivacın baş tutmasını bir neçə səbəblərdən əlverişli bilirdi. Əvvəla, vəliəhd Qətibənin bacısına evləndiyi zaman, Qətibə öz oğlu Qütlüğü vəliəhd təyin etmək arzularından daşına bilərdi.

İkinci səbəb daha mühüm idi. Çünki Qətibə yenidən Eldəniz ailəsinə aşılandığı üçün özünün Qızıl Arslana ərə getmək arzularından daşına bilərdi. Çünki Qətibə hələlik bu ağılsız fikrindən daşınmamışdı, yeri gəldikcə yenə də öz arzularını meydana sürüdü.

Qızıl Arslanı bu izdivacdən razı salacaq üçüncü səbəb Təliənin ağıllı, ədəbli, elmi və həddindən artıq gözəl olması idi.

Qızıl Arslan Təliənin xasiyyət və tərbiyəcə Qətibəyə bənzəməməsindən olduqca razı idi. Buna görə də Qətibənin fikrinə cavab verərək dedi:

– Mən qadınların ruhunu və onların sevgilərinin mündərcəsini öyrənmək işində çox savadsızam. Rəhmətlik qardaşım deyərdi ki: “Qadının ruhunu öyrənmək üçün ancaq qadın ruhu daşımaq lazımdır”. Buna görə də mələkənin özü yeri gəlirən Təliə xanımın özü ilə danışmalıdır. Onun sevgisinin mahiyyəti və mündərcəsini öyrənməlidir. Çünki mənə bir məsələ çox qorxuludur. Bir yerdə böyümüş oğlanla qazın ailə quruluşu bəzən həmişəlik ola bilmir, belələri çox tez ayrılırlar. Vəliəhd ilə Təliə də çoxdan bəri bir yerdə yaşayırlar. Bilmirəm mələkənin özü bu cəhətləri nəzərə almışdırmı? Siz qızı çox diqqətlə danışdırmalısınız, mən özüm də vəliəhdin fikrini öyrənməliyəm.

Qətibə Qızıl Arslanın bu təkliflə razılaşdı. Təliəni çağıraraq danışdırmaq üçün Qızıl Arslana söz verdi və Təliəni görmək üçün getdi. Qızıl Arslan da oturub bu məsələ üzərində fikirləşirdi, həm də vəliəhdi gözləyirdi. Çünki vəliəhd Şimali Azərbaycanın vəziyyəti barəsində məlumat məruzəsi vermək üçün hökmdarın hüsuruna gəlməli idi. Vəliəhd Azərbaycandan qayıdandan bəri məmləkətin vəziyyəti haqqında öz fikrini təfəssilən danışmamışdı.

Bir azdan sonra vəliəhd gəldi, təzim edib Qızıl Arslanın əlini öpdü və geri çəkildi. Qızıl Arslan fikirli bir surətdə vəliəhdin üzünə baxıb:

– Oğlum, gəl otur! – dedi.

Vəliəhd gəlib özünə məxsus yerində oturdu, hökmdarın əmrini gözlədi. Qızıl Arslan vəliəhdə vermək istədiyi sualları yazıb qarşısına

qoymuşdu. Vəliəhd çox həyəcanlı idi, çünki o birinci dəfə məruzə etdiyi üçün qəlbi çırpınır və utanırdı, o, sözlərini haradan başlayıb, harada bitirəcəyini təyin edə bilmirdi. Nəhayət, çox ürək döyüntüsündən sonra Qızıl Arslan vəliəhdə sual verdi.

– Şirvan şahlığı ilə olan əlaqə və vəziyyət haqqında məlumat verə bilərsənmi?

– Şirvan şahlığı məsələsi mürəkkəb bir məsələdir. Şirvan şahlığını Arandan ayrı olaraq bir hökumət kimi yaşatmaq aralıda mövcud olan ixtilafı dərinləşdirmək deməkdir. Şirvan, Şimali Azərbaycanın bir hissəsidir. Lakin xalqın adət və ənənəsi Aran xalqının adət və ənənəsindən fərqlidir. Çünki orada həm köhnə İranın, həm də ərəb hökmlərliyinin qalıqları vardır.

Şirvan – Azərbaycandır. Bura başqa ad vermək səhvdir. Şirvan şahlığının hökumət quruluşundakı vərsət məsələsi ləğv olunduğu zaman Şimali Azərbaycanın mərkəzini Şirvana köçürmək və oranı Azərbaycan paytaxtı adlandırmaq mümkündür.

Qızıl Arslan vəliəhdin verdiyi cavabdan şadlandı, ayağa qalxıb onun alnından öpdü və:

– Elədir oğlum! Fikrin doğrudur, – dedi və əlavə olaraq soruşdu:

– Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın əlaqəsi barəsində nə deyə bilərsən?

– Şübhəsizdir ki, bir xalqı iki idarə altında yaşatmaq səhvdir. Əlahəzrət, Şimali Azərbaycan mədəniyyətinin Cənubi Azərbaycana axması üçün geniş bir arx açmalıdır. Cənubi Azərbaycanın mədəniyyəti cənubdan gələn bir mədəniyyət deyildir. Hökmdar çox gözəl bilir ki, bu fikir ərəb və fars nüfuzu təsirinin məhsuludur. Şimali Azərbaycanla Cənubi Azərbaycanın idarəsini birləşdirmək Şimali Azərbaycanın mədəniyyətini Cənuba axıtmaq üçün arzu edilən arxı çəkmək deməkdir. Şimali Azərbaycanda bütün müsbət xüsusiyyətlərlə bərabər möhkəm bir həyat quruluşu da mövcuddur. Kəndlisi çalışqandır. Şəhərlisi təşkilatçıdır. Alimlərinin, şairlərinin haqqında danışmaq istəmirəm, çünki əlahəzrətin özü onlarla yaxından tanışdır.

– Eldəniz xanədanına nisbət əlaqələri nə mərkəzdədir?

– Xalq üsyançı xalqdır. Haqsızlığa qarşı boyun əyməyən xalqdır. Milli qürur onlarda daha artıqdır. Yalançılıq və yaltaqlılıq onların düşmən tutduğu işlərdən birisidir. Özləri çox üzügümlər və mehribanlardır.

Onlar bizim xanədan üzvlərindən doğruluq və doğmalığ gözləyirlər. Bizim xanədan bu cəhətləri diqqəti-nəzərinə almalıdır. Hələlik onlar, Orta Asiyadan gələn və xəlifə xidmətinə daxil olub Azərbaycan xalqını qarət və talan edən türklüyü unuda bilməmişlərdir. Buna görə də onlar bizim simamızda Azərbaycan türklüyünü görməlidir. Lakin səlcuq hökmdarları, hətta, Səlcərin özü də Azərbaycan xalqına Azərbaycan türklüyünün doğma simasını göstərə bilməmişdir.

Hər halda onlarda hökumət əleyhdarlığı görə bilmədim, narazılıqlar yerli hakimlərin haqsızlığından doğur, şəxsi məsələlərdən doğan narazılıqlar da vardır.

Qızıl Arslan vəliəhdin nə dediyini anladı, Qətibənin Həmədandan Təbrizə köçürülməsi ətrafında intişar edən şayiələrin təsirsiz qalmadığını bildirdi. Buna görə də vəhiəhdə sual verdi:

– Mələkənin nə məqsədlə Azərbaycana köçürülməsi barəsində Nizamiyə izahat vermədinmi?

– İzahat verdim, şübhəsizdir ki, Nizami kimi bir şəxsə şayiələr haqqında izahat vermək artıqdır. Mən onunla görüşdüyüm zaman, onun özü də şayiələrə inanmadığını söylədi.

– Nizami ilə təfsilən görüşə bildinmi?

– Görüşə bildim, heç bir kəsə nəsib olmayan bir səadət ancaq mənə nəsib oldu. Mən şairə xəbər verməksizin onun görüşünə getdim, məişət və həyatı ilə tanış olmaq məqsədilə nahar yeməyi zamanında ziyarətinə getməyi qərara almışdım. Buna görə də böyük şairlə bir süfrədə nahar yeməyi yedim. Məktubunuzu ona verdim, oxudu və mənə nəsihətlər verdi, dediklərini yazdırıb əlahəzrətə oxumaq üçün gətirmişəm.

– Mənim haqqımda fikrini açıq söyləmədimi?

– Məktubunuzu oxuduqca, gülümsəyirdi, bəzən də qaslarını çatışdırıb düşünürdü.

– Mənim haqqımda başqa cür düşünə bilməz, çünki o mənim şəxsiyyətimi çox yaxşı tanıyır.

– Əlahəzrət icazə versəydi, şairlə tez-tez görüşmək üçün Şimali Azərbaycanda yaşardım. Onunla görüşmək və nəsihətlərini eşitmək mənim üçün bir həyat dərside.

– Sənin Azərbaycana getməyin lazım deyil, çalışıb şairi bura gətirmək lazımdır.

– O mümkün deyil, mən onun həqir və yoxsul evinə baxdığım zaman o mənə dedi ki: “Dünyanın tükənməz xəzinəsini burada yara-

dıram”. O deyirdi ki: “Mənim Arandan çıxıb getməyim vətəndaşlarımı təhqir etmək kimidir”.

– Torpaq işləri nə vəziyyətdədir?

– Hökumət torpaqları təzədən bölüşdürməlidir, çünki mülkədarlar kəndlini hökumətin bayrağı altında qarət edir, halbuki kəndlidən alınan vergidən bir dinar da olsa dövlət xəzinəsinə tökülmür.

– Sən bu fikri başqasına danışma, bu məsələ olduqca qorxulu məsələdir. Bu barədə rəhmətlik atanla da danışmışdım. Mənim də fikrim belə idi. Lakin indi tamamilə başqa fikirdəyəm. Sən bilirsən ki, torpaq quruluşunun hazırkı şəkli dövlət quruluşunun bugünkü şəkli ilə əlaqədardır.

Torpaq quruluşu işlərini dəyişmək istəsək, hökumət və dövlət üsul-idarəsini dəyişməliyik.

Dövlət quruluşu belədir, məmləkətdə qoyulmuş qanunların hamısı zəncirin həlqəsi kimi bir-birinə bənd olubdur. O zəncirin əsas həlqəsi hökmdardan ibarətdir. Zəncirə hərəkət verən bizik. Bu məsələni burax. De görüm Şimali Azərbaycan xalqının əsas ehtiyacı nədən ibarətdir?

– Əsas ehtiyac mövhumatı təpikləyib məmləkətdən qovmaqdan ibarətdir. Mövhumat çox geniş qədəmlər ilə xalqın içərisinə girir. Mən Şimali Azərbaycanda olduğum zaman mövhumat işləri ilə tanış olmaq istədim, şeyxlər və təriqət rəhbərləri ilə yaxından tanış oldum. Nə dediklərini və əsas xətt-hərəkətlərini öyrəndim.

Təriqət və bidətlərin məxəz və mənbələrini öyrəndiyim zaman bunların Azərbaycanda düzəlmədiyini və müəyyən bir siyasətin nəticəsi olaraq Azərbaycana gətirilməsini qərara aldım. Təriqətlər və bidətlərin İrandan, İraqdan və Orta Asiyadan Azərbaycana gətirildiyi şübhəsizdir. Çünki bir çox təriqətlər vardır ki, indiyə qədər Azərbaycanda vətəndaşlıq hüququnu qazana bilməmişdir. Hökmdar bu qorxulu hadisənin önünü almalıdır. Çünki təriqət və müridbazlıq işləri xalqın ittifaqını pozmaq üçün ən birinci vasitədir.

Bilmirəm, bəlkə də bizdən əvvəl bu məmləkətləri idarə edənlər təriqət və məzhəb mübahisələrini genişləndirməkdə siyasi bir məqsəd daşımışlar. Lakin hazırda bu hadisə çox qorxulu bir hadisədir. Çünki bir-birinə təriqət və fikircə düşmən olan xalqı ümum bir fikrin ətrafında birləşdirmək çox çətindir.

Mən elə bir qərara gəldim ki, təriqətlərin pərdəsi altında axirət fikirləri deyil, dünyada daxili mübarizələr, hərc-mərcliklər, düşmənçiliklər yaratmaq fikri gizlənmişdir.

Qızıl Arslan heyret və təəccüblə gözlərini vəliəhdin ağzına dirəyib onu eşidir və qəlbində:

“Fikrimdə yanılmadım, vəliəhd məmləkətdə olan xəstəliklərin haradan gəldiyini mənim düşündüyüm kimi düşünə bilir. Xəstəliyi təyin edir, lakin əsas məsələ xəstəlikdə deyil, çətinlik onun dərmanını tapmaq işindədir. O barədə silahımız iti deyil, fikrimizin düşmənlərinin sayı dostlarımızın sayından bir neçə qat artıqdır”.

Qızıl Arslan başına hərəkət verib:

– Sənin düşüncələrin, təriqətlər haqqındakı mənalı təhlillərin məni şadlandırıb. Xalq öz-özünə düşmən olmasaydı, mən mövhumat və təriqətin kökünə iti bir qılınc vurardım.

Sənin fikrin doğru fikirdir. Bizdən əvvəlkilər hökuməti yaşatmaq işində mövhumat və təriqət mübarizələrini əsas bir vasitə bilmişlər. Oğlum, sən üsyan tarixlərini yaxşı öyrən, onların hamısında din, mövhumat və təriqət əleyhinə müəyyən üsurlər tapa bilərsən. Bu xəstəliyi bizdən daha əvvəl təyin etmişlər, lakin onlar da bu zəhərli canavara qalib gələ bilməmişlər.

Qızıl Arslan bunları deyəndən sonra çox kədərləndi, başını aşağı salıb bir az düşündü, sonra da yavaşdan dedi:

– Bütün günahlar bizdədir. Dünyaların lənətini öz boynunda gəzdirən biz hökmdarlar, hökmdar saraylarını işıqlandıran günəş avamlıq dünyasının qaranlığı içərisindən saflanıb çıxmalıdır. Biz nə üçün də o dünyanı işıqlandıraq? Çünki avamlıq dünyası işıqlandığı zaman saraylara qaranlıq çökəcəkdir. – Qızıl Arslan vəliəhdə sual verdi: – Gürcüstanla olan əlaqəmiz nə vəziyyətdədir?

– Əlaqəmiz dostanədir. Buna daha da möhkəm etmək lazımdır. Gürcüstanın mövqeyi bizim o məmləkətə hörmət bəsləmək və dostanə əlaqədə olmağımızı tələb edir. Nədənse keçmiş hökmdarlar bunu nəzərə almamışdır. Biz Gürcüstanı qoşun və qılınc ilə yox, öz hörmət və məhəbbətimizlə əldə edə bilərik. Onlar Azərbaycan xalqının ən qədim qonşusudur. Bu iki xalqa bir-birinə nisbət, dərin bir sevgi hiss etdim. Mən elə bilirəm ki, Gürcüstan xalqı bir hadisə təqdirində azərbaycanlıları arxadan vurmaq istəməzlər. Lakin keçmişdə bu iki xalqı süni surətdə bir-birinə qarşı qoyublar.

Gürcüstanla Şirvan arasında mövcud olan ittifaq buna böyük bir sübutdur. Bu ittifaq bizim üçün də faydalıdır.

Qızıl Arslan güldü:

– Belədir, dünyanın işi belədir, oğlum! – dedi. – Hökmdar öz rəiyyətini, rəiyyətin səadəti nöqtəyi-nəzərdən bəsləməlidir. Lakin bizdən əvvəl gəlib hökumət sürənlər də, bizim özümüz də bunun əksini həyata keçirmişik. Hökumətlər, rəiyyətləri öz səadəti uğrunda istifadə etmək üçün bəsləyirlər. Onların düşüncəsinə görə qoyunlara insaf və vicdanla yanaşmaq, bəşəriyyəti ətətsiz qoymaq deməkdir. Onlar demişdir ki, qoyunlara xidmət etmək və onları kökəltmək qoyunlara səadət vermək üçün deyil, ət yeməyə öyrənənləri təmin etmək üçündür.

Hökmdarlar rəiyyətlərinə bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşıblar. Bu üsulu tərsinə çevirmək üçün uzun müddət çalışmaq lazımdır. Oğlum, bu arzulardan düş! Sənin nə fikirləşdiyini çox gözəl bilirəm. Atan rəhmətlik də mənim bu fikirlərimi daima tənqid edirdi. Lakin mən səni tənqid etməirəm, biləks, bu fikrini təbrik edirəm. Oğlum, düşüncələrin müqəddəs və pak düşüncələrdir. Təəssüf olsun ki, hazırkı vəziyyətlə onun həyata keçirilməsi haramdır.

Vəliəhd daha danışmadı. Durub Qızıl Arslanın məruzəsinə qarşı nə kimi cavab verəcəyini gözləyirdi.

Qızıl Arslanın verdiyi cavab onu təmin etmədi. Qızıl Arslan rəiyyətlə mülkədarın əlaqəsi barəsində deyirdi.

– Rəiyyətin varlanmasına çalış, çünki ac və çılpac rəiyyətdən bir şey almaq olmaz. Belə deyilmi?

Qızıl Arslan vəliəhdin sükutunu görünə bir daha sual verdi:

– Dediym kimi deyilmi?

– Belədir, lakin rəiyyəti varlanmağa qoyan kimlərdir? Mülkədarlar onun son köynəyinə qədər aldığı bir zamanda kəndlini nə vasitə ilə varlandırırsa bilərsən?

– Kəndlilin ixtiyarını mülkədarın əlinə vermək olar, lakin hökmdar mülkədarın ixtiyarını öz əlinə almağı bacarmalıdır. Son vəsiyyətim budur ki, rəiyyəti birinci növbədə xarici soyğunçulardan qorumaq lazımdır. Daxildəki soyğunçuları soymaq o qədər də çətinlik tələb etməz.

Vəliəhd bu fikirlərin heç birisindən razı qalmadı, Qızıl Arslan isə söhbətin mündəricəsini dəyişib dedi:

– Mən vəliəhdi başqa bir məsələdən ötrü yanıma çağırmışdım. Təliənin məsələsi məni maraqlandırır. Aralıqda səmimiyyət və sevgi hissləri vardırsa, mən sənin fikrinlə razılaşa bilirəm. Bu məsələ sənin

öz şəxsiyyətinə aid məsələdir. Bizim dediklərimiz isə səni həyatdan alınan təcrübələrlə tanış etmək məqsədini daşımaqdadır.

Vəliəhd yerindən qalxıb Qızıl Arslana təzim etdi.

Qızıl Arslan da:

– Oğlum, gedə bilərsən! – deyəndən sonra vəliəhd birdaha təzim edərək, otaqdan çıxdı.

KÜR ÇAYI KƏNARINDA

Qızıl Arslan Kür çayı kənarından Nizamiyə yazdığı məktubunda bunları qeyd edirdi:

“Möhtərəm şairin Təbrizə gəlməsini bir neçə dəfə arzu etmişdim. Vəliəhd Gəncə səyahətinə getdiyi zamanda da ona bu barədə tapşırıq vermişdim, nədənsə şair bu təkliflərin hamısına cavab olaraq Gəncədən ayrılmaq istəmədiyini bildirmişdi. Nəhayət, mən şairin ziyarətinə gəlməyi qərara aldım. Vəliəhd sizin ziyarətinizdən unudulmaz xatirələrlə Təbrizə qayıtdı, ümid edirəm mənim bundan sonra görəcəyim işlər və həyata keçirdiyim islahat da möhtərəm şairdə tarixi xatirələr yaradacaqdır. Şükür olsun ki, hazırda ixtiyar əlimizə keçmişdir. Lakin Toğrulun buraxdığı xərabəlikləri islah etmək üçün çox zaman işləmək lazım gələcəkdir.

Məmləkətin idarələri düşmənlərdən təmizlənmiş, sizinlə birlikdə danışdığımız islahata başlamaq üçün əlimizdə imkan vardır. Sizin fikirlərinizi həyata keçirəcəyəm. Bu səfərimdə sizin arzu etdiyiniz sülh müqaviləsini Şirvanla bağlayıb qurtarmaq ümidindəyəm.

Fikirlərinizi məmləkətin idarəsi işində rəhbər tutacağam. Sizinlə məsləhətləşmək üçün təzə fikirlərim də vardır. Mən ümid edirəm ki, xalqın həyatında dəyişiklik yaratmaq mümkün olacaqdır. Mən otuz günlük bir səfərdən şairin ziyarətinə gəlmişəm. Ümid edirəm ki, möhtərəm şair də, otuz fərsəng yoldan mənim görüşümə gəlməyi əsir-jəməyəcəkdir”.

Nizami Qızıl Arslandan məktub aldığı dəqiqələrdə “Xosrov və Şirin” əsərinin son beytlərini yazıb bitirirdi:

Zihər əqli-mübarək badəm aməd
Təriqü-əql vahid yadəm aməd,

Şikayət künəyi migərdəm əz baxt,
Ki dər bazu kəmani daştəm səxt.
Bəsi tirü kəman əfkəndə budəm,
Nə şüd bər hic kağəz kazimüdəm.
Şikayət çünki, bərdarəd xüruşi
Nə manəd bibəha göhər firuşi.¹

Qızıl Arslanın məktubu Nizamini razı salmamışdı. Çünki o, Nizamiyə verdiyi vədələrin və Nizamidən aldığı nəsihətlərin bir faizinə də olsa əməl etməmişdi. Buna görə də o, taxt-rəvanda oturub Qızıl Arslanın ordu qərargahına getdiyi zaman öz-özünə düşünüb deyirdi:

“İnsan dünyanı öyrənir, alim ikən savadsız olur. Hökmdarlar danışdığı zaman həqiqəti deyil, məkan və zamanı nəzərə alırlar. Padşahın vicdanına inanma, o, sənin köməyinlə əldə etdiyi silahını sənin öz başında da imtahan edə bilər. Padşahın dilindən tez-tez eşitdiyimiz vicdan və sədaqət kəlmələri də insan qəlbini şikar etmək üçün bir tələ vəzifəsini ifa edir.

İnsanların bədbəxtliyi burasındadır ki, onlar bir-birini öyrəndikləri zaman onların qəlbindəki xain məqsədləri oxuya bilmirlər. Onlar lisanın quraşdırdığı asimani kəlmələrə aldanırlar. Milyonları bir nəfər padşaha baş əydirən səbəb bir olsaydı, onunla mübarizə aparmaq o qədər də çətin olmazdı. Lakin padşahın mövqeyini möhkəm edən səbəblərin sayı onun icra etdiyi şaqsızlığın sayından daha artıqdır.

Padşah acizləri əsirlikdə saxlamaq üçün qüvvətliyərdən özü üçün bir yaltaq ordusu düzəltmişdir. Avamlar, düşüncəsizlər, mövhumatçılar padşahlıq kəlməsinin ilahi bir kəlmə görünməsi yolunda böyük bir vəzifə bitirirlər”.

Nizaminin fikri bu kimi düşüncələrin ağırlığı içərisində yorulur, ara-sıra taxt-rəvanın pərdəsini qaldırıb Kür qırağının zəngin təbiətinə baxdıqca dincəlir və yenə də Qızıl Arslan haqqında düşünüb deyirdi:

¹ Bir çox əqillər bu əsri başladığım zaman mənə təbrik edirdi. Yalnız əsil əqlin yolunu davam etdirməyi xatırladım. İqbaldan şikayətlər edirdim. Əlimdə isə möhkəm və sınımaz bir kamanım var idi. Kamandan bir çox oxlar atmışdım. Hər bir kağızda sınağımsa mümkün olmadı. Çünki şikayət həyəcanı söndürür. Və cavahirfuruşluq qiymətsiz qalmaz.

“Bəzən həyata və dünyaya yeni şəkil vermək istəyən dahilərin fikirləri də minlərcə firqə və təbəqələrə ayrılmış xalqın qarmaqarışq fikirləri içərisində itib gedir.

Padşah! Səndə nə vardır?! Adi sənətkarların düzəltdiyi taxt-tac. Lakin sən hər taxtın kölgəsində duran tabutu görə bilmirsən!..

Geniş sarayların işıq pəncərəsindən dünyaya baxdığın zaman şöhrət və xudpəsəndlik kölgələri sənin gözlərinə pərdə çəkir, sən yüzlərcə sənin kimi hökmdarların yatdığı qəbiristanları görə bilmirsən!

Sən bir yığın yaltaqlara, riyakarlara arxalandığın təqdirdə sənə qarşı nifrət bəsləyən yüz minləri görmürsən. Dünyada padşahlığın taxtından da çürük və davamsız şey yoxdur. Bəlkə də bir gün xalq mən düşünən kimi düşündü, bəlkə də bir gün sənin aldadıcı olduğun və əhdə vəfa etmədiyin aşkara çıxdı. Onda nə edə bilərsən? Səni haman taxtdan çəkib yerə salarlar. Bu çox asandır. Lakin sənin açdığın xərə-bələri düzəltmək olduqca çətindir.

Hazırda qoltuğuma vurub hədiyyə gətirdiyim “Xosrov və Şirin” adlı əsərimdə sənə və səndən qabaqkılara demək istədiyim sözlərin hamısını yazmışam. Bu sözləri həm özüm deyirəm, həm də xalqın deməsinə imkan yaradırəm”.

Şairin taxt-rəvanı ordunun qurduğu çadırların arasından keçib gəldirdi. Nizaminin gəldiyini Qızıl Arslana xəbər verdilər. O, bu zamanda işrət məclisi qurub eyş-ışrətə məşğul idi. Onun böyük bir çadırdə təşkil etdiyi böyük ziyafətin şəklə dərhal dəyişdi. Əvvəlcə Şəmsəddinə əmr verdi:

– Əyanları və qoşun sərkərdələrini götürüb böyük şair üçün təntənəli bir istiqbal mərasimi düzəldin, – dedi və sonra xidmətçilərinə əlavə bir fərman verdi:

– Çadırı boşaldın. Saqilər, mütrüblər getsin, məclisdə yalnız çalanlar və oxuyanlar qalsın. Zəmanənin həyat suyunu paylayan bir şair gəldiyi zaman üzüm suyunun qiyməti qalmadı. Onun söhbətləri musiqi nəğmələrindən dənəvaz və sevimlidir. O həqiqi zahidə məxsus bir məclis düzəldin. O zahiddir, lakin yun əbə və yun baş örtüsünü daşıyan zahidlərdən deyil”.¹

Nizami çadıra daxil olduğu zaman, Qızıl Arslana baş endirib salam verməyə macal tapmadı, çünki Qızıl Arslan onu çadırın qapısında qarşılayıb salam verdi və əlindən tutub öz yanında əyləşdirdi.

Birinci olaraq dövlət və hökumətə aid məsələlərdən danışdılar². Sonra da şair yolda gəlirən düşündüyü nəsihətlərə başladı.

Şairin nəsihətlərinə qarşı Qızıl Arslan tez-tez:

“Doğrudur, həqiqətdir. Təsdiq edərim, həyata keçirmək lazımdır. Əhsən, afərin, belədir ki, var! Sizi əmin edərim, başqa cür ola bilməz. Qonşularla dostanə yaşamaq barəsindəki fikrinizə qəlbən tərəfdaram. Yerli hakimlərin hüququnu məhdud etmək fikrini təqdir edərim. Mən ancaq Azərbaycan xalqının dostluğuna arxalanıram. Elədir, xalqın mənə qarşı olan əlaqəsində səmimi bir dostluq hiss olunur.

Şair əmin olmalıdır. Verdiyim vədələr tədrici surətdə həyata keçiriləcəkdir!” – deyirdi.

Qızıl Arslan Qətibənin Təbrizə köçürülməsi səbəblərinə keçərək dedi:

– Qətibənin Azərbaycana köçürülməsi məmləkətin böyük bir hissəsini təhlükədən qurtardı.

Nizami gülümseyərək:

– Məmləkətin bir hissəsini təhlükədən qurtarmaq üçün hökmdarın şəxsi həyatını təhlükəyə yaxınlaşdırmaq da sadəlikdir.

Qızıl Arslan da bu sözə güldə və dedi:

– Gələcəyin şəklə hadisələrin şəklinə asılıdır.

– Hökumət və dövlət fəlsəfə ilə idarə oluna bilməz. Hadisələr gələcəyə öz şəklini verə bilməkdən əvvəl hökmdarlar hadisələrə öz düşündüyü şəklə verməyə çalışmalıdır. Fəlsəfə xülasələrini kitablarda olduğumuz zaman xoşumuza gəlir. Lakin onu insanların həyatında gör-düyümüz vaxt, həyatla uyğun olmadığını yəqin edirik; çünki həyatdan alınmayan fəlsəfələr heç bir zaman bir xalqın həyatında tətbiq edilə bilməz.

Hökmdarın bir saatdan bəri danışdığı fəlsəfi məsələlər qismən xalqın həyatı üçün zərərli, bəzən də həyata keçirilməsi mümkün olmayan məsələlərdən ibarətdir. Xalqın həyat və düşüncəsini yerli hökmdarlardan öyrənməklə həyat fəlsəfələri yaratmaq olmaz. Hökmdar bilavasitə xalqı öyrənməlidir. Çünki hökmdarı əhatə edənlər üçün

¹ Qızıl Arslan demişdi ki, Nizaminin zahidliyini riyazətçi və tərki-dünya zahidlər kimi mənə etməməlidir.

² “Xosrov və Şirin”, səh. 192.

əhalinin həyatı haqqında ona doğru xəbər vermək əlverişli deyil. Saray xalqının əsas vəzifəsi sarayda qapanıb qalmış hökmdarı aldatmaqdır. Onlar padşah sarayının qarşısına gəlib açıqdan fəryad edən xalqın fəryadını eşitdiyi zaman daima:

“Şükürlər olsun, məmləkət bolluqdur və ucuzluqdur, rəiyyət sarayın qarşısına yığılıb əlahəzrətin ömür və dövlətinə dua edirlər” – deməkdədirlər.

Qızıl Arslan Nizaminin dediklərini təsdiq etdi, lakin nəsihətlərin öz hədəfinə əsəbət etmədiyi aydın idi. Qızıl Arslan sərhədlərdəki müvəqqəti dinclikdən istifadə edərək Azərbaycan islahatı haqqında verdiyi vədələri həyata keçirməkdən boyun qaçıırırdı. Buna görə də Nizami Atabəy məmləkətlərinin gələcəkdə düşəcəyi vəziyyət barəsində izahat verib dedi:

– Hökmdarın idarə etdiyi məmləkət, tarixi düşmənlər tərəfindən əhatə olunmuşdur. İranlılarda, İraq və reyliyələrdə vətənpərvərlik ruhu inkişaf etməkdədir.

Xəlifələrin əzəmət və şöhrəti sönür. Böyük ərəb səltənəti dağılır. İstiqlaliliyyəti alınmış xalqlar ayağa qalxır, gizlində və aşkarda məmləkətlərin sərhədlərini dəyişmək üçün minlərcə əllər işləməkdədir. Haman əllərdən bir çoxu Azərbaycanı hədəf etmişdir. Məmləkət daxilində olan əcnəbi nümayəndələrinin sayı hökmdarın ordusundan bir qat artıqdır.

İranlılarla iraqılılar öz köhnə vəziyyətlərini bərpa etmək üçün silaha sarılmağı bacarmazlar, çünki onlarda Azərbaycan silahına qarşı qoyulacaq qüvvət yoxdur, hökmdar bunları nəzərə alaraq Azərbaycan silahına hörmət bəsləməlidir.

Qızıl Arslan yenə də:

“Doğrudur, həqiqətdir. Başqa cür ola da bilməz” – sözlərini tez-tez təkrar edirdi. Nəhayət, söhbətin sonunda Nizami getirdiyi əsəri ipək bağlının içərisindən çıxarıb Qızıl Arslana təqdim etdi və dedi:

– Bu əsəri “Fərhad və Şirin” sərlövhəsi altında yazmalı idim, lakin Fərhadın sənət və eşqinə dair yazdığım əsərdə siyasət və cahandarlığa dair fikirlərimi inkişaf etdirə bilməzdim. Buna görə də əsərimə “Xosrov və Şirin” sərlövhəsi verib Xosrovların gedəcəyi yolları təyin etməyə çalışdım. Məqsədim eşqnamə yazmaq deyildi, biləks, Şirini bundan da artıq bəzəyərək dünyanın ən məşhur bir gəlinin dərəcəsinə çatdırardım. Məqsədim zینətlərdən danışmaq olsaydı, dünyanın minlərcə yonulmamış cavahirlərini bu səhifələrə düzərdim. Əsas məqsə-

dim nəsihət idi. Bilmirəm, bu fikrimdə istədiyim qədər müvəffəq ola bilmişəmmi?

Qızıl Arslan əsəri bir qədər gözdən keçirdikdən sonra:

– Bu quru bir eşqnamə deyil, mənzum bir siyasətnamədir. Nizami mülmülkün yazdığı “Siyasətnamə” tarix, Nizaminin nəzmə çekdiyi siyasətnaməsi isə bir əxlaq dərsidir.

Qızıl Arslan uzun və mənalı cümlələrlə böyük şairin yazdığı əsəri təriflədi. Lakin buna müqabil şairə mükafat verdiyi Həmədünyan kəndi olduğca həqir və dəyərsiz bir mükafat idi.

Nizaminin mükafat aldığı kəndin nəhayət dərəcədə dəyərsiz olduğunu kitaba yazılmış xatimədən də anlamaq olur. Hec şübhə yoxdur ki, kitab Qızıl Arslana verildiyi zaman bu xatimə kitaba daxil ola bilməzdi; çünki mükafat verilmədən əvvəl mükafatın dəyəri haqqında yazmaq yersiz olardı.

Şair, Qızıl Arslanın yanından qayıdandan sonra mükafat barəsində intişar edən dedi-qoduların əleyhinə yazırdı:

“Mənə həsəd aparanlar deyirlər ki, Qızıl Arslan Nizamiyə xərabə bir kənd hədiyyə vermişdir. Kəndin böyüklüyü dənizə qədər bir küreyə bənzəyir, böyüklüyü yarım fərsəngin dördüdə biridir. Kəndin mədaxili məxaricindən azdır”.

Mənsə həsəd aparanlara belə bir cavab verirəm:

“Verilən neməti təqdir etməmək yaramaz. Mənə verilən kənd quru zəmilərdən ibarətdirsə, mənim hər bir misra şerimdə yüzlərcə cənnət bağçaları görə bilərsən. Əgər padşahın mənə verdiyi kəndin sünbülləri dəndən məhrumdursa, mən öz şeirlərimdə salxım-salxım cavahir danələri yaradırəm.

Əgər padşahın mənə verdiyi kənd Fərat çayının sularından suvarılırsa, mənim sözlərimdə dirilik suyu vardır. Bir xalvar sədəfdən bir cə danə dürr qiymətlidir. Bir damcı dürr, tufanların yaratdığı coşqun sələrdən daha dəyərlidir.

Özümün gecə-gündüz çalışıb yaratdığım sərvət padşahın verdiyi kənddən daha qiymətlidir”.

* * *

Qətibə Həmədana gəldiyinin birinci günündən başlayaraq böyük bir xəyanətin zəminəsini qoymağa başladı. Yaz fəslinin son günləri

idi, Əkbatan¹ fəzasına məxsus kinli təbiətin qəzəbi coşmağa başlamışdı.

Axşam deyildi, lakin günəş kinlər, fitnələr, macəra və fəsadlar yuvası olan bu şəhəri işıqdan məhrum etmək üçün Əlvənd dağının arxasında durub düşünürdü.

Həmədan şəhəri, hər tərəfindən su tökülən qara bir çadırın altında titrəyərək təbiətin acıqlı mühakiməsinə müntəzir idi. Mühakimə, şəhəri titrədən xariqüladə gurultular ilə başladı. Gözləri və düşüncələri heyrətə düşürən ildırımlar Güleyn² qalasının xərabə divarlarından atəşə tuturdu.

Mühakimə başlandı, təbiətin orduları hücumə keçdi. Dolu danələri göydə partlayan minlərcə mərmilərin parçaları kimi şəhərin üzərinə tökülürdü.

Gurultular davam edirdi, lakin bu gurultu yalnız havanın gurultusu deyildi, Əlvənd dağı dərələrindən qopub Həmədan üzərinə hücum edən sellərin gurultusu idi.

Qaranlıq idi. Təbiətin qəhr-qəzəbi davam edirdi, hər kəs uşaqlarını götürüb şəhərin mərkəzindəki təpələrə qaçırdı. Köşki-bağı müəzzəmin gözəl bağçaları sellərin qoynuna girdiyi, həmədanlı Əbül Ülanın tarixi türbəsi palçıq selləri üzərində bir qayıq kimi üzdüyü zaman Maşanrud çayı da Qətibənin kinli qəlbi kimi qabarmağa başladı və bir anda təbiətin palçıqdan ibarət olan yorğanını Fərirvar bağlarının üstünə çəkdi.

Qasımabadın çiçəkli tarlalarının yerində düzələn deryada ziyarətçi quşların meyitləri üzürdü.

Tarixdə məşhur Nəvvar çəməninin həyatına xatimə çəkdiyi zaman, üfüqlər də yavaş-yavaş işıqlanırdı. Qorunmaq üçün təpələrə çəkilən xalq öz evlərinə qayıtdıqları zaman Atabəy sarayının aynabənd artırməsindən bir qışqırtı eşidildi. Bir anda şəhərin yaxın məhəllələrindən gələn xalq saray qarşısına toplandı, lakin nə hadisə üz verdiyindən və eşidilən qışqırtının səbəblərindən kimsənin xəbəri yox idi. Ancaq silahlı qoşunlar və saray qarovulları o tərəf bu tərəfə qaçırdılar.

Atabəy sarayının naziri Hüsəməddin və saray keşikçi başçısı Əbüttar dərhal artırmaya çıxdılar və Qətibə xatunun Səfa xanım adlı

sevimli cariyəsinin yıxıldığını gördülər. Haradansa artırmaya atılan ox, Səfanın sağ böyründən dəyib sol böyründən çıxmışdı. Günahsız cariyə məhv olmuşdu. Qətibə meyitin üstünə gəlməmişdi, lakin sarayda olanların hamısı artırmada idi. Nəhayət, bir neçə dəqiqədən sonra Rübabə adlı cariyə artırmaya çıxıb qışqırdı:

– Kömək edin! Qətibə xatun özündən getdi:

Hüsəməddin dərhal artırmadan qayıdıb Qətibənin otağına girdi. O, içəri girmədən əvvəl saray həkimi lazım olan vəzifəsini bitirib otaqdan çıxırdı, o, Hüsəməddini gördüyü zaman:

– Mələkə qorxmamışdır. Bu hadisə onun əsəblərinə çox fəna təsir bağışlamışdır, ona rahatlıq vermək lazımdır. Kənzlərin və cariyələrin ağlamasına və mələkəni rahatsız etmələrinə imkan verməyin, – deyərək getdi.

Hüsəməddin isə həkimin dediklərini yerinə yetirəndən yarım saat sonra, xidmətçilər tələsik gəlib müqəssirin tutulduğunu xəbər verdilər. Qatil İraq qoşun dəstələrindən atlara baxan bir tövləçi imiş!

Hüsəməddin onun gətirilməsinə əmr verdi. Onu meyitin yanına gətirdilər, Hüsəməddin ona çox soyuqqanlılıqla sual verdi:

– Alçaq və rəhmsiz, bu günahsız cariyəni nə üçün məhv etdin? Hansı bir təqsir səbəbinə bunun gənc həyatına sui-qəsd etdin?

Qatil yerdə uzanan cariyənin meyitinə çox diqqətlə baxandan sonra heyrətlə dedi:

– Mən cariyə öldürməmişəm. Mən öz ağamın tapşırığına görə mələkəni öldürmək istəyirdim.

– Adın nədir?

– Adın Mənsurdur.

– Nə iş sahibisən?

– İraq qoşunundan atlara baxan bir tövləçiyəm.

Hüsəməddin təəccüblənərək:

– Həyasızlığa bir baxın, möhtəşəm bir mələkənin həyatını bir tövləçiyə tapşırırlar. Bu cür alçaq və rəhmsiz adamlara bir dəqiqə olsa da həyat haramdır. Bundan sonra kimə inanaq? Mələkənin süfrəsinin xırdaları ilə ağalıq edənlər cəsarət edib mələkəni öldürmək istəyirlər. Onlar bu gün mələkəni, sabah da əlahəzrətin özünü öldürmək istəyəcəklər.

Xudavənd-ələmə çox şükür olsun ki, mələkə təhlükədən xilas oldu.

¹ Əkbatan – Həmədanın köhnə adıdır.

² Güleynqələsi – midyalılar tərəfindən qayrılmış köhnə qaladır.

Hüsaməddin Zəhir Bəlxini çağırmaq üçün adam göndərdi.

Bir azdan sonra Zəhir Bəlx və Qızıl Arslanın vəzirləri və əyanları Atabəy sarayına yığıldılar, müqəssiri istinad etməyə başladılar.

Zəhir Bəlx müqəssirə sual verdi:

- Bu cinayəti həyata keçirmək üçün nə qədər mükafat aldın?
- Yüz qızıl dirhəm aldım.

Müqəssir bunu deyərək cibindən yüz qızılı bir kisənin içindən çıxarıb yerə qoydu.

Hüsaməddin ona sual verdi:

– Sən bu qızıllar olmadan da həmin cinayəti həyata keçirə bilərdinmi?

- Bəli, keçirə bilərdim. Çünki bunu mənə ağam əmr edirdi.
- Ağam kimdir?
- Ağam Azərbaycan qoşun dəstələrinin sərkərdəsi Fəxrəddindir.
- Sən Fəxrəddini çoxdanmı tanıyırsan?
- Mən hələ gənc olduğum zaman onların qapısında böyümüşəm.

Zəhir Bəlx və Hüsaməddin vəzirlərə və əyanlara müraciətlə:

– Zənnimizcə, bu qədər kifayətdir. Madam ki, müqəssirin özü günahını boynuna götürür və əsas məqsədi də bizə nişan verdi, bu cinayət haqqında öz qərarımızı verməliyik.

Əyanlardan və vəzirlərdən bir neçəsi bu fikrə etiraz edərək dedilər:

– Madam ki, müqəssir öz günahını boynuna alır, o zaman Qızıl Arslan həzrətləri səfərdən gəlincəyə qədər müqəssirin barəsində bir qərar çıxarmaq olmaz. Müqəssir Eldəniz ailəsinə sui-qəsd etmişdir, qərarı ancaq padşahın özü çıxarmalıdır.

Qətibə, Hüsaməddin və Zəhir Bəlx bu təklifə razılıq vermədilər, xüsusən Qətibə:

– Mənim sevgili cariyəm Səfanın meyiti basdırılmamış müqəssir öz cəzasına satdırılmalıdır, – dedi.

Seyid Əlaəddin də bu mühakimədə iştirak edirdi. O, bu işdə Fəxrəddinin barmağı olmadığını çox gözəl bilirdi, lakin özünün azərbaycanlı və Fəxrəddinlə də yaxın dost olduğuna görə bir kəlmə də danışmadı və Fəxrəddini müdafiə edə bilmədi. Eyni zamanda, bu hadisənin yenə də Qətibə və Hüsaməddin tərəfindən təşkil edildiyinə şübhə etmirdi. O, bu ağır vəziyyətin altından nə kimi tədbirlə çıxa bilməsi barəsində düşünürdü. Yalnız Fəxrəddini müdafiə etməklə deyil, Qızıl Arslan ətrafında fırlanan mələkənin barəsində də düşünürdü. Bu hadi-

sələrin əsas kökü azərbaycanlıları paytaxtdan uzaqlaşdırmaq və Qızıl Arslanı təkləmək məqsədləri üzərində qurulmuşdu.

Seyid Əlaəddin məsələni öz nökrəri vasitəsilə Fəxrəddinə xəbər verdi, çünki bir saat təxir etmək hadisəni udurmaq demək idi.

Qətibə öz əri Atabəy Məhəmmədi öldürdüyü zamanda da bu oyunu oynamış və Atabəyə zəhərli neştər vuran bərbəri öldürmüş və hadisənin ifşa edilməsinə imkan verməmişdi. İndi də o, Mənsuru edam etdirməklə Fəxrəddinin öz-özünü təmizləyə bilməsinə imkan verməmək istəyirdi.

Hadisədən yarım saat keçmədən Atabəy sarayını Azərbaycan qoşunları mühasirə etdi. Zəhir Bəlx və Hüsaməddin həbsə alındılar. Qətibəyə sui-qəsd edən Mənsur da Qızıl Arslan gəlincəyə qədər xüsusi bir həbsxanada saxlandı.

Qətibə Zəhir Bəlx və Hüsaməddinin həbsə alındığı və müqəssirin edamına imkan verilmədiyini eşidərkən qorxuya düşdü və vəziyyətdən qurtarmaq üçün Həmədandan çıxıb Rey şəhərinə – oğlu Qütlüğ İncənin yanına getməyi qərara aldı. O, “həyatımı mühafizə etmək üçün qaçıram” – deyərək Qızıl Arslanı inandırmağı düşünürdü.

Lakin Fəxrəddin ona göndərdiyi sifarişdə:

“Mələkənin Həmədandan getməsinə imkan verməyəcəyəm. Çünki əlahəzrət gələndən sonra başlanacaq mühakimədə mələkənin özü də iştirak etməlidir.

Bu hadisə mənim əleyhimə düzələn böhtan və iftiralara son qoymaq üçün yeganə bir vasitədir. Bu mühakimədə yalnız mənim əleyhimə düzələn böhtanlar deyil, Atabəy Məhəmmədin qətl edilməsi işləri də ifşa ediləcəkdir”.

Qətibənin törətdiyi son fitnələr iraqqların əlində azərbaycanlılara qarşı böyük bir silah yerinə işlənməyə başladı. İraqqlılar, ərəb imperatorluğunu dağıtmaq üçün Hüseyin qətlini əllərində bəhanə etdikləri kimi, Qətibənin də bu fitnəsini azərbaycanlılara qarşı silah yerinə işlətməyə başladılar. Çünki onlar bilirdi ki, azərbaycanlılar Qızıl Arslanın arxasında durduqca, iraqqlılar öz məqsədlərinə nail ola bilməyəcəkdir. Buna görə Qətibənin bu macərası iraqqlılar üçün həddindən artıq əlverişli idi. Qızıl Arslan bu macərəyə inanmasa belə, yenə də azərbaycanlıları paytaxtda saxlamağı bacarmayacaqdı. Çünki azərbaycanlılar ancaq Fəxrəddin və Seyid Əlaəddinin səbəbinə illər uzununu Həmədanda qalıb Qızıl Arslana xidmət edirdilər.

Bütün Həmədan xalqı Qızıl Arslanın bu hadisəyə qarşı nə kimi bir vəziyyət alacağı ilə maraqlanırdı. Nəhayət, hadisədən iyirmi bir gün keçəndən sonra Qızıl Arslan səfərdən qayıdıb Həmədana gəldi.

* * *

Qızıl Arslanın Fəxrəddinə verdiyi birinci sual bundan ibarət idi:

– Sənə Zəhir Bəlxı və Hüsəməddini həbsə almaq üçün kim ixtiyar vermişdi?

Fəxrəddin, əlahəzrətin bu şiddətli sualından heç də özünü itirmədi, cavabı çox təxirsiz bu surətdə verib dedi:

– Mərhum Atabəy Məhəmmədin qətlinə həyata keçirilən macəranın təkrar olunmaması üçün belə də lazım idi. Onlar bu cinayəti müvəffəqiyyətlə qurtarmaq üçün öz cinayətlərinin qurbanı olan Mənsuru siz paytaxta qayıtmamışdan əvvəl edam etmək istəyirdilər. Mənsə buna imkan vermədim.

– Mələkəni nə üçün həbsə aldındın? Onunla müdara etməyi sənə tapşırıbmamışdımı?

– Mələkəni heç bir kəs həbsə almamışdır. Yalnız onun Həmədandan çıxıb getməsinə imkan verilməmiş, çünki o, bununla paytaxda üsyan başladığını və burada yaşamağın imkan xaricində olduğunu göstərmək istəyirdi.

Hazırda əlahəzrət təşrif gətirmişdir, mən müqəssirin mühakimə və istintaq edilməsini tələb edirəm. Çünki bu hadisə azərbaycanlılar əleyhinə düzəlmişdir.

Qızıl Arslan yenə də acıqlı bir surətdə soruşdu:

– Müqəssir deyir ki, mənə bu cinayətə məcbur edən Fəxrəddindir. Sən bu ittihamı öz üzərindən nə kimi bir sübutla götürə biləcəksən?

Fəxrəddin yenə də əlahəzrətin şiddətli cümlələrindən təsirlənməyərək dedi:

– Əlahəzrətin mənə inanmaması üçün heç bir əsas yoxdur. Sizə məlumdur ki, mən daima məmləkətin düşmənləri ilə mübarizə etmişəm. Hazırkı macəranı törədən düşmənlər, yalnız mənim deyil, bu məmləkətin düşmənidirlər. Onlar mənə bu məmləkəti sevdiiyim üçün sevmirlər. Bu gün əlahəzrət mənə işimdən kənar edib Azərbaycana göndərmiş olursa, düşmənlərim mənə xatırlamaq belə istəməzlər.

Həmin cinayətkar Mənsur mənə tanıyır, mən də onu tanıyıram. Əlahəzrət bu sözlərimə inanmırsa, sərkərdələrdən bir neçəsini hüzu-

runa çağırırsın, hərgah cinayətkar mənə tanıya bilərsə, düşmənlərimin dediklərinin hamısı doğrudur, o zaman hökmdar mənə cəzalandırmağa haqlıdır.

Qızıl Arslan bu sözdən sonra bir az düşündü, sonra sərkərdələrdən bir neçə nəfərin gətirilməsinə əmr verdi.

Yarım saatdan sonra on beş nəfər sərkərdə hazır oldu. Hüsəməddin də bunların içərisində idi. Qızıl Arslanın əmrinə binaən cinayətkarı zindandan çıxarıb gətirdilər. Qızıl Arslan cinayətkara diqqətlə baxandan sonra xidmətçilərə əmr etdi:

– Müqəssirin boynundan və ayaqlarından zənciri açın!

Müqəssirin boynunun və ayaqlarının zəncirini açdılar. Qızıl Arslan ona sual verdi:

– Sənə bu cinayətə məcbur edən burada duranların hansı birisidir?

Mənsur əlahəzrətin bu sualından sonra məclisdə duranları diqqətlə gözdən keçirəndən sonra gəlib Hüsəməddinin yanında durdu və barmağı ilə göstərdi:

– Mən ancaq bu adamı tanıyıram, mənə bu cinayətə məcbur edən həmin bu adamdır!

Qızıl Arslan bir sual daha verdi:

– Sən Fəxrəddini tanıyırsanmı?

– Necə ki, tanıyıram. Tanımasaydım bu cinayəti həyata keçirərdimmi?

– Fəxrəddini göstərə bilərsənmi?

– Fəxrəddin həmin bunun özü deyildirmi?

– Bu Fəxrəddin deyil, Hüsəməddindir.

– Hər kimdirsə bilmirəm, ancaq bu adam özünün Fəxrəddin olduğunu mənə demişdi.

– Bu cinayət üçün nə qədər mükafat almışdın?

– Yüz qızıl mükafat almışdım.

– Sən öz həyatını yüz qızılama satmışdın?

– Xeyr, bu cənab mənim sağ qalacağıma söz vermişdi.

– Sən, kimi öldürmək istəyirdin?

– Kimsəni öldürmək üçün mənə heç bir göstəriş verilməmişdi. Eyvanda hər kəs olursa olsun, mən ox atıb onu öldürməli idim.

Qızıl Arslan Mənsura bir sual da verdi:

– Sən Hüsəməddini və yəni Fəxrəddini bundan qabaq tanıyırdımı?

– Mən heç kəsi tanıyırdım.

– Sən öz verdiyin bəyanatda hələ gəncliyində Fəxrəddinin yanında qaldığını deməmişsənmi?

– Bəli, demişəm.

– Demək ki, bunları yalandan demişsən, belədirmi?

– Mən yalandan heç bir söz deməmişəm, ağa nə cür tapşırıq vermişdisə, elə də demişəm. Belə olmalı idi, çünki bunun müqabilində yüz qızıl dinar almışdım.

– Sən hara ox atdığını bilirdinmi?

– Xeyr, bilmirdim. Ancaq ağa bir eyvanı mənə göstərüb demişdi: buraya bir ox atacaqsan, hər kəsə olursa olsun.

– Buranın Azərbaycan mələkəsinin evi olduğunu bilmirdinmi?

– Xeyr, bilmirdim. Bilsəydim bu cəsarəti etməzdim.

– Əcəba, sən qoşun dəstələri içərisində xidmət etdiyin bu qədər uzun bir zamanda mələkənin yaşadığı Atabəy sarayını tanıyırdınmı?

Mənsur bu suala gülümsəyərək cavab verdi:

– Mən heç bir qoşun dəstəsində iştirak etməmişəm, Həmədan şəhərini birinci dəfədir ki, görürəm. Mən yeddi aydır ki, burada həbsdə idim. Mən Əsədabad ilə Həmədan arasında yol vuran dəstələrin başçısı idim, mənə həbsə alıb Həmədana göndərmişdilər. Mənim edam edilməyimə fitva verilmişdi. Bu ağa mənə həbsdən çıxartdı və bu vəzifəni tapşırıb dedi: sənə yüz qızıl verəcəyəm, özün də ölümdən xilas olacaqsan.

– Sənə bu vəzifəni harada tapşırdılar?

– Bu ağa mənə öz evinə aparmışdı.

– Sən o evi görsən tanıya bilərsənmi?

– Bəli, tanıya bilərəm.

Qızıl Arslan Hüsəməddinə müraciət edib soruşdu:

– Sənin bu barədə cavabın nədir?

– Cinayətkarın göstərdiklərinin hamısı yalandır. Bu dediklərinin hamısını ona həbsxanada öyrətmişlər. Buna görə də əvvəlki istintaq zamanı verdiyi bəyanatını dəyişdiribdir.

Qızıl Arslan Hüsəməddinin bu cavabından sonra da Mənsura sual verdi:

– Sən bunun evində gördüyün şeylərdən bir neçəsini saya bilərsənmi?

– Bəli, bir çoxunu saya bilərəm. Bunun bir qoca xidmətçisi vardır, çopurdur, mənə bir gözü də kordur. Dəhlizdən içəri giren zaman sol

və sağ tərəfdə dərilərinə saman doldurulmuş iki dəhşətli şir durmuşdur. Pəncərənin qabağında asılan qəfəsin içərisində boz rəngli bir ququ quşu vardır. Mən içəri girdiyim zaman quş qışqırıb “büfərma, büfərma” deyirdi¹.

Qızıl Arslan bu söhbətdən sonra Hüsəməddinə müraciət etdi:

– Mənsurun dediği şeylər sənin evində varmı?

– Bəli, vardır. Lakin bu şeyləri cinayətkarın özü görməmişdir, bunu mənim düşmənlərim ona öyrətmişdir, çünki düşmənlərim mənim evimi bir dəfə deyil, yüz dəfə görmüşdür.

Qızıl Arslan cinayətkara bir sual da verdi.

– Bu sözlərə qarşı sənin cavabın nədir?

Mənsur gülümsəyərək:

– Cavab odur ki, demişəm. Bunun evində ənfiyədan da vardır, onun üstündə ləl və cavahirətdən düzəlmiş çılpaq bir qadın şəklidir.

Hüsəməddin tələsik cavab verdi:

– Yalan deyir, mənə belə bir şey yoxdur.

Mənsur sözə müdaxilə edərək:

– Ağa doğru deyir, indi haman şey ağanın evində yoxdur. Ağa başqa otağa keçib mənim üçün sandıqdan yüz qızıl dirhəm gətirməyə gedən zaman mən haman qızıl ənfiyədanı çalıb cibimə qoydum.

Qızıl Arslanın bu söhbətdən acığı söndü və qəhqəhə ilə güldü, yenə də:

– Hazırda haman ənfiyədan haradadır? – deyərək soruşdu.

– Hazırda yanımdadır, əlahəzrətə təqdim edə bilərəm.

– Əcəba, onu həbsxanada nə kimi bir vasitə ilə öz yanında saxlaya bildin?

– Məni həbsxana müdirinin otağına təftiş etmək üçün aparanda dərhal ənfiyədanı çıxarıb müdirin taxçada qoyduğu əmmaməsinin altında gizlətdim. Mənə “soyun!” deyərək əmr etdiyi zaman əmmaməmi və libasımı müdirin əmmaməsinin yanına qoydum. Məni diqqətlə axtardılar. Heç bir şey tapa bilmədiklərindən geyinməyimə əmr verdilər, mən libaslarımı geyindim, ənfiyədanı yenə də müdirin əmmaməsinin altından çalıb cibimə qoydum.

– Hazırda ənfiyədan haradadır?

– Yanımdadır.

¹ Buyurun, buyurun.

Mənsur bunu deyərək, əlini qoynuna atdı və ənfiyədanı çıxarıb Qızıl Arslanın yanına qoydu. Qızıl Arslan ənfiyədanı götürüb baxdığı zaman rəngi ağardı, çünki ənfiyədan onun qardaşı Atabəy Məhəmmədin ənfiyədanı idi. Onu vaxtilə xəlifə Müstəşidbillah Atabəy Məhəmmədə bağışlanmışdı. Onun nə vasitələr ilə Hüsəməddinin əlinə düşdüyü Qızıl Arslanı düşündürürdü. O, Hüsəməddinə sual verdi:

– Atabəy Məhəmmədə məxsus olan bu nadir şey sənə əlinə nə vasitə ilə düşmüşdür?

Hüsəməddin bu sualın cavabı barəsində uzun sənayələr düşündü, çünki o sualın cavabını vermək çox çətin idi, o, heç bir zaman bu əntiqə şeyin Qətibə xatun tərəfindən özünə hədiyyə verildiyini söyləyə bilməzdi.

Buna görə də başını qaldırıb cavab verdi:

– Ənfiyədan hazırda Mənsurun əlinə nə vasitə ilə düşmüşdürsə, mənə əlimə də haman vasitə ilə düşmüşdü.

Qızıl Arslan Fəxrəddinə müraciətə:

– Sən gedə bilərsən, – dedikdə, Fəxrəddin:

– Mən canilərin cəzalanmasını tələb edirəm, – dedi.

Buna da Qızıl Arslan acıqlı bir surətdə cavab verdi:

– Füzulluq etmə! Padşaha tələbat vermək üçün heç bir kəs sənə ixtiyar verməmişdir, – dedi.

* * *

Hüsəməddin və Zəhir Bəlxinin həbsə alındığından bir həftə keçirdi. Həbsə alınanlar haqqında Qızıl Arslanın nə qərara gələcəyi məlum deyildi. Xalqa bu barədə məlum olan bir məsələ varsa, o da azərbaycanlıların həbsə alınanları cəzalandırmaq tələbindən və Qətibə xatunun da, Hüsəməddin və Zəhir Bəlxinin azad edilməsini tələb etməsindən ibarət idi.

Azərbaycanlılar son hadisədə Fəxrəddini müdafiə etməklə Qızıl Arslana belə bir məktub yazmışdılar:

“Əlahəzrətin özünə məlumdur ki, hökumətin Azərbaycan hökuməti olmasına baxmayaraq, azərbaycanlılar özünü yəhənci bir məmləkətdə hiss edirlər. Xüsusən son hadisələr paytaxtda olan azərbaycanlıların nüfuzunu bir daha azaltmışdır. Azərbaycanlılara qarşı təşkil edilən son xəyanət təşkilatçılarının cəzasız buraxılması, əlahəzrətin

azərbaycanlılara olan etimadının azalmasını isbat edir. Bütün bunlar, azərbaycanlıların paytaxtda yaşaya bilməməsi üçün geniş bir məcburiyyət yaradır. Əlahəzrətə məlumdur ki, müqəssirlərin bu günə qədər cəzalandırılmaması xalq arasında onların müqəssir olmadığı kimi mənə edilir və məsuliyyəti azərbaycanlıların öhdəsində qoyur. Buna görə də əlahəzrət azərbaycanlıların paytaxtı buraxması işini haqlı hesab etməli və bunların öhdəsində olan vəzifələrə adamlar təyin etməlidir”.

Bu məzmununda tələbatə yalnız şimali azərbaycanlılar deyil, buna cənubi azərbaycanlılar da qoşulmuşdu. Məktubda yüzlərcə sərkərdənin imzası var idi.

Azərbaycanlıların tələbat ilə bərabər Qətibə xatun da Qızıl Arslana öz tələblərini vermişdi. O öz tələbində deyirdi:

“Əlahəzrət! Mənim atamın qatillərinə olan hörmətin mənə təhqir etməkdən başqa bir şey deyildir. Azərbaycanlıların düzəldikləri son sui-qəsdin cəzasız buraxılması mənə olduqca şübhələndirdi. Bu hadisənin əlahəzrətin burada olmadığı zaman baş verdiyi də bunun müəyyən bir tapşırığın nəticəsi olduğu zəhniyyətini verir. Əlahəzrətin Fəxrəddin və Seyid Ələddini cəzasız buraxması mələkəyə qarşı düzələn sui-qəsdə iştirak etməsini göstərir. Mən bu təhlükəni hiss etdiyim üçün də, bir neçə dəfə paytaxtdan çıxıb getmək istəmişəm. Lakin son hadisələr daha açıq göstərir ki, mənə paytaxtda qalmağım, həyatım və övladım üçün böyük bir təhlükədir.

Əlahəzrət müqəssirləri cəzalandırmağı bir neçə dəfə vəd etmişdirsə də, bir nəticəsi çıxmamışdır.

Hələ təqsirləri olmayanların həbsdə saxlanması da mənə şübhələrimi artırmaqdadır.

Hüsəməddin mənə atamın ən yaxın və etimad etdiyi bir adamdır. Onun qılıncının sayəsində dikbaş Azərbaycan illər uzununu Atabəylərə boyun əyməyə məcbur olmuşdu. Hazırda onun bir macərə nəticəsində təhqir olunub həbsə alınması, bizim ailəmizin təhqir olunması kimidir. Elə də Zəhir Bəlx həzrətləri, öz tədbir və məsləhətləri sayəsində bizim hökumətimizə az xidmət etməmişdir. Əlahəzrətə son sifarişimdir. Bundan sonra köçüb həyatımın son aylarını Rey məmləkətində keçirməyə qərar vermişəm, atamın qatilləri hökm sürən bir məmləkətdə yaşamaqdansa, qütbət bir məmləkətdə fəqir və yoxsul həyat keçirməyim məsləhətdir”.

Qızıl Arslan öz yanlış siyasəti nəticəsində çıxılmaz vəziyyətdə qalmışdı. O, azərbaycanlıları itirmək istəmirdi, eyni zamanda Qətibə-

nin paytaxtdan köçüb Rey tərəflərinə getməsinə də razı ola bilmirdi, çünki onun təzə fitnələr törətməsindən qorxurdu.

İraqda və Xorasan hüdudlarında ciddi üsyanlar başlamışdı.

Qızıl Arslan nə qədər çalışdısa da, Azərbaycan qoşununun paytaxtı buraxmaq fikirlərinə mane ola bilmədi.

Qətibənin düzəltdiyi yeni macəradan bir ay keçəndən sonra Seyid Əlaəddinlə Fəxrəddinin ətrafında yığılan Cənubi və Şimali Azərbaycan ordusu tamamilə çəkilib getmişdi.

Qızıl Arslanın ətrafında ancaq onun düşmənləri qalmışdı. Hüsəməddin həbsdən buraxılmamışdı. Buna baxmayaraq o, Qızıl Arslan əleyhinə düzələcək sui-qəsdin başçısı olmaqda davam edirdi. Qətibənin kefi istədiyi zaman Hüsəməddini Atabəy sarayına dəvət edir, yenə də həbsxanaya qaytarırdı. Dövlət təbəddülatı üçün görülməli hazırlıq gizlində yox, tamamilə aşkarda aparılırdı. Müqəssirləri cəzalandırmaq və gözləniləcək hadisələrin qarşısını almaq üçün Qızıl Arslanın istifadə edə biləcəyi bir nöqtə yox idi.

Qoca vəzir Şəmsəddin vəziyyətin ağırlığını hiss edirdi, lakin Qızıl Arslan onun fikri ilə hesablaşmadığından təhlükə get-gedə dərinləşirdi.

Hələ azərbaycanlılar köçüb getmədən qabaq Şəmsəddin Qızıl Arslanın yanına gələrək vəziyyət haqqında məlumat verib deyirdi:

– Dövlət təbəddülatı yaradılması işində həm Hüsəməddin, elə də Qətibə xatunun özü ciddi surətdə iştirak edir. Bir tərəfdən Bağdad, o biri tərəfdən də Kəhran qalasında həbsdə oturan Toğrul ilə yazışırlar. Toğrulun təzədən səltənət başına gətirilməsi üçün xəlifənin də razılığı alınmışdır. Toğrul Qütlüq İncancın vəliəhdliyini elan etməklə paytaxta gətirilməsinə razılıq vermişdir. Hadisənin qarşısını almaq və indidən işə başlamaq lazımdır.

Qızıl Arslan vəziərə sual verdi:

– Sənin bu dediklərinə etibar etmək mümkündürmü?

Şəmsəddin əlini qoynuna uzadıb, bir neçə məktub çıxarıb Qızıl Arslana verdi. Qızıl Arslan Qətibənin Toğrula yazdığı məktubu oxuduqdan sonra:

– Bilmirəm, məmləkəti bu şeytan nəslinin¹ fitnə və fəsadından necə qurtaracağam, – dedi.

Şəmsəddin Qızıl Arslanın bu sözlərindən sonra da öz fikrini dedi:

– Doğrudur, mən qocalmışam, lakin fikirlərim qocalmamışdır. Mən əlahəzrəti təhlükədən qurtarmaq istəyirəm. Əlahəzrətə hökumət başına keçdiyi zaman dediyim sözlərimi bir daha təkrar edirəm, hərgah əlahəzrət son dediklərimi qəbul etməzsə, o zaman düşmənin hazırladığı təhlükə yaxınlaşmış olacaqdır.

Qızıl Arslan hövsələsi tənq olmuş bir halda soruşdu:

– Açıq söylə, Şəmsəddin, mən nə etməliyəm?

– Bu saatda bir fərman göndərüb Reydən Qütlüq İncancın Təbrizə gəlməsini tələb edərsən. Özün də səhərdən etibarən Təbrizə köçüb getməli və Qətibə xatunu da buradan çıxarıb Təbrizə aparmalısan. Çünki onun təzə təşəbbüslərinə imkan verməmək üçün nəzarət altında saxlamaq lazımdır.

Bağdad və Xəzəm hüdudlarına qüvvətli müdafiə dəstələri göndərmək lazımdır. Qütlüq İncanc Qəzvindən keçib Təbrizə gəldikdən sonra, Fəxrəddini güclü bir qoşunla Rey məmləkətinə göndərmək və hökumət işlərini əlinə almaq üçün ona səlahiyyət vermək lazımdır. Rey işğal olunandan və hüdudlar möhkəm ediləndən sonra Qütlüq İncancı Qətibəni Təbrizdə, Hüsəməddini isə Həmədanda edam etdirməlisən. Toğrul ilə oğlu Məlikşaha gəldikdə onların məsələsi əlahəzrətin qəlbindəki qüvvətdən və cahandarlığın tələbatından asılıdır.

Qızıl Arslan sual verdi:

– Onları da edam etməkmə?

– Bəli! Vəziyyət bunu tələb edir. Əlahəzrət onu bilməlidir ki, azərbaycanlıların etimadını itirmək – Atabəy məmləkətini itirmək deməkdir. Əlahəzrət, düşmən yalnız hökmdarın şəxsiyyəti məsələsini yox, xanədan məsələsini qoymuşdur.

Qızıl Arslan nəsihətverici bir surətdə dedi:

– Vəzir, mən sənə bir dəfə demişəm, yenə də təkrar edirəm: sən daima insanları öldürmək üzərində yox, onları bir insan kimi yaşatmaq, onları həyat və vəziyyət ilə barışdırmaq üzərində düşün! – dedikdə Şəmsəddin etiraz etdi:

– Siz böyük Nizaminin tövsiyələrini unutmayın. Fəlsəfə ilə məmləkət idarə olunmaz. Ədalətlə cəzanın harada işlədilməsini bilmək lazımdır. Səltənət və üstünlük fikirlərinə satılan bir üreklə barışmaq fikri çox yersiz və uşaqqasına fikirdir. Səltənət tələbində olan bir adamla barışmaq üçün səltənəti ona vermək lazımdır.

¹ Şeytannəslili – xəlifə nəslinə işarədir.

Sənin paytaxtın Azərbaycanın son hüdundadır. Eyni zamanda azərbaycanlıların düşmənliliyini qazanmağa çalışırsan. Hərgah bu kimi səhvi həyata keçirmiş olsan, o zaman əsas məmləkəti itirəcək və müstəmləkə qoşunlarına arxalanıb Azərbaycanı itaət altına almağa məcbur olacaqsan. Lakin buna vaxt tapa bilməyəcəksən. Çünki əldə olan məlumata görə düşmən öz hazırlığını bitirmişdir. Açıqını deyirəm, düşmən hökmdarın həyat məsələsini də həll edə bilər.

Qızıl Arslan acıqlandı:

– Sən bu gün mənim mətanətimi sındırmaq və məni qorxutmaq üçün gəldin. Sən məni tarixin lənətləri qarşısında qoymağımı düşünürsən? Sən məni, qardaşımın qadını, qardaşımın oğlunu edam etdir-məkləmi xoşbəxt etmək istəyirsən?!

Sən məni alçaqlığa, rəhmsizliyə, cəlladlığa tərgib etdiyin üçün, mən də sənə öz nifrətimi bildirirəm. Dur mənim yanımdan get, bir də mənə bu cür nəsihətləri vermə! Özün qocaldığın kimi, fikirlərin də qocalmışdır. Sabahdan etibarən vəzirlik işlərini Müzəffər cənablarına tapşırılmalıdır.

ÖLÜM

Azərbaycan qoşununun son dəstələri Həmədanı buraxıb gedən günü, Qızıl Arslanın qoca vəziri Şəmsəddin ibn Məhəmməd də vəzirlik işlərini Müzəffərə təhvil verib bitirmişdi.

Ordu Təbriz darvazasından çıxıb şimala yola düşdüyü anda, Şəmsəddinin taxt-rəvanı da Bağdad darvazasından çıxıb cənuba doğru gedirdi, çünki o, Qızıl Arslanın əmrinə binaən Atabəy məmləkətinin xaricinə çıxmalı və həyatının son illərini Nəcəf şəhərində Əlinin türbəsi ətrafında keçirməli idi.

Şəmsəddin taxt-rəvanının pərdəsini qaldırıb zəncir həlqəsi kimi bir-birinin dalınca Şimala doğru gedən Azərbaycan atlılarını görəncə, hönkür-hönkür ağladı və oğlu Süleymana müraciətlə:

– Qızıl Arslan öldü. O artıq yoxdur. Azərbaycan xalqı iki min ildən ziyadə hökumət sürdüləri paytaxtı itirdi, – deyərək bir daha ağladı və taxt-rəvanın pərdəsini saldı.

Hüsaməddin və Zəhir Bəlxə həbsxanadan buraxıldılar. Bununla da Qızıl Arslan ixtilafın həll olunduğunu, dedi-qoduların bitdiyini zənn edərək sevinirdi. Lakin Qətibə, azərbaycanlıların paytaxtdan çıxarıl-

ması, Şəmsəddin vəzirin Nəcəf şəhərinə sürgün edilməsi və eyni zamanda Hüsaməddin və Zəhir Bəlxinin həbsxanadan azad olunması ilə öz tələblərini bitirdi, onun əsas bir tələbi də var idi. O, oğlunun vəliəhd elan olunmasını tələb edirdi. Qətibə bu məqsədlə Qızıl Arslanın yanına gəlib rəsmi-təarifdən və hökmdarın səhhətini xəbər aldıqdan sonra dedi:

– Allah-taalaya çox şükür olsun ki, indiyə qədər məmləkətin başına fəlakət gətirən fitnə və fəsadçılar rədd olub getdilər. İndi hər bir ixtilaf həll olundu, dedi-qodular kəsildi. Hazırda əlahəzrətin məmləkəti istədiyi kimi idarə etməsinə böyük və geniş imkanlar vardır. Lakin həll olunmamış mühüm bir məsələmiz qalır.

Qızıl Arslan gözlərini qıyıb sual verdi:

– Hansı məsələmiz həll edilməmiş qalır?

– Mənim oğlunun məsələsi.

– Hansı məsələsi?

– Onun varislik məsələsi.

– Sənin oğlun məmləkətin ən böyük bir hissəsini idarə edir. Rey məmləkəti bir padşahın sahib ola biləcəyi ərazidən bir neçə qat artıqdır. Mən zənn edirəm ki, ona bu kifayət edər, məmləkətin bu məsələni bir daha qaldırması yersizdir.

Qətibə bu fikrə etiraz etdi. O, Qızıl Arslanın təkləndiyini zənn edərək bu ağır təklifə razı ola biləcəyinə inanırdı.

– Zənn edirəm ki, əlahəzrət, mənim oğlum vəliəhdlik mərtəbəsini əldə etmək üçün səlahiyyətli, çünki o, Atabəy Məhəmmədin böyük oğludur. Mənsub olduğu ailə də nəcibdir. Əlahəzrət özü bilir ki, o, İncə ailəsinə mənsubdur. Ana tərəfindən də Bağdad xəlifələrinin ailəsinə bağlıdır. Onun səlahiyyətli olduğu bir mərtəbəni Atabəyin kəndli qızından doğulan oğluna vermək inkaredilməz bir haqsızlıqdır. Bir halətdə ki, mənim oğlum hazırda hökuməti idarə etmək işində bir hökmdar qədər müqtedirdir.

Bununla mən oğlunun hökmdar təyin olunması məsələsini meydana atmıram, çünki əlahəzrət Atabəy Məhəmmədi əvəz etdiyi üçün oğlunun atası sayılır, buna görə hökmdarlığı əlahəzrətə buraxmaq istəsən də vəliəhdliyi Əbubəkrə buraxmaq istəməyəcəyəm. Mən bunu bütün xalqın iradə və istəyi naminə tələb edirəm.

Qızıl Arslan nə cür cavab verəcəyini şaşırırmışdı, çünki o, Qətibənin ağzından çıxan bu sözlərin əcnəbi qazanında bişdiyini bilirdi.

Qızıl Arslan fikrə cumdu. Şəmsəddin vəzirin və Fəxrəddinin dediklərini xatırlayır və qəlbində onlara haqq qazandırır. Lakin gec idi. Artıq hökmdar öz arxasını, öz səmimi məsləhətçilərini itirmişdi. O, düşmənlər tərəfindən əhatə olunduğunu hiss edir və özünün təkliyinə qəlbən ağlayırdı.

Qızıl Arslan kədərli bir surətdə başını qaldırıb Qetibənin üzünə baxdığı zaman, Qetibənin də tələbedici gözlərlə ona baxdığını görüb dedi:

– Mələkə vəziyyətlə hesablaşmalıdır.

– Hökmdar da vəziyyətlə hesablaşmalıdır. Çünki vəziyyət verdiyim tələblərin həyata keçirilməsi üçün olduqca əlverişlidir.

– Vəziyyəti büsbütün əksinə mənə edirsiniz. Mələkə çox yaxşı bilir ki, onunla Azərbaycan xalqı arasında barışması mümkün olmayan bir düşmənlik vardır. Onlar heç bir vaxt sizin ailənin adını çəkmək istəmirlər.

Hazırda Əbubəkri vəliəhdlikdən xaric edib yerinə sənin oğlunu təyin etmək, ikinci bir üsyana səbəb ola bilər. Qetibə xatun bir məsələni də unutmamalıdır. Biz Azərbaycanda hökmdarlıq edirik. Azərbaycanlılarla əlaqəni bundan da artıq gərginləşdirmək xanədanımız üçün ziyanlıdır.

Qetibə bunlara etiraz etdi:

– İndi artıq Azərbaycan yoxdur. Onlar çəkilib getdilər. Hökmdar artıq onlara arxa verməməlidir. Həmədanın dörd tərəfi bizim dostlarımızın əlindədir. İraqlılar, reyllilər, xarəzmlilər Həmədanı üzük qaşı kimi aralığa alıbdır. Onların hamısı mənim oğlumun haqqını tələb edir. Zənn edirəm ki, hökmdar öz gələcəyini təmin etmək üçün mənim oğlumun varisliyini bərpa etməlidir.

Qızıl Arslan acıqlandı. Etidalını mühafizə edə bilmədi, Qetibənin təhdidlərini öz hökmdarlıq qüruruna sığışdırıb bilməyərək dedi:

– Məni hədələmək sənəin şəxsi cəsarətin deyil, sənəin atan da, oğlun da, özün də daima əcnəbilərdən aldığınız təsirlə yaşamaq istəmişsiniz. Mələkə bir daha məmləkəti idarə etmək işində mənə məsləhət verməsin. Mən məmləkəti öz bildiyim kimi idarə edəcəyəm. Bu cür məsləhətlər mələkənin hörmət və qiymətini azalda bilər. Mələkə özünə verilən hörmət və mərtəbədən sui-istifadə etməməlidir. Hər işin ifratı, vəziyyəti dəyişə bilər. Siz məmləkət xalqının sizə qarşı bəslədiyi nifrətin qalınlaşmasına çalışmayın, onsuz da mələkənin boynunda ağır

cinayətin məsuliyyəti vardır. Hələ oğlunuzun əcnəbi hökumətlərlə əlaqəyə girib məmləkətə qarşı sui-qəsd hazırladığını xatırlamırsınız. Mən bu gündən etibarən sən mələkəni də, oğlunu da vətəndaşlıq hüququndan məhrum edə bilərəm. Lakin xalq səni Atabəy Məhəmmədin qadını, oğlunu isə onun oğludur – deyər çağırıldığından mən sizə toxunmamışam.

İyirmi ildən bəridir, bu məmləkəti bir-birinə vurdun, lakin bir dəfə onu bilməlisən ki, əcnəbi himayəsinə sığınan, heç bir zaman xoşbəxt ola bilməz. Get buradan, bir daha məndən bu cür arzuları tələb etmə. Bir məmləkəti bir qadının arzularına qurban etmək olmaz. Məmləkət xalqının bir faizi sizə hüsn-rəğbət bəsləseydi, mən bütün tələblərinizə əməl edərdim. Mən nə edirəm ki, siz öz rəftarınızla xalqın məhəbbətini itirmisiniz.

Qetibə daha danışmadı, çünki Qızıl Arslandan eşitdiyi sözlərin qəti olduğunu bilirdi. Buna görə də Qızıl Arslanın otağından çıxıb getdi.

* * *

Hüsaməddin Qetibənin otağına girdiyi zaman onu həddindən artıq qəmgin gördü və salam verib durdu. Qetibə məhzun bir təvriylə alaraq:

– Gəl, otur, mənim ruhum! – dedi. Hüsaməddin gəlib oturdu və təcili bir tərzlə sual verdi:

– Əcəba, mələkənin bu qədər kədərli göründüyünün səbəbi nədir?

Qetibə qara gözlərini Hüsaməddinə çevirib:

– Bu kədərin səbəbi sənəin! – dedikdə, Hüsaməddin gülərək soruşdu:

– Mənmi?

– Bəli, sən! Sən indiyə qədər bizim gələcəyimizin yolunda göyə-rən acı tikanı qoparıb atmağı bacarmadın.

– Mən anlamadım.

– Çox gözəl anlayırsan, lakin mənə bir daha yalvarmaq istəyirsən.

– Doğrudan da, mələkənin nə demək istədiyini mənim üçün aydın deyil.

– Mən deyirəm ki, Qızıl Arslan aradan qaldırılmamış biz xoşbəxt ola bilməyəcəyik. Bunun üçün də mən çalışıb onun məhv edilməsi üçün lazımlı vasitələri hazırladım. Onun aqıllı vəzirini sürgünə göndərdim, onun arxası və istinadgahı olan Fəxrəddin və Ələəddinləri

paytaxtdan qaçırdım, onun padşahlıq taxtını möhkəm əllərdə saxlayan Azərbaycan qoşununun paytaxtı buraxmasına səbəb oldum, xəlifəni və qonşu hökumətləri bu ittifaqa cəlb etdim, nəhayət, Qızıl Arslanı təklədim. İndi isə məsələnin həlli sənin qılıncına həvalə olunur. Buna sözün nədir? Bizim xoşbəxtliyimizi geri atan səbəblərdən birisi də, ancaq Qızıl Arslanın diri qalmasından ibarətdir. O nə qədər sağdırsa bizim izdivacımız baş tuta bilməyəcəkdir.

Hüsaməddin fikrə getdi, çünki Qətibənin təklif etdiyi bu cinayət daha ağır cinayət idi, çünki Qızıl Arslan qətl oldunduğu zaman məmləkətin tamamilə dağıla biləcəyi ehtimalı var idi. Eyni zamanda o, Qətibəni öldürmək üçün başladığı işləri də tamamlamağa məcbur idi.

O, başını qaldırıb:

– Mələkə, qorxuram! – dedi.

– Sənin qorxaq olduğunu əvvəldən bilseydim, səninlə bu qədər məsuliyyətli işlərdə iştirak etməzdim. Çünki qorxaqlıq hər bir təhlükəni törədə bilər.

– Mələkə bəlkə də mənə anlamadığı üçün bu sözləri deyir. Mənim qorxum Qızıl Arslanı öldürməkdən deyil, məmləkəti ölümə məhkum etməkdəndir. Biz Atabəy Məhəmmədi məhv etdiyimiz zaman, Qızıl Arslanın məmləkəti idarə edə biləcəyinə inanırıq. Hazırda Qızıl Arslan öldürülərsə məmləkəti kim idarə edə biləcəkdir? Gənc və təcrübəsiz vəliəhd ətrafı düşmənlərdən ibarət olan bir məmləkəti nə kimi bir qüvvə ilə idarə edə bilər?

– Məmləkət sahibsiz deyil, bu gün Qızıl Arslan aradan qaldırılsa, sabah sən Hüsaməddin, az bir miqdar qoşunla Kəhran qalasına gedər, orada həbs edilən Toğrulu azad edib Həmədana gətirərsən, biz onu burada padşahlıq taxtına əyləşdirərik¹.

Hüsaməddin çox açıq danışdı:

– Bu qədər müəkkəb olan məsələlər asanlıqla həll ediləcək məsələlərdən deyildir. Mən mələkənin Toğrula ərə getmək istədiyini bildirdim. Lakin mələkə bu izdivacla öz arzularına nail ola bilməyəcəkdə. Çünki Toğrul öz doğma oğlu Məlikşahı vərəsəlikdən məhrum edib mələkənin oğlu Qütlüğü vəliəhd təyin etməyəcəkdə.

Qızıl Arslanın Həmədana hücumu və Toğrulu həbsə aldırması bu məsələni həll etdi. Mən bildirdim ki, mələkə Toğrudan gözlədiyi arzu-

ları Qızıl Arslandan da gözləyirdi, lakin mələkə bu arzularına da nail ola bilmədi. Çünki Qızıl Arslan mələkəyə evlənmək üçün Azərbaycan xalqının sevdiyi vəliəhdə kənar edib mələkənin oğlunu vəliəhd təyin edə bilməzdi.

Hazırda Qızıl Arslan öldürülsə belə, siz yenə də Toğrul ilə əvvəlki oyunları oynamağa başlayacaqsınız. Mənsə iki hökmdarın qətlinin məsuliyyətini boynumda daşmalı olacağam. Tarixin və xalqın haqlı olaraq verdiyi lənətləri qazanacağam. Yaxşı olardı ki, mələkə mənim yaxamı buraxaydı. Mən indi-indi bilərəm ki, mənim gəncliyim həyata keçirilməz bir arzunun təpikləri altında əzilib məhv edilmişdir. Qırx beş yaşına çatdım, məqsədimə çatı bilmədim, geniş bir məmləkətdə doğulduğum halda vətəndaşlıq haqqımı itirdim. İndi mən hara gedə bilərəm? Qılıncımı götürüb hansı bir məmləkətə gedərsəm, yenə də mənə öz vətənime qarşı xəyanətə məcbur edəcəklər, çünki bu vəziyyəti mən özüm qazanmışam, çünki mələkə mənə öz sevgisinə inan-dırmışdı. Ancaq mən sevgilərin bu qədər aldadıcı və boyalı olduğunu bilmirdim.

Hüsaməddin istədiyi qədər danışdı. Qətibə onu sakit-sakit dinlə-yirdi. Hüsaməddin sakit olandan sonra Qətibə danışaraq dedi:

– Arzuya, hətta çətin arzulara da nail olmaq üçün əsas vasitə və-ziyyəti öyrənməkdir. Xoşbəxtliyin qapısını açmaq üçün gözüaçıq ol-maqla bərabər səbirli və mətanətli olmaq da lazımdır.

Mən sənin düşündüyün kimi rəftar etsəydim, sənin dediyin kimi tələmiş olsaydım, ikimiz də məhv ola bilərdik. Mən iki padşahın gözüünün qarşısında öz ərimin qatilinə ərə getseydim, onlar bu hadi-səyə nə kimi bir nəzərlə baxa bilərdi? Biz elə bir izdivacdən rüsvay-çılıq və ölümdən başqa bir nəticə əldə edə bilərdikmi? Sənə sual ver-i-rəm, mənə cavab verməlisən...

Mən adi bir qadın olsaydım, bu barədə düşünməyə heç bir lüzüm yox idi. Nəhayət, sən mənim kim olduğumu nəzərdə tutmalısən, ya yox? Bugünkü vəziyyətin şəklini dəyişmədən xoşbəxtlik məsələsini meydana atmaq xəyalpərəstlikdir, hissiyyatpərvərlikdir, bunların heç birisindən xoşbəxtlik ummaq olmaz.

Sevgimin aldadıcı və boyalı olduğuna işarə edirsən. Bir məmlə-kətin mələkəsi öz dodaqlarını və öz qəlbini bir adamın sərəncamına verərsə, onun sevgisinə boyalı və aldadıcı sevgi adını vermək, sevgiyə qarşı nankorluq və xəyanət deyildirmi?

¹ "Rövzətüsşəfa", 3-cü cild.

Ağıllı adamlar sevgidən xoşbəxtlik qazanmağa çalışmalıdır, lakin sən rüsvayçılıq və təhlükə qazanmağa çalışırsan. De görüm nəsihətlərimi təsdiq edirsənmi?

Hüsaməddin yavaşdan:

– Təsdiq edirəm, mələkə, – dedi.

Hüsaməddin Qetibənin otağından çıxdıqda gecədən çox keçmişdi, Qetibə onunla vidalaşdığı zaman:

– Mənim ruhum! Xoşbəxtliyə gedən yolun çox hissəsini getmişik, yorulma, bu yolu da müvəffəqiyyətlə getmək lazımdır! – dedikdə Hüsaməddin bir daha onu qolları arasına alıb sıxdı və dodaqlarından öpərək:

– Bu yolu axıra qədər davam etdirəcəyəm, mələkə bu sözümə inana bilər, – dedi və qapını örtüb çıxdı.

* * *

Qızıl Arslanın düzəltdiyi İraq və Reydən gəlmiş qonaqların heyretinə səbəb olmuşdu. Onlar heç bir zaman Qızıl Arslanı bu gündə olduğu kimi şad görməmişdilər. O, hər piyaləni əlinə aldığı zaman bir şeir oxuyurdu, eyni zamanda özü üçün təkiyəyi-kəlam etdiyi:

“Ey əcəl tez gəl, bu dirilik məni həlak edir” sözləri də onun qəlbində hakim olan kədərlərin nə qədər kəskin olduğunu bildirirdi.

Nəhayət, o, əlini uzadıb qarşısında qoyulan güldandan bir gül qoparıb, gülə baxaraq bu rübaini oxudu:

Ey gül tū nişati padişahan budi,
Arami-dili həzar dəstan budi,
Bain həmə xubiyo lətafət ki torast
Axir nə bəziri-payi məstan budi.¹

Qızıl Arslan bu rübaini oxuyandan sonra eyvanın qarşısındakı bağçaya baxaraq danışdı:

– Heç bir şeydə şadlıq hiss edə bilmirəm. Mən indi-indi düşünürəm ki, şərab da, gözəllik söhbəti də, güllərin və çiçəklərin tamaşası da, insanda bir şadlığa səbəb ola bilməzmiş, çünki bu saydıqlarımın

¹ Ey gül, sən padşahların şadlığına səbəb olduğun, bülüllərin qəlbinin aramı kəsdiyin, bu qədər gözəllik və lətafətə malik olduğun halda, nəhayət, sərxoşların ayaqları altına düşməməli idin.

nəşəsini də insan özündə mövcud olan bir şadlıqla duya bilər. Şad və bayram nəşəsini daşıyan bir qəlbə matəm girə bilmədiyi kimi, matəmli bir qəlbə də bayram nəşələri yol tapa bilməzmiş. Qızıl gülün çöhrəsi də bir atəş olub mənim varlığımı yandırmaq istəyir, bənövşələr sanki böyük bir matəmin qara pərdəsinə bürünmüşdür. Yasəmənlər tabutun üzərinə döşənmiş bir ananın saçlarını təmsil edir. Bülbülün səsi də anasını körpəlikdə itirmiş bir uşağın iniltisi qədər qəmgin və kədərli.

Söyüdlərin bir-birinə qarışmış və başını aşağı dikmiş şaxələri də Leylisindən ayrılmış Məcnunun saçlarını təqlid edir.

Nərgizin göz bəbəyində də ölüm ayağında duran bir xəstənin həsrətli baxışları duyulur.

Kələbəklərin titrək qanadları qorq olmağa başlayan həyat yelkənin son dəqiqələrini oxuyur.

Zanbaq gülünün ağzı da həyatı udmaq üçün ağzını açan bir əjdaha qədər dəhşətli və qorxuludur.

Üfüqlərdə görünən qürub şəfəqləri bir günəşin söndüyünü xəbər verir.

Axşam küləkləri qarşısında uçub gedən yarpaqlar həyatla vidalaşaraq yoxluğa gedən bir bəxtin vəziyyətini təsdiq edir.

Havaya yüksələn fəvvarə bir məqtulun köksündən fışkıran qanlar qədər heyretvericidir.

Hovuzlarda üzən ördəklər də “ölüm-ölüm” deyər qışqırmaqdadırlar.

Torpaqların üzərinə sərilmiş əlvan güllərin görünüşü qanlı bir yatağın görüşünü qədər kədərəngizdir.

Qızıl Arslanın işrət məclisi gecə saat ikiyə qədər davam etdi. Qonaqlar gedəndən sonra cariyələr hökmdarı götürüb öz otağına gətirdilər. Lakin gündüz saat on ikidən gecə saat ikiyə qədər davam edən işrət məclisi hökmdarın üzərinə hücum etmiş kədərləri dağıtmağa müvəffəq ola bilməmişdi, o, yataq otağına girdiyi zaman bir ah çəkərək:

– Bu gecə nə qədər kədərli və qorxulu bir gecədir! – dedi.

O, yerinin içərisində uzanıb düşünür və öz səhvinin nəticəsi olaraq düşdüyü yalqızlıqdan şikayətlənirdi. Ətrafında düşmənlərdən başqa kimsəni görməyirdi, sərhədlərdən gələn xəbər də onu rahatsız edirdi, paytaxt isə hadisələr və macəralar yuvasına dönmüşdü. O, bir daha gözlerini yumub ah çəkdi və: “Ey əcəl, tez gəl, bu dirilik məni həlak etdi” – dedikdə qulağı bir səs eşitdi:

– “Hökmdar, əcəl sizin hüsurunuzdadır, icazə verin vəzifəsinə başlasın!”.

Qızıl Arslan bu səsi eşidərkən diksinib gözünü açdı, öz qarşısında Hüsəməddini gördü, heç bir söz demədi. Onun nə üçün gəldiyini dərhal hiss etdi və:

– Vəzifəni bitir! – dedikdə Hüsəməddin qılıncını beş dəfə onun üzərinə endirdi.

* * *

Atabəy sarayına və Qızıl Arslan sarayına qara çökəlmişdi. Qətibə saçlarını Qızıl Arslanın tabutu üzərinə töküüb ağlayırdı; eyni zamanda Atabəy meydanında qırx dar ağacı cərgə ilə quruldu.

Paytaxtda xalq arasında yayılmış şayiələrə görə Fəxrəddin və Ələəddinlərin göstərişlərinə görə Həmədədə yaşayan azərbaycanlılar Qızıl Arslanı gecə öz sarayında öldürmüşlər.

Otuz doqquz nəfər günahsız azərbaycanlı, Qızıl Arslan sarayının xidmətçilərdən də bir nəfər dara çəkiləndən sonra Qətibə Hüsəməddini öz yanına çağırdı və tapşırıq verdi:

– Sən bu saat yüz nəfər atlı ilə bərabər Kəhran qalasına gətməlisən. Hüsəməddin:

– Nə üçün? Qızıl Arslanın ölüm xəbərini Toğrula yetirmək üçünmü? – deyə təəccüblə soruşdu.

– Bu hadisəni xəbər vermək, eyni zamanda əlahəzrəti həbsxanadan azad edib böyük bir ehtiramla paytaxta daxil etmək lazımdır.

– Zənn edirəm ki, bununla da sizin Toğrul ilə olan izdivacınıza imkan yaratmaq lazımdır, – deyə Hüsəməddin istehza ilə güldü.

– Mən elə bilirəm ki, iki hökmdarı öldürməyi bacaran bir zat, uzaqgörücü siyasi düşüncəli bir zat olmalıdır. Sən bilirsən ki, Toğruda hökumət və dövlət idarə edə biləcək şüur yoxdur. Lakin məmləkətin başında dəyərli olsun, dəyərsiz olsun, bir nəfərin durması lazımdır. Bu xalq nə sənin, nə də mənim oğlunun taxta otumasını təsdiq etmək istəməz. Lakin Toğrul bu məmləkətin həqiqi varisidir. Biz onun vəsi ilə hər işi görə bilərik, onun gözü qarşısında da evləne bilərik.

Hüsəməddin, sənə and içirəm! Mən onun qadını olmayacağam, onunla mənim aramda gedən izdivac müzakirələrinin hamısı oyundur, mən onu aldadırdım, o da vaxt qazanmaq üçün məni aldadır və sürün-

dürürdü. Ağillı ol, Toğrul taxta oturmada tabuta girə bilməyəcəkdir. Onu da bilməlisən ki, bundan sonrakı vəzifələr mənim öz öhdəmədir. Toğrulu burada, Əbubəkri isə Təbrizdə məhv etdirəcəyəm.

Qətibə bunları danışdığı zaman Hüsəməddin də öz xəyanətinin tarixini əzbərləyir və Qətibənin macərası nəticəsində məhv olan günahsızların miqdarını sayırdı.

Hüsəməddin iki hökmdar, altmış nəfər də sırf günahsız adamın edam olunması məsuliyyətini daşıyırdı. Bunların müqabilində isə fəqət beş dəfə Qətibənin dodaqlarından öpə bilmişdi. Artıq o yorğun idi, ümitsizlik özünün bütün çılpalığı ilə ona görünməyə başlamışdı.

Qətibə onun gözlərinə baxdığı zaman onda qeyri-adi bir düşüncə doğduğunu dərhal hiss edərək qorxdı və qəlbində: “İki hökmdarı məhv edə bilən, bir Qətibəni də həyatdan ayıra bilər” – deyərək titrədi və düşündü:

“Mən istəsəm bu saatin özündə Hüsəməddini Qızıl Arslanın qətlinə töhmətləndirib edam etdirə bilərdim, lakin Hüsəməddin gələcəkdə yenə də mənə lazımdır. O, artıq vicdanını udurmuş bir adamdır. O öz nicatını, xəyanəti davam etdirməkdə aramaqdadır. Bu təbii haldır, çünki mən onu bu xəyanətə alışdırmışam. Mən bu işə başqasını hazırlaya bilməyəcəyəm, çünki gənclik uzaqlarda qalmış, gözəllik isə dağın arxasına çəkilən günəşin son ziyaları qədər bir ömrə malikdir. Bundan sonra heç bir ağılsız gənclikdən uzaqlaşan bir qadını öldürmək üçün əlini qana batırmaz”.

Qətibə həmin fikirlərdən sonra Hüsəməddinə tərəf gəlib əlini onun çiyinə qoyaraq dedi:

– Əziz dostum, mən iki məsələni həyata keçirmək üçün çalışıram. Onlardan birisi oğlunun vəliəhdliyini təsdiq etdirmək, ikincisi də sənənlə qurmaq istədiyim ailə həyatını maneəsiz yaşatmaqdan ibarətdir. Maneələrin çətinliyi və qorxululuğu aradan qaldırıldı. Toğrulun mövqeyi sabunun köpüyü qədər də möhkəm deyildir. Lakin o bizə lazımdır. Ümumi təhlükəni yalnız onu taxta əyləşdirməklə aradan qaldıra bilərik. Sən görürsən ki, Qızıl Arslanın tabutu aralıqdan qaldırılmaqla irəqlilər məmləkəti bölüşdürmək üçün layihə düzəldirdilər. Məmləkət başqalarının əlinə keçərsə, sən Hüsəməddinin və mən Qətibənin nə kimi bir əhəmiyyəti ola bilərik?

Bizim hər ikimizi bir xain və bir qatil kimi cəzalandırar və rüsvay edərlər. Biz öz arzularımızı iki nəfər adi adam kimi deyil, iki nəfər

hökmran kimi həyata keçirməliyik. Bunun üçün də Toğrulun təcili surətdə Həmədana çağırılması lazımdır. Çünki bizim iqbalımız onun iqbalına bağlıdır. Bu məmləkəti ancaq onun vasitəsilə öz əlimizə keçirə bilərik. Sənə mühüm bir məsələni də xatırladıram. Artıq şəxsi məsələləri irəli çəkməyin vaxtı deyil, biz bununla hər bir şeyi uduza bilərik. Əvvəlcə məmləkəti öz əlimizdə təhkim etməliyik, sonra da izdivac məsələsini həyata keçirməliyik. Sən Hüsameddin adı bir qəhrəmansan, sən kimilər çoxdur, sən şərəf və şöhrətin bir məmləkətin mələkəsinə evlənməkdən asılıdır.

Hüsameddin qəlbində Qətibənin dedikləri ilə yüz faiz razılaşdı, o bu məsələlərin Toğrul ilə bitəcəyinə inandı, eyni zamanda yenə də:

“Yolun yarısından qayıdıb qaçmaq da ağılsızlıqdır. Mən artıq elimi qana boyamışam” – deyər düşündü. Bu fikrin təsiri ilə də Qətibəyə dedi:

– Eybi nədir? Mələkə dediyi kimi olsun. Lakin səbrin də bir intihası olmalıdır. Ancaq mələkə də onu bilməlidir ki, mən bu həyatın şəklini dəyişməyi də bacara bilərəm.

Qətibə yenə də nəsihətverici bir vəziyyət alıb:

– Sən öz üzərində olan tarixi ləkələri ancaq mənim razılığımı əldə etmək və dediklərimi həyata keçirməklə öz üzərindən təmizləyər biləcəksən, – dedikdə, Hüsameddin də:

– Mən bütün həyatımı müharibələrdə keçirdim. Üzərimdə olan ləkələri bir qadının rızasını əldə etməklə yox, təzə qanlar ilə təmizləmək mümkündür, – dedi.

Qətibə onun sözündən ölüm təhdidini anladı və cavabında:

– İki padşahın məsələsini həll edə bilən qadın, adi bir şəxsin məsələsini də həll edə bilər, – dedi.

– Siz adi bir adamla iş tutmayırsınız. Bir də bəzən adi adamlar da fəvqəladə hadisələr yaratmağı bacarırlar.

– Etiraf edirəm. Sən danışdığın məsuliyyətin bir hissəsi də mənim öhdəmədir. Tərəzinin bir gözündə sən, ikinci gözündə isə mən durmuşam, bizim ikimizdən birimiz müvazinəti itirmiş olursaq, ikimiz də məhv olarıq. Ölmək və öldürmək düşüncələri imkansızlıqdan doğur. Mən sənə dirilik yolunu göstərdiyim zaman sən ölüb və öldürmək haqqındakı düşüncən yersizdir.

Mən zənn edirəm ki, sən bitirdiyin vəzifələr bir şüursuzluğun nəticəsi deyil. Madam ki, bu vəzifələri bir məqsədlə əsaslandırılmışsan, o zaman vəzifəni tamamlamaq işində yabançı fikirlərə imkan verməməlisən.

Mən sən aralığa sürdüyün şəxsi arzulara bu saatın özündə cavab verə bilərəm. O bir neçə dəqiqənin işidir. Lakin mən sən vicdan və şərəfini ləkələndirməmək üçün bunu istəmirəm. Mən istəyirəm ki, sən mənə bir fahişə kimi deyil, öz ərinə sədaqət, şərəfli, namuslu bir qadın kimi sahiblənəsən.

Mən sən bəzi xırda tələblərini həyata keçirməklə sənə öz sevgimi və məhəbbətimi bildirmək istəmişəm. Sən bilirsən ki, mən Atabəy Məhəmmədi sevmirdim, onunla uzun illər yaşadığım zaman ancaq bir uşaq anası oldum. Çünki o məni sevgimdən ayırırdı, o məni sən əlindən alaraq sahiblənməmişdi. Mən şairdən sonra səni intixab etmişdim, lakin o, mənim arzularıma maneə törətdi, bunun üçün də ondan intiqam aldım. Lakin bu intiqam bir şəxsin həyatında deyil, bir xanədanın şəxsinə həyata keçirilməlidir. De görüm, sən bu işdə axıra qədər iştirak edəcəksənmi?

Hüsameddin:

– İştirak edəcəyəm, – dedikdə, Qətibə onun boynunu qucaqlayaraq dodaqlarından öpdü və əvvəlki sözlərini təkrar edərək:

– Bir az da səbr et, mənim ruhum, dalısı sonra! – dedi.

* * *

Toğrul Həmədana gələn kimi Qətibə Atabəy sarayını təziyə məclisinə çevirmişdi. O, Toğrul ilə görüşməyə tələsirdi, birinci dəfə ancaq təziyə bəhanəsilə görüşə biləcəkdə. Çünki Toğrul Həmədana gələn gündən bəri nə Qətibəni yanına çağırmış, nə də onun görüşünə getmişdi. Çünki Toğrul Qətibə ilə yaxınlaşmağın azərbaycanlılardan uzaqlaşmaq demək olduğunu çox aydın bir surətdə bilirdi. Buna görə də o, Qətibənin gözüne görünmək istəmirdi.

Lakin Qızıl Arslanın təziyəsi Toğrul ilə Qətibənin görüşünə səbəb oldu. Qətibənin qarşısında duran təzə məsələ olduqca mürəkkəb bir məsələ idi. O, Toğrul ilə həll ediləcək bu məsələlər haqqında belə bir layihə hazırlamışdı:

Toğrula ərə gedəcək, oğlunu vəliəhd, özünü isə mələkə elan etdirəcək idi. Öz bacısı Təlie vasitəsilə Əbubəkr ibn Məhəmmədi Təbrizdə zəhərləyəcək, sonra da Hüsameddin vasitəsilə Toğrulu məhv edəcək və oğlunu padşah elan edəcəkdə.

Bu tədbirlərin hər üçünü həyata keçirmək çətin idi.

Əvvəla, Toğrul onu aldadır və ona evlənmək istəmirdi, çünki o, heç vechlə oğlu Məlikşahın varisliyini Qütlüğ ilə əvəz etmək istəmirdi.

İkincisi, Təliənin Əbubəkri zəhərliyə biləcəyi şübhəli idi. Çünki Təliə ilə Əbubəkrin məktublaşması onların arasında bir sevgi mövcud olduğunu göstərirdi.

Üçüncüsü, azərbaycanlıların Əbubəkrdən başqa birisini vəliəhd tanımaq istəməməsindən ibarət idi.

Toğrul, Qətibənin Qızıl Arslana təziyə saxladığını eşidərək cariyəsi Cadunu¹ axşam saat səkkizdə Atabəy sarayına göndərərək baş sağlığına gələcəyini xəbər vermişdi.

Axşam saat səkkizdə Toğrul Qətibənin otağına daxil olduğu zaman, onu başından ayağına qədər qara ipəyə bürünmüş gördü. Qətibə onu qarşıladı və ağlayaraq:

– Əlahəzrət! Bədbəxt və mərhum qardaşınızın tərəfindən başınız sağ olsun. Düşməni öz işini işlədi. Nə etmək? Bizim xanədanın iqbalı belə məsləhət görmüşdür.

Toğrul Qətibəyə təsəlli verib dedi:

– Müsibətimiz olduqca böyükdür. Əcəba, qatillər həbsə alınmışdır mı?

– Bəli, alınmışdır. Haman gün edam etdirdim.

Toğrul dərhal məsələni anladı. Çünki Atabəy Məhəmmədin qətlinə də Qətibə dəlləyi dərhal qətl etdirib, cinayətin ifşa edilməsinə imkan verməmişdi.

Toğrul Qətibəyə sual verdi:

– Qardaşımı öldürənlər kim idi?

– Azərbaycanlılar idi.

– Onların bu cinayəti işləmələrinin səbəbi nə idi?

– Onları bu cinayətə məcbur edən Fəxrəddin və Əlaəddindir...

Onlar Əbubəkri hökumət başına keçirmək istəyirlər. Qatillər bunların hamısını boyunlarına götürdülər.

Toğrul bu ölümün mündəricəsini çox gözəl bilirdi. Lakin Qətibəni ayıq salmamaq üçün Qətibəyə yavaşdan dedi:

– Elə isə Əbubəkrin barəsində düşünmək lazımdır. Zənnimcə, onu paytaxta çağıraraq burada məhv etmək lazımdır.

Qətibə buna etiraz edərək:

– Bu fikir ilə razılaşa bilmərəm. Əvvəla, o bizə inanıb Həmədana gəlməz, buna azərbaycanlılar da imkan verməzlər. Çarəsi birdir: Toğrul həzrətləri Əbubəkrin vəliəhdliyini təsdiq etməlidir.

Toğrul təəccüblü bir sual verdi:

– Onun vəliəhdliyini təsdiq etməkmi?

– Bəli, təsdiq etmək. Bu tədbir azərbaycanlıların bizim öleyhimizə olan hər bir təşəbbüsünə son qoyar. Xalqın əfkarı sakit olar. Mən haman fərmanı götürüb Azərbaycana gedərəm. Orada Qızıl Arslanın təziyəsini saxladığım zaman Azərbaycan ziyalıları ilə görüşüb onların fikrini öyrənərəm. Eyni zamanda özümə bərabər Azərbaycana götürəcəyim Təliənin vasitəsilə Əbubəkrin ölümünə zəminə hazırlaya bilərəm. Burası çox da çətin deyil. Tədbiri həyata keçirəndən sonra, saray cariyələrindən birisini edam etdirər və şəhərə belə bir şeyiə buraxdıraram: “Vəliəhd sevmiş cariyə onu Təliyə qısqanaraq zəhərləmişdir”.

Qətibə bu sözlərdən sonra Toğrula sual verdi:

– Əlahəzrət mənim bu fikrimi bəyənmirmi?

– Təqdir və təbrik edirəm, mələkenin bu işlərdə olan təcrübə və məharətini bilməmiş deyiləm. Bu vəzifələr layiqilə həyata keçəndən sonra başqa maneələri aralıqdan götürmək çox çətin deyil. Çünki Əbubəkr aralıqdan götürüldəndən sonra azərbaycanlılar ümidsizliyə düşəcəklər, çünki onların vəliəhd namizədliyinə başqa adamları yoxdur. O zaman sənin oğlun heç bir maneə görmədən vəliəhdin mərtəbəsini işğal edər. Mən də hadisələrdən yorulmuşam, səhhətim pozulubdur, mələkə ilə bərabər istirahətə başlarıq, vəliəhdliyi Qütlüğ İncan, hökmdarlığı isə oğlum Məlikşaha tapşırıraq.

Qətibə Toğrulun bu sözlərindən sevindi, bütün məsələləri bitmiş hesab etdi və son sualını verdi:

– Bəs mənim öz məsələm necə olsun?

– Mələkenin məsələsi bizim şəxsiyyətimizə dair məsələlərdəndir. Qızıl Arslanın təziyəsini başa verəndən sonra, yenə də paytaxta qayıdarsınız. O zaman vəliəhd Əbubəkr də aralıqdan götürülmüş olar. Burada sizin mələkəlik və oğlunuzun vəliəhdliyini elan edirik.

Toğrulun bu yağlı sözlərindən sevinən Qətibə hönkür-hönkür ağladı, gözələrində oynamağa başlayan şadlıq buludlarının ilk damcıları düşməyə başlayaraq ağlaya-ağlaya dedi:

¹ Cadu – Toğrulun ən sevimli cariyəsi idi. O, çox gözəl olduğu üçün Toğrul ona cadu adı vermişdi.

– Mən bu günləri böyük bir intizarla gözləyirdim. Mən ancaq əlahəzrətin kölgəsini öz üzərimdə gördüyüm zaman özümü xoşbəxt hesab edə biləcəyəm.

Toğrul isə bunun cavabında:

– Gözel və möhtərəm mələkə, dediklərimin səmimi olduğuna inana bilər, – deyərək vidalaşdı.

SEVGİ VƏ ZƏHƏR

Atabey Məhəmmədin mələkəsi Qətibənin Təbrizə gəlmək xəbəri Azərbaycan hökuməti dairələrində o qədər də səmimi qarşılanmadı. Lakin Əbubəkr rəsmi olaraq Qızıl Arslan sarayında lazımı hazırlıq görülməsinə əmr vermişdi. İstiqbal mərasimi isə düzəldilməmişdi. Qətibə bunu heç bir vaxt xəyalına gətirmirdi, o, özünün Təbriz altında əyan və ruhanilər tərəfindən qarşılanacağına inanırdı. Lakin o, Vasmınc şəhərinə yetişdiyi zaman özünün arzularından bir əsər qalmadığını gördü. Bir nəfər də olsa istiqbala çıxan yox idi. Buna görə də onun qafiləsi Vasmıncda bir gün qalmaq və mələkənin şəhərə yaxınlaşdığını vəliəhdə xəbər vermək qərarına gəlmişdi. Bir gün əvəzinə Vasmıncda iki gün oturdular, lakin istiqbala çıxan olmadı. Nəhayət, onlar şəhərə gecə vaxtında girmək üçün Vasmınc şəhərindən çox təxirlə çıxdılar və gecədən çox keçmiş şəhərə girdilər.

Qətibənin qafiləsini Qızıl Arslan sarayının qarşısına qədər küçə dilənçiləri ilə bazar qarovulçuları müşayiət etdi.

Təbriz xalqının Qətibəyə qarşı qoyduğu bu etinasızlıq Azərbaycan xalqının ona bəslədiyi böyük bir nifrətin kiçik nümunəsi idi.

Qətibə, Qızıl Arslan sarayının qarşısına yetişənə qədər başını taxt-rəvanın pəncərəsindən çıxarıb küçəyə baxmaq istəmirdi, çünki o, küçə uşaqlarının qışqırtısını eşitdikcə əsəbiləşirdi. O, Təbrizə gəlməyindən tamamilə pəşman olmuşdu, qanı qaralmışdı, öz-özünü söyürdü. O, özünün nə qədər alçaldığını hiss edir və düşünürdü.

Taxt-rəvan Qızıl Arslan sarayının qarşısına yetişdiyi zaman vəliəhdin özü və bir dəstə saray xidmətçiləri onu qarşıladılar.

O, Qızıl Arslan sarayına matəm libasında girdi, vəliəhdi qucaqlayıb öpdü və ağlaya-ağlaya:

– Əziz oğlum! Əmin tərəfindən başın sağ olsun! – dedi. – Bizim qəlbimizə ikinci yaranı vurdular. Bu yaralar sağalmaz yaradır. Xanə-

danımızı məhv etmək üçün düşmənlərimiz hər cür alçaqlıqlara hazırdır. Oğlum! Bundan sonra öz həyatını qorumağın.

Vəliəhd ögey anasının bu sözlərindən həddindən artıq kədərləndi, lakin Qətibənin yanında onun kiçik bacısı Təliəni gördüyü zaman onda əski sevgilər bir daha coşdu.

Qətibə Təbrizə gəldiyinin birinci günü Qızıl Arslanın təziyəsini elan etdi. Qulplu qazanlar asıldı, yeddi gün, yeddi gecə Təbriz məscidlərində fəqirlərə və dilənçilərə yemək verildi. Seyidlərə, mollalara və müctəhidlərə ehsanlar və hədiyyələr göndərildi. O, Təbrizə gəldiyinin onuncu günü Təbriz əyan və ruhanilərindən bir hissəsini hədiyyələr və ehsanlar nəticəsində ətrafına yığa bildi və böyük bir məclis tərtib etdi.

Vəliəhdin katibi, Toğrul tərəfindən göndərilən fərmanı məclisdə oxudu:

“Azərbaycan, İraq, Rey və İranın hökmdarı Məlik Toğrul Əbubəkr ibn Məhəmməd ibn Eldənizin vəliəhdliyini təsdiq edir və ona bir şahənə xələt göndərir”.

Katib fərmanı oxuyandan sonra qiymətli bir xələt gətirib vəliəhdin ciyninə saldı.

Qətibənin bu sadə və ucuz tədbirləri nəticəsində Toğrul üçün geniş və faydalı bir mövqə qazanıldı. Azərbaycanlılar Toğrulun Əbubəkrin vəliəhdliyinə dair göndərdiyi fərmanı böyük bir şadlıqla qarşıladılar və Toğrulun taxta cülus etdiyi günü təbrik etmək üçün nümayəndələr göndərdilər.

Qətibə bu müvəffəqiyyəti əldə edəndən sonra ikinci vəzifəsinə başladı. O, Təliə ilə vəliəhdin arasında mövcud olan sevgiyə öz məzmununu vermək istədi. Lakin Təliyə bu fikri birdən-birə izah etmək istəmirdi.

Təliə günün birində Qətibənin otağına girdiyi zaman Qətibənin hönkür-hönkür ağladığını görüncə heyrləndi və Qətibənin qarşısında atası Əmir İncanın paltarlarını gördü. Təliə də libasın ətrafında oturub Qətibə ilə bərabər bir qədər ağladı. Sakit oldular, nəhayət, Qətibə əlini Təliənin saçlarında gəzdirərək dedi:

– Bədbəxt qız, sən öz atanın nə kimi mehriban və məhəbbətli bir zat olduğunu bilmirsən, çünki o, məhv edilən zaman sən körpə idin. Atanı asdılar, yazıq anamız da kədərindən xəstələnib öldü.

Təliə bu sözlərdən sonra:

– Sənin əlində ixtiyar olduğu zaman atamın qatillərindən intiqam almağı bacarmadınmı?

– İntiqam alıram, yenə də alacağam, əsas məqsədə nail olmaq üçün hökuməti ələ almaq lazımdır. Atanın intiqamını almaqdan ötrü sənin bacın oğlu Qütlüğün hökumət başına keçməsinə çalışmalısan. Sən bu intiqamlara tərəfdar deyilsənmi? Əcəba, sən atanın qatillərindən intiqam almağa tərəfdar deyilsənmi? Sən bacın oğlunun Azərbaycan taxtına oturmasına tərəfdar deyilsənmi?

– Ah, bacım, mən nəciyəm? Mənim əlimdən nə gələr? – deyərək Təliyə cavab verdi.

– İqbalımız bu imkanı sənin əlinə tapşırmışdır.

Təliyə bu sözdə heyvətli baxışla Qətibənin üzünə baxaraq soruşdu:

– Mənim əliməmi?

– Bəli, yetim bacım, sənin əlinə. Bilmirəm sən atanın intiqamını almağa qabilsənmi?

– Əlimdən gələnləri əsirgəməyəcəyəm.

– Vəliəhd ilə olan əlaqən nə yoldadır?

Təliyə cavab vermədi. Qətibədən utanıb başını aşağı saldı, əllərinə baxmağa başladı. Nəhayət, Qətibə bir də sual verdi:

– Vəliəhd ilə olan əlaqən barəsində soruşdum.

– O məni qəlbən sevir.

– Sən də onu sevirsənmi?

– Bacım mənə ixtiyar vermədən, o cəsarəti edə bilərəmmi?

– Mən heç vaxt o ixtiyarı sənə verməyəcəyəm, onlar sevməli adamlar deyil. Onların sevgiləri yalan sevgidir. Onları bu hökumətə təsdiq edənlər bizim atamızın qatilləridir. Onlar özü də bizim düşmənimizdir. Vəliəhdin atası əvvəlcə mənim ayaqlarıma düşürdü, tacını mənim qədəmlərimə atır və taxtını mənimlə qiymətləndirmək istəyirdi. Lakin onun məhəbbəti mənim bir uşaq anası olduğum günə qədər davam etmədi, vəliəhdin anasını mənim başıma aldı. Biz bunları məhv edib bitirmədən atamızın qatillərindən intiqam ala bilməyəcəyik. Hazırda vəliəhdin tutduğu mövqe sənin bacın oğlunun əlindən alınmışdır.

Təliyə düşüncə ilə ümitsiz bir vəziyyət almaqla sual verdi:

– O, öz mövqeyini mənim bacım oğluna güzəştə gedə bilərmimi?

– Heç kəs öz mövqeyini başqasına tərk etmər. Yüksək mövqeləri məcburiyyət nəticəsində əldə edirlər. Mən bu vəzifəni öz doğma bacıma tapşırmaq istəyirəm.

– Mən nə etməliyəm?

– Vəliəhdə öz cariyələrindən sevən varmı?

– Hüsniyə adlı bir cariyənin vəliəhdə sevdini bilirəm.

– Sən onu haradan bilirsən?

– Mən daima vəliəhdin otağından çıxdığım zaman onun qapının dalında durub ağladığını görürəm.

– Əvvəla sən ondan ehtiyatlı olmalısan. O, vəliəhdə qısqandığı üçün səni məhv edə bilər.

– O mənə heç bir şey edə bilməz. Çünki mən heç bir zaman vəliəhdə bir yerdə yeyib-ıçmərəm.

– Hərgah indiyə qədər yeyib-ıçmirsənsə bundan sonra onunla birlikdə yeyib-ıçməlisən, çünki həyata keçirmək istədiyimiz məqsəd bunu tələb edir.

– Nə kimi məqsəd?

– Vəliəhdə zəhərləyib hökmdarlığı İncə ailəsinə tapşırmaqdan da müqəddəs bir məqsəd ola bilərmi?

Qətibənin bu sözündən sonra Təliyənin bütün varlığı titrədi və qız qorxdı. Qətibə isə ondakı qorxunun dərinləşməsinə imkan verməmək üçün sözünü davam etdirdi:

– Sən ona zəhəri içirən kimi, mən də onu sevən Hüsniyə adlı cariyəni həbsə aldırıb vəliəhdə zəhərlədiyi üçün edam etdirəcəyəm. Azərbaycanlılar da cariyənin qısqanclıq təsirində vəliəhdə zəhərlədiyi şeylərini eşidəcəkdir.

– İndi de görüm sən mənim bu tədbirimi bəyənirsənmi?

Təliyə ona yavaşdan cavab verdi:

– Bəli, bəyənirəm, – dedi və dərin bir düşüncənin qoynuna girdi.

Qətibə qoynundan balaca bir şüşə çıxarıb:

– İndi ki, fikrimi bəyənirsən, al bu zəhəri, sabahdan etibarən işə başla, – deyərək şüşəni ona uzatdı və əlavə etdi:

– Söz verirsənmi?

– Bəli, söz verirəm!

* * *

– Mən heç də inana bilmirəm, hərgah sənin dediklərin doğru olsaydı, iki şeydən birisi olmalı idi.

Əbubəkr Təliyənin bu sözlərindən sonra ona sual verdi:

– Dediyn iki şey nədən ibarətdir?
 – Onu sən bilmirsənmi?
 – Xeyr, bilmirəm.
 – Sən daima deyirsən ki, Təliə, səni heç bir vaxt unuda bilmirəm. Hərgah bu doğru olsaydı, ya mən Təbrizdə olmalı idim, yanki sən Həmədanda yaşamalısən. Belə deyilməlidir?
 – Mən Təbrizdə olsa da, daima sənin sevgini öz qəlbimdə yaşadırdım.
 – Mən yaşadığca o sevgi də sən qəlbində yaşayacaqdırmı?
 – Sevgi ölməz şeydir. O daima gəncdir. O qocalmaq bilməz.
 – Belə deyil. İnsanlar həyatının bir dövrünü sevgi, başqa bir dövrünü də sevginin xatirələri ilə başa verib bitirirlər. Məncə əbədi qalan şey sevginin özü deyil, onun unudulmaz xatirələridir. Zənnimcə, vəliəhdin qəlbində yaşayan, mənə olan sevgisi deyil, o sevginin xatirələridir.
 Vəliəhd güldü və Təliənin üzünə diqqətlə baxaraq dedi:
 – Zənnimcə, bir gəncin sevgisi hələ inkişaf dövrünü bitirmədən xatirə şəklinə düşə bilməz. Sevgi dünyasında yaşamadan, onun eniş və yoxuşunu görüb, isti və soyuğunu çəkmədən əvvəl ondan xatirələr almaq fikri doğru fikir deyildir. Mənim Təbrizdə, sən isə Həmədanda olduğuna gəldikdə, bilməlisən ki, müvəqqəti ayrılıq sevginin inkişafı üçün geniş bir yol açmış olur.
 – Təbiət insanda qəlbləri oxumaq qabiliyyətini yaratmış olsaydı, dünyada sevgi və məhəbbət sözləri bu qədər uzun ifadələrə səbəb olmazdı.
 – Mən bunu əksinə düşünürəm. Təbiət insanlarda qəlbləri oxumaq imkanını yaratsaydı, insanlar bir-birinin haqqında fəna düşünməkdən utanar, birliyə çalışar və ikiüzlülüyə öyrənməzdi. Xüsusən gözəl Təliə də mənim qəlbimi oxuya bilərdi və özünə məlum olmayan həqiqətlər haqqında məlumat əldə edərdi.
 – O həqiqət hansı həqiqətdir?
 – Sən inandığın sevginin həqiqətləridir.
 – Mən səndə bir sevginin mövcud olduğuna inanıram, çünki dünyada sevgisiz insan ola bilməz. Vətəni sevən, millətini və qohumunu sevən, insanlığı sevən, elmi, fənni sevən, məzlumları, əzilənləri və sairələri sevənlər vardır. Bunların içərisində gözəlliyi, şəri, ədəbiyyatı sevənlər də az deyil. Vəliəhdə bu saydıqlarımdan birisi olmamış deyildir. Mənim bilmədiyim bir şey varsa, o da vəliəhdin bu saydıqlarımdan

hansı birini sevməsindən ibarətdir. Şəri sevdini bilərəm, çünki sən məşhur şairləri oxuduğunu görmüşəm.
 – Demək ki, gözəl Təliə mənim gözəlliyi təqdir etdiyimi bilirmiş?!
 – Xeyr, mən gözəlliyi demədim, şəri sevdini dedim.
 – Onların ikisi də birdir; şeir gözəllik, gözəllik də şeirdir. Şeirdə işlənən bədiilik kəlməsinə lazımı məna vermək mümkün olsaydı, ona ancaq gözəllik adı verilə bilərdi. Gözəl bir qızın söhbətindən alınan bədii nəşələrin, bədii şeirdən alınan nəşələrdən heç də fərqi yoxdur. Lakin mən gözəl Təliənin şeir sevmədiyini bilərəm.
 – Bunu sən haradan bildin? Bu fikrin doğru fikir deyildir.
 – İki gözəl bir-birini sevməz, çünki sən də gözəlsən, şeir də gözəldir.
 – Vəliəhd, mənə inan, mən şəri də sevirəm, hətta şəri layiqilə oxuyanları da dost tuturam.
 Vəliəhd bu sözdə Təliyə sual verdi:
 – Əcəba, mən şəri yaxşı oxuya bilmirəmmi?
 – Çox gözəl oxuyursan. Mən daima sən şeir oxumağını sevirəm.
 – Ancaq şeir oxumağımı sevirənməmi? Özümü sevmirsənmi?
 – Nə üçün sevmirəm, seve bilərəm, lakin bir şərtlə!
 – Hansı şərtlə?
 – Mənim seve biləcəyim şeirleri oxumaq, sevmədiyim şeirleri atmaq şərtləri ilə.
 – Sən bilirsən ki, mən daima Şerqin məşhur şairi Nizamini oxuyuram. Əcəba, bu şeirler səni maraqlandırmırmı?
 – Xeyr, maraqlandırmır, çünki incə şeir yazan hər cəhətcə incə olmalıdır. Mən heç bir zaman Nizamini seve bilmərəm.
 – Nə üçün? Sən o möhtərəm şairə qarşı bəslədiyən bu nifrətin səbəbi nədir?
 – Çünki o, azərbaycanlıdır. O mənim atamın qatilləri yaşayan bir şəhərin şairidir.
 – Nə qədər yanlış fikir! Bilmirəm, bu yanlış məlumatı gözəl qıza hansı bir insafsız xəbər vermişdir. O möhtərəm şairi hər kəs sevmirsə sevməsin, lakin sən Təliə onu sevməli və ona hörmət bəsləməlisən.
 Təliə qaşlarını dartaraq soruşdu:
 – Hansı səbəblər üçün?
 – Çünki sən həyatın ona minnətdardır. O, Gəncə hadisəsində səni yağınların içərisindən çıxarıb evinə aparmışdı. Sən xəstələ-

miş ananı öz evində mühafizə edib ölümdən qurtarmışdır. Sən onun qadını Rənanın döşlərini əmib bütün bir ayı orada yaşamışsan, sonra da sənə və anana kömək verib bacının yanına göndərmişdir. Sən Təliə, bununla fəxr etməlisən, çünki az bir müddət olsa da, böyük şairin şeir yaratdığı xəzinədə yaşaya bilmisən.

– Bəs nə üçün haman şairin adı çəkildiyi zaman mələkə acıqlanır?

– Gözəl qız, onun tamamilə başqa bir mənası vardır, vaxtı gələrsə onu da biləcəksən.

Təliə bu sözdən sonra vəliəhdin yaxasını buraxmadı, mələkənin Nizamidən incidiyinin səbəbini öyrənməyə tələsdı. Yalvardı, yaxardı, bir qədər də nazlanaraq vəliəhdi razı saldı.

Vəliəhd gəlib Təliənin yanında oturdu və Qətibənin Nizamiyə qarşı bəslədiyi nifrətin səbəblərini danışmağa başladı:

– Gözəl qız! Bir piyalə zəhəri içmək mümkündür. Lakin ürəyin sevmədiyi bir adama sevgi elan etmək mümkün olan işlərdən deyil. Bir məhəbbəti sərvət və gözəllik ilə də qazanmaq olmaz. Çünki sevgi vicdani bir məsələdir. Buna görə də səni sevə bilməyən bir adama düşmən kimi baxmamalısan. Eyni zamanda sənın zövq və marağının əleyhinə olaraq özünə sevgi elan edən adamları da cəzalandırmağa haqqın yoxdur. Dünyada saxtılığı, ikiüzlüyü, rıyanı və hiyləni sevməyən təmiz və simimi bir şey varsa, o da sevgidir. Hazırda sənə danışdığım bu həqiqətlərin səbəbi nədir ki, bacın mələkə möhtərəm şair Nizamiyə haqsız olaraq nifrət bəsləyir və onun adını eşitmək istəmir.

Təliə bu söhbətdən maraqlandı, illərdən bəri onu düşündürən bir müəmmmanın açarını tapmağa başlayaraq vəliəhdə sual verdi:

– Əcəba, şair bacımı sevardimi?

– Xeyr, bacınız onu sevardı.

Təliə bunu eşidərkən fikirli-fikirli yavaşdan danışdı:

– Demək ki, şair bacının sevgisini rədd etmişdir. O haqlı olsa da, bacım da haqlıdır, çünki bir qızın sevgisini rədd etmək, onu həmişəlik təhqir etməkdir.

Vəliəhd bununla Təliədə dönüş yarada bilmədiyini görüb əlavə etdi:

– Şair sənın bacının sevgisini rədd etməyə məcbur idi. Çünki sənın bacın ona sevgi elan etmədən əvvəl, haman şair qəlbini başqasına vermişdi.

– O kimi sevardı?

– O, səni döşlərində əmizdirən qadını sevmişdi. İndi özün bir təsəvvür et, sənın bacın bu ədavətində haqlıdır mı?

– Haqlı deyil! – Təliə bu sözü deyərək yenə də fikrə getdi, vəliəhdin dediyi həqiqətlər onun qəlbində ciddi bir dönüş yaratdı. Bacısının vəliəhdi zəhərləmək barəsində verdiyi tapşırıqlar onu rahatsız etməyə başladı.

Təliə qəlbində özünə sual verdi, yenə də özü öz sualına cavab verirdi!

“Əcəba, o məni qəlbən sevir mi? Şübhəsiz ki, sevir. O məni sevməseydi, məni gördüyü zaman bütün varlığı ilə titrərdimi? Əcəba, mən onun rənginin dəyişdiyini görmürəm mi? Ürəyinin çırpıntısını eşitmürəm mi? Bu qədər həyəcan və çırpıntı nədən ötrüdür? O məndən qorxduğu üçün deyil, məni sevdidiyi üçün bu həyəcan və bu çırpıntıları keçirir. Əcəba, səni bu qədər sevən və özün də sevdinin bir adamı nə kimi bir vicdanla məhv edə bilərsən? Bir halda ki, neçə ildən bəri ondan sevgi və hörmətdən başqa heç bir şey görməmişən. Sən o sevgi və ehtiramı nə ilə qarşılamalısan?

Sevgilərlə mi? Yəinki məhvedici zəhərlə mi? Əlbəttə, mən onu sevgilər və hörmətlərlə qarşılamağa məcburam. Özü də sevimlidir, qəhrəmandır, gözəldir, gəncdir, mən ürəyimi bundan da başqa kimlərə verə bilərəm?!”

Vəliəhd Təliəni düşdüyü sükutun əlindən xilas etmək üçün danışdı:

– Mən gözəl qızın bu qədər dərin düşüncəyə daldığının səbəbini bilsəydim, ona kömək edə bilərdim. Çox da düşünməyə gəlməz, həyatımızın günləri o qədər uzun deyildir, onu düşüncələrə, kədərə və yersiz fikirlərə qurban vermək nə lazım.

Gözəl Təliə, insanı bu qədər düşünməyə məcbur edən yeganə bir şey varsa, o da imkansızlıqdır. Eyni zamanda imkansızlığın özü də insan üçün böyük bir təsəllidir. Madam ki, bir arzu, bir məqsədi həyata keçirməkdə imkansızlıq vardır, o zaman nə üçün düşünmək? Lakin elə bir zaman da olur ki, bir məqsədi həyata keçirmək üçün səndə imkan yoxdursa, bu imkan başqalarında vardır. Belə hallarda düşüncə və kədəri dostlara danışmaq və onların sərəncamında olan imkanlardan istifadə etmək lazımdır.

Buna görə də səndə bir kədər oyandığı zaman, kədərinə səbəb olan vasitələri məndən gizlətmə, mən heç kəsə düşmən deyiləm, mən həminin səadətini istəyirəm.

Bu sözlər Təliəni fikirlərin pəncəsindən qurtara bilmədi, çünki bacısının tapşırıqları ilan kimi onun qəlbinə sarılıb sıxırdı və hətta bacısının ona dediyi: “Sən onu sevməməlisən” sözünü xatırlayarkən qəlbən inləyir və ağlayırdı. O tez-tez gözlərin açıb vəliəhdə baxdığı zaman, öz qarşısında gülərlüzlü, mənəli baxışlara malik, ucaboylu və ucafikirli bir gənc durduğunu görürdü.

Təliə qəlbində danışır və deyirdi:

“Çox ağıllı, çox da sadədir. Baxışında bir pəhləvan baxışının təsiri vardır. Həm də bir məmləkətin vəliəhdidir. Tutaq ki, bacım bunu sevməməyi mənə tapşırırmışdır. Çox da ki, mən bacıma söz vermişəm. Dil ilə üreyin arasında birlik olsaydı, bacım da öz qəlbini açıb mənə deyirdi. Bacıma söz verən qəlbim deyildi, dilim idi. Mənim qəlbim heç vəchlə buna razılıq verməmişdi”.

Təliə sakit oturmuşdu, vəliəhdin dediklərini cavabsız buraxdı. Buna görə də vəliəhd ayağa qalxıb dedi:

– Belə anlayıram ki, gözəl qız mənim danışığılarımdan yoruldu, getmək istədiyi üçün də sözlərimi cavabsız buraxır. Elə isə mən gedirəm. Sən burada otur, indi mələkə də gələcəkdir. Lakin axşam yeməyini bir yerdə yeməliyik.

Təliə “axşam yeməyi” sözünü eşidən kimi titrədi, çünki bacısının tapşırığını axşam yeməyində həyata keçirməli idi.

* * *

Axşam yeməyindən sonra Qətibə açıqlanmışdı, çünki Təliə onun tapşırıqlarına əməl etməmişdi. Bu gün hər iş və hər şey hazırlanmışdı. Qısqanclıqdan vəliəhdə zəhər verməkdə töhmətlənəcək Hüsniyəni edam etdirmək üçün adamlar da hazır edilmişdi. Hətta cariyənin istintaqında iştirak edəcək şahidlər də Qətibənin sarayında oturub hadisənin baş verməsini gözləyirdilər.

Qətibənin tapşırığı ilə hazırlanmış həkim də saraya çağırılmışdı, lakin Təliə tapşırığı təxirə salmışdı.

Qətibə ilə Təliə yatmaq üçün otağa girdikləri zaman Qətibə ona acıqla baxıb:

– Kişilərin yağlı və boyalı dilləri, zəhərdən daha qorxuludur, – dedi.
– Xüsusən onlar sənə kimi avam və bacarıqsız qızlara rast gəlirkən,

bir əjdahaya dönər və onların üzərinə nəfəs salarlar. İlan ovsunçudan qorxan kimi, sənə kimilər də kişiləri görərkən bildiklərinizi yadırdınızdan çıxarırsınız. Kişilər sizin dalağınızca düşməkdənsə, siz kişilərin dalağınızca düşürsünüz.

Axmaq qızlar kişiləri ancaq aldandıqları zaman tanıyırlar. Lakin ağıllı olan qadınlar, kişilər onları məhv etməyə macal tapmadan əvvəl onlar kişiləri məhv edirlər.

Sən elə bilirsən ki, kişilər yerə göyden nazil olan bir mələkdir. Sən elə bilirsən ki, onlar səni gözəlliyin və özlərinin vicdanları səbəbinə sevirilər. Bu fikirlər tamamilə səhvdir. Kişini sənə yaxınlaşdırən səhəvətin onların önündə qoyduğu məcburi tələblərdir.

Sən mənim bacımsan, mən öz başıma gələn fəlakətin sənə də başına gəlməsini istəmirəm. Ağlını başına yıg. Kişilər səni qızlıq şərəfin məhv olan dəqiqəyə qədər sevmə bilirlər. Onun atası mənə evləndiyi zaman:

“Mən dünyada ancaq sənə üçün yaşayacağam. Göydə Allahı, yerdə isə gözəl qadınımı tanıyacağam” – deyər minlərcə fəlsəfə oxuyurdu. Lakin mən qızlığımı ona təslim edəndən sonra, göydəki Allahı da, yerdəki qadınımı da tanımaq istəmədi. O mənim qızlıq şərəfimi mənimseyəndən sonra yerdə başqa bir qadın axtarmağa və qəlbini məndən alıb başqasına tapşırmağa qədər tənəzzül etdi.

Mən bu gözəlliklə onun qarşısında diz çöküb aylar uzunluğunu ağladım və onu xəyanət fikrindən daşındırmaq istədim. Bununla o mənim izzət-nəfsimi, qürurumu və məniyyəmi də əlimdən aldı. Məni yalvarmağa, alçalmağa məcbur etdi.

O məni almaq istədiyi zaman tacını və taxtını mənim qədəmlərimə atırdı, sonra da məni taxtın qarşısında diz çökdürdü.

Buna görə də mən sənə bir kitabça söz demişdim, kişinin sevgi adı verdiyi hiylələrə aldanmamağı tapşırırdım. Çünki onların sevgilərinin ömrü bir gecəlik, verdikləri vədələrin həyata keçmək müddəti isə min illikdir. Kişinin ictimaiyyətə biləcəyi bir şey onun çox qadın aldatmasıdır. Bunlar nə qədər çox qadın aldadırsa, özünü o qədər də məharətli və sənətkar bir kişi hesab edirlər. Onlar həris və yorulmaz kəpənəklərdir. Hər anda bir çiçəyin üstünə qonub ondan şirə almağı sevirilər.

Onlar yırtıcı canavar kimi bir gündə yüz heyvanı boğub mürdar etməyi sevirilər. Bunun atası məni gözəl həyatdan məhrum etdiyi kimi,

mənim oğlumu da varislikdən və vəliəhdlikdən məhrum etdi. Çünki mənim başıma aldığı qadın məndən gənc idi, onun oğlunu da mənim oğlumdən artıq sevirdi.

Qətibənin söhbətləri Təliyədə kişilərə qarşı dərin bir nifrət oyandırdı. O öz-özünə:

“Hər nə olursa olsun, bu gün bacımın əmrini yerinə yetirəcəyəm. Bacım məndən hər cəhətcə ağıllı və tədbirlidir. Onun kişiləri tanımaq işində də təcrübəsi artıqdır. O mənim sevgili bacımdır, anam yerindədir, heç bir zaman məni əyri yola dəvət etmər. O mənim səadətini istəyir, vəliəhdin sevgisi məni bədbəxtliyə çağırır. Bacım səadətə harada olduğunu məndən daha yaxşı bilir” – dedi və vəzifəsini bitirməyə qəti söz verdi.

Qətibə isə Təliyəyə bir daha tapşırıq verib dedi:

– Sabah hər nə olursa olsun, gərək Təbrizdə böyük bir hadisə yaradasan, sabah gərək, öz əlimizlə Atabəy sarayında təziyə bəsatı düzəldək. Ancaq o təziyədən sonra bizim ailəmiz bayram edə biləcəkdir. Biz gərək tezliklə Həmədana qayıdaq, çünki Toğrul başlı-başına buraxılacaq adam deyildir. Eşitdin ki?

Təliyə yerinin içində yarıyuxulu bir halda:

– Bəli, eşitdim! – dedi.

Səhər saat doqquzda yenə də vəliəhdin cariyəsi gəlib Təliyəni vəliəhdin yanına çağırırdı. Təliyə onun sarayına getmək istərkən belə düşünürdü:

“Mən onunla çox danışmayacağam. Çünki o danışdığı zaman mən hər şeyi unuduram, onun söhbətləri o qədər şirindir ki, məqsəd bir tərəfdə qalır.

Lakin bilmirəm, o, bu gün məni nahar yeməyinə dəvət edəcəkdirmi. Madam ki, o məni sevir, nə üçün də dəvət etməsin?”

Qətibə Təliyəyə son dəfə tapşırırdı:

– İşində möhkəm olmalısan. Bizim səadətımız sənənin yanında olan xırdaca şüşənin içindəki damcılardan asılıdır. Sən bu gün o şüşənin ağzını cəsarətlə açmalısan, bildin ki?

– Bəli, bildim. – Təliyə bunu deyərək yola düşdü. Təliyə vəliəhdin otağına girdiyi zaman Hüsniyə onları tək buraxıb dışarı çıxdı.

Təliyə nə edəcəyini şaşırırmışdı, durduğu yerində buzlayıb qalmışdı. O, həyəcanlı bir vəziyyətdə qorxa-qorxa vəliəhdin üzünə baxırdı. Həyata keçirmək istədiyi cinayətin dəhşəti onun bütün varlığını əhatə

etmişdi. Bu fikirlərin dəhşəti onun varlığında getdikcə genişlənir və onun qəlbini çeynəyirdi. O yenə də qəlbində:

“Yox, mən bu cinayəti həyata keçirə bilməyəcəyəm. Çünki o günahsızdır. Heç olmazsa məni bir dəfə təhqir etməmişdir ki, ondan intiqam almağıma imkan versin. Tutaq ki, kişilər aldadıcıdır. Bu heç bir zaman məni aldatmamışdır. Kişilər bir kəpənəyin xasiyyətində olsa da, bu başqa bir kəpənəkdir. Məhəbbətlidir, məşğələcidir, şirin söhbətlidir”.

Təliyə bu mövzu üzərində çox uzun düşündü və yenə də qəlbində danışdı:

“Yox, deyəsən elə mən bunu sevməyə başlayıram. Bacımın tapşırıqları yadımdan çıxmağa başlayır. Bilmirəm, mən bunu seversəm, axır necə olacaqdır? Bunun atası bacımı aldadan kimi, özü də məni aldadarsa, mənim gələcəyim nə olar? O zaman məni kimlər himayə edər? Bacım bir daha məni yanına buraxmaz, çünki mən ona xəyanət etmişəm, onun sözündən çıxmışam”.

Vəliəhd Təliyənin olduğu yerdə donub qaldığı və qeyri-təbii bir halda düşündüyünü görünce ona sual verdi:

– Sənənin nəyi sevdini və nəyi də sevmədiyini bilsəydim, sənə bu düşüncələrin əlindən xilas edə bilərdim. Gəncliyin böyük bir düşməni varsa, o da xəyal və düşüncədir.

Təliyə başını qaldırıb bir ah çəkdi və:

– Sən məni bu kədərlərin pəncəsindən xilas edə bilməzsən. Sanki mən bədbəxt bu düşüncələr və bu kədərlərin içində qovrulmaq üçün doğuldum. Mən o qədər bədbəxtəm ki, mənə dost olanlar, məni sevvənlər də, gərək özlərini xoşbəxt hesab etməsinlər. Rica edirəm vəliəhd, sən məni bu kədərlərin əlindən almağa çalışma, məni sevməyə can atma, sənənin sevginin mündəricəsi nə olursa olsun, mən ona layiq deyiləm. Məncə, bütün qızların iqbalı mənim iqbalım kimidir. Zəhiri gözəlliyi çox qiymətli olan qızların mündəricəsi çox ucuzdur. Vəliəhd, sən bilirsən ki, şəxsiyyəti qiymətləndirən mündəricədir.

Vəliəhd Təliyənin söhbətlərindəki yeni mövzu və yeni mündəricəni görünce onunla bir daha maraqlandı və bu mövzunu davam etdirməklə qızın əsas fikrini qəlbindən çəkib almaq istədi.

– Elədir, – dedi, – insanlara can və rəngi verən təbiətdir. Ona mündəricə verən şey isə onun mühitidir. Təbiidir ki, qadının gözəlliyi onun mündəricəsi deyil, o təbiətin sadə bir rəngidir. Mündəricəsiz

şəxsiyyət ola bilməz, çünki insanlar mühitə bağlıdır. Bəzən mühit və tərbiyə insanın mündəricəsini dəyişir, hərgah mühit insanın istədiyi mündərcəni ona verə bilməzsə, insan mühitini də dəyişə bilər.

Vəliəhdin bu cümlələri Təliənin qəlbini qıdıqladı. O öz mühitindən mənfi mündəricə və mənfi bir sima aldığını dərhal hiss etdi, mühitinin onu caniliyə, qatilliyə qədər çıxardığını hiss edərək, varlığı sarsıldı. Vəliəhd isə sözündə davam edib deyirdi:

– Bəzən mühit ən gözəl, ən mərhəmətli və sevimli bir qızı dəyişdirib ən dəni, alçaq və cani bir şəkə də sala bilər.

Təliə bu son sözlərdən rahatsız oldu və qəlbində dedi:

“Heç şübhə yoxdur, vəliəhd mənim də düşündüyümü və nə kimi bir cinayətə hazırlandığını bilir. Kişilər qadınların qəlbini oxuya biləcək qədər sənətkardırlar. Heç bir şübhə yoxdur ki, vəliəhd bacımın düşünlüklerini tamamilə bilir. İnsan nə qədər nifrət ediləcək bir şəxsiyyətdir!

Mən bu həyatdan nə qədər səadət görəcəyəm ki, hazırda keçirdiyim ağır dəqiqələrin acılığını unuda biləm?

O şair nə üçün məni götürüb saxladı? Nə üçün o məni boğub məhv etmədi? O mənim gələcəkdə bu qədər ağır və acı dəqiqələr keçirəcəyimi bilseydi, məni ölümdən qurtarmazdı. Bəlkə də şair məni bu günün acılıqlarını dadızdırmaq üçün ölümdən qurtardı”.

Təliə bu sözlərdən sonra özü də bilmədən:

– Ah şairlər, deyəsən siz gələcəyi bilirmişsiniz, – dedi.

Vəliəhd də cavabında:

– Doğru deyirsən Təliə! – təsdiqedicə bir vəziyyətlə dedi. – Bizim hiss edə bilmədiyimiz bir çox incəliklər vardır ki şairlər hiss edə bilərlər. Doğrudur, onlar peyğəmbər deyillər, lakin onların kitabları vardır. Mədəni yaşamağın yollarını, qadınlığın əzəmət və qiymətini ancaq böyük bir şairin əsərlərindən öyrənmək mümkündür. Sənin sevmədiyən Nizami hazırda bəşəriyyət üçün təzə bir həyat qanunu və tərbiyə, əxlaq layihələri düzəldir. Sən fəxr et, öz böyüklüyü ilə dünyanın qucağında sığışmayan bir şair, vaxtilə səni qucağına alıb götürmüşdür. Onun günəşdən işıqlı olan kölgəsi aylarca sənin üzərinə düşmüş. Əcəba, bununla belə sən özünə bədbəxt deməyə haqlısanmı? Hazırda özünü bir məmləkətin başında gördüyü zaman xoşbəxt hesab edənlər, o xoşbəxtliyi səninlə tamamlamaq arzusundadır. Dünyanın mühüm bir hissəsini qucaqlamış bir adam, sənin saçlarının kölgəsinə möhtacdır.

Təliə bu sözlərə inanmayaraq vəliəhddən soruşdu:

– Mənimmi?

– Bəli, gözəl Təliə! Mən xoşbəxtliyimi səninlə tamamlamaq istəyirəm.

Təliədən tərəddüdlü bir gülüş qopdu. O qəlbində:

“Yazıq insanlar! Xoşbəxtliyini ölümdə axtaranlar da var imiş! Mən onu məhv etmək istərkən, o da xoşbəxtliyini mənim saçlarıma kölgəsində aramaqdadır. Təbiət, bax, nə qədər yazıq insanları küt və silahsız yaratmışdır. Çünki onlar bir-birini oxuya bilmirlər”.

Vəliəhdin özü də Təliənin ağ mərmərdən düzəlmiş əndamına baxdığı zaman başqa cür düşünür və deyirdi:

“Qız olduqca ağıllı və sağlam düşüncəli bir qızıdır. Mənim ona təklif etdiyi məsələ, bir günün və bir ayın məsələsi deyil, o, iki gəncin ömürlük həyat məsələsidir. Buna görə də qızın özünə etdiyim təklif üzərində çox dərindən düşünməsi lazımdır. Ərə getmək və evlənmək vəzifəsi olduqca məsuliyyətli və ağır bir vəzifədir. İnsan əvvəlcə öz vicdan tərəzində bu vəzifəni ölçməlidir. Çünki bu ağırlığı hər kəs çəkə bilməz”.

Vəliəhd bu fikirlərin təsiri altında Təliyə müraciət etdi:

– Düşün, mənim gözəl dostum, düşün! Sən iki gəncin həyat məsələləri üzərində düşünürsən. Səhvlərin və xataların hamısı düşüncəsizlikdən doğur, buna görə də sən həyata keçirmək istədiyən məsələ üzərində bir daha dərindən fikirləşməlisən.

Vəliəhdin son sözlərindən Təliə təkan yedi. Qorxuya düşdü. Nazik dodaqları dəhşətdən titrəməyə başladı və öz-özünə:

“Madam ki, vəliəhd mənim bir cinayətə hazırlandığını anlamışdır, bir halda ki, onun özü “səhvlərin və xataların hamısı düşüncəsizlikdən doğur” – deyər məni xəbərdar edir, o zaman mənim bu məsələ üzərində düşünməyim lazım deyilmi? Onun özü də deyir: “Sən iki gəncin həyat məsələləri üzərində düşünürsən”. Əcəba bu bir həqiqət deyilmi? Mən onu zəhərləyib məhv edəcəm, bacım da günahsız Hüsniyəni edam etdirəcəkdir. Lakin mən də cəzasız buraxılmayacağam, diri qalsam da, xalqın lənət və nifrəti altında yaşayacağam.

Bax, vəliəhd nə qədər sadə və mərhəmətli bir insandır ki, mənim böyük bir xəyanətə hazırlandığını bildiyi zaman, yenə də məni doğru yola qaytarmaq istəyir; halbuki, o istədiyi zaman məni məhv etməyi

bacarardı. Əcəba, bir məmləkətin vəliəhdi öz xoşbəxtliyini yoxsul və adi bir qızın saçları kölgəsində aradığı zaman, yoxsul qızın bu alicənablığa qarşı vəzifəsi nədir? Onu zəhərləmək və gənc həyatını əlindən almaq mı? Yox, yox, mən bunu bacara bilməyəcəyəm. Mən onun bu mərhəmətini öz səmimi sevgimlə mükafatlandıracağam. Gələcək səadətin xatirəsinə onu öz gözümlənin bəbəyi kimi qoruyacağam. İki qəlbi bir yerə aşılmaq üçün hər nə lazımsa mən onu həyata keçirəcəyəm. Bacımın mənə vədə verdiyi xoşbəxtlik isə mənim üçün yox, onun öz oğlu üçündür”.

Təliə bunları düşündüyü zaman özünü vəliəhdin yanında gördü. Doğrudan da bir məmləkəti qucaqlamış qollar Təliənin boynuna sarılmışdı, xoşbəxtliyin zəminəsini qoymaq üçün iki göz bir-birinə baxırdı, ürəklərin döyüntü səsləri bir-birinə qarışdığı zaman qəlbin qapıları da açılmışdı. Təliə dodaqlarını vəliəhdin dodaqlarından çəkdiyi zaman vəliəhd bu sözləri eşitdi:

– Vəliəhdin dedikləri tamamilə bir həqiqətdir. Mən həyatda səhv etməyəcəyəm. Mən iki gəncin həyat məsələsində yanlış yol intixab etməyəcəyəm. Vəliəhd, sənə and içirəm!

Nahar yeməyi bitdi, süfrədən qalxdılar, Qətibənin gözlədiyi hadisə baş vermədi.

* * *

Təliə vəliəhd sarayından çıxıb evə gəldiyi zaman Qətibə onu küçə qapısında qarşıladı və tələsik soruşdu:

– De görüm, onu məhv etdinmi? Zəhər dərhal təsir etdimi?
– Xeyr, mümkün olmadı, o məsələni tamamilə anlamışdır.
– Anlamışdır?
– Onun danışmaları və söhbətlərində verdiyi işarələr də bunu anladır.

– Hansı işarələr? Sən haradan bildin? Aqlın qaçıbdırmı? O bu sirri haradan öyrənə bilər? Onu bir sən, bir də mən bilərəm. Sən bu məsələni ona demədiyən zaman, o bu sirlərə nə cür yol tapa bilər? Danış görüm ondan nə eşitdin?

– Mən onu zəhərləmək üzərində düşünürdüm. O da mənim üzümə baxıb xəfifcə gülərək dedi:

“Düşün, düşün, mənim gözəl dostum, düşün! Səhvlərin və xataların hamısı düşüncəsizlikdən doğur. Buna görə də sən həyata keçirmək istədiyən məsələ üzərində bir daha dərinlən fikirləşməlisən. Çünki sən iki gəncin həyat məsələləri üzərində düşünürsən.”.

Qətibə acıqlandı və:

– Qorxaq, aciz qız, – deyərək nəsihət verməyə başladı. – Sən kişilərə nə cür yanaşmaq barəsində olduqca savadsızsan. Səndə təqsir yoxdur, kişiləri öyrənmək və onların nəbz vurğularını təyin etmək üçün bacarıqlı bir təbib olmaq lazım gəlir. Səni bundan artıq təqsirləndirmək olmaz, kişilərin ruhunu ruhiyyat alimləri belə layiqincə öyrənə bilməmişdir.

Hərgah sən dilin və hərəkətinlə ona bir şey sezdirmədinə, o sənə qəlbinə yol tapa bilməzdi. Onlar qəlbi gözdən və hərəkətdən öyrənirlər. Sən ehtiyatlı olmalısan, gözlərinin hərəkətinə, vəziyyət və çöhrənin dəyişməsinə diqqət verməlisən. Hərgah sən özünü diqqətli və ehtiyatlı aparmırsansa, hər şeydən əmin ola bilmərsən.

Sən heç də qorxma. Onlar qadını öyrənməyə çalışdıqca yenə də savadsızlıqları artmış olacaqdır. Sən heç də qorxma, vəzifəni yerinə yetirmək işində tərəddüd göstərmə, bizim burada uzun müddət qalmaq vaxtımız yoxdur. Təbrizə bunun üçün də gəldik.

Təliə ağladı və and içdi:

– Sənə canına and içirəm. Mən ona nə dilim, nə də hərəkətim vasitəsilə heç bir söz danışmamışam. Lakin məqsədimi həyata keçirmək üçün tərəddüd və düşüncələrdən ayrılma bilmirdim.

Qətibə bir daha acıqlandı:

– Madam ki, bu vəzifəni sənə anan yerində olan bacın tapşırmışdır, o zaman sənə tərəddüd göstərməyə haqqın yox idi. Sənə tapşırılan bu sirrin həyata keçirilməsi və gizlində qalması üçün öz həyatınla məsulsan.

Bu məqsədi həyata keçirməsən, səni dünyanın ən alçaq bir adamına əvə verəcəyəm. Hərgah sən bir hökmdarın mələkəsi olmaq arzusu ilə onu öldürmək istəmirsənsə, yanılırsan, çünki onu sən öldürməsən də, mən başqasının vasitəsilə onu məhv edəcəyəm. O zaman sən də öz diriliyinə ümid bəsləmə!

Mən bilsəm ki, sənə dodaqların onun dodaqlarına dəymişdir, səni bu günün özündə qullarımın ən çirkini olan Bahzadə əvə verəcəyəm.

Sənə yüz dəfə demişəm, yenə də təkrar edirəm, dodaqlarını onun dodaqlarından qorumalısan, çünki əfsunçuların sadə bir nəzəri ilan üzərində nə təsir bağışlayırsa, kişilərin də dodaqları qızlara eyni təsiri verə bilər.

Şəraba öyrənən kişilərlə, kişilərin dodaqlarına öyrənən qızların heç də fərqi yoxdur, onlar heç bir zaman nə şərabdan yaxa qurtara bilər, nə də kişilərin dodaqlarından əl çəkə bilərlər. Çünki bu da bir cürə tiryəkdir.

Kişilərin dodaqları qızların qəlbini damğalamış olur. Əsil gözəl ona deyirəm ki, o öz gözəlliyinə qiymət verə bilsin və ondan istifadə etməyi bacarsın.

Sən bir vəzifəni bitirə bilmədiyin, öz dəyərini anlamadığın və fəaliyyət sahibi olmadığın zaman, diri və canlı insan deyilsən. Rəssamlar səndən daha gözəl şəkillər çəkə bilərlər. Hazırda sənə gözəlliyin rəssamın çəkdiyi gözəllikdir. Sən diri olsaydın, özünə tapşırılan vəzifəni çoxdan bəri yerinə yetirə bilmişdin. Lakin sən mənə xəyanət etdin, onu sevdiyin üçün vəzifəni yerinə yetirə bilmədin. Bunun üçün də mən səni cəzalandıracağam.

Təliə hönkür-hönkür ağlayırdı. Lakin onun tökdüyü göz yaşları Qətibənin acığının odlarını söndürə bilmirdi. Biləks, Təliənin ağlaması Qətibənin qəzəb və qəhrini bir daha artırırdı, o qəlbində:

“Nacins qız öz sevgilisini öldürmək istəmədiyi üçün oğlu ölmüş ana kimi hönkürtmə vurub ağlamaqdadır. Qız uşağını özbaşına buraxsan kəndirbaza ərə getmək istər. Mənim sevgimə azadlıq vermədilər. Mən də and içmişəm, dünyada əlimdən gələn qədər heç bir kəsin sevgisinə azadlıq verməyəcəyəm. Bacım da olsa, mənim bədbəxtliyimə qarşı xoşbəxt olmasına razı olmayacağam”, – deyirdi.

Qətibənin qara gözlərinin bəbəklərindən ildırım şığıyırdı. Acığından hər iki yanağı köz kimi qızarmışdı. O, evi tez-tez dolaşib danışdı:

– Mənim bacım, Əmir İncənin qızı, atadan-anadan bir doğma bacım, mənim günümün oğlunu, mənim düşməniyi, mənim oğlunun rəqibini sevecəkmiş. Taxt-tacın, bir kəndli qızından doğulan nanəci-bin əlində qalmasına çalışacaqmış.

Qətibə bunları deyəndən sonra gəlib Təliənin başı üzərində durdu və açıqla sual verdi:

– Səndən soruşuram, sən haman vəzifəni ifa edəcəksənmi?

Təliə gözlərini qorxa-qorxa Qətibənin üzünə açaraq:

– Bəli, ifa edəcəyəm. Zəhər hadisəsi sabah baş verəcəkdir, – dedi.

* * *

Təliə qapını açıb vəliəhdin otağına girdiyi zaman vəliəhd pəncərənin qarşısında oturub Nizaminin “İskəndərnamə” əsərindən göndərdiyi parçaları oxuyurdu. Vəliəhd Təliənin gəldiyini gördüyü zaman sevinərək dedi:

– Gəl, gəl, mənim dostum, gəl sənə üçün bir neçə şeir oxuyacağam, böyük şair mənim adıma yazdığı “Şərəfnamə” əsərindən bir neçə parça göndərmişdir.

Sən bu parçaları eşidəndən sonra vətənimizdə nə qədər qəhrəman qadınlar yetişdirdiyini görəcəksən. Təəssüf olsun ki, sonralar Nüşabə kimi bir qız yetişməmişdir. Mən arzu edərdim ki, o kimi qəhrəman bir qadını kitab vərəqləyəndə deyil, həyatda görə biləydim.

– Nüşabə kimdir?

– Nüşabə vaxtilə Bərdə şəhərində padşahlıq edən bir qız idi.

– Hansı Bərdə?.. Haman o xərabə Bərdəmi?

– Haman Bərdə. Makedoniyalı İskəndərlə görüşən o qəhrəman qızın barəsində böyük şair qiymətli bir dastan yazmışdır. Hazırda onu oxuyuram. Gözəl Təliə, kişilər İskəndər olmağı bacarmırsa da, qızlar Nüşabə olmağa çalışmalıdır.

Vəliəhd bu sözlərdən sonra “Şərəfnamə”dən bir neçə dastan oxudu. Söhbət nahar vaxtına qədər uzandı, yenə Təliə adəti üzrə durub getməyə hazırlanırkən, vəliəhd:

– Burada nahar etməlisən, – deyərək, Təliənin getməsinə mane oldu. Nahar yedikləri zaman şərbət gətirdilər. Piyalələr hələ içilməmişdi. Təliə yenə də tərəddüd göstərir və titrəyirdi, yenə də qəlbində: “Öldürümmü? Öldürməyömmü?” – deyərək fikirləşirdi.

Nəhayət, qoynundakı şüşəni çıxartdı, onun içindəki zəhərdən bir neçə damcı şərbətin içinə töküb vəliəhdin yanına qoydu. Lakin bu işi olduqca ehtiyatsız həyata keçirdi, əlləri titrədi, özünü şaşırıd, bacarmadı, buna görə də vəliəhd şərbətin içinə nə isə töküldüyünü hiss edərək özünü aldırmadı. Şərbət piyalələri yerdə dururdu, Təliə isə gözünü vəliəhdin qarşısında duran piyaləyə tikərək qorxur, titrə-

yirdi. Onu vicdanı rahatsız edirdi. O bu işdən yenə də peşman olmuşdu. O öz sevdiyi bir zatın bir neçə dəqiqədən sonra məhv ediləcəyini düşünür və çıldırmaq dərəcəsinə gəlirdi. Təliə öz-özünə söyür və deyirdi:

“Mən nə qədər alçaq və cani bir qız oldum. Mən bu günahsız nə üçün məhv edirəm? Mən nə üçün özümü sevən bir genci həyatdan ayırım?”

Vəliəhd həm qıza, həm də yerdəki piyaləyə baxırdı. O artıq şübhələnirdi. Sirrin üzərindən pərdəni götürmək üçün Təliyə müraciət etdi:

– Gözəl mələyim, mən bu piyalə şərbəti sənin sağlığına içməliyəm, – deyərək, piyaləni qaldırarkən Təliə piyaləni onun qarşısından qaparaq:

– Yox, yox!.. O piyaləni mən özüm içməliyəm. O piyalə ancaq mənim üçündür, – dedi və piyaləni dodaqlarına uzadıb içərkən vəliəhd onun əlindən tutub:

– Dayan, məsum qız, dayan! – dedi və piyaləni ondan aldı.

Lakin, zəhər Təliənin nazik dodaqlarını yandırmışdı. Bir anda vəliəhd sarayında bir qiyamət bərpa oldu. Saray xalqı bir-birinə dəydi. Həkim hazır idi, Qətibə vəliəhdin zəhərləndiyini təsdiq etdirmək və cariyyə Hüsniyənin ona zəhər verdiyini isbat edib edamına ömr vermək üçün çoxdan bəri həkimi hazır etdirmişdi.

Qətibə vəliəhd sarayında hadisə baş verdiyini eşidərkən sevindi, Təliənin tapşırığı həyata keçirməsini zənn etdi.

Həkim Təliyə yardım verdi. Təliə özünə gəldi və vəliəhdi öz başı üstündə görüb şikayətedici bir vəziyyətlə dedi:

– Nə üçün mənə rəhm etmədin? Nə üçün mənim əbədi rahatlığımıza mane oldun? Nə üçün mənim azadlığımı aldın? – deyərək ağlarkən vəliəhd də onun saçlarını sıgallayaraq yavaşdan dedi:

– Ağlama, məsələ mənim üçün aydındır. Mən sənə bir neçə dəfə demişdim ki, insanlara mündərəcəni verən mühitdir. İnsan onu cinayət və xəyanətlərə məcbur edən mühitdən ayrılmalıdır.

Təliə ağlayaraq:

– Mən ayrılmıq istəyirdim, mən o mühiti birdəfəlik atırdım, lakin sən mane oldun. Mən özümü təhqirlərdən və təhqiredici mühitdən ayırmaq üçün ölümü intixab etmişdim. Çünki mənim başqa bir mühitdə

yerim yoxdur? Doğma bacım məni bu cinayətə məcbur edərkən başqalarından nə gözləyə bilərəm? Mən bir cani və xain olmaq istəmədim. Lakin bunsuz da o mənə həyat və yaşayış verməyəcəkdir. O məni həyatın ən dəhşətli və qorxulu şeyləri ilə qorxudur. Onu görmək və onun sözlərini eşitməmək üçün ölümün qucağına gülə-gülə gəldirdim.

Vəliəhd onun saçlarını oxşayaraq:

– Mühiti ölümle dəyişmək acizlikdir, – dedi. – Sənin rahatlığını təmin etməyə and içirəm. Mən sənin iradəni xaricində heç bir iş görməyəcəyəm. Sən bu mühitə inana bilərsən. Mən bütün varlığımı sənə gənc və təmiz vicdanına qurban versəm yenə də azdır.

Qətibə vəliəhd sarayının qapısına yanaşırkən, həkim də işini qurtarıb saraydan çıxırdı, o, həkimi görürkən böyük həyəcanla soruşdu:

– Söylə həkim, söylə! Söylə görüm oğluma nə fəlakət üz vermişdir?

Qətibənin bu sualından həkim onun üzünə diqqətlə baxdı və gülmsəyərək:

– Oğlunuza heç bir fəlakət üz verməmişdir, – dedi, – hər nə fəlakət üz vermişsə, yazıq bacınıza üz vermişdir.

Həkim keçib getdi, Qətibənin sanki ürəyi düşdü, olduğu yerində quruyub qaldı. Qayıdıb getsinmi? Saraya daxil olsunmu? – düşünərək dayandı, nəhayət, içəri girməyi qərara aldı.

Qətibə böyük həyəcanla otağa daxil oldu və ağlayaraq soruşdu:

– Oğlum, sənə nə fəlakət üz verdi? Yazıq Təliyə nə gəldi?

Qətibə bunları deyərək, Təliənin yatağına yaxınlaşmaq istərkən Təliə onu əlləri ilə rədd edərək:

– Məndən uzaqlaş! – dedi. – Mən səni görməmək üçün ölümü intixab edirdim. Lakin sənin üzünü bir daha gördüm. Bu da mənim üçün bir əzabdır. Get, bir də üzünü göstərməklə məni cəzalandırma!

Qətibə ona tərəf acıqla baxıb qışqırdı:

– Kəs səsinə xain, cinayətə yol verdiyin bəs olmadımı? Öz bacınımlı ləkələndirmək istəyirsən?

Təliə yenə də ağlayırdı, vəliəhd ona təsəlli verməklə Qətibəyə tərəf dönüb:

– Mələkə, rica edirəm, məni və xəstəni rahat burax! – dedi.

Qətibə başını aşağı salıb otaqdan çıxdı.

SON MÜHARİBƏ

Qətibə Təbrizdə müvəffəqiyyət qazana bilmədi, zəhər hadisəsində öz-özünü tamamilə ifşa etdi. Eyni zamanda o, Təbrizdən Həmədana qayıda da bilmədi. Çünki, Qızıl Arslanın qətl edildiyi xəbəri qonşu məmləkətlərə yayıldıqdan sonra, Bağdad və İraq ordusu iranlılarla birləşərək Azərbaycana hücum etməyə başlamışdı. Buna görə də Qətibə Təbrizdən heç bir kəsə xəbər vermədən Rey tərəflərinə qaçdı.

Azərbaycanın vəziyyəti qorxulu idi. Azərbaycan Atabəylərinə məxsus torpaqlar tamamilə xarəzmlilər, iraq və iranlıların işğalı altında idi.

Bağdad xəlifəsi bu hökuməti tamamilə Şərqi xəritəsindən silmək istəyirdi. Atabəy məmləkətlərini paylaşdırmaq işində Qətibənin oğlu Qütlü İncə da ciddi iştirak edirdi. Toğrul paytaxtı buraxıb qaçmışdı. İraq və Bağdad qoşunu Bağdadı işğal etdikdən sonra Azərbaycan sərhədlərini keçmişdi. Qütlü İncənin Reydən gətirdiyi ordu Qəzvinə müttəfiqlərin qoşunları ilə birləşəcək və Azərbaycan məsələsini həll edəcəkdə.

Buna görə də Qətibə artıq hiylə və macəra yolu ilə deyil, azərbaycanlılarla ordu və silah gücü ilə danışmağa qərar vermişdi. O, Təbrizə qələbə ilə girecək, vəliəhdi asdırmaqla öz oğlunu Azərbaycan taxtına əyləşdirəcək idi.

Azərbaycan məmləkətinin təhlükə altında olduğu xəbərini Təbrizdən Gəncəyə gələn xalq arasına yaymağa başlamışdı. Lakin bu dəfə Atabəy hökumətini silahla müdafiə etmək məsələsi Gəncə ziyalıların fikrinə belə gəlmirdi. Bu xəbərlər şayiə olur-olmaz, Azərbaycanda təzə bir fikir oyanmışdı. O fikir Şirvanla əlaqəyə girmək və Şimali Azərbaycanı cənubdan gələn təhlükəyə qarşı müdafiə etməkdən ibarət idi.

Bu fikrin əleyhinə olan çox az idi. Lakin bu ittifaq Azərbaycan məmləkətinin təməmiyyətini təmin etmədiyi üçün cənuba kömək etmək fikrinin tərəfdarları artırdı.

Həmin bu günlərdə Gəncə hakiminin carçıları bazarda və küçələrdə dolaşib aşağıdakı sözləri deyirdilər:

“Gəncə camaatı! Bilin və agah olun! Valahəzrət vəliəhddən fərman gəlir. Fərman bu gün günorta namazından sonra Səlcuq came-

sində oxunacaqdır. İyirmi yaşından qırx beş yaşına qədər olanlar Səlcuq cəməsinə gəlməlidir, hey!”

Gəncə hakimi carçılarla kifayətlənməyərək, şəhərin ziyalılarına, əyan və nüfuzlu adamlarına xüsusi məktublar göndərərək Səlcuq cəməsinə dəvət eləmişdi.

Günorta yeməyində Ələddin və Fəxrəddin öz qadınları ilə bərabər Nizaminin bağçasında təşkil olunmuş qonaqlığa gəlmişdilər. Nizaminin bu qonaqlığı nə üçün təşkil etdiyindən qonaqların heç birisi xəbərdar deyildi. Qonaqlıqda iştirak edən çox az idi, lakin ziyafət olduqca tənənəli idi. Burada vaxtilə Bağdad saraylarına göndərilmiş və hazırda Ələddinin qadını olan Süsən, Fəxrəddinin qadını Dilşad və sairələri iştirak edirdilər.

Dilşad Fəxrəddinin qulağına pıçıldayıb:

– Qonaqlığın mündəricəsi məlum deyildir. Lakin olduqca tənənəlidir, – dedi. Rəna xanımın hazır etdiyi yeməkləri, ətirli şərbətləri və cürbəcür meyvələri qonaqların yanına düzdülər. Qonaqlar süfrənin ətrafına yığıldığı zaman Nizami üzünü Fəxrəddinə tutub dedi:

– İnsanlarda təbii bir xasiyyət vardır. Onlar gələcəyi çox az düşünlər. İnsanın əsas xüsusiyyəti keçmişi xatırlamaqdan ibarətdir.

Ziyafətdə iştirak edənlərin hamısı böyük şairin ağzına baxırdı, onun bununla nə demək istədiyi ilə maraqlanırdı. Xüsusən Fəxrəddin qapıdan içəri girdiyi dəqiqədən bəri bu ziyafətin kölgəsində mühüm bir məsələ durduğu hiss edilirdi. Lakin şairin məsələni təbiət qanunlarından başlaması Fəxrəddin üçün başqa bir düşüncə və başqa zəhniyyət verirdi.

Nizami sözünü əvvəlcə başladığı mövzuda davam etdirirdi. Onun adəti belə idi, o, mühüm bir məsələni müzakirəyə qoymaq istədiyi zaman əvvəlcə məclisdə olan xalqın fikrini haman məsələ ətrafında hazırlar, sonra əsas məsələnin üzərinə keçərdi.

Bu gün Nizami haman fikirlə sözünü davam etdirib dedi:

– İnsanın gələcəyə deyil, keçmişə bu qədər əhəmiyyət verməsində o qədər insanı düşündürəcək bir müəmma yoxdur. İnsanın çocuqluğu və gəncliyi keçmişin qoynunda basdırıldığı üçün o, daima keçmişi xatırlamalıdır. Keçmiş nə qədər fəna, nə qədər əziyyətli olursa olsun, yenə də insan qəlbini unuda biləcəyi bir şey deyildir.

Mən gəncliyimi xatırlarkən, onunla bir daha qovuşub öpüşmək istərkən, ancaq üç şeydən təsəlli tapa bilərəm. Sanki mən onların

vasitəsi ilə uzaq yolları bir anda seyr edir və gəncliyimi ziyarət edirəm.

Onlardan birisi gözəl şeirdir. Mən daima qanıma girə biləcək bir şeri eşitdiyim zaman özümü gənclikdə görür və ruhən yüksəlir və məndən uzaqlaşaraq buludların arxasına çəkilən gəncliyimin yanına qalxıram.

Məni gəncliyə qaytaran ikinci vasitə musiqidir. Musiqini ən qoca bir sənətkar bəstələmiş olsa, onu bir ixtiyar xanəndə oxusa belə, yenə də, onda bir gənclik mövcuddur. Çünki qocalıq və ixtiyarlıq musiqi və nəغمə ətrafına dolaşa bilməz, o gözəl sənət daima gənclərdir. Onu qoca bir sənətkar yaratsa belə, yenə də gənclik hissləri ilə yarada bilmişdir.

Məni gəncliyimə qaytaran üçüncü vasitə, nazlı səhərin qoynundan qırmızı və şad bir çöhrə ilə çıxan qərənfil gülüdür.

Hazırdakı ziyafət, bu bağçada verilən ikinci ziyafətdir. Birinci ziyafət ölməz və unudulmaz şairimiz Məhsətinin sürgündən qayıtdığı zaman verilmişdi. O zaman mənim özüm də, burada oturanların bir çoxu da gənc idi. Yaxşı yadımdadır, Məhsəti xanım hazırda Dilşad xanım oturan yerdə oturmuşdu, xalça da haman xalça, döşək də haman döşəkdir. Buna görə də Məhsəti xanımı xatırlamaq və bizi bir an da olsa gəncliyin ziyarətinə aparmaq üçün vəzifə Dilşad xanıma tapşırılır.

Fəxrəddin Əlaəddinin qulağına pıçıldayıb:

– Əsas məsələ bu deyil, şair hazırlıq aparır, – deyər Dilşada tərəf dönüb onun bu təklifə razı olub-olmamasını yoxladı və onun çöhrəsində narazılıq hiss etmədi. Süfrədə oturanlar da “rica edirik, rica edirik!” – deyər Dilşad xanıma yalvarırdı. Rica edirik sözü Dilşadın sevimli əri Fəxrəddinin ağzından da eşidilirdi. Buna görə də Dilşad udu götürmək üçün xidmətçini evə göndərdi.

Ziyafətdə olanlar yenə də bir-birlərilə danışaraq deyirlər.

“Bu ziyafət yemək-ichmək, çalıb-oxumaq üçün təşkil edilməmişdir. Burada başqa məsələ vardır. Bu təkliflər isə onun zəmiyanəsidir”.

Udu gətirdilər. Dilşad xanım udun pərdələrini düzəltdiyi zaman Nizami yenə də danışdı dedi:

– Ancaq Məhsəti xanımın rübailərindən oxuyun, çünki rübai yazmaq işi Məhsəti xanımla qurtardı¹.

Dilşad Məhsəti xanımdan aşağıdakı rübailəri oxudu:

Hər ab ki, əz dideyi-qəmnəm çəkəd
Xunist ki əz xəncərü-qəssab çəkəd.
Xun mirəvəd əz dilü kəbabəm şebü ruz,
Şək nist ki əz kəbab xunab çəkəd.

Bər song zədəm duş səbuyi-kaşi
Sərxoş büdəmü ki kərdəm in ovbaşi.
Bər mən bə zəbani-hal qoft səbu,
Mən çün to budəm, to niz həm mən başi.

Gül bərsəri səbzə mikünəd rənayi,
Bülbül zi bərayi gül şüdə şeydayi,
İn həm əcəbəst ki hər do heyran şüdənd,
Gül əz peyi-ömr, bülbül əz tənhayi.¹

Dilşad elə bir zövq və maraqla oxudu ki, ziyafətdə olanlar Məhsəti xanımın bir daha həyat səhnəsinə qayıtdığını zənn etdi. Ziyafətdə böyük bir ruh yüksəkliyi var idi. Nizami bunu hiss edərək əsas məsələyə yanaşmağa başladı:

– Sizi bu ziyafətə dəvət etməkdən məqsədim yedirib-ıçırtmaq deyil. Bu cür süfrələr hamının evində mümkündür. Lakin şeir, musiqi və nəغمə hamı üçün mümkün deyil. Dilşadın və Süsənin səsini eşitmək bizi yenə də keçmişlərə qaytardı. Xüsusən biz burada oturan xanımların həyat tarixini də xatırladıq, bu tarixin qılınclar və qəhrəmanlıqlar sayəsində qurulduğunu Dilşadın və Süsənin simasında bir daha oxuya bildik.

Mən sizi bu ziyafətə haman qəhrəmanlıq tarixini xatırlatmaq üçün çağırmışam. Hazırkı vəziyyət yenə də bizdən silaha sarılmağı tələb

¹ Yaşlı gözlərdən düşən hər bir damcı sanki qəssabın xəncərindən daman qan damçılardır.

Gece-gündüz kabab kimi yanmaqda olan qəlbimdən qan damır
Bu adətdir, kabab qızardığı zaman ondan qanlı su damırlar.
Dünən minalanmış bir güşəni daşa vurdum,
Əlbəttə, mən sərxoş olmasaydım, belə bir hərəkətdə bulunmazdım.

Sanki kuzo dil açıb mənə bu sözləri dedi:
Mən əvvəlcə sən kimi idim, sən də mənim kimi olacaqsan.
Gül ancaq yaşıl şaxələrin üstündə durduğu zaman gözəldir.
Bülbül də gülin eşqində məcnunluq edir.
Təəccüblüdür ki, bunların hər ikisi heyrandır.
Gül çox yaşamaq üzərində düşünür, bülbül də gülin ayrılığından heyrandır.

¹ Məhsəti xanımın tərcümeyi-halı, hicrətin 900-cü ilində yazılmış əl yazısı.

edir, çünki düşmən Azərbaycan xalqını əsirlik dövrünə qaytarmağa hazırlanır. Əbubəkr ibn Məhəmmədin göndərdiyi məktubu sizə oxumaq istəyirəm.

Hamı bir ağızdan:

– Rica edirik, rica edirik! – dedikdə Nizami əlini atıb cibindən bir məktub çıxarıb oxumağa başladı:

“Bu məktub Əbubəkr ibn Məhəmməd Eldəniz tərəfindən böyük və möhtərəm şair Nizamiyə yazılır.

Möhtərəm şair!

Atam Atabəy Məhəmmədin bir səhvi nəticəsində düşdüyümüz bədbəxtlik böyük bir fəlakətlə nəticələnməyə başladı. İnanc tayfasına yaxınlaşmaq bizi öz mehriban təbəələrimizdən ayırdı, biz xalqın məhəbbətini itirdik. Xalqın məhəbbətindən məhrum olmaq rəhmətlik əmim Qızıl Arslanın da ölümünə səbəb oldu. Atam da, əmim də hökumətlərini Azərbaycan xalqının qılıncı kölgəsində qurduqlarına baxmayaraq, bu xalqa xor baxdıqları üçün məhv oldular.

Toğrulun yanlış siyasətləri və onun əcnəbi himayəsinə girmək istəməsi, Azərbaycan atabəyliyi sükutunu yaxınlaşdırdı. Qardaşım Qütlüğ İnanc da öz anasının rəyasət və üstünlük xəyalları nəticəsində əcnəbilərə satılmışdır.

Qardaşımın xəyanətləri də xanədanımızın sükutunu tələsdirir. Hazırda Bağdad qoşunu, iraclılar və iranlılarla birləşib paytaxtı işğal etmişdir. Toğrul Həmədanı buraxıb qaçmışdır.

Qütlüğ İnancın Reydən hücum edən ordusu Qəzvin şəhərinə yaxınlaşmaqdadır. Onların məqsədi Həmədandan şimala tərəf gələn müttəfiq ordularla birləşib Təbriz şəhərini işğal etməkdir. Böyük şairin özünə məlumdur ki, Azərbaycan xalqının ciddi köməyi olmasa, biz bu çətinliyin öhdəsindən gələ bilməyəcəyik.

Bu günlər Qətibə xatunun mənə zəhər vermək istəməsi də düşmənin xanədanımızı tamamilə məhv etmək qərarına gəldiyini göstərir. Hazırda əlimizdə olan az bir miqdar qoşunla düşmən ordularının qarşısını ala bilməyəcəyimiz aşkardır. Sizin köməyiniz olmasa, onlar Təbrizə girecekdir. Hər halda böyük şair göndərdiyi cavabla mənim təklifimi müəyyən etməlidir”.

Əbubəkrin bu məzmununda yazdığı məktub çox uzun idi. Nizami ancaq onun müəyyən hissələrini oxudu. Ziyafətdə dərin bir sükut

hökm sürürdü. Heç kəs danışmırdı. Məktub barəsində nə mənfi, nə də müsbət bir fikir söyləyən yox idi. Nizaminin fikrini bilmək üçün birinci olaraq Əlaəddin danışdı:

– Şübhəsiz ki, Eldəniz xanədanını yaxalamış fəlakət olduqca böyükdür. Onlar hazırkı vəziyyətləri ilə bu çətinliyin altından çıxma bilməyəcəklər. Biz nə edək? Bu fəlakəti onların özləri qazanmışdır. Biz onları bir neçə kərə ağır fəlakətdən qurtardıq.

Azərbaycanlılar onların hökumətini müdafiə etmək üçün Xarəzm, Rey, İraq və Dəclə sahillərində minlərcə oğlunu qurban vermişdir. Biz dünyanın baş əydiyi xəlifələri onların qarşısında diz çökdürdük. Bu xidmətlərin müqabilində nə kimi bir mükafat aldığımızı? Nəticədə onlar bizi bir ərəb qızının arzusuna qurban verdilər, bizim paytaxtdan uzaqlaşmağımıza səbəb oldular. Bugünkü fəlakət, hətta səhvlərin islah edilə bilməyəcək nəticələridir. Bilmirəm, onların bu qədər etinasızlığına qarşı biz Əbubəkrin məktubuna nə cavab verməliyik?

Hamı ilə bərabər Nizaminin özü də Əlaəddinin dediklərini diqqətlə dinləyirdi. Nizami yalnız Fəxrəddinin danışmasını gözləyirdi. Çünki ziyafətdə onların arasında Eldəniz ailəsinin ən inadlı düşməni Fəxrəddin idi.

Xüsusi son zamanlar, Qətibənin ona qarşı olmazın macəralar, fitnələr, hətta sui-qəsdlər hazırlaması və Qızıl Arslanın buna soyuqqanlıqla baxması Fəxrəddinin Eldəniz ailəsinə olan düşmənliyini bir daha dərinləşdirmişdi.

Buna görə də Nizami əvvəlcə Fəxrəddinin fikrini bilmək istəyirdi.

Fəxrəddin fikrli başını qaldırıb Nizaminin üzünə baxaraq gülümsədi. Nizami dərhal bu təbəssümün mənasını anlayaraq onu xəfif bir təbəssümlə qarşıladı. Bununla da gənclik yoldaşları bir-birini anladı və Fəxrəddin danışaraq dedi:

– Mən bu ziyafətə dəvət olunduğum zaman burada mühüm bir məsələnin həll olunacağını düşünürdüm və özüm-özümə deyirdim: əcəba, mənim gənclik yoldaşım qadınlarla kişilərin ziyafətini bir yerdə çağırmaqdan nə məqsəd daşıyır? Mən ancaq Əbubəkr ibn Məhəmməd Eldənizin məktubu oxunduqdan sonra şairin məqsədini anladım. Bu ziyafətdə iştirak edən qadınların əksəriyyəti Azərbaycan silahının qalibiyyəti nəticəsində Bağdad saraylarının əsirliyindən qurtarmışdır. Hazırda şüursuz hökmdarların səhvləri nəticəsində Bağdad xəlifələri yenə də Azərbaycan qızları ilə əylənməyi düşünürlər. Burada oturan-

lar mənim fikrimi başqa cür mənə etməsinlər. Hərgah iraqqlılar, xarəzmlilər, iranlılar şəxsən atabəyləri məhv etmək arzusunda olsaydılar, mən Fəxrəddin, yüz nəfər atlı ilə bütün Eldəniz ailəsini tutub onlara verərdim, o zaman nə qan tökülər, nə də ölkələr at ayağının altında tapdalardı.

Lakin onlar Azərbaycana beş nəfər çürük başlı və dəyərsiz adamları əldə etmək üçün gəlmirlər. Onlar zəngin bir məmləkəti almaq və qəhrəman bir xalqı əsir götürmək üçün gəlirlər.

Xüsusi Qütlüğ İncin bu macəradə yaxından iştirak etməsi, ixtilafın mənasını bizə lazımınca anladır. Bu məsələ bizim öhdəmizə məsul bir vəzifə qoyur. Qütlüğ İncin hökmdarlığı əldə etmək istəməklə bərabər, bizdən Əmir İncin qanını da tələb etməyə gəlir, onlar bizi hədəf tutaraq Azərbaycana gəlirlər.

Bizi qadınlarımızla birlikdə ziyafətə çağıran möhtərəm şair, mühüm bir məsələni nəzərdə tutmuşdur. O bilir ki, igid və namuslu kişilər öz qadınları iştirak etdiyi məclisdə heç bir zaman müharibə təklifindən boyun qaçırmazlar. Çünki ağıllı qadınlar heç bir zaman qorxaq kişiləri sevməzlər.

Fəxrəddin bu sözləri deyəndən sonra üzünü Dilşada çevirib dedi:

– Dilşad, sənə və sənin oğlun Sədrəddinə and içirəm! O uşaq mənim bədbəxt qardaşımın adını daşıyır, mənim ondan da artıq sevdiyim adam yoxdur. Onun canına and içirəm, qorxaqlığın nə olduğunu hiss etməm. Qoy mənim dostum Nizaməddin (Nizami) öz fikrini açıq desin. Hərgah o, lazım görərsə yenə də Azərbaycan igidlərinin qılıncı qınından çıxacaq, yenə də əmudlarımız Bağdad qapılarını sındıracaq, yenə də Aran atları başını Dəclə çayına salıb kişnəyə-kışnəyə su içəcəkdir.

Fəxrəddinin bu sözündən sonra hər kəs öz qadınına tərəf dönüb and içir və müharibəyə hazır olduğunu bildirdi.

Nizami yenə də danışaraq:

– Mən öz fikrimdə yanılmadım, – dedi, – Azərbaycan xalqını idarə edən rəhbərlərin qəhrəmanlıq və igidliyinə olan etimadım bir daha doğruldu. Mən demək istədiyim sözləri Fəxrəddin tamamilə sizə dedi. Lakin mən bu söhbətləri, əsas bir cəhəti qeyd etməklə tamamlamaq istəyirəm.

Düşməni Azərbaycan içərisində yox, Azərbaycan xaricində döymək lazımdır. Cənub-qərbdə Həmədan, cənubda isə Qəzvin şəhəri

bizim doğma sərhədimizdir. Bu yerləri bizim öz xalqımız üçün, sərhəd xaricində olan yerləri isə Əbubəkr Nüsretdəddin üçün müdafiə etməliyik¹. Çünki Əbubəkr bizim bacımız oğludur. Onu azərbaycanlı qızı doğmuşdur. Düşməni sərhədimizdən nə qədər uzaqda olursa, səadət və əminliyimiz də o qədər yaxınlığımızda olar.

Harada azərbaycanlı yaşayırsa, orası bizim doğma vətənimizdir. Onun namusu – ata namusu qədər müdafiə olunmalıdır.

Nizaminin təklifləri bir səsle qəbul olundu. Ziyafət Dilşad və Süsənin musiqi və nəğmə səsləri ilə qurtardı.

* * *

Bu gün Cənubi Azərbaycana gedən ordunu yola salmaq üçün aralıqlar arvadlı-kışılı Gəncənin üç fərsəng məsafəsində olan Xanəgah kəndi ətrafında yığılmışdı.

Kəndin düzlərində çalib-oyunayan qız və gəlinlər, orduya yemək hazırlayan gənclər və qocalar gecədən bəri çalışırdı. Minlərcə ocaqlar qurulub, yüzlərcə qoyun kəsilir, kabab şişlərinin sayı müharibəyə gedənlərin nizamının sayından bir neçə qat artıq idi.

Xanəgah kəndinin qarşısından kəndin dörd fərsəng məsafəsində olan İsfahan kəndinə qədər ordunun çadırlarından başqa bir şey görmək mümkün deyildi. Ordu tamamilə gəlib Xanəgah və İsfahan kəndi ətrafında yığılsana qədər aralıqlar da ağacların kölgəsində düşüb çalır, oxuyur, oynayır və yeyib-içirdilər.

Dördüncü gün ordu nahar yeməyindən sonra köçüb Bazarçuq kəndi altına gecələyəcək idi. Çadırları və orduya lazım olan şeyləri daşıyan minlərcə dəvə, qatır karvanları Xanəgah kəndindən yüklənib Bazarçuqa tərəf gedirdilər.

Düzlərdə yük heyvanlarının boynundan asılmış zənglərin ahəngsiz və qarmaqarışıq səsndən başqa bir şey eşidilmirdi.

Ordu köçməyə hazır idi. Lakin hər kəsin gözü Gəncə tərəfində idi, sanki onlar möhtərəm bir adamın intizarını çəkirdilər. Bir azdan sonra uzaqdan qəliz toz dumanlarının intizamını pozaraq kiçik bir dəstə göründü. Dərhal Fəxrəddin və Əlaəddin çadırlardan çıxıb yaxınlaşmaqda olan karvanı istiqbal etdilər. Bu dəstə Nizamidən, onun qadını

¹ Əbubəkrin ləqəbi Nüsretdəddindir.

Rəna, oğlu Məhəmməd və Gəncə ziyalılarından ibarət idi. Ordu xalqı atlanıb, təzə gələn dəstəni salamlamaq istəyirdi. Gələnlər atlıların qalın dəstələri arasından keçib Fəxrəddinin çadırına yanaşdığı zaman, üzərində qoşa qılinc şəkilli qırmızı bayrağı çadırdan çıxardılar. Bayraq çadırdan çıxarıldığı zaman şeypur səsləri ucaldı, atlılar bir kərə qılınclarını qınından çıxardılar. Günəşin işığında parlayan qılınclar Xanəgah kəndi dağlarında ildırım şığıdığını xatırlatdı. Ordu and içdiyi zaman, Nizami orduya müraciət edərək ucadan dedi:

– Azərbaycan xalqı! İgidlər! Qəhrəmanlar! Xalqımızın tarixi igidliklər və qəhrəmanlıqlarla doludur.

Vaxtilə ərəblər və farslar bizdən hər bir şeyi aldılar. Lakin tarixi irsdən ibarət olan milli qüruru və tarixi qəhrəmanlığı bizim əlimizdən ala bilmədilər.

Məmləkətimizin mövqecə əhəmiyyəti, düzlərimizin zənginlik və bərəkəti daima düşmənlərimizin iştahasını coşdurmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, sizin babalarınız vaxtilə Asuri, Goldani və İran kimi böyük dövlətləri dizə çökdürmüş və özünün dünyada azad yaşamaq qabiliyyətini göstərmişdir. Çünki bizim məmləkətimiz qəhrəmanlar yetişdirmək işində bütün ölkələrə üstündür. Bir zaman sizin yaşadığınız yerlərdə Fərhad və Astiyaqlar kimi qəhrəmanlar və mədəni şəxsiyyətlər yaşamışdır. Bu gün İran məmləkətində gördüyünüz mədəniyyət sizin babalarınız tərəfindən düzələn mədəniyyətdir. Azərbaycan heç bir zaman qılinc və ordu gücünə təslim olmamışdır. Sizin babalarınız bu şərəfi öz həyat tarixlərində bütün dünyaya isbat eləmişlər. Lakin düşmən, Azərbaycan xalqı kimi sarsılmaz bir xalqı, bu xalqın ittifaqını pozmaq nəticəsində məğlub edib və əsirliyə almışdır. Buna görə də siz bu tarixi bayrağın önündə ittifaqı pozmamaya və sərkərdələrinizin əmrlərindən boyun qaçırmamağa and içməlisiniz.

Nizaminin bu sözündən sonra on minlərcə qılinc havaya qalxıb yenə də endi. Nizami isə sözündə davam edirdi:

– Düşmən, tarixdə babalarınızın boynuna salmaq istədiyi zənciri, sizin də boynunuza salmaq üçün gətirir. Lakin siz bu səfərdə onlara göstərməlisiniz ki, Azərbaycan xalqının boynu onların düşündükləri qədər düşkün boyunlardan deyil. Bu gün siz köhnə və tarixi paytaxtınız olan Həmədanı düşmən əlindən qurtarmaq üçün gedirsiniz. Bizim bu mübarizəmiz nə Azərbaycan atabəyləri, nə də onlardan sonra taxta oturacaq şahların xatirəsinə deyildir, biz bu müharibəyə Azərbaycan

xalqının milli qürur və milli sərhədini müdafiə etmək üçün gedirik. O nə ərəbin, nə İraqın, nə də İranın deyildir. Ora bizim idi, bizim də olmuş və gələcəkdə də bizim olacaqdır. Mən bu bayrağı sizin sərkərdəniz olan Fəxrəddinə tapşırıram. Siz bu bayrağı düşmən əlinə verməmək və onu başı aşağı etməmək üçün öz tarixi şərəfinizi hər an xatırlamalısınız, bu bayrağın qırmızı rəngə boyanması xalqımızın öz azadlığı uğrunda tökdüyü qanların tarixini oxumaq üçündür.

Nizami bayrağı Fəxrəddinə tapşırdığı zaman, təbil və şeypurların səsi eşidildi. Nizami Fəxrəddini bir daha öpdü. Bütün atlılar gəlib bayrağı salamlayıb keçdi, Fəxrəddin də son dəfə Dilşadla vidalaşib yola düşdüğü zaman:

– Birinci məktubunu Həmədandan, ikinci məktubunu isə Bağdaddan gözləyirəm, – sözlərini eşitdi.

Bu səs Dilşadın səsi idi.

* * *

Şimali Azərbaycandan cənuba gedən ordu, iki dəstəyə ayrılmışdı. Birinci dəstə Fəxrəddinin rəhbərliyi altında Naxçıvan yolu ilə, ikinci dəstə isə Ələddinin başçılığı ilə Qarabağ və Qaradağ yolu ilə Təbrizə tərəf irəliləyirdi.

Vəliəhd Təbrizdə Fəxrəddinin Naxçıvana yaxınlaşdığı xəbərini alan kimi, ordunu istiqbal etmək üçün Araz çayı kənarına gəldi. Cənubi Azərbaycan ziyalıları, alimlər, şairlər və vətənpərvərlərin hamısı vəliəhd ilə bərabər Ziyaülmülk körpüsünün cənub tərəfində durub Şimali Azərbaycan ordusunu gözləyirdilər.

Körpünün cənub və şimal tərəfi əlvan fənərlərlə bəzənmiş, hər tərəfdən şallar, çiçəklər, qiymətli fənərlər asılmışdı.

Körpünün daş qapıları və yüz arşın ucalığındakı tağlar minlərcə qəndillərin əlvan şəfəqləri altında parlayırdı.

Araz çayının cənub tərəfindəki uca dağlar minlərcə meşələrin şəfqinə bürünmüşdü. Gecə saat ikidən başlayaraq Şimali Azərbaycan ordusu sel kimi axıb Araz çayının kənarına tökülürdü. Daşlar üzərində səslənən at dırnaqlarının saqqıltısı cənubdakı sıldırım qayalara əks etdiyi zaman, ildırım şığıyaraq qayaların axıb töküldüyünü xatırladırdı. Bütün mühit at kişmələri, at, dəvə və qatar zənglərinin saqqı-saqqı altında titrəyirdi.

Çadır mıxlarına vurulan toxmaqların səsi Culfa dağlarının və Ələnciq¹ qalasını titrədirdi.

Çadırların qarşılarında yanan məşəllərin şəfəqləri Araz çayının dalgalarına rişə atırdı. Gündüz saat on ikiye yaxın Azərbaycan ordusu Ziyaülmülk körpüsündən Cənubi Azərbaycana köçməyə başladı. Cənubdan:

“Yaşasın azərbaycanlılar, yaşasın qardaşlıq, yaşasın qəhrəman Fəxrəddin!” səsləri bir-birinin dalınca eşidilirdi. Vəliəhd atlanıb körpünün cənub qapısında durmuşdu, o şimaldan gələn ordunun rəsm-keçidini qəbul edirdi. Körpü darısqal idi, oradan ancaq dörd atlı yan-yana keçə bilirdi, buna görə də körpünü keçmək uzun çəkməsin deyə, atlılara, atlarını sürətlə sürmələri əmr edilmişdi.

Qabaqca Qarabağ atlıları qılınclarını sıyırıb çiynlərinə qoydular və vəliəhdə salamlayıb keçdilər. Qarabağlılardan sonra Şəmkir və Şəmsəddinlilər gəlib keçdilər. Hamıdan sonra, Aran ordusu hərəkət etdi. İki qılinc şəkilli bayraq Fəxrəddinin başı üzərində hərəkətə başladığı zaman, sanki şimaldan cənuba insan selləri axırdı.

Cənubdan, şimaldan musiqi səsləri ucalmağa və “yaşasın qəhrəman Fəxrəddin!” səsləri eşidilməyə başladı.

Fəxrəddin bayraqla bərabər vəliəhdin yanına yetişərkən atından düşüb onu salamlamaq və torpağı öpmək istərkən, vəliəhd dərhal atından piyada olub Fəxrəddinə torpağa düşmək imkanını vermədi və onu əlindən tutub dedi:

– Bu gündən etibarən torpağa düşüb, təzim etmək adətini ləğv edirəm. Bu adəti İran şahları və Səlcuq hökmdarları xalqın milli qürurunu məhv etmək üçün yayıblar. Xüsusən qəhrəmanların başı heç bir zaman əyilməməlidir.

Qoşunun körpüdən keçməsi davam edirdi. Fəxrəddinin əmrinə görə Azərbaycan bayrağını vəliəhdin başı üzərində saxladılar. Bu adət ordunun baş sərkərdəliyini vəliəhdə həvalə etmək demək idi. Vəliəhd buna razı olmadı və:

– Şimali Azərbaycan ordusunun sərkərdəliyi öz qəhrəmanına məxsusdur, – dedi.

¹ Culfa ilə Naxçıvan arasında Şərqdən qərbə tərəf axıb Araz çayına tökülən bir çayın şimal tərəfində Ələnciq adlı möhkəm bir qala var idi. Hazırda yerində bir xərəbə qalmışdır.

Ordu axşam qaranlıq düşənə qədər körpüdən keçdi, sonra ordunun silahları qatırlara və dəvələrə yüklənərək körpüdən keçməyə başladı.

Əmudlar, gürzlər¹ və şeşpərlər, ox və kaman ehtiyatı, ağır məncəniq və əruseklər,² dəmir kərpiclər,³ qarurə⁴, ehtiyat qılınclar, nizələr, minlərcə polad qübbəli qalxanlar, məğfərlər⁵ və dəmir geyimlər yüklənmiş dəvə və qatırlar karvanı vəliəhdin çadırının qabağından keçdiyi zaman:

– Mən qalib gələcəyəm! – deyə vəliəhd sevindi.

Fəxrəddinlə Təbriz altına qədər irəliləyən Azərbaycan ordusu, Acıçay kənarından çadırlarını qurub Qarabağ yolu ilə gələn Əlaəddinin dəstəsini gözləyirdi. Bir gün sonra Əlaəddinin dəstəsi Təbrizə yetişdi, ordu iki gün rahat olandan sonra Təbrizdən Qəzvinə doğru hərəkət etdi.

Fəxrəddin Təbrizdən əlli min atlı qoşunla hərəkət etdiyi zaman onu, Təbriz əyan və ruhaniləri vəliəhd ilə birlikdə Vasminc şəhərinə qədər yola saldı. Xalq arasında söhbətlərin məzmunu və mündəricəsi olduqca müxtəlif idi:

– Bu müharibənin öhdəsindən əlli min qoşun ilə gələ bilmək fikri sadəlikdir.

– Bağdad ordusunun sayı yüz min nəfərdən artıqdır.

– Yaquba, Şəhriban, Qızıl Rübət, Qəsr-Şirin, Harunabad, Kirmanşah, Əsədabad və Gəngəvər şəhərlərində qoşun əlindən hərəkət etmək mümkün deyil.

– Həmədan ilə Qəzvin arasında olan qoşunun sayını Allahdan başqa bir adam da bilməz.

– Əlli min yalnız İraq atlılarıdır.

– Fəxrəddin çox da özünə öyünməsin. Bağdad ordusunun içində minlərcə Fəxrəddinlər vardır. Bu müharibədə Fəxrəddin başını sındıracaqdır.

¹ Gürz – polad toppuzdur. Bunu ən qüvvətli pəhləvanlar işlədərdi.

² Məncəniq və ərusek – düşmən qalalarını daşla bombardman edəcək böyük və kiçik daş atan makinalar imiş. Beş put ağırlığında daş atan makinalar var imiş.

³ Döyüşçülərin atlarının yəhər qasından asılan xurcunda dəmir kərpiclər olarmış. Onlar haman kərpiclə düşməni vurarmış.

⁴ Qarurə – içi mazutla dolu kuzələr imiş. Düşmən şəhərinə yanğın salmaq üçün yandırıb şəhərə atarmışlar.

⁵ Məğfər – dəmirdən və poladdan düzəlmiş baş geyimidir.

– Özü də çox uzaq bir zamanda yox, ən yaxın günlərdə məlum olacaq.

Başqa məzmununda söhbətləri də eşitmək mümkün idi:

– Qarışqanın sayı filin sayından artıqdır. Lakin fil bir kərə ayağını yerə qoyanda yüz minlərcə qarışqa tələf olur.

– Ona Fəxrəddin deyirlər. Bağdahlılar onu çox gözəl tanıyır, Azərbaycan ordusu tarixdə heç bir zaman məğlub olmamışdır.

...Azərbaycan ordusunun qabaq hissələri İmamzadə Hüseynə yetişdikləri zaman İraq və Bağdad qoşununun Qəzvin şəhərini işğal etdikləri məlum oldu. Ordu orada dayandı, vəziyyəti Fəxrəddinə xəbər vermək üçün təcili çapar göndərdilər.

Düşmən ordusundan alınan gizlin xəbərlər, onların irəli hərəkət etmək istədiklərini göstərmirdi.

Qəzvin ancaq Bağdad ordusu işğal etmişdi, onların əsas olaraq istinad edəcəkləri Rey ordusu hələlik Qəzvin altına gəlib çatmamışdı.

Qətibənin özü bir aydan bəri Soltaniyyə çadırında qurub oturmaqda və Rey ordusunun təşkilatı ilə məşğul olmaqda idi.

Alınan xəbərlərə görə Rey ordusu da Azərbaycan ordusu kimi iki hissəyə ayrılmışdı. Onların bir hissəsini Qütlü İncə, o biri hissəsini Hüsəməddin idarə edirdi. Qətibə Bağdad ordusu sərkərdəsinə göndərdiyi məktubunda deyirdi:

“Rey qoşunu Qəzvin altına gəlmədən qabaq müharibəyə başlanmasın, hərgah azərbaycanlılar hücumə keçərsə, müdafiə halında durmalısınız. Aldığım xəbərlərə görə azərbaycanlıların qüvvələri çox azdır. Müharibə yaxşı tədbir üzərində aparılarsa, onların məhv edilməsi ancaq bir neçə günün işidir. Qalib gəldiyiniz zaman, Seyid Əlaəddin və Fəxrəddini diri tutmalısınız. Onları mən özüm cəzalandıracağam.

Onları diri tutanların hər birisi beş min dirhəm qızıl mükafat alacaqdır”.

Qətibə məktubu içi boş bir əsanın içinə qoyub qasidə verdi və ehtiyatlı olmasını tapşırırdı. Qasid Nərcə kəndinin yanından keçərkən, Fəxrəddinin ordusundan göndərilən kəşfiyyatçılardan Dəmirə rast gəldi. Kəşfiyyatçı qasidi dayandıraraq soruşdu:

– Haradan gəliрсən?

– Soltaniyyədən.

– Hara gedirsən?

– Bu nə sualdır? Görürsən ki, Qəzvinə gedirəm.

– Nə üçün gedirsən?

– İşim vardır, ailəm oradadır.

– İrəli gəl, səni axtaracağam.

– Rədd ol buradan səfilin birisi!

– Artıq danışmaq lazım deyil. Soyun, deyirəm!

– Mən sənin kimi yolvuranları çox görmüşəm.

Bu sözədən sonra Dəmir qılıncı qasidin başına endirmək istərkən, qasid ağacı qılıncın qarşısına verdi, ağac sındığı zaman məktub yerə düşdü. Dəmir isə məktubu götürüb qasidi qolları bağlı olaraq Fəxrəddinin yanına gətirdi.

* * *

Qütlü İncənin ordusu hələlik cəbhəyə gəlməmişdi, lakin Hüsəməddin sübh açılan kimi Rey ordusunun əsas hissələri ilə bərabər cəbhəyə yola düşəcək idi. Qətibənin qulamı Hüsəməddinin çadırına gəlib onu mələkənin çadırına çağırırdı. Hüsəməddin çadıra girdiyi zaman Qətibəni həddindən artıq şad gördü. O yenə də bəzənmiş və cəvahirələrini üzərinə tökmüşdü. O irəli gəlib əlini Hüsəməddinə uzatdı:

– Mənim sevimli dostum! – dedi. – Bu günlər sənin və mənim çəkdiyim iztirabların son günləridir. Sən özün çəkdiyən əziyyətləri ölçüyə vurduğun zaman, mənim nə qədər iztirab çəkdiyimi təyin edə bilərsən. Nə edəydik? Öhdəmizdə olan vəzifə iztirab tələb edəcək vəzifə idi. Hüsəməddin, mən qəlbimi sənin qəlbinə aşılamaq üçün iki böyük hökmdarı məhv etdim. Üçüncüsünü isə taxt-tacını buraxıb qaçmağa məcbur etmişəm. İndi isə son günlərdir, vəzifələri tamamlamaq və acı iztirabların şirin nəticəsini almaq zamanı yetişibdir. Sən bilirsən ki, bu müharibədə iştirak edənlərin hər birisi bir məqsəd üçün yox, bir əmrə itaət etmək üçün müharibə edirlər. Lakin sən həm bir əmr üçün, həm də müqəddəs bir məqsədi həyata keçirmək üçün müharibə etməlisən. Sənə həm mən əmr edirəm, həm də sənin mənə olan sevgilərin səni cəbhəyə göndərir. Sən bu müharibəni qazanmaqla mənim qəlbimi qazanmış olacaqsan. Düşməni endirdiyin hər bir zərbə mənim döşümə taxacağın bir çiçək qədər qiymətli olacaqdır.

Mənim dostum! Sən hələ mənim gözümdə gəncsən. Mən çox təəssüf edirəm ki, gəncliyə məxsus zənginliyi sənin əlinə tapşıрмаğa müvəffəq ola bilmədim.

Hüsaməddinin heyvani duyğuları yenə də coşdu, yenə də o, Qətibənin bu sözlərini eşidərkən, hazırda qarşısında duran Qətibəni deyil, gənc, gözəl, sevgili Qətibəni görməyə başladı. Xəyal və şəhvət yenə də onun gözlərini pərdələdi, onun qəlbi yenə də müdhiş cinayətlərin üzərindən atılıb şirin və sevimli keçmişlərə qayıtdı və o, öz-özünə dedi:

“Xoş günlərin xatirəsi də bir vüsal qədər müqəddəsdir. O ancaq indi-indi qadınlıq yaşına çatır. O, artıq kişi ilə bir qız kimi oynamağı yox, onu bir kişi olaraq qiymətləndirməyi bacara bilir, bunların hamısından sonra, o, Şərqin məşhur qadınıdır. Xalqın “Hüsaməddin Eldəniz xanədanının böyük mələkəsini qolları arasına almışdır” – deməsi mənim üçün bir şərəfdir. O, gözəl və əyləndirici bir qadındır.

Hüsaməddin bunları düşünərkən şəhvət onu irəliyə sürüdü, o dodaqlarını yenə də Qətibənin dodaqlarında gördüyü zaman, qulaqları həmişəki sözü eşitdi:

– Hüsaməddin, dalısı sonra!

O, geri çəkilib mələkəyə təzim edərək dedi:

– Elədir mələkə! Məni bu müharibəyə cəlb edən iki şeydir. Biri əsgəri vəzifəm, ikinci isə mələkəyə olan hörmət və pərəstişimdir. Madam ki, mələkə mənim üçün yaşamaqdadır, mən də onun üçün ölümə getməyə hazıram. Mən qələbəyə ümid edirəm. Hərgah Fəxrəddin azərbaycanlı olduğu üçün özünü qəhrəman hesab edirsə, onun qarşısında duran zat da azərbaycanlıdır. Fəxrəddin və Ələəddinin boynlarına ip salıb sürüyə-sürüyə mələkənin yanına gətirəcəyəm.

Qətibə bir daha onun boynunu qucaqlayıb öpdü və:

– Mən onları dara çəkdirəcəyəm. Kəbinimiz dar ağacının altında kəsiləcəkdir, – dedi və dodaqlarını Hüsaməddinin dodaqlarından çərkərkən əlavə etdi. – Birbaşa Təbriz üzərinə hücum edib vəliəhd öldürərsən, sonra da onun nişanlandığı Təliənin saçlarından tutub sürüyə-sürüyə hüzuruma gətirərsən. Son tapşırıgım bundan ibarətdir.

Lakin Qətibə öz dediklərinə inanmırdı. Çünki o, Fəxrəddinin qəhrəmanlığını və ümumiyyətlə azərbaycanlıların hərbi dəyərini çox gözəl bilirdi. Hüsaməddin vidalaşaraq yola düşəndən bir gün sonra Qətibənin oğlu Qütlü İncə da Soltaniyyədə olan beş min atlı ilə Qəzvin şəhərinə yola düşəcək idi. Qətibə oğlunun üzündən öpərək:

– Ehtiyatlı ol, səni müharibəyə yox, müharibəyə rəhbərlik üçün göndərirəm, – dedi. – Sən ölməyə deyil, qoşunlarına “Vətən yolunda

öl” demək üçün gedirsən. Sərkərdələrini öyrən, hər kəs nəyi sevirse, onu da vədə ver. Xırda əhsanları xırdalar üçün, böyük əhsanları isə böyük adamlar üçün əsirgəmə. Ağillı adamları öz yanında saxla. Onları müharibəyə buraxma, çünki əqilli olanlar, bu müharibənin məzmununu anlayanlar, bizim yolumuzda ölümə getməzlər. Sən qəhrəman-san, lakin qardaşın Əbubəkr də qəhrəmandır. Atanızın pəhləvanlıq irsinin böyük bir hissəsi onun qismətinə düşmüşdür. Buna görə də onunla qarşı-qarşıya gəlməməlisən.

Bu müharibənin nə üzərində getdiyini pərdələmək üçün ərəb və iranlıların vətən və millət duyğularını coşdurmalsan.

Təbrizə girdiyin zaman Təbriz əyanlarına, Təbriz ruhanilərinə bacardığın qədər hədiyyələr və əhsanlar ver, çünki onlar üçün hədiyyə və əhsan hər şeydən – vətəndən, dindən də qiymətlidir.

Atan daima deyirdi ki: “Təbrizi əhsan və xələt, reyliyə aldatmaq, Xorasanı vədələr, Azərbaycanı daxili ixtilaf, fars məmləkətlərini isə din və məzhəb mübahisələri nəticəsində özümə bağladım”.

Buna görə də girdiyin ölkələrdə atanın getdiyi yol ilə get. Xalqın əsas bir xüsusiyyəti vardır, onlar böyük bir məmləkəti qarət etmək üçün gəldiyini hiss etsə belə, on nəfərə əhsan etdiyin üçün səni bir hatəm kimi tanıya bilərlər.

* * *

Təbriz ilə Qəzvin arasında təcili poçt düzəldilmişdi. Vəliəhd cəbhənin vəziyyətilə bir günün müddətində tanış ola bilərdi. Vəliəhdin Fəxrəddindən aldığı son məktub təskinedici bir surətdə yazılsa belə, yenə orada düşmən qüvvəsinin sayca bir neçə qat artıq olduğu göstərilirdi. Bu müharibədə yalnız ərəb və iranlılar deyil, Xarəzmşahın qoşunları da iştirak edirdi. Azərbaycan Atabəyliyi Şərq səhnəsindən silmək üçün böyük bir ittifaq düzəlmişdi. Düşmənin hücumu keçməsi, Qəzvin ətrafını möhkəmlətməsi, onun böyük müharibəyə hazırlandığını göstərirdi.

Qəzvin altında baş verən bu müharibə Yaxın Şərq tarixində mühüm bir hadisə şəklində alırdı. Bu cəhətləri nəzərə alaraq vəliəhd hadisəyə yalnız adi bir müharibə kimi yox, xanədan və hökumət tədəddülatı məsələsi kimi baxırdı.

Vaxtilə Qızıl Arslan tərəfindən sürgün edilmiş qoca vəzir Şəmsəddin Qızıl Arslanın öldürüldüyünü və məmləkətə qarşı düşmənlərin böyük bir ittifaq düzəltmədiyini eşidərək Təbrizə gəlmişdi.

Şəmsəddin, Əlaəddin və Fəxrəddinin iştirakı ilə düzələn müşavirədə Azərbaycan ordusunun müdafiə halında durmayıb hücumla keçməsi qərarı çıxarılmışdı.

Qoca vəzir Fəxrəddinə yazdığı məktubunda deyirdi:

“Müharibəni qazandıran əsas cəhətlərdən birisi də ruh yüksəkliyi-
dir. Ruh yüksəkliyi, daima müharibə təşəbbüsünü əlinə alan və hücum
edən tərəfin əlində ola bilər. Buna görə də sənin rəhbərliyin altında olan
ordu özünü müdafiəyə yox, hücumla hazırlamalıdır. Çünki Azərbaycan
ordusunun tutduğu hazırkı mövqe müdafiə üçün əlverişli deyildir.

Düşmənin ordusunun hazırda Siyahdəhan və Suniçan tərəflərini əldə
etmək təşəbbüsü, Azərbaycan ordusunu Xərrud və Əbnərrud çayları-
nın arasına sıxışdırıb məhv etməkdən ibarətdir. Buna görə də hər nə
qiymətə mal olursa olsun, Şərəfabad tərəflərini işğal edib, düşmənin
arxasına keçmək hərəkətini asanlaşdırmalıdır.

Düşmənin cəbhəyə sürdüyü ordunun sayı nə qədər artıq olursa, o
qədər də tez məğlub olacaqdır. Çünki Qəzvinin hərbi səhnəsi olduqca
dardır. Böyük bir ordu oynatmaq üçün əlverişli deyil. Əsas dəstür-
ləməli vəliəhd həzrətlərinin özü gətirməkdir”.

Şəmsəddin bu məktubu Fəxrəddinə göndərdikdən sonra vəliəhdə
nəsihət verib dedi:

– Hökmdarın ordu içərisində olması mütləq lazımdır, çünki bu-
nunla orduda ruh yüksəkliyi oyanar və qoşunun qəhrəmanlığı artar.

Eyni zamanda, hökmdarın qılıncı ilə müharibədə iştirak etməsi or-
dunun məğlubiyyətinə səbəb ola bilər. Ən qüvvətli bir ordu hökm-
darının atdan düşdüyünü görürkən rühdən düşər və müharibə etmək
istəməz.

Bu müharibə ancaq sənə əleyhinədir. Buna görə də düşmənin birin-
ci növbədə hökmdarı hədəf etmək istəyəcəkdir.

* * *

Təliə vəliəhdin cəbhəyə getmək xəbərini bir neçə gün əvvəl eşit-
mişdi, indi də onu səfər libasında gördüyü üçün şiddətlə ağladı.

Vəliəhd onu bu göz yaşlarından mən etmək və təsəlli vermək üçün
saçlarını sığallayaraq deyirdi:

– Nə üçün ağlayırsan? Bizim xoşbəxtliyimiz sarayda qapanıb qal-
maqda deyil, çünki ağır bir qiymətə mal olmuş bu məmləkəti ucuz
qiymətə satmaq tarixcə böyük həqarətdir. Bizim xoşbəxtliyimiz ən
yaxın bir zamanda və ən böyük bir qələbədən sonra baş tutacaqdır.
Çünki bütün xoşbəxtliklər namus və şərəf üzərində qurulduqdan sonra
davam edə bilər.

Təliə, bu müharibə mənim ilə sənə bacın oğlunun arasında gedən
şəxsi bir müharibədir. Xalq cəbhədə özünü mənim yolumda qurban
verdiyi sırada, mənim qorxaqcasına sarayın bir bucağına qısılib qalma-
ğım qorxaqlıq və vicdansızlıqdır.

De görüm Təliə, sən qorxaq, həqir və vicdansız bir adamın üzünə
nə cür baxa bilərsən?

Təliə daha ağlamırdı, o, göz yaşlarını silərək deyirdi:

– Sən bunların heç birindən deyilsən, mən də bu sənətdə olan
adamı sevmirəm, lakin sənəin həyatını da başqalarına inana bilmirəm.

– İnan Təliə, mən yabançıların içinə getmirəm, öz doğma xalqımın
içərisinə gedirəm. Onlar mənə sevir. Mən onların bacısı oğluyam.
Bacın Qətibənin mübarizəsi də bu zəminədə gedir. Çünki o mənim
anamı bir kəndli qızı hesab etdiyi üçün mənə vəliəhdliyə səlahiyyətli
görmür. Lakin Azərbaycan xalqı öz bacısı oğlunun haqqını müdafiə
etmək üçün iyirmi beş yaşmdan başlayaraq əlli yaşına qədər silaha
sarılmışdır. Onlar mənə cəbhədə gözləyirlər. Təliə, tək getmirəm, anam
da Arandan gəlir. O da öz qardaşları və qohumları ilə bərabər cəb-
həyə gedir.

Vəliəhd bu sözləri danışdığı zaman qapı açıldı, ucaboylu və qırx
beş-əlli yaşlarında bir qadın içəri girdi. Qadın fikirli gözlərini açıb bir
Əbubəkərə, bir də Təliyə baxaraq durdu. Vəliəhd sükutu pozaraq:

– Təliə, bu mənim anamdır. Gəl əlini öp, o bizim xoşbəxtliyimizin
əleyhinə deyil, o sənə də, mənə də qələbə sevir. O həm qəhrəmandır,
həm də mehriban bir anadır.

Qadın irəli gəlib bir əli ilə Təliənin, o biri əli ilə də Əbubəkrin
əlindən tutaraq:

– Əmin olun! – dedi. – Müharibələr hər nə məqsəd üzərində
gedirsə getsin, sonunda bir həqiqətlə nəticələnmiş olur. Nə mənim
özüm mələkəlik iddiasında olmuşam, nə də oğlunun padşahlığa yetiş-

məsini istəmişəm. Lakin Azərbaycan öz oğlunun haqqını müdafiə etmişdir, yenə də edir.

Buna görə də mən Atabəy Məhəmməd öldürüldüyü zaman oğlumu da götürüb Azərbaycana qayıtdım. Mələkəlik və varislik mübarizəsinə qarışmadım. Lakin hazırda Atabəy Məhəmməd və Qızıl Arslan öldürüldükdən sonra düşmən mənim oğlumu da məhv etməyə çalışır. Hazırda mən öz qohumlarım və öz elim bərabər cəbhəyə gedirəm. Bu gediş oğlumu müdafiə etməklə bərabər, Azərbaycanın istiqlaliyyətini də müdafiə etməlidir. Sənin oğluma qarşı olan sədaqət və sevginə inanıram. Sən bunu işdə göstərdin. Mən nə qədər ki, sənin bacını düşmən tuturam, bir o qədər sənin dostumam. Azərbaycanlıların dostpərəst olduqlarını bugünkü hadisələrlə təyin edə biləcəksən. Şirvan hüdundan başlayaraq Qəzvin hüdunda qədər olan uzun yollar cəbhəyə sursat daşıyan karvanlar ilə işğal edilibdir.

Qadın bu sözləri dedikdən sonra qiymətli bir üzük çıxarıb Təliənin barmağına taxdı və dedi:

– Bu üzüyü sənin barmağına taxan Azərbaycan qızı Gözəldir. Bu üzük sənin nişan üzüyüdür. Toy isə qələbədən sonra.

Qadın bunları deyib getdiyi zaman, Təliə onun dalınca baxaraq sevindiyindən ağladı və:

– Doğrudan da gözəldir. Bu ad ancaq sənin anana layıqdır, – dedikdə vəliəhd də onun dodaqlarından öpərək:

– Sən də gözəlsən, mənim ruhum! Hələlik salamat qal, – deyərək, vidalaşmış getdi.

Təliə isə otağın ortasında durub düşünür və öz-özünə deyirdi:

“Bu müharibə iki qardaşın arasında, eyni zamanda iki bacının arasında gedən müharibədir. İndi görək iqbal kimin üzünə güləcəkdir”.

* * *

Vəliəhdin rəyasəti altında çağırılan hərbi müşavirə gecə saat ikidə qurtardı. Saat üçdə Fəxrəddin Şəmsəddinli atlılarına əmr verdi.

– Bu gecə, səhər açılmazdan Şəmsəddinli atlısı Şərəfabadı işğal etməlidir. Qarabağ atlısı isə Qəzvinin üç fərsəng məsafəsində olan Məkul çəşməsinin ətrafını tutmalıdır.

Gündüz saat on ikidə gələn xəbərlərdə Şərəfabad altında qanlı müharibələr getdiyi və nəticədə Şəmsəddinli atlısının Şərəfabadı işğal

etdiyi söylənirdi. Məkul çəşməsi ətrafını əldə etmək üçün hücum edən Qarabağ atlılarının düşmənin böyük bir qüvvəsinə rast gəldiyi xəbəri çatınca, Şəmkir atlıları Qarabağ atlılarının köməyinə göndərildi, nəhayət, Məkul çəşməsi ətrafında yerləşən iraqılilər öz silah və sursatlarını qoyub qaçmağa məcbur oldular.

İkinci gün Bağdad qoşunları böyük dəstələrlə Suniqandan hərəkət edib Şərəfabad üzərinə şiddətli bir hücum düzəldilər. Üç gün davam edən bu müharibə Bağdad qoşununun məğlubiyyəti ilə bitdi. Məkul çəşməsi ətrafını qaytarmaq üçün vuruşan iraqılilər isə dörd günlük müharibədə qüvvələrinin mühüm bir hissəsini itirəndən sonra geri çəkilməyə məcbur oldular.

İki gün hər tərəfdə sakitlik davam etdi. Fəxrəddinin əldə etdiyi məlumatda düşmənin müdafiə halına keçməsi və bunun üçün də Qəzvin ətrafında istehkamlar düzəltməsi xəbəri gəldi. Düşmənin istehkamlarını dağıtmaq üçün gətirilmiş beş yüz mənəniq, Şərəfabad ətrafında qurulmağa başladı. Üçüncü gün səhər açılan kimi on batmanlıq¹ daş atan mənəniqlər Siyahdəhən, Şah və Suniqan məntəqələrini döyməyə başladı. Bir gün, bir gecə davam edən mənəniq müharibəsi nəticəsində düşmən səngərləri daş təpələri şəklini aldı, minlərcə meyit daş qırıntıları altında küftə kimi əzildi.

Qütlüğ İncə vəziyyəti ağır görüncə, atını minib İraq atlısına hücum əmrini verdi. Günəş Sərkəbad təpələrinin dalından çıxan zaman, on minlərcə qılinc qınından çıxmışdı. Polad geyimlərə bürünmüş iki sel sürətlə bir-birinə qarşı axırdı. Mənəniqlər susmuşdu. Fəxrəddinin səsinə başqa bir səs eşidilmirdi, o:

– Qarabağlılar irəli! Şəmsəddinlilər sağa! Gəncəlilər sola! Qarabağlılar mərkəzə! – deyərək qışqırır və atını düşmən seline qarşı məhmizləyirdi.

Beş dəqiqədən sonra sanki iki ildırım bir-birinə toxundu. Qılınclar qalxanların qübbələrinə toxununca minlərcə insanın başından qığılımlar çıxmağa başlamışdı.

Atlar insanların meyiti üzərindən atılıb keçirdi. Minlərcə yəhərli qanlara boyanmış atlar sahibsiz olaraq vuruşma məntəqəsindən ayrılıb düzlərə qaçırdı.

Qılinc saqqıltısı, at iniltisi və pəhləvanların qışqırtısından başqa bir səs eşidilmirdi. Yerlər meyitlərlə dolmuşdu. At oynatmağa imkan qalmamışdı.

¹ Batman – üç kilodan ibarətdir.

Günorta zamanı Qütlüg İncanc atını məhmizləyib irəli keçdi. O, Fəxrəddinlə qarşı-qarşıya gəlib onu səslədi:

– Dayan, Fəxrəddin! Səninlə döyüşmək fikrində deyiləm. Çünki bir tək səni öldürməklə bu müharibə bitməyəcəkdir. Bu müharibə iki qardaşın arasında gedən müharibədir. Onlardan birisi məhv olmadan bu müharibə bitməyəcəkdir.

Hər iki tərəf müharibədən əl çəkib Qütlüg İncancı dinləyirdi. Atların nəfəsinin fısıltısından başqa bir səs eşidilmirdi.

Qütlüg İncanc sözünü davam etdirib dedi:

– Qoy Əbubəkr özünü müdafiə etmək üçün minlərcə xalqın ölümünə əmr verməsin. Qoy onun özü mənim müharibəmə çıxsın. Qoy qılıncını çəkib mənə hücum etsin. İkimiz müharibə edək. Şərqin bütün pəhləvanları, sərkərdələri, qəhrəmanları, igidləri buradadır. Qoy onlar özü bizim aramızda həkəm olsunlar. Cahan pəhləvan Məhəmmədin pəhləvanlıq mirası kimin əlinə çatmışsa, qoy məmləkət də onun ixtiyarında qalsın.

Qütlüg İncanc bunu deyərək atını oynatdı. Hər iki tərəfdən ona tamaşa edənlər bir ağzıdan:

– Atabəy Məhəmməd bir daha dünyaya qayıtmışdır, – deyir və onun boy-buxununa tamaşa edirdilər.

Fəxrəddin atını məhmizləyib danışdı:

– Bu müharibənin haradan və nə üçün başladığını bütün xalqlar bilir. Bu müharibə ölümlərdən, qan və böhtandan ləzzət alan bir qadının həyatı keçə bilməyəcək arzularından doğmaqdır. Bu ixtilafı Azərbaycan xalqının qılıncıları həll edəcəkdir.

Qütlüg İncanc atının başını çəkib durdu və etidalını pozmayaraq Fəxrəddinə nəsihətverici bir halda dedi:

– Fəxrəddin! Sənin böyük bir pəhləvan olduğunu bilirəm. Lakin birinci kərədir ki, səninlə üz-üzə gəlirəm. Səndən bir əsgər kimi rica edirəm, anamın adını çəkmə, hərgah mən də sizin ananızın adını çəkərsəm, müharibə uzanar. Sənin bizim ailəyə qarşı olan barışmaz düşmənliliyini bilirəm. Bunun cəzasını sonra da verə bilərəm. Sən hələlik qayıt, sizi bu cəbhəyə göndərənləri mənim yanıma göndər. Bütün Azərbaycan xalqına yalvarıram: qardaşlar arasında gedən müharibəyə yadlar qarışmamalıdır...

Qütlüg İncancın bu sözlərini yalnız öz ordusu deyil, Azərbaycan ordusu da təsdiq edirdi:

– Doğrudur! Doğrudur!

Lakin vəliəhdin ətrafında olanlar onun Qütlüg İncanc ilə müharibəyə çıxmasına razı deyildilər. Onlar vəliəhdi müharibəni qəbul etməkdən mən edirdilər.

Vəliəhdin anası Gözəl çadırın pərdəsini qaldırıb içəri girdi və vəliəhdə açıqlanaraq dedi:

– Nəyi gözləyirsən? Qütlüg İncanc səni səsləyir. Nə üçün cavab vermirsən? Qorxaq və aciz bir oğlu mən özüm məhv edəyəm. Dur geyin! Hamı səni gözləyir. Dur, cəbhəyə get, qoy bütün Şərq dünyası bilsin ki, Atabəy Məhəmmədin qəhrəmanlıq irsini bir ərəb qızının oğlu yox, bir Azərbaycan kəndlisinin oğlu daşımaqdadır. Qütlüg meydanda at oynadır, sən də özünü göstərməlisən. Səni yaxşı tanıyıram, buna görə də sənə tapşırıq verirəm, onu öldürməyəcəksən. Çünki mən qardaş qatili olan övladı sevə bilmərəm.

Vəliəhd anasının sözlərindən şadlandı, üzünü çadırdakılara tutub səsləndi:

– Xidmətçilərdən başqa hamı çadırdan çıxsın!

Çadır boşaldı. Pəhləvan geyinməyə başladı, o yarım saatdan sonra dəmir-polada bürünmüş bir surətdə çadırdan çıxdı, çadırın qapısında saxlanan atların içərisindən Fəxrəddinin ona bağışladığı bir ərəb atını seçdi.

Vəliəhdin çadırından başlayaraq, döyüş səhnəsinə qədər olan uzun yolun hər iki tərəfində ancaq Qarabağ və Gəncə atlıları durmuşdu.

Vəliəhd atın üstünə qalxdığı zaman yüzlərcə təbil, kərənay və şeypurlar səsləndi. Bu səsləri hər iki orduda eşidənlər vəliəhdin döyüş meydanına gəldiyini eşidərək maraqlandılar, hər atlı irəli keçməyə və onu görməyə tələsirdi.

Qütlüg İncanc vəliəhdin özü də bir-birlərini görməyə tələsirdilər. Onlar həm düşmən, həm də atabir qardaş kimi görüşməkdən maraqlanırdılar. Çünki bunların hər ikisi bir-birinin qəhrəman olduğunu eşitmişdi. Şairlərin, onların igidlikləri barəsində yazdığı dastanları xatırlarkən, şübhəsiz onlar bir-birilə maraqlanmaya bilməzdilər. Orduların arasında gedən və hər iki qəhrəmana həsr edilən söhbətlər əfsanə şəklində alınırdı:

– Qütlüg İncanc şir şikarına çıxmağı sevir.

– Vəliəhd əlini yatmış dəvənin belinə qoysa, dəvə qalxa bilməz.

– Qütlüg İncanc bir qılınc ilə filin boynunu yerə salmışdır.

– Vəliəhd dörd min məcməyini bir-birinin üstünə qoyub mum kimi yumşaldır.

- Gümüş sikkəyə bir kərə barmağını sürdən kimi yazılarını silir.
- Əlləri dəmir zənciri çəkib qıracaq qədər qüvvətlidir.

Vəliəhd döyüş səhnəsinə daxil olan kimi onu müşayiət edən iki yüz Gəncə atlıları geri çəkildilər. Bu zaman döyüş səhnəsində təzə bir mənzərə asıldı. Vaxtilə Atabəy Məhəmmədi görənlər döyüş səhnəsində iki nəfər Atabəy Məhəmmədin qarşı-qarşıya durduğunu görüb heyretləndilər.

Qütlüğ İnanc ilə vəliəhdin arasında olan məsafə iyirmi qədəmdən artıq deyildi. Buna görə də iki qardaş uzun dəqiqələr durub bir-birinə baxdılar. Çünki onlar doğulan gündən bu günə qədər görüşməmişdilər. Şübhəsizdir ki, onların bir-birinə baxıb düşünməsi, özlərinin birinci dəfə döyüş səhnəsində görüşdükləri üçün idi.

Şərq tarixində qardaşın qardaşa zəhər verib öldürməsi, gözələrinə mil çəkirməsi hadisələri o qədər təəccüblü hadisə deyildi, lakin iki qardaşın hər bəşnəsində qarşı-qarşıya durub müharibə etməsi birinci hadisə idi. Rəyasət eşqi ilə qardaş məhəbbəti qarşı-qarşıya durub döyüşürdü. Buna görə də pəhləvanların hər ikisi ağlayırdı. Bu qədər qorxulu bir zamanda görüşmək onlar üçün çox ağır idi.

Lakin onların barışması mümkün deyildi. Hər zamanda olduğu kimi, yenə də rəyasət və üstünlüyün məhəbbəti qardaşlıq məhəbbətinə qalib gəlirdi.

İki qardaş bir-birinə baxdığı zaman iki ana da durub oğlanlarının döyüşməsinə baxırdı. Bir tərəfdən Gözəl, o biri tərəfdə isə Qətibə uca bir tepənin üstündə durub gözələrini döyüş səhnəsinə tikmişdilər.

Dörd qəlb çırpınması şübhəsiz idi, lakin o çırpıntıların məzmunu və mündəricəsi bir deyildi. Bir qəlb şərəf, namus və ana məhəbbəti, o biri qəlb isə rəyasət, üstünlük və mələkəlik arzuları ilə çırpınırdı.

Lakin tepələrin üstündə duran analar, oğullarının sakit vəziyyətdə durduqlarına çox uzun dəqiqələr baxmağı bacarmadılar. Çünki birdən-birə döyüş səhnəsinə toz təbəqələri öz qanadları altına aldı. Hər iki pəhləvan dağ kimi yerindən tərpəndi. Qütlüğ İnanc atını məhmizləyib ildırım sürətilə döyüş səhnəsinə dolandı və kəməndi halqalayıb qardaşına tərəf atdı.

Bu halda düşmən qoşunundan: “Aferin! Əhsən! Mərhəbə!” səsləri hər tərəfi bürüdü. Çünki iraqılılar Şərqdə Qütlüğün kəməndindən qurtara bilən bir baş mövcud olmadığını bilirdilər.

Kəməndin halqası ilan kimi havada qıvrılıraq vəliəhdin boynuna sarılmaq istərkən vəliəhd halqanı havada tutdu və atına qışqıraraq: “Kürən at, geriye dön!” – dedikdə kürən at dərhal geriye sıçradı, Qütlüğ İnanc isə yəhərdən çıxmaq üçün kəməndi əlindən buraxdı. Vəliəhd dərhal kəməndi yığib yəhərin qasına saldı.

Qütlüğ İnanc acıqlandı və qılıncını çəkib vəliəhdin üstünə ildırım kimi şığıdı. Qütlüğ İnancın atı vəliəhdə yaxınlaşmadan vəliəhd əlini atıb heybədən dəmir bir kərpic çıxardı və onu Qütlüğün sürətlə yüyürməkdə olan atının alına vurdu. Qütlüğ İnanc atla bərabər yerə yıxıldı, o tez qalxıb özünü ələ alıncaya qədər vəliəhdin kəməndi onun qollarını bədənində sarıdı.

Vəliəhd atını məhmizləyib Qütlüğü Azərbaycan ordusuna götürmək istərkən, iraqılılar Qütlüğü azad etmək üçün ümumi hücumla başladılar.

Bu hücumla Fəxrəddin, Aran atlıları ilə cavab verdi. Qanlı müharibə gecənin qatı qaranlığına qədər davam etdi.

Gecəyarısı Azərbaycan ordusu böyük bir qələbə ilə Qəzvin şəhərini işğal etdi.¹ İraq və Bağdad qoşunu bütün qərargahını və ərzaq şeylərini, silah və yük mallarını buraxıb nizamsız və pozğun bir sürətdə qaçmışdı.

TƏZƏ HADİSƏLƏR

Şərqin qalib və yorulmaz hökmdarı Səlahəddin Əyyubinin ölüm xəbəri Şərqdə böyük dəyişiklik yaratdı. Sərhədlər və xəritələr tez-tez şəklini dəyişdi, xəlifə bayrağı altında hökumət sürən bir çox Atabəy özünü müstəqil elan etdi.

Musil Atabəyi Məsud, Səlahəddinin ölümündən istifadə edərək, bir tərəfdən Suriya, o biri tərəfdən də İraq və İran tərəflərinə qoşun göndərməyə və məmləkətini Togrulun məmləkəti hesabına genişləndirməyə qərar verdi.

Sultan Məsul Hərran şəhərində faciədən vəfat etdikdən sonra, yerinə oğlu Arslan şah keçər-keçməz Suriya səfərindən əl çəkərək İraq və Azərbaycan məmləkətini hədəfə aldı.

¹ “Həbibüsiyer” tarixi

Toğrulun əlində olan məmləkətləri bölüşmək, xüsusən Azərbaycan məmləkətini Arslan şah məmləkətinə ilhaq etmək üçün xəlifə ilə Arslan şahın tədbirli vəziri Mücahiddin arasında bir müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə görə Arslan şah Səlahəddin Öyyubinin yerini tutan Məlik Adil ilə sülh edəcək və Arslan şahın Suriya tərəfinə hücum edən ordusunu Həmədan və Azərbaycan üzərinə göndərəcəkdə.

Bu müqavilə olduqca müvəffəqiyyətli bir surətdə həyata keçdi. Arslan şah qızını Məlik Adilin oğluna verməklə aralıqda olan sərhəd ixtilafını tamamilə həll və təsviyə etdi.

Şəxsən xəlifənin özü Suriya ilə Musil arasında olan ixtilafın həllində ciddi iştirak etdi. Çünki o, Bağdadın burnunun ucunda başlanmış bu ixtilafı öz nüfuzu üçün ən qorxulu bir hadisə edirdi. Toğrul məmləkəti ətrafında çevrilən bu macərə Fəxrəddini rahatsız edirdi. Həmədan yenə də əcnəbi casuslarının yuvasına çevrilmişdi. Toğrul hələlik ki, paytaxta qayıtmamışdı. O özünün bir daha paytaxta buraxılacağına inanmırdı, çünki azərbaycanlılar hökumət təbəddülatı yaratmaq və vəliəhdə hökmdar elan etmək hazırlığını aparırdılar. Bu vəziyyəti nəzərə alaraq Fəxrəddin Nizamiyə göndərdiyi məktubunda yazırdı:

“Möhtərəm dostum! Biz azərbaycanlılar əldə etdiyimiz son qələbə nəticəsində, Bağdad və Rey məsələsini həll edilmiş bir məsələ kimi zənn etməliyik.

Xəlifə ilə Arslan şah arasında bağlanan müqavilənin surətini əldə etdiyimdən, onu məktubla bərabər sizə göndərirəm.

Xəlifə hazırda Toğrulun bir siyasət adamı kimi səhnədə davam edə bilməyəcəyini yəqin etdiyindən, Arslan şahı müqtədir bir hökmdar kimi siyasət səhnəsinə çıxarmağa çalışır. Xəlifə Həmədandan başlayaraq Şirvan və Gürcüstan hüdudlarına və oradan da İraq və Kirmana qədər uzanan böyük bir məmləkəti Arslan şahın məmləkətinə ilhaq etməyə qərar vermişdir.

Bunları nəzərə alaraq mən Azərbaycan daxilində hökumət təbəddülatı yaratmağı vaxtsız hesab edirəm. Biz bu fikri bir qədər geriye atmalıyıq, çünki Toğrulun bizim tərəfimizdən hökumət başından qovulduğu şeyiələrini əlində bəhanə edənlər həddindən artıqdır. Hazırda paytaxtın padşahsız olduğu xəlifənin əlinə böyük bir bəhanə vermişdir. O, Həmədana göndərdiyi nümayəndəsi vasitəsilə bizə verdiyi sifarişdə: “Paytaxtın padşahsız olması Bağdad dairələrini düşündür-

məyə bilməz” – deməkdədir. Mən bunu nəzərə alaraq Toğrulun hələlik paytaxta gətirilməsini məsləhət görürəm.

Lakin Şəmsəddin, paytaxtın Həmədandan Təbrizə köçürülməsini məsləhət görür. Məncə bu fikir olduqca zərərli bir fikirdir. Məncə Həmədanı itirmək, Cənubi Azərbaycanı itirməkdir.

Araz çayının aralıqda hayıl olmasına baxmayaraq, Təbriz şəhərini Cənubi Azərbaycan hesab etmək olmaz, çünki, Təbriz bütün mənası ilə Şimali Azərbaycandır.

Odur ki, biz Həmədan şəhərini Cənubi Azərbaycanın paytaxtı kimi müdafiə etməliyik. Paytaxtı Həmədandan Təbrizə köçürmək, Həmədanı xəlifəyə bağışlamaq kimidir.

Öyyubilərin Arslan şahla barışması, Musil atabəylərinin mövqelərini möhkəmlətdi. Onlar yaxın bir zamanda atlarını Maşanrud¹ çayında suvarmaq istəyəcəklər.

Musil atabəyləri Cənubi Azərbaycana girmək üçün hər bir şeyi hazırlamışlar. Onlar orada ciddi iş aparırlar.

Möhtərəm şair, məsələni vəliəhdə qandırmaqdır. Toğrulu, müvəqqəti olaraq taxta qoymaq, vəliəhdin işdən götürülüb tac-taxtdan məhrum edilməsi kimi məna edilməməlidir. Hazırda məmləkətdə baş verən dedi-qoduları dağıtmaq üçün, Toğrulu paytaxta gotirməkdən başqa bir çarə ola bilməz.

Bağdad bizim lehimizə olsa belə, yenə də onun nüfuzu və himayəsi bizi bu təhlükədən qurtara bilməz.

Xəlifənin özü də hökumətləri bir-birinin əleyhinə qaldırmaqla başını saxlamaqdadır.

Hazırda xəlifənin mövqeyi hökumətlər arasında ticarət malı kimi əldən-ələ satılmaqdadır. Biz öz başımızın çarəsini bir an əvvəl düşü-nüb, məmləkətin vəziyyətini dəyişməsək, gələcəkdə təsadüf edəcəyimiz fəlakətin qarşısını almaq çətin olacaqdır.

Hər şeydən əvvəl Rey məsələsini bitirməliyik. Çünki Azərbaycan məmləkətinə qarşı düzələn sui-qəsdin mərkəzi Rey məmləkətidir. Buna görə də Toğrulu paytaxta gətirəndən sonra, onu, Qətibəni Həmədana gətirməyə məcbur etməliyik. Qətibə Həmədana gələndən sonra, Rey məsələsini həll etmək üçün Toğrulun Qətibəyə evlənmək fikrinə və Qətibənin oğluna Əmirül-Ümərə verilməsinə əngəl törətməməliyik, çünki hazırkı vəziyyət bunu tələb edir”.

¹ Maşanrud – Həmədanda məşhur çaydır.

Nizami Fəxrəddinin məktubunu alandan bir gün sonra təcili qasidlə göndərdiyi cavabında deyirdi:

“Məktubunuzu oxudum, Şəmsəddinin fikri ilə razılaşmıram. Paytaxtı Təbrizə köçürmək lazım deyil, çünki düşmənlərin də istədiyi budur. Yarım əsrdən bəri davam edən mübarizənin mündəricəsi də budur. Toğrul taxta çıxarmaqla sarsılmış olan siyasi vəziyyəti düzəltmək mümkün olmayacaqdır. Çünki hazırkı hərç-mərcliyi doğuran başlıca səbəb Toğrulun iş başında olmasıdır.

Məncə Toğrulun Qətibə ilə birləşməsinə arxalanmaqdan, silahlı qüvvəyə arxalansanız, daha yaxşı olardı. Siz Toğrul məcbur etməsəniz belə Toğrul özü Qətibəni paytaxta çağıracaqdır. Çünki Toğrul olan yerdə və Zəhir Bəlxı olan bir şəhərdə Qətibə kimi bir macəraçının olmaması mümkün deyil. Nə sənın, nə də Şəmsəddinin fikirlərinə razı deyiləm. Məmləkəti Toğrul kimi bir axmağa, Qətibə kimi bir cinayət-kara etibar etmək yaramaz. Xalqın birliyini yaradın. Məmləkəti silahla və tədbirlə müdafiə edin. Azərbaycan qoşununun Həmədandan çıxması da yersizdir. Hərgah qalmaq mümkün deyilsə, o zaman hadisələrin genişlənməsinə əmin ola bilərsiniz”.

* * *

Toğrul paytaxta qayıdandan bir neçə həftə sonra Zəhir Bəlxı də Bağdaddan Həmədana qayıtdı. Onu Toğrulun ən yaxşı adamları Bisütunda istiqbal edib paytaxta gətirdilər.

Zəhir Bəlxı yenə də birinci görüşündə ortalığa Qətibə ilə Toğrul barişdırmaq məsələsini qoydu və dedi:

– Madam ki, azərbaycanlılar Əbubəkrin hökmdarlıq məsələsi üzərində dayanmaq istəyirlər, o zaman sən də öz oğlun Məlikşahın vəliəhdliyi məsələsində güzəştə getməlisən! Qətibəyə evlən! Oğlu Qütlüğ İncı vəliəhd elan et. Bunların əksinə hərəkət etmiş olsan, məmləkəti tamamilə itirmiş olacaqsan. Dəclə sahillərində Azərbaycan və İraq hökumətinə qarşı böyük bir təhlükə hazırlanır.

Toğrul, Zəhirin təkliflərinə etiraz etməsə belə, oğlu Məlikşahın vəliəhdlikdən götürülməsinə qəlbən razı ola bilməzdi. Lakin vəziyyət onu bu işə məcbur edirdi. Çünki Rey məmləkətinin coğrafi mövqeyi və onun Azərbaycandan Həmədana gediləcək yolu daima qorxu altında saxlaması, Toğrul həddindən artıq düşündürürdü. Odur ki, Toğrul

Zəhir Bəlxının məsləhətinə əsaslanaraq, Qətibəyə göndərdiyi dostluq və sevgi məktubunda yazırdı:

“Səmimi və əzəmətli mələkə!

Günlərimiz hadisə doğur. İnsanlar sakit, dinc həyatı ancaq rəyada görməyə başlayırlar. Sanki insanlar bir-birini boğmaq və bir-birini qırmaq, talamaq və qarət etmək üçün doğurmuşlar. Reiiyyətimiz Allahı tanımadıqları kimi, padşahı da tanımaq istəmədilər. Məncə bu qədər müharibələr, qan tökmələr və mühacirətlərin hamısı asimani bir qəzəbin nəticələridir. Lakin xudavənd-ələm, bizi məğlubiyyətdən sonra qalib çıxardı. Azərbaycanlılar paytaxtı buraxıb getdilər. Onlar əkinçidirlər. Çöl işləri ilə məşğuldurlar. Vəliəhdin hökmdarlıq məsələsini də kölgədə buraxıb getdilər. Novruz bayramının ilahi günləri yaxınlaşır. Ekbatanın möcüzəkar fəzası ağ çiçəklərdən toxuduğu bədii örpəyini Azərbaycan mələkəsinin xoşbəxt çiyinə salmaq üçün müntəzirdir. Hadisələrin ağırlığı altında əzilən üreyimin şadlığını ancaq böyük mələkənin novruz cəşni süfrəsində iştirak etməsində arayacağam. Mələkənin qanunu tələblərini həyata keçirmək üçün hazırkı şərait olduqca əlverişlidir.

Gözəl Qətibənin mələkəlik bayramını novruz bayramı ilə birlikdə elan etmək istəyirəm.

Mələkənin hüzuruna göndərilən heyətə geniş vəkalət verilmişdir. Şahzadə Qütlüğ İncının vəliəhdlik fərmanını mələkə ilə birlikdə imza etməliyik.

Toğrul”.

Qətibə Toğrulun məktubunu açıb oxumadan belə onun məzmununu bilirdi, çünki Zəhir Bəlxı xüsusi qasidlər vasitəsi ilə məsələni Qətibəyə Toğruldan daha əvvəl xəbər vermişdi. Məmləkətin gələcək hədudları belə Qətibə ilə Zəhir Bəlxı arasında təyin edilib qurtarmışdır. Sultan Ələəddin Təkiş ilə Qətibə arasında bağlanan sazişlərə görə Rey məmləkəti tamamilə Sultan Təkişin ixtiyarına keçəcək, əvəzində isə Sultan Təkiş Qütlüğ İncının Toğrul hökumətinin varisi olmaq qərarını təsdiq edəcəkdı.

Hələ Qətibə Həmədana keçmədən əvvəl, Qətibə ilə Zəhir Bəlxı arasında başlanmış müzakirənin məzmununu məmləkətin hər tərəfinə yayılmışdı.

Bu xəbərlər vəliəhdi hamıdan artıq rahatsız edirdi. Qətibənin mələkə elan olunması ilə Qütlüğ İnancın vəliəhd təsdiq edilməsi Əbubəkri çıxılmaz bir vəziyyətdə qoymuşdu. Buna görə ki, hələ bahar daxil olmadan vəliəhd qadını gənc Təliəni də götürüb anası Gözəl ilə bərabər Azərbaycana köçmüşdü.

Bahar bayramına on beş gün qalmış, Toğrul bütün ölkələrə dəvətnamələr yazıb Təbrizə nümayəndələr göndərmələrinə əmr vermişdi. Toğrul məmləkətin nümayəndələri ilə birlikdə, Qətibəni mələkə elan edəcək, eyni zamanda Qütlüğün vəliəhdlik fərmanını elan edəcəkdi.

Qətibə ilə Toğrul öz dostları ilə bərabər Təbrizdə idi. Böyük bayramın hazırlığına başlanmışdı. Vəliəhd sarayı bəzənir, ölkələrdən gələn nümayəndələr vaxt ikən hazırlanmış binalarda yerləşdirilirdi.

Şimali Azərbaycandan nümayəndələr gəlməmişdi. Bu hadisə Toğruldən artıq Qətibəni rahatsız edirdi. Buna görə də Qətibə Şimali Azərbaycana təcili qasid göndərilməsi və nümayəndələrin hər nə cür olursa olsun gətirilməsini tələb edirdi.

Fəxrəddin Şimali Azərbaycandan nümayəndələr göndərilməsinə tərəfdar deyildi. Lakin Gəncədə çağırılmış iclas bu fikri təsdiq etmədi. Çünki Təbrizlə əlaqəsizlik Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın həmişəlik olaraq bir-birindən ayrılmasına səbəb ola bilərdi. Lakin Rey və Həmədandan Təbrizə bəzi qoşun dəstələrinin gətirilməsi, Şimali azərbaycanlıların çox ehtiyatla hərəkət etməsini tələb edirdi. Buna görə də iclas Təbrizə gedən nümayəndələrin kiçik atlı dəstələri tərəfindən müşayiət edilməsini qərara almışdı.

Toğrul Gəncəyə göndərirdi məktubunda Nizami ilə Fəxrəddinin Təbrizə nümayəndə sifətilə getməsini xüsusi olaraq qeyd etmişdi.

Aralıqda mövcud olan şübhələri dağıtmaq üçün nə Nizami, nə də Fəxrəddin Toğrulun dəvətindən boyun qaçıra bilmədilər. Onlar bir dəstə qoşunla bərabər Təbrizə yola düşdülər.

Nizami ilə Fəxrəddinin nümayəndə sifətilə Təbrizə gəlmək xəbəri Cənubi Azərbaycanda böyük və tarixi bir hadisə kimi qarşılandı. Bazar bağlandı, şəhər xalqı böyükdən kiçiyə qədər Azərbaycan qəhrəmanını və böyük şairi qarşılamaq üçün Acıçay kənarına çıxdı.

Nizami və Fəxrəddinə göstərilən bu qədər səmimi münasibət Qətibənin əsəblərinə toxunsa belə, o öz etidalını pozmayaraq, yenə də Azərbaycan nümayəndələrinin rahatı üçün hər bir vasitənin hazır edilməsinə diqqət verdi.

Təbriz xalqı ziyalisindən, əyanından başlayaraq yoxsullarına qədər şairin taxt-rəvanının ətrafında piyada gedirdi.

Taxt-rəvanın qabağınca və taxt-rəvanın dalınca, Şimali Azərbaycan qoşunu və Fəxrəddin Nizamini müşayiət edirdi.

Şairin əmrinə görə onun taxt-rəvanını sürənlər birbaşa Surxab məhəlləsindəki şairlər məqbərəsinə tərəf gedirdilər. Xalq və qoşun dəstələri də bu əmrə itaət edib şairlər məqbərəsinə doğru axırdı. Böyük şair taxt-rəvandan düşüb birbaşa Azərbaycan şairi Xaqaninin məqbərəsinə gəldi. Azərbaycan qoşun dəstələri qəbiristanın ətrafında düzüldüyü zaman bayraqlar başını endirib şairin qəbrini salamladı, bununla da Təbriz xalqı Surxab məhəlləsinin qəbiristanında unudulub qalan adı bir qəbirdə nə qədər böyük bir zatın yatdığını bildi.

Nizami məzar daşını döyərək Xaqanini səslədi, gözündən bir damcı yaş düşərək qəbir daşının dalında yandırılan səndəlin¹ üstünə düşdü. Şairin göz yaşı alovun üstünə düşdüyü zaman, qızgın və həsrətli ürəkdən qopan bir ah kimi səsləndi, sanki bununla da qübrətdə yatan şair öz səmimi dostunu salamladı və ağladı.

Bundan sonra Nizami gözlərində yaş, qəbrin yanında durub Xaqaninin ölümünə həsr etdiyi uzun bir qəsidəsini oxudu.

Həmi qöftəm ki Xaqani dığa kuyi mən başəd,
Dığa mən şüdəm axir dığa kuyi Xaqani.²

.....

Nizami Xaqaninin məqbərəsindən çıxıb buradakı alimlər, filosoflar və şairlərin qəbirlərini də ziyarət etdi və sonra da xalq dəstələrinin müşayiəti ilə nümayəndələr üçün hazırlanmış binaya tərəf yola düşdü.

Axşam idi. Qətibə vəziyyət barəsində məlumat almaq üçün Hüsaməddini yanına çağırırdı. Hüsaməddin yarım saatdan bəri dəhlizdə durub icazə gözləyirdi. Çünki Qətibəyə novruz bayramı mərasimini keçirmək üçün paltar tikən dərzi qadınlar hələlik işlərini qurtarmamışdılar.

Qadınlar çıxıb gedəndən sonra Hüsaməddin də icazə alıb Qətibənin otağına girdi. O içəri girdiyi zaman Qətibə də təzə paltarları geyib güzgünün qarşısında durmuşdu.

¹ Səndəl -- ətirli bir ağacdır. Qəbiristandakı bəzi qoxuları itirmək üçün yandırılır.

² Mən deyirdim ki, öləndən sonra Xaqani mənə təəssüf edəcəkdir. Lakin təəssüflər olsun ki, indi mən ona təəssüf edirəm.

Qətibə mələkəlik tacını başına taxmışdı, tacın üstündə duran ciq-qanın quş yumurtası yekəliyində olan almasları, qırx şamlı avizələrin şəfəqləri ilə yarışa başlarkən, Hüsəməddinin fikirləri bir daha bu fitnəkar qadının gəncliyinə qayıtdı. Qətibə isə ona tərəf irəliləyib:

– İrəli gəl, mənim dostum! – dedi. – İkimiz də yorulduq. İqbal bizim ikimizi də cəzalandırdı. Lakin bizim mətanətimiz bütün çətinlikləri aradan qaldıra bildi. Hazırda biz qalibiyyət ərəfəsindəyik. Şən həyatın ilk gününü bayram etməyə hazırlaşmışıq. Mən öz əhdimə baqıyəm. Ən yaxın günlərdə əhdimə vəfa edəcəyəm. Sən də gəl, öz əhdində sabit qalacağın üçün bu dodaqlara and iç...

Bu sözlərdən sonra Qətibə qollarını açıb Hüsəməddini qucaqladı, dodaqlarını onun sərəncamına verdi.

Hüsəməddin adəti üzrə yenə də Qətibənin son sözünü eşitmək istəyirdi. Qətibə isə dodaqlarını Hüsəməddinin dodaqlarından dartıb aldığı zaman dedi:

“Mənim sevgili sərkərdəm, dalısı sabah axşam!”.

Qətibənin bu sözü Hüsəməddinin ruhunu qıdıqladı. Çünki onun qulağı daima Qətibədən: “Mənim ruhum, dalısı sonra” sözlərini eşitmişdi. Qətibə daima vüsəl sözlərini müəyyən olmayan zamanlara buraxmağı sevardı, indi isə:

“Mənim sevgili sərkərdəm, dalısı sabah axşam!” – deməsi Hüsəməddinin qəlbine təsəlli oldu. Eyni zamanda, Hüsəməddin bu yaxın vədənin kölgəsində bir xəyanətin gizləndiyini yəqin edirdi. Hüsəməddin, bu sözlə Qətibənin bütün xəyanətlərə yekun vurmaq istədiyini anlayırdı.

Nəhayət, Qətibə onun əllərini əlindən buraxıb:

– Otur, – dedi, – tərəddüdlər, qorxular və iztirablara yer qalmadı, onları burax, indi oturub xoşbəxtlik barəsində düşün! Çünki o, qollarını açıb bizi öz qucağına dəvət edir.

İndi biz son və böyük məqsədin önündə durmuşuq. Bizdən məqsədimizi tamamlamaq üçün kiçik bir fəaliyyət tələb olunur. Biz məqsəd uğrunda çəkdiyimiz ağırlığın son və qəti saatlarını keçirməkdəyik. Sən məni yaxşı anla, son təşəbbüsü həyata keçirmək bir neçə dəqiqənin işidir.

Hüsəməddin dərhal Qətibənin nə etmək istədiyini anladı və yaavaşdan:

– Doğrudan, son təşəbbüsün həyata keçirilməsi bir neçə dəqiqənin işidir, çünki iki bayram bir yerdə olacaqdır. Birisi novruz bayramıdır,

ikinci bayram isə sizin Toğrul ilə olan toy bayramınızdır. Mollalar nikah siğəsini oxuyacaq, siz də gecənin müəyyən saatında Toğrulun otağına girecəksiniz. Bu isə siz deyən kimi, doğrudan da, bir neçə dəqiqənin işidir, – dedi və istehzalı bir surətdə güldü.

Qətibə də Hüsəməddinin bu sözlərindən qəhqəhə ilə gülərək cavab verdi:

– Mən sənin sözlərini hesaba alaraq rəftar etsəydim, sən çoxdan bəri məhv olmuşdum. Mən sənin səhvlərini bağışladığım kimi, səni başqalarının hücumlarından da xilas etdim. Sən bu gün yenə də yanırlsan. Sabah Toğrul qəbirin qoynuna, sən Hüsəməddin isə mənim qoyuma girecəksən.

Bu sözlərdən Hüsəməddin sevindi, lakin həddindən artıq qorxdı. O, bu sözdən Qətibənin son cinayətinin nə qədər ağır olduğunu hiss etdi.

Hüsəməddin özlüyündən uzaqlaşaraq, fikirlərin qorxulu səhnəsində çapalamağa başladı zaman, Qətibə də ona yaxın bir kürsüdə oturub deyirdi:

– Qulum Mərcan bu işdən xəbərdardır.

– Hansı işdən?

– Toğrulun məsələsindən, sənin xoşbəxtliyini təminədiçi məsələdən, sən gerek bu fikrimi həyata keçirəsən.

– Mən yaxşı anlamadım, Toğrulun hansı məsələsini deyirsən?

– Sabah novruz günüdür, Toğrul böyük bir ziyafət təşkil edəcəkdir, burada Azərbaycan nümayəndələrindən Nizami və Fəxrəddin də iştirak edəcəkdir.

Bu barədə qulum Mərcana əmr vermişəm, o sənə hər əmrini yerinə yetirməyə hazırdır. Al bu zəhəri özümdə saxla, Toğrul, Nizami və Fəxrəddinin içdikləri şərbət zəhərlənməlidir.

Qətibə bunları deyərək əlindəki zəhər şüşəsini Hüsəməddinə uzatdı. Hüsəməddin isə əli titrəyə-titrəyə zəhər şüşəsini aldı. Lakin onun qəlbini bu cinayətin dəhşəti əjdaha kimi sıxır və çeynəyirdi. Hüsəməddin Qətibəni başdan-ayağa qədər gözədən keçirib, bu qadının nə qədər inadlı və dəli bir qəlbə malik olduğundan heyrlənirdi.

O, öz-özünə deyirdi:

“Mən böyük cinayətlərin məsuliyyətini öz öhdəmə götürdüm. Ölümlərin, uçurumların önündə durdum. Bir çox üsyanları qanlarla boğdum, minlərcə yaralının iniltilərini eşidib sarsılmadım. Məni mühəri-

bələr, qanlı cəbhələr belə qorxutmadı. Lakin bu qadının həyata keçirdiyi və bundan da sonra icarəyə qoymaq istədiyi cinayətlərin dəhşəti məni titrədir. Nə edim? Nə cavab verim? Üç hökmdarı öldürmək bəs olmadımı?! Fəxrəddin kimi bir qəhrəmanı məhv edimmi? O, mənim düşmənimdir. Lakin onu məhv etmək Azərbaycanı kor qoymaq kimidir. Nizamini zəhərləməkmi? Ah, bu nə qədər acı bir fikirdir! Dünyanın məhəbbət və səmimiyyəti yerləşən bir qəlbi zəhərlə parçalayımı? Nə üçün? Nəyin xatirəsinə? Mənim gəncliyimi quru-quru vədələrin məzarına dəfn edən bir qadın üçün mü?”

Hüsaməddin bunları fikirləşdiyi zaman Qətibə də oturub düşündən asdığı iri inci danələri ilə oynayıb Hüsaməddinin cavabını gözləyirdi. Qətibə Hüsaməddinin qəlbində hökm sürən dəhşət və həyəcanı onun çöhrəsindən oxuyaraq ona sual verdi:

– Qətibəyə olan eşq və məhəbbətin söndümü? Səadət uğrunda apardığın mübarizə səni iyrendirdimi? Bitirdiyin vəzifəni tamamlamaq üçün özündə qüvvət hiss etmirsənmi?

Qəhrəman bilməlidir ki, iş başlamaq çox çətin deyil, onu müvəffəqiyyətlə qurtarmaq çətinidir. Düşmənlə mübarizə etməmək qorxaqlıq deyil, lakin mübarizəni başlayıb yarımçıq qoymaq qorxaqlıqdır. Hətta qəhrəmanlığa nöqsan gətirəcək xüsusiyyətlərdən birisi də, mübarizə yoldaşını meydanda yalnız buraxıb çəkilməkdir.

Bunların hamısından sonra sən bir məsələni də unutmamalısan! Sənin boynunda iki hökmdarın qətli kimi böyük bir məsuliyyət vardır. Hərgah sən bu cinayətlərdə mənə kömək etməsəydin, bəlkə də mən bir qadın olaraq, bu qədər böyük məsuliyyətin altına girməkdən qorxardım.

Mən bu cinayətləri həyata keçirdiyim zaman heç də qorxmurdum. Çünki bu cinayətləri həmişəlik bir səadətə müjdəsilə həyata keçirirdim. Mən istəyirdim Azərbaycanda qəhrəmanlıq möhrü Fəxrəddinin adına yox, sənin adına vurulsun.

Mən səni bir qəhrəman kimi deyil, bir mələkənin möhtərəm əri kimi dünyaya tanıtdırmaq istəyirdim. Mən istəyirdim ki, minlərcə fəxrəddinlər sənin qarşısında diz çöküb əmrini gözləsinlər, əcəba sən nəyi düşünürsən?!

Hüsaməddin bu sözlərə çox böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Qətibə onu acı təhdid qarşısında qoyur, həm də şirin vədlərlə yüksəklərə qaldırırdı. Buna görə də qəlbinə əhatə edən dəhşətlər qismən azalırdı,

onun nəzərində Qətibənin verdiyi hər bir vədə gözəl və nəşəli tablolar kimi canlanırdı. Doğrudan da Hüsaməddin bir neçə gündən sonra həyatın tamamilə dəyişəcəyini zənn edirdi.

Bu fikirlərin təsirində də Hüsaməddin cavab verdi: – Məni heç bir təhlükə qorxuda bilməz, məni qorxudan bir məsələ varsa, o da səni Toğrul kimi bir alçağın qolları arasında görməkdən ibarətdir. Mən o dodaqları bir keflinin dişləri arasında görə bilməyəcəyəm, o, mənim şərəf və vicdanım üçün bir cəhənnəm əzabıdır. Buna inan, mələkə!

Mən Şərqi ən qiymətli bir gülünü qoxulamaq üçün, Şərqi iki böyük hökmdarını həyat səhnəsindən qopardım. Lakin indi...

Qətibə onun sözünü yarıda kəsərək:

– İki böyük hökmdarı məhv edən bir adam, üçüncüsünü də məhv edə bilər, – dedikdə Hüsaməddin də:

– Bəli, məhv edə bilərəm. – dedi.

Qətibə bir daha onun dodaqlarından öpərək:

– Toğrulu öz səadətə xatirəsinə məhv edəcək, Nizami ilə Fəxrəddini isə mənim xatirəmə öldürəcəksən.

* * *

Günəş həməl bürcünə yaxınlaşdığı dəqiqədə Sultan Toğrulun qapısında vurulan kərənəyaxana novruz bayramı mərasiminin başladığını xəbər verdi. Səhərin ruzigarı Gülüstana əsdiyi zaman, çəmənlər donunu dəyişir və həməl bürcündə isə günəşin qırmızı oləmini qaldırırdılar.

Şadlığın gəlini saçlarını daramaqda, bülbül isə güllərin minbərində oturub bahar büsatının şənliyinə həsr etdiyi bəstələrini oxuyurdu.

Bahar yeli bağa girən kimi, şaxələrin ağ ipəyə bürünmüş gəlinləri ilə öpişür və onları təbrik edirdi.

Çəmənin qızları Süleymani büsatın üzərində rəqs etmək üçün bədqəys gülünün dalınca elçi göndərirdi.

Baharın ilk sultanı qızıl taxtının üzərinə cülus etdiyi zaman, bənövşələr təzim rəsmi yerinə yetirmək üçün boyunlarını çiynlərinə qoyub durmuşdu.

Süsən gülü ağzını açaraq bahar sultanına yazdığı şeirlərini oxumağa başladı. Sünbüllər isə səhər ruzigarının tərənnümləri altında saçlarını dalına töküüb rəqs etməyə həvəslənirdi.

Sərv ağacı yaz paltarını geydiyi və əlini əlinin üstündə qoyub bahar sultanının qarşısında qamətini çekib durduğu zaman, qönçələr də gülüştən məclisinin saqiləri kimi piyalələri doldurmağa, yasəmənler isə saçlarını üzünə töküüb sərxoşluğa başlayırdı.

Lələlərin ağzından “İçin! Nuş olsun!” səsləri eşidildiği zaman, nərgiz gülü də özündə dərin bir xumarlıq hiss edərək başını süsənbərinin çiyninə söykəmişdi.

Novruz bayramı mərasiminin başlanması üçün aralıqda su ilə dolu olan qızıl testə salınan balıq hələ arxası üstünə çönməmişdi¹. Zəfəran üzərinə oxunacaq və sonra qızıl testin suyuna qarışdırılacaq qırx yasin² oxunub qurtarmamışdı.

Baş ruhani zəfəran suyu ilə yazdığı bərəkət duasını yazıb bitirməmişdi³.

Nəhayət, “balıq arxası üstünə çöndü”, qırx yasin oxunub qurtardı, bərəkət duası zəfəran suyu ilə yazılıb bitdi, təcili surətdə kərənəyənə xəbər verildi. Təvil və şeypur səsləri ilin təhvil olduğunu Təbriz xalqına bildirdi.

Salamlıq rəsmi başlandı. Şəhərin əyan və nüçəbası, sərkərdələr və yüksək vəzifədə olanlar dəstə-dəstə hökumət dairəsinə gəlib Sultan Toğrul salamladılar, sonra da padşahın vəkili etdiyi müəyyən adamlar və müəyyən siyahı üzrə seçilmiş adamlar novruz ziyafətini keçirmək üçün salona dəvət olundu. Salona daxil olanlar bir-birinin əlini sıxıb, sonra da öz barmaqlarını alnına və dodaqlarına qoyaraq:

“Əyyamüküm Səidə!” – deyərək özlərinə məxsus yerlərdə oturdular.

Sultan Toğrulun sağ tərəfində Qütlüg İncan, sol tərəfində isə Zəhir Bəlxi oturmuşdu.

Toğrulun işarəsilə Həmədan qazısı ayağa qalxıb Sultan Toğrulun Qətibə ilə izdivac edəcəyini elan etdi:

¹ Şərqdə belə bir düşüncə mövcuddur ki, yaz daxil olduğu anda balıq arxası üstünə çönüb üzünü göy səmtinə tutar və qışdan çıxdığı üçün Allahına dua edir.

² Qurandakı yasin surəsini qırx kərə oxuyub suya püfləmək, haman suya zəfəran vurmaq novruz mərasiminin əsas cəhətidir. Haman suyu şüşələrə yığıb evlərə götürürlər. Onu xeyir və bərəkət üçün evin bucaqlarına səpərlər.

³ İl təhvil olan dəqiqədə zəfəran suyu ilə təhvil duası yazılır. Onun orijinalı bərəkət üçün padşahın xəzinəsinə verilir. Üzərində yazılan nüsxələr isə novruz mərasimində iştirak edənlərə paylanır, onu hər kəs bərəkət üçün öz kisəsində saxlayır.

⁴ Günlərin xeyirli və səadətli olsun.

“Məmləkət və dövlətin rifah və səadəti ay ilə günəşin birləşməsini tələb edirdi. Odur ki, bu gün əlahəzrət Sultan Toğrul ilə əlahəzrət Qətibə xatunun izdivac bayramını elan edirəm” – deyərək məclisə müraciət etdi.

Qətibə tərəfindən vəkili edilən Zəhir Bəlxi və Kəmaləddin mələkənin bu izdivaca razılıq verdiyini bildirdəndən sonra, qazi nikah siğəsini oxudu. Bütün salondakı xalq ayağa qalxıb Sultan Toğrula baş endirib təbrik etdilər.

Ən əsas məsələ Qütlüg İncanın vəliəhd elan ediləcəyi məsələ idi. Lakin Azərbaycan nümayəndələri yubandığı üçün bu iş bir az təxirə düşmüşdü. Nəhayət, Azərbaycan nümayəndələri başda Nizami olaraq gəldi. Onlar özlərinə məxsus kürsülərdə oturandan sonra, Zəhir Bəlxi ayağa durub Toğrulun Qütlüğü vəliəhd elan etməsinə dair fərmanı oxudu:

“Zəvalpəzir olmayan əziz və uca Allah adəm sinfinin palçığını səlsal suyunda yoğurdu¹ və onun vücudunun ayinəsini ruhun təcəlliyay ilə bəzəyib həyat dünyasına bir peyğəmbər kimi atdığı zaman, ona belə bir fərman verdi: sən öz vəliəhdini tanımalısən. Onu özündən sonra gələnlər üçün vəsi² təyin etməlisən.

Onlara heç bir xəyanət və cinayətlə məşğul olmağı tapşırılmasın.

Onlara göydən gələn asimani kitabları və yəzdani hökmləri Allahın bəndələrinin arasına yaymaq əmrini verməlisən.

Buna görə də Adəm peyğəmbər: Şeys İdrisi, İdris Musanı, Musa Yuşəi, Yuşə İlyası, İlyas Əlyəsə peyğəmbəri özünə vəliəhd təyin elədilər.

Həmin bu qayda ilə də peyğəmbərlik vəzifəsi axırıncı peyğəmbərin əlinə yetişdi və o da Adəm peyğəmbər kimi özünə vəliəhd təyin etdi. Bundan sonra da Allahın əmrini insanlar arasında intişar etmək vəzifəsi xəlifələrə və xəlifələrdən sonra hökmdarlara, sultanlara tapşırıldı. Padşahlar vəliəhdliyə layiq olanları öz övladı və qohumları arasından seçməyə başladılar.

Hazırda bu vəzifə uca olan və iqtidarlı sultanımız əlahəzrət Toğrulun əlinə çatıbdir. Buna görə də tacdar həzrətləri, Allahın bəndələrini

¹ Səlsal – islam əsətilərində cənnətdəki bir çeşmənin adıdır.

² Vəsi – vəliəhd deməkdir.

sülh və səlamətə dəvət etmək və məmləkətə səadət vermək üçün Eldəniz xanədanının ən şüurlu və fəaliyyətli olan bir zatı vəliəhdliyə təyin etmək qərarına gəlmişdir. O zat, sizin hüsurunuzda oturan Qütlüğ İncə həzrətləridir.

Cahan pəhləvan Atabəy Məhəmmədin böyük oğlu sayılan bu zat cahandarlıq və sultanlıq qabiliyyətinə malik olduğunu bir neçə ildən bəri göstərdiyi xidmətlərində ələmə tanıtmışdır”.

Zəhir Bəlxinin oxuduğu vəliəhdlik fərmanına qarşı heç bir tərəfdən etiraz eşidilmədi, çünki nümayəndələrdən bir çoxu, hətta Azərbaycan nümayəndələri belə məsələni əvvəldən bilirdilər.

Qütlüğ İncə ayağa qalxıb Sultan Toğrulun taxtının qarşısında yeri öpdü, Toğrul isə onun çiyinə zəngin bir xələt salınmasına əmr verdi.

Rəsmi məsələlər bitəndən sonra məclisə şərbət gətirildi. Saqilər içəri girib şərbət piyalələrini paylamağa başladığı zaman Hüsəməddin bir dəqiqə sonra baş verəcək faciə haqqında düşündü. O, son dəqiqələr bir daha xəyalını gələcəyə çevirib deyirdi:

“Tutalım ki, Toğrul öldü, Azərbaycan nümayəndələri də Nizami başda olmaq üzrə zəhərləndi, bununla mən nə qazanmış olacağam? Heç bir zaman o hiyləgər qadın mənim olmayacaqdır. Mənim olsa belə onun dəyəri nədir?! Bir zaman o gənc idi, onu sevirəm, lakin o məni sevmirdi, halbuki onun atası mənə söz vermişdi. O, zəngin və şöhrətli bir ər tapdı, lakin mən ondan intiqam almaq əvəzinə, başqalarından intiqam almaq üçün ona kömək verdim. Otuz ildir ki, mən özüm-özümü aldadıram. Hər gün bu Qətibə dünənki Qətibədir – deyərək nazımı çəkirim. Artıq o, əlli yaşına çatmışdır. Mən ondan səadət gözləməməliyəm. Çünki bu səadət onun özündə də yoxdur. Onun başladığı mübarizə bununla bitməyəcəkdir. Hazırda bir neçəsinin meyitini aralıqda görməkdənsə, bir nəfərin meyitini görmək daha yaxşıdır.

Bəlkə də mənim burada oturan Fəxrəddini və böyük şair Nizamini ölümdən qurtarmağım günahlarımı azaldar, bəlkə də azərbaycanlılar mənim günahlarımdan keçərlər. Bəlkə də mən bu qədər cinayətdən sonra Azərbaycanda bir daha vətəndaşlıq hüququ qazana bilərəm”.

Hüsəməddin bunları düşündüyü zaman saqilər şərbət piyalələrini paylayırdılar. Əvvəlcə piyaləni Toğrula, sonra vəliəhdə, bundan sonra Zəhir Bəlxiyə və sairələrə verdilər. Nizami ilə Fəxrəddin piyaləni əlində saxlayıb Toğrulun içməsinə gözləyirdilər. Hüsəməddin bu vəziyyəti

yəti görüncə cinayət onun gözündə bir daha bütün dəhşətilə canlandı. O, dəli kimi yerindən qalxdı və qeyri-adi bir halda qışqırıraq dedi: “Azərbaycanlılar! Vətəndaşlar! Əlinizdəki piyalələri içməyin, o ölüm şərbətidir! Əziz vətəndaşlar! Şərbəti hər yerdə tapmaq mümkündür. Lakin həyat və namusu hər yerdə və hər kəsə axtarmaq mümkün deyil. Burada məni tanımayan yoxdur. Lakin təəssüf olsun ki, məni yaxşı tərəfdən tanıyan çox azdır. Çünki mən öz yolumu azmışdım.

Mən Fəxrəddinlə bir cərgədə Azərbaycanın azadlığı uğrunda az qılnc vurmamışam. Fəxrəddin bilir ki, mən bütün mübarizələrdə qabaq cərgədə olmuşam. Bir zaman istər Nizamilər, istər Fəxrəddinlər məni bir fədakar kimi tanıyırdılar. Lakin mən Azərbaycanın bədbəxtliyi uğrunda da az çalışmamışam. Mən bir vətən xaini kimi düşmən ordularının qabaq cərgəsində gedib, öz silah yoldaşımın üzünə qılnc çəkmişəm.

Lakin mən öz xəyanətlərimə xəyanətlə yox, tövbə və peşmanlıqla nəhayət vermək istəyirəm.

Bugünkü xəyanət bir nəfərin əleyhinə yox, böyük bir xalqın əleyhinə təşkil olunmuşdur.

Lakin Fəxrəddin bu çıxışla məni yaltaq hesab etməsin, mən onunla düşmənam, yeri gələrsə, yenə də qılnc ilə öz ixtilafı məsələmizi həll edirik. Lakin bir silah sənətkarı kimi Fəxrəddin kimi bir qəhrəmanın bir piyalə şərbətilə məhv edilməsinə soyuqqanlıqla baxa bilmərəm.

Böyük şairin və əlahəzrət Toğrulun əlində olan piyalə də zəhərlənmişdir.

Mən rica edərdim ki, vəliəhdin əlindəki piyaləni hökmdar və hökmdarın əlindəki piyaləni isə vəliəhd həzrətləri nüfəs etsin”.

Ziyafət salonunda həyəcan başladı. Qütlüğ İncə əlindəki piyaləni yerə çırpdı və qalxıb qılncını qılafından çıxartdı, Hüsəməddinə hücum etdi. Hüsəməddin də onu qılnc ilə qarşıladı. Fəxrəddin dərhal qılncı çəkib aralığa girdi və:

– Sakit olun! Qılnc hər kəsin belində vardır. Qılnc işlətməkdən əvvəl məsələni həll etməliyik, – dedi.

Qütlüğ İncə və Hüsəməddin sakit oldu, çünki onların ikisi də Fəxrəddini lazımcına tanıyırdılar.

Toğrul əlində piyalə ayağa qalxdı:

– Mən heç kəsə silah işlətmək ixtiyarını verməmişəm. Ziyafəti təhqiq etmək lazımdır. Hüsəməddinin dedikləri doğru olursa, mən onun

bütün günahlarını bağışlayacağam, dedikləri doğru çıxmazsa, onu burada edam etdirecəyəm.

Toğrul bunu deyəndən sonra Hüsəməddinə tərəf dönüb əmr verdi:

– Sözüünü davam etdir! Lakin doğru danış!

Hüsəməddin çox cəsarətlə danışdı:

– Doğru danışırım, edam olunmaqdan da qorxum yoxdur. Mən hər cür cəzaya layiqəm. Həqiqəti bilmək üçün Qətibə xatunun qara qulu Mərcanı bura çağırın.

Mərcanı çağırıdılar. O, içəri girən kimi məsələni anladı və qorxusundan titrəməyə başladı.

Toğrul ona sual verdi:

– Bu şərbətləri kim düzəltmişdir?

– Mən düzəltmişəm.

– Bu piyaləni içə bilərsənmi?

– Hökmdar əmr edərsə ölməyə hazıram.

– Zəhəri piyalələrə kim qarışdırmışdır?

– Mələkə həzrətləri Hüsəməddin həzrətlərinin itaətində olmağını tapşırırmışdı.

– Hansı piyalələr zəhərlidir?

– Üstündə bülbül şəkli olan piyalələr hamısı zəhərlidir.

Mərcanın bu sözündən sonra məclisdəkilər piyalələri yoxladılar, bülbül şəkli olan piyalələrin tamamilə Toğrulun və Azərbaycan nümayəndələrinin əlində olduğu meydana çıxdı.

Toğrul Hüsəməddinə sual verdi:

– Bu cinayəti təşkil edən kimdir?!

– Mələkdir, onun oğlu Qütlüğ İnanc və sizin sol tərəfinizdə oturan Zəhir Bəlxı cənablarıdır.

Toğrul qulamları çağırıb əmr verdi:

– Mələkəni bura çağırın, qoy onun özü də bu möhtəşəm ziyafətdə iştirak etsin.

Zəhir Bəlxı məsələni pərdələmək və Qətibə ilə görüşüb ifşanın qarşısını almaq üçün qalxıb Toğrula baş endirib dedi:

– Hökmdar həzrətləri! Bu cinayəti azərbaycanlılar düzəltmişdir. Onlar hökmdarın dostlarını töhmətləndirməklə öz xain məqsədlərinə nail olmaq istəyirlər. Təhqiqat aparmaq lazımdır. Mən bu saatda mələkə həzrətlərinin hüsuruna gedib bu xəyanətdən onu xəbərdar edərem. Hüsəməddin isə heç şübhə yoxdur ki, azərbaycanlılara satılıbdır.

Bu sözdən sonra Qütlüğ İnanc acıqla danışdı:

– Mən indi bildim ki, hökmdar məni təhqir etmək və həbsə aldırmaq üçün Azərbaycana çağırıbdır, – dedikdə Toğrul da cavabında:

– Etidalını pozma. Mən səni təhqir etmək və həbsə aldırmaq istəsəydim bura dəvət etmədən də səni məhv edə bilərdim, – deyərək sonra da Zəhir Bəlxıyə müraciətlə:

– Oturun! Mələkənin yanına getmək lazım deyil, bir azdan sonra mələkənin özü bura gələcəkdir, – dedi.

Qətibə xatun bir dəstə kəniz və cariyələrlə ziyafət salonuna daxil oldu. Toğrul ayağa qalxaraq onu salonun ortasında qarşılayıb əlindəki piyaləni ona tərəf uzadaraq dedi:

– Al bu piyaləni, mənim möhtəşəm mələkəm! Al da bir saat əvvəl başlanan xoşbəxtliyimizin şərəfinə iç!

Qətibə piyaləni aldı və məclisi gözədən keçirərək danışdı:

– Hərgah mənimlə bərabər bir çox cinayətlərdə iştirak edən Hüsəməddin qorxaq çıxdı isə, hərgah o, son vəzifəsini bitirməkdə özünü aciz hiss etdisə, bu hələ mənim acizliyimi göstərmir.

Qətibə bunları danışandan sonra şəxsən Toğrula tərəf baxıb sözünə davam etdi:

– Səni məhv edə bilmədiyim məni o qədər də düşündürmür. Çünki sənin acizliyin, sənin dəyərsizliyin bu gün də olmasa, sabah səni uçurumlara sürükləyəcəkdir. Lakin mənim təəssüfümə səbəb olan məsələ başqa məsələdir. Mən istəyirdim ki, hazırda bu məclisdə iştirak edən Nizamini məhv edib, qəbrinin üstündə oturub həyatım boyu göz yaşı töküm, lakin bu mənə mümkün olmadı. Təəssüf olsun ki, əksinə olaraq o mənim meyitimi öz qarşısında görməli oldu. Fəxrəddin isə mənim atamın qatili idi. Mən bu intiqamı da ondan ala bilmədim.

Lakin bunu da demək istəyirəm ki, oğlum təqsirli deyil. Onu da bu xəyanətlərdə iştirak etdirən mən özüm idim.

Qətibə bu sözləri deyərək zəhərli şərbəti içdi və piyaləni Toğrulun tacına çırpıb son sözünü dedi:

– Sən bu tacı başında saxlaya bilməyəcəksən!¹.

¹ "Rövzətüsşəfa", 3-cü cild.

Toğrulun Gəncəyə gəlmək xəbəri Gəncə xalqı tərəfindən şadlıqla qarşılanmadı. Çünki onun aranıllara qarşı bəslədiyi mənfi əlaqə Aran xalqının böyüyündən kiçiyinə qədər hamıya aşkar idi.

Gürcüstan və Şirvan hökumətləri ilə Aran xalqı arasında dostluq münasibəti möhkəm olduğu bir zamanda Toğrulun böyük bir qoşunla Aran və Şirvan hüduclarına yaxınlaşması Aran ziyalılarını və Aran siyasət kişilərini rahatsız edirdi.

Toğrulun bu hərəkəti Şirvan və Gürcüstan dövlətlərinin də rahat-sızlığına səbəb olmuşdu. Onlar da hər bir ehtimala qarşı sərhədlərdə hazırlığa başlamışdılar.

Bunları nəzərə alaraq aranıllar Gəncədən bir heyət göndərmək və vəziyyəti Toğrula anlatmaq qərarını çıxartdılar. Bir neçə gün əvvəl Toğrulun Təbrizdən Gəncə hakiminə göndərdiyi məktubunda:

“Bir neçə gün Püsəran kəndində qardaşım Məhəmmədin ailəsinə qonaq olacağam” – sözləri yazılmışdı. Buna görə də Gəncədən göndərilən heyət birbaşa Püsəran kəndinə yola düşdü. Heyət Fəxrəddinlə Nizami başda olmaq üzrə on iki nəfərdən ibarət idi. Toğrulun dəstələri hələ gəlib çıxmamışdı. Heyət üzvləri Toğrulun bu təxirindən şadlandı, çünki Toğrul gəlcincəyə qədər vəliəhd ilə bəzi məsələləri həll etmək lazım idi.

Evdə Gözəlin qoca atası Canpoladdan və onun qoca qadınından başqa heç kəsi görmədilər. Nizami və heyətin başqa üzvləri bundan heyretə düşdülər. Lakin Fəxrəddin Püsəran kəndi xalqının adəti ilə tanış olduğundan izahat verib:

– Bu kəndin adəti belədir. Bütün iş bacaranlar səhər yeməyini yeyəndən sonra işə çıxmalıdır.

Nizami qadına sual verdi:

– Vəliəhd və şahzadə Özbək haradadır?

Qoca qadın gülümsəyərək cavab verdi:

– Vəliəhd və şahzadə sözü bu kənddə işlənmir, burada hər kəs kəndlidir, hər kəs də bu torpaqda çalışmalıdır. Nəvələrimin hər ikisi Özbək də, Əbubəkr də çalışan və yorulmayan kəndlilərdirlər.

– Bəs Təliə xanım haradadır?

– Təliə də, onun qayınanası Gözəl də işdədirlər.

– Demək ki, evin bütün ağırlığı sizin üzərinizdədir?

– Xeyr, bizim üzərimizdə heç bir ağırlıq yoxdur, altmış yaşına çatan kəndlinin istirahətdən başqa bir məşğuliyyəti ola bilməz. Yeməklər ümumi mətbəxdə hazırlanır, geyim isə bir dərzixanada tikilir. Hər kəs və hamı bir fikirdə, bir işdə, bir qiyafədə, bir paltardadır.

Qadının söhbətləri Nizamini heyretə saldı. O, Azərbaycanda belə bir şəhər həyata təsadüf etdiyindən qəlbən sevinirdi. O, xalqların həyatına hamıdan artıq tanış olduğuna baxmayaraq, Püsəran kəndində təsadüf etdiyi həyatı heç bir xalqın tarixində oxumamışdı.

Canpolad Nizamini fikrə getdiyini görüb sükutu pozdu:

– Bizim həyatımız belədir, böyük şair! – deyərək təəssüfedicə bir vəziyyətlə sözüne davam etdi. – Lakin bu həyatı davam etdirməyə qoymurlar. Hökumət kəndimizin məişət və iş şəraiti qanunlarını pozur. Çünki hökumət üçün xalqın dincliyi və birliyi əlverişli deyil. Hökumət rəiyyətin nadincini sevir, çünki onlar cəriməni ancaq nadinc adamlardan ala bilərlər. Bizim kənddə isə nadinclik yoxdur. Adam döymək, adam öldürmək, birisinin malına və torpağına təcavüz etmək yoxdur. Çünki mal da, torpaq da, evlər də, evlərdəki şeylər də ortaq malıdır. Hökumət bizim məişətimizi pozmaq üçün bizə ağır vergi qoyur. Vergini veririk, sözümüz yoxdur, çünki biz torpaqdan istədiyimiz qədər məhsul ala bilərik. İçimizdə tənbellər yoxdur, hər kəs özünə tapşırılan vəzifəni yerinə yetirə bilər. Biz vergini də verə bilərik. Gəlirimiz öz ehtiyacımıza çatır. Lakin hökumət bizim ehtiyacımızla hesablaşmır. Gəlirin çox miqdarını bizdən cürbəcür bəhanələr ilə alır, xalqımızın ehtiyacına sərf olunacaq gəlirə də toxunur. Neçə ildir ki, bir sürü tənbeli yaşatmaq məcburiyyətindəyik. Şəriət məhkəməsinin üzvləri, vergi yığan məmurlar və sairələri bu xalqın zəhməti hesabına yaşayırlar. Halbuki biz hamı vergini aparıb hökumətin göstərdiyi yerdə təhvil verə bilərik. Şəriət məhkəməsinin qapısını açan yoxdur. Çünki bizim xalqımızın buna ehtiyacı yoxdur.

Məhkəmələrin qapısını açmaq və məhkəmə işçilərinə iş tapmaq üçün xalqımızın əxlaqını pozmaq istəyirlər. Bu tarixi bir cinayətdir.

Mən sizin əsərlərinizi nəvələrimdən eşidirəm, onlar oxuyurlar, mən də qulaq asıram. Köhnə tarixlər ilə və tarixi adamlar ilə tanış oluram. Əsərləriniz olduqca qiymətli, biz orada keçmişə görə bilirək, lakin orada gələcəyin yolunu göstərmək işinə çox az diqqət verirsiniz.

Rica edirəm siz burada bir neçə gün qalın, bizim həyatımızla yaxından tanış olun, sonra da bizim həyatımızı Azərbaycan xalqı arasın-

da təbliğ edin. Bilmirəm, böyük şair bizim rəhbərimiz Əxi Fərrux ilə tanış ola bilmişdirmi?

Nizami Əxi Fərruxun adını eşidərkən ayağa qalxıb yenə də oturdu və Canpoladın sualına cavab verdi:

– Mən onunla da, o möhtərəm zətin böyük fikirləri ilə də tanışam.

– Bəs nə üçün kəndlilərin və kəsbkar sahiblərinin qardaşlaşması uğrunda yazmırsınız?! Siz bilirsiniz ki, tökülən qanları dayandırmaq üçün xalqı qardaşlaşdırmaq və birləşdirməkdən başqa bir çarə yoxdur. Siz bilirsiniz ki, insanları xoşbəxt yaşatmaq üçün onları vahid bir ailə şəklinə salmaq lazımdır.

Nizami dərin bir ah çəkdi və bir az fikirləşəndən sonra dedi:

– Belə bir sərbəst və xoşbəxt həyatı sevməyən və xalqın qardaşlıq ittifaqı arzusunda olmayan bir adam, şair ola bilməz! Mən bu əqidəni ən birinci sevnələrdənəm. Mən Əxi Fərruxun fikirləri üzərində böyük və qiymətli əsərlər yazmışdım, lakin onları sizin kürəkəniniz Atabəy Məhəmməd məhv etdirdi, onların külünü göyə sovurdu. Lakin mənim fikirlərim yenə də o əqidənin ətrafında coşur, mən yenə də yazacağam, bəlkə də bir gün o əsərləri oxuyan tapıldı.

Söhbət burada yarımçıq qaldı, çünki nahar vaxtı olduğundan kənd xalqı işdən qayıdırdı.

Qızların və oğlanların nəğmələri eşidildiyi zaman evdə oturan qocalar dışarı çıxdılar.

Çöldən isə nəğmə səsləri eşidilirdi:

Çayır quşlarını səsi gələndə,
Sövdalı bülbüllər girəndə kəndə,
Buludlar gülzara ətir səpəndə,
Çıxar gül seyrinə səfalı qızlar.

Mehli gecələrdə, sərin səhərdə,
Güllər yanağından atanda pərdə,
Bülbüllərin qəlbi gələndə dördə,
Gül seyrinə çıxar səfalı qızlar.

Bağlar bürünəndə al-yaşıl örpək,
Meşələr geyəndə çiçəkdən köynək,
Çayda çimən zaman yaşılbaş ördək,
Gül seyrinə çıxar səfalı qızlar.

Bir neçə dəqiqə keçəndən sonra vəliəhd, qardaşı Özbək və anaları Gözəl ilə bərabər içəri girdilər. Gözəl şairə təzim etdikdən sonra qardaşı Fəxrəddini öpdü. Vəliəhd ilə Özbək isə Nizaminin əlini öpüb ayaq üstündə durdular.

Qoca Canpolad oturmalarına icazə verəndən sonra hamıdan aşağıda oturdular. Bir az keçəndən sonra Təliə otağa girib salam verdi və əlində gətirdiyi yemək süfrəsini yerə sərdi.

Yenə də Canpolad sözünü davam etdirib dedi:

– Möhtərəm şair, bu saat min evdən ibarət olan Püsəran kəndinin hansı bir evinə girərsə, həmin bu rəngdə bir süfrənin aralığa salındığını görə bilər. Beş mindən ibarət olan bu ailə eyni bir saat və eyni bir anda əlini süfrəyə uzadır, – dedi.

Təliə süfrəni yerə açıb qayıtdı, bir azdan sonra onunla bərabər ağ ipeklərə bürünmüş bir dəstə qız içəri girib əlvan xörəkləri, ətirli və sərin şərbətləri süfrəyə düzdülər.

Xörəklər yerə qoyulandan sonra Canpolad sözünü davam etdirdi:

– Hər şey birdir, ayrılıq yoxdur. Bir fərq varsa, o da xörəklərin növbəndir, – dedikdə Nizami soruşdu:

– Əcəba, hər kəs üçün verilən xörəyin növü başqalarına verilən xörəklərdən fərqlidirmi?

– Hər ailə nə kimi xörək yemək istəyirsə, axşamdan öz küçəsindeki ümumi mətbəxə xəbər verir. Ona görə də yemək hazırlayırlar. Xəyanət əli toxunmayan nemətimiz aşib-daşır, özümüzə də, gələn qonaqlarımıza da kifayət edir.

Bu kənd salınandan bu günə qədər oğurluq hadisəsi görünməyibdir. Çünki xalqın artıq şeyə ehtiyacı yoxdur. Lakin bu həyatın düşmənləri həddindən artıqdır. Bu həyatın genişlənməsinə imkan vermək istəmirlər. Çünki bu həyatın içərisində tərbiyə tapmış xalq istismar etmək çox çətindir.

Nahar yeməyindən sonra əsas söhbətə başladılar. Nizami heyətin nə məqsədlə gəldiyi barəsində danışdı dedi:

– Toğrulun Gəncə səyahətinin kölgəsində başqa bir xəyanət gizlənmişdir. Onun burada düşüb qonaq olmaq fikri bir xəyanətin məhsuludur. Buna görə də Toğrul öz ordusu ilə bura gəlməmişdən əvvəl, vəliəhd öz qardaşı və öz qadını Təliə ilə bərabər Gəncəyə köçməlidir. Toğrul belə bir xain fikri daşısa belə, onu Gəncədə həyata keçirə bilməz. Çünki Gəncə xalqının hamısı vəliəhdin tərəfdarıdır.

Nizaminin bu fikrini Fəxrəddin də təsdiq etdi. Vəliəhdin anası Gözəl də bu məsləhətlə razılaşdı. Hətta qoca Canpolad da bu barədə təşəkkür etdi.

Canpoladın əmrinə görə dərhal kəndin üç nəfər ağsaqqalı çağırıldı, vəliəhdin qardaşı və ailəsilə bərabər Gəncəyə getməsi üçün onların icazəsi alındı.

* * *

Vəliəhd və Təliə köçüb Gəncəyə gedəndən bir gün sonra Toğrulun Püsəran kəndinə yaxınlaşdığı xəbər verildi.

Bu xəbər kəndə nahar yeməyindən sonra gəlib çıxdı. Kəndin xalqı işdən qayıtdığı üçün hamı kənddə idi. Fəxrəddin və Nizami Toğrulu istiqbal üçün yox, onu istiqbal edən xalqa tamaşa etmək üçün evdən çıxıb, Püsəran kəndinin altında kiçik düzə endilər.

Qabaq cərgədə üç nəfər ağsaqqal durmuşdu. Bunların yanında hamısı bir libas və bir qiyafə daşımaqda olan yaşlı kişilər səf çəkib dayanmışdı. Yolun o biri tərəfində yaşlı qadınlar və bunların dalınca gəlinlər, qızlar gənclərlə birlikdə dayanmışdılar. Gənc qız, gənc oğlanlar ağ, yaşlılar isə mavi rəng libaslar geyinmişdi.

Nizami bu vəziyyəti gördüyü zaman Fəxrəddinə tərəf dönüb yavaşdan dedi:

– Dünyanı bu kəndin daşdığı qanunla yaşatmaq mümkün olsaydı, sənin qılıncına ehtiyac qalmazdı. Biz ata-babaların “Qurd qoyunla bir yuvada yaşayacaq” dediklərinə əbəs yerə gülürdük. İndi bu xalqa baxdığım zaman haman fikirlərin düzgün olduğunu yəqin edirəm. Qanun və tərbiyənin nəticəsində qurdun qoyunla bərabər yaşaması mümkündür. Yaxşı bax, burada gördüyümüz beş min nəfərdən ibarət olan bir kənd, bir libas, bir qanun, bir həyat və bir fikir daşdığı halda, bunu bütün xalqın, bütün məmləkətin həyatında tətbiq etmək olmazdımı? Mən yenə də böyük Ustadımız Firdovsini tənqid edəcəyəm. Bax bu xalqa, bax bu qardaşlaşmış kütləyə! Bütün bunlar bir tərbiyənin məhsulu deyilmi?

Qurd doğulduğu zaman qurdluq xasiyyəti ilə yox, yalnız qurdluq şəklilə doğulur. Mən əminəm ki, tərbiyə nəticəsində qurdlara qoyunların döşündən süd əmizdirmək mümkündür.

Tovus quşunun tərbiyəsi və onun vücudunun istiliyi ilə yumurtdan çıxan qarğanın cücəsi şəkildə qarğa olsa belə, ədəb və tərbiyə cəhətcə tovs quşunun yolunu təqib edər.

Firdovsi deyir ki, bir fahişənin qızını nəcib ailədə tərbiyə etsən də, o, yenə böyüdüüyü zaman anasının getdiyi yolu gedəcəkdir. Bu fikrin düzgün olmadığını imtahandan çıxarmaq üçün onu əksinə tətbiq etmək lazımdır. Məsələn, ən nəcib ailədən doğulan bir qızı ayıraraq bir fahişənin tərbiyəsinə verəsən heç şübhə yoxdur ki, o böyüdüüyü zaman doğulduğu nəcib ailənin getdiyi yolu deyil, tərbiyə aldığı qadının yolunu davam etdirəcəkdir.

Bəşəriyyəti idarə edən ancaq tərbiyədir. Bələmiz burasındadır ki, hökumət qanunları tərtib olunduğu zaman, xalqın tərbiyə və səadəti nəzərə alınmamışdır. Bu qanunlar yalnız bir miqdar idarəedici xalqın səadətini düşünərək tərtib olunmuşdur. Sən bu xalqa diqqət ver, bunların hazırkı həyatını başqa bir kəndin xalqı üçün də qurmaq mümkündür. Lakin qoymazlar. Bu həyat və bu quruluş idarəedici adamlar üçün əlverişli deyildir.

Söhbət burada bitdi. Toğrulun taxt-rəvanının qarşısında gətirilən tuğ¹ göründüyü zaman, Nizami və Fəxrəddin kəndə qayıtdılar.

Toğrul Canpoladın evində mənzil etdi. Atabəy Məhəmmədin qadını Gözəl onu çox böyük bir hörmətlə qəbul elədi.

Toğrul vəliəhdin və qardaşı Özbəkin Gəncəyə köçdüyünü eşidərkən rəngi ağardı və narazı bir səslə:

– Demək, onlar öz əməllərinin istiqbalına çıxmaq istəməmişlər, – dedikdə, Gözəl də cavabında:

– Əlahəzrətin istiqbal təntənəsini Gəncədə düzəltmək üçün gediblər, – dedi.

Toğrul rahat olandan sonra Gəncədən heyət gəldiyini ona xəbər verdilər. O, axşam yeməyindən sonra heyəti qəbul etmək üçün vaxt təyin etdi. Lakin o, Gəncədən gələn heyətin kimlərdən ibarət olduğunu bilmirdi. Şübhəsiz ki, heyətin başında Nizami ilə Fəxrəddinin durduğunu bilsəydi, onları qəbul etmək istəməzdi.

Nəhayət, heyət üzvləri otağa girdiyi zaman Toğrul dərhal məsələni anladı və vəliəhdin Gəncəyə köçməsinin səbəblərini təyin etdi.

¹ Tuğ – bayraqı evəz edir. At tükündən düzəldilir.

Buna görə də heyəti çox etinasız bir halda qarşıladı, hətta oturmaları üçün də təxirlə icazə verdi.

Heyət üzvləri oturdu. Toğrul yanında olanlarla bir qədər söhbət etdikdən sonra, Fəxrəddin və Nizamiyə müraciət edərək:

– Möhtərəmlər nə iş üçün təşrif gətiriblər? – dedi.

Nizami Toğrulun sualına cavab verib dedi:

– Əlahəzrətə Aran xalqının salam və arzularını təqdim etmək üçün gəlmişik.

– Onların arzularının nədən ibarət olduğunu bilmirəm, salamları isə səmimi deyil. Çünki istiqbal dəstələri içərisində heyət üzvlərinin heç birisini görə bilmədim.

– Əlahəzrət üçün istiqbal təntənəsi Gəncə altında düzələcəkdir. Biz isə başqa bir məsələ üçün göndərilmişik.

– Nə kimi məsələ üçün?

– Əlahəzrətin özüne məlumdur ki, son zamanlar Şirvan şahlığı ilə Aran xalqı arasında səmimi bir qardaşlıq əlaqəsi yaradılmışdır. Eyni zamanda qonşumuz olan Gürcüstanla da əlaqəmiz dostanədir. Əlahəzrət çox gözəl bilir ki, bu üç məmləkət hər cəhətcə bir-birinə bağlıdır. Lakin əlahəzrətin böyük bir qoşunla Şimali Azərbaycana gəlməsi, qonşularımızın rahatsızlığına səbəb olmuşdur. Onlar buna haqlıdırlar da. Heç bir müharibə təhlükəsi hiss etməyən və yainki qiyam və igtisəş baş verməyən bir məmləkətə bu qədər qoşun gətirmək, gizlin bir məqsədin nəticəsi ola bilər. Buna görə də Aran xalqı öz qonşuları ilə olan dostanə qardaşlıq əlaqəsini davam etdirmək üçün, gətirdiyiniz qoşunun paytaxta qaytarılmasını rica edir. Çünki əlahəzrətin xidmətlərini yerinə yetirmək üçün Gəncədə və Aranın başqa şəhərlərində kifayət qədər qoşun vardır.

Toğrul gülümsəyərək cavab verdi:

– Hazırda Toğrul o qədər aciz deyildir ki, Aran xalqı ona tərksilah olunmaq təklifini etsin. Mən elə zənn edirəm ki, bu fikir bütün Aran xalqının fikri deyil, ancaq burada oturan üç-dörd nəfərin fikridir.

Buna da mənim əlimdə əsasım vardır. Nizami kimi adi bir şairin fikrilə böyük bir dövlət idarə oluna bilməz. Məmləkətin başında duran zat öz məmləkətinin məsləhətini çox gözəl bilir. Mən rica edərdim ki, şair qardaşım Qızıl Arslana verdikləri məsləhətləri mənə verməsin. Qızıl Arslan sizin məsləhətinizin nəticəsində məhv oldu.

Sizin Qızıl Arslana və Qızıl Arslanın sizə yazdığı məktubların hamısı mənim əlimdədir. Onun bütün səhvləri burasında idi ki, bir nəfər şairə məmləkət adından danışmaq ixtiyarını vermişdi. Siz haman məktublarla onun qəbrini qazdınız, məmləkət xalqını hökumətdən, hökuməti isə məmləkət xalqından incitdiniz. Haqqımda yazdığınız tənqidlərə mükafat olaraq qardaşım Həmdünyan kəndini sizə bağışlamışdı. Lakin mən onu sizdən alıb Kəmaləddin şairə bağışladım. Çünki siz o mükafata layiq deyilsiniz.

Mənim adıma yazdığınız “Xosrov və Şirin” əsərini nə üçün Qızıl Arslana bağışladınız?! Siz zənn edirsiniz ki, Toğrul birdəfəlik məhv olub həyat səhnəsindən silinəcəkdir?!

Sən, Nizami, məktublarınla və həmin bu Fəxrəddin öz qılıncı ilə mənim başıma nələr gətirmədiniz! İndi gedib Aranın xalqına və onların qonşularına xəbər verin və deyin ki: Toğrul bu ordunu Aranın qonşuları ilə müharibə üçün yox, iki nəfər üçün gətirmişdir.

Toğrul sakit oldu, Nizami danışmaq üçün icazə istədi. Toğrul acıqlı bir surətdə:

– Danış, lakin mənə məsləhət vermə! – deyərək icazə verdi.

Nizami çox soyuqqanlı bir surətdə sözə başladı:

– Burada bir çox məsələlərə işarə olundu, onlara cavab vermək artıqdır. Lakin bunu demək istəyirəm ki, bizim burada meydana atdığımız fikir, burada oturanların fikri yox, bütün Şimali Azərbaycan xalqının fikridir, hərgah bu gün əlahəzrət bu barədə bizə cavab vermək istəmirsə, sabah Şimali Azərbaycan xalqına cavab verməlidir.

Əlahəzrət – adi bir şairin fikri ilə bir dövlət idarə oluna bilməz – deyərək mənim Qızıl Arslanla olan yazışmalarıma toxundu. Buna cavab olaraq əlahəzrətin icazəsi ilə demək istəyirəm: Qızıl Arslanın məhvinə səbəb olan səbəbləri onu məhv edənlər bizdən daha aydın bilirlər. Əlahəzrət buyurdu ki, Qızıl Arslan bir nəfər adi şairə bir məmləkət adından danışmaq ixtiyarına verməkdə səhv etmişdi. Lakin bu səhv deyil, bu, xalqı öz müqəddəratı barəsində danışmaq üçün qanuni ixtiyarı tapşımaqdan ibarətdir. Yalnız adi bir şair deyil, adi bir kəndli belə yaşadığı məmləkətin adından danışa bilər.

Əlahəzrət Qızıl Arslanın mənə mükafat verdiyi Həmdünyan kəndinə işarə etdi. Mən o kəndin barəsindəki təəssüratımı, “Xosrov və Şirin” əsərinin axırında təfsilən qeyd etmişəm, burada qısa cümlələrlə də onu təkrar edəcəyəm:

“Mən Həmdünyan kəndinə sahiblənmemişəm, ora ayaq belə basmamışam. Mən oranı həsudların¹ göstərişləri ilə tanımamışam... Mənim bir məmləkətə yerləşməyən böyüklüyüm bir dəmirçi küresi böyüklüyündə kəndə yerləşə bilməzdi. O kənddə yetişən buğda dənələrinin miqdarınca mənim incidən qiymətli şeirlerim vardır. İkincisi də budur ki, dünyada padşahlardan da yoxsul bir adam yoxdur, onların öz zəhmətləri ilə qazandığı bir dünyaları yoxdur. Onların əlində olan xalqın malıdır. Buna görə də mən o kəndə sahiblənmək istəmədim”.

“Xosrov və Şirin” əsərini Qızıl Arslana verdim üçün əlahəzrət məni tənqid etməsin. Çünki özünüz buyursunuz ki, mən adi bir şairəm. Adi bir şairin yazdığı əsər sizin kimi böyük bir hökmdara layiq ola bilməzdi.

Fəxrəddinin qılıncı ilə Nizaminin məktubları haqqında deyirsiniz: Sən Nizami, məktublarınla, həmin Fəxrəddin isə öz qılıncı ilə mənim başıma nələr gətirmədiniz?!

Doğrudur, bu iki şey əlahəzrətin bütün təşəbbüslərini dağıtdı, çünki bu iki şey məmləkətdə əcnəbi nüfuzunun genişlənməsinə və sərhədlərin düşmənin ayağı altında qalmasına maneə törədirdi. Çünki Nizami ilə Fəxrəddin məmləkətin bir nəfər macəraçı qadın, bir nəfər də əcnəbi nümayəndəsi olan Zəhir Bəlxı və eyni zamanda bunların əmrlərinə boyun əyən hökmdarın əlində oyun-oyuncaq olmasına razı ola bilmirdi.

Sonra əlahəzrət Aran xalqına sifariş verib deyir: “Gedib Aran xalqına və onların qoşunlarına xəbər verib deyin ki, Toğrul bu ordunu Aran xalqının qoşunları ilə müharibə üçün deyil, iki nəfər üçün gətirmişdir”.

Bu ordunun iki nəfər üçün gətirilməsinə inanırıq. Lakin o iki nəfər Nizamidən və Fəxrəddindən ibarət deyil. Əlahəzrət öz oğlu Məlikşahın varisliyini möhkəm etmək üçün Əbubəkr və Özbəkin vücudunu aralıqdan qaldırmağa çalışır, lakin Şimali Azərbaycan xalqı Əbubəkrin vəliəhdliyini təsdiq etmişdir və onu bütün varlığı ilə müdafiə edəcəkdir.

Toğrul cavab vermədi, ancaq bir kəlmə ilə:

– Gedə bilərsiniz, – dedi.

¹ Həsud – həsəd aparanlar deməkdir.

* * *

Toğrulun taxt-rəvanı Xanəgah kəndində durub Gəncədən istiqbala gələnləri gözləyirdi. Ümumi qaydada baxmayaraq, böyük, həşəmətli qonağı istiqbal etmək üçün nə bazar-dükən qapanmışdı, nə də məktəb və mədrəsələrdən tələbə azad olunmuşdu.

Bu qərarla da Sultan Toğrulun Gəncə səyahətinə gəlmək xəbəri çox soyuqqanlıqla qarşılandı. Gəncə hakimi özünü məsuliyyətdən qurtarmaq üçün hökumət idarələrinə məxsus işçilər və bir qədər də saray nökrələri ilə Sultan Toğrulu qarşıladı.

Sultan Toğrul Gəncəyə gəldiyinin ikinci günü Gəncə xalqından özünə beyət¹ almaq və oğlu Məlikşahın vəliəhdliyini təsdiq etdirmək üçün xalqı Sultan Səncər cəməsinə dəvət etdi. Lakin buna müvəffəq ola bilmədi. Məscidin qapısından baxan tapılmadı. Nəhayət, o, Nizami və Fəxrəddini təhqir etdiyindən pəşman oldu və bu kimi böyük bir səhvə nəticəsində Aran xalqının nifrətinə səbəb olduğunu bir daha anladı. O öz səhvini islah etmək üçün başqa bir çarə düşündü. O, başqa hökmdarları təqlid edərək böyük şairi ziyarət etmək istədi, çünki Toğrul Qızıl Arslan və sairələrinin Gəncəyə gəldikləri zaman, hər kəsdən əvvəl böyük Nizamini ziyarət etdiklərini bilirdi.

Odur ki, bir gün əvvəl öz xüsusi katibini belə bir məktubla Nizaminin evinə göndərmişdi:

“Böyük və möhtərəm şair!

Mən Gəncəyə gələn gün sizin ziyarətinizə gəlməli idim. Qardaşım Qızıl Arslanın getdiyi yolu davam etdirməli idim. Lakin səhhətimin pozğunluğu və güvəndiyimiz xalqdan gördüyüm etinasızlıq, mənə öz vəzifəmi vaxtında yerinə yetirməməyimə səbəb oldu. Buna görə də böyük şair, kitabxanasına baxmaq üçün icazə versəydi, mən özümü tarixi bir şərəfə nail olmuş hesab edərdim.

Səmimi dostunuz *Toğrul*”.

Bu məktubdan bir gün sonra Toğrul şairin ziyarətinə gəldi. Toğrulu qapıda, Fəxrəddin, Əlaəddin, Azərbaycanın ziyalı və şairləri, nüfuzlu adamları istiqbal etdilər. Toğrul bu cəmiyyəti gördüyü zaman

¹ Beyət – itaət üçün əhd-peyman verməkdir.

sevindi, çünki görmək istədiyi və görməyə müvafiq ola bilmədiyi adamların hamısı burada idi. O, burada öz məqsədinə nail olacağını düşünürdü.

Toğrul, Nizami yaşayan otağa girdiyi zaman Əbubəkrin böyük şairin sağ tərəfində, Təliənin isə sol tərəfində oturduğunu gördü.

Toğrul gəlib şairin əlindən öpərkən şair də vəliəhdə və Təliyə müraciətə:

– Əminizin əlindən öpün! – deyə tapşırırdı.

Vəliəhd və Təliə dərhal ayağa qalxıb Toğrulun əlindən öpdülər. Toğrul vəliəhd gördüyü zaman sanki öz qarşısında anabir qardaşı Atabəy Məhəmmədi gördü. O, öz cinayətini və Atabəy Məhəmmədin qətlinə iştirak etdiyini xatırlayaraq utandı və vəliəhd qucaqlayıb öpdüyü zaman şiddətlə ağladı, sonra da Təliənin saçlarını sıgallayaraq:

– Məsud bir saatda yaşayıram. Xoşbəxtliyinizi arzu edirəm! – dedi.

Toğrul özündən ötrü hazırlanmış kürsünün üstündə oturdu. Nizaminin Toğrul ilə birinci sözü, Toğrulun oğlu Məlikşahın vəliəhdlik məsələsini həll etdi. O əlindən dəftəri yerə qoyduğu zaman:

– Vəliəhd üçün yazdığım “Şərəfname”dən İskəndərin Bərdə səfərini oxuyurdum, çünki vətəni yalnız sevmək kifayət deyil, onu başlıca olaraq tanımaq lazımdır, – dedi.

Toğrul isə qəlbində Nizaminin: – “Vəliəhd üçün yazdığım “Şərəfname” sözünü bir neçə dəfə təkrar edərək öz-özünə:

“Bu söz bir xalqın şairinin ağzından çıxır, onun özü də Püsəran kəndində, “mən bütün Azərbaycan xalqının dilindən danışırım” – demişdi.

Toğrul sakit oturmuşdu, o artıq oğlunun vəliəhdlik məsələsini deyil, özünün Şimali Azərbaycan xalqı tərəfindən hökmdarlığa təsdiq edilib-edilməməsi barəsində düşünür və şübhələnirdi.

Buna görə də öz səhvləri barəsində danışaraq deyirdi:

– Gəncə xalqının mənə göstərdiyi etinasızlıq mənim öz səhvlərimin nəticəsidir. Mən heç bir zaman xanədanımızın azərbaycanlılara arxalanmaqla qalib çıxdıqlarını unutmamalı idim.

Nizami Toğrulun nə demək istədiyini dərhal anladı və cavabında:

– Əlahəzrət çox gözəl bilir ki, səhvi anlamaq kifayət deyil, onu təkrar etməmək lazımdır. Çox təəssüf olsun ki, əlahəzrət hələ indiyə qədər də Azərbaycan xalqının böyük varlığına inana bilməmişdir. Sizin öcnəbi hökumətlərin nümayəndələri ilə yaxın dostluğunuz və on-

ların törətdikləri macərə nəticəsində, məmləkəti təhlükəyə saldıığınız Azərbaycan xalqının narazılığına səbəb oldu. Siz bu dostluğu yenə də qazana bilərsiniz. Çünki Azərbaycan xalqı sizi yenə də bir hökmdar kimi tanıyır. Siz Azərbaycan xalqının dostu olduğunuzu göstərdikdən sonra, bu xalqın köməyinə əmin ola bilərsiniz. Hələlik bu xalqın qınlınları pas tutmamışdır. Xalqda olan vətənpərvərlik hissləri yenə də coşur. Lakin siz əcnəbilərin təzyiqi nəticəsində məmləkətin, xüsusən Gəncə xalqının böyük və barışmaz düşməni olan Qütlüğ İncancı həbsdən buraxıb ona Rey hakimliyini verməklə azərbaycanlıların köməyindən məhrum oldunuz. Yaxın zamanda Qütlüğ sizin əleyhinizə qalxacaqdır. O zaman siz azərbaycanlıları öz cərgənizdə görməyəcəksiniz.

Söhbət çox uzun çəkdi, lakin Toğrulun saxta göz yaşları və öz səhvlərinin iqrarı bir fayda vermədi. O, öz şərəfinə düzələn ziyafətdə, nə yeyib, nə eşitdiyini bilmirdi, qorxu və ümitsizlik onu əhatəsinə almışdı.

Axşamın qaranlığı düşəndə Toğrul qaranlıq bir istiqbalın düşüncələri təsirində olaraq Nizami ilə vidalaşib getdi.

NAXÇIVAN

Toğrul Gəncədən qayıdandan sonra Təbrizdə bir ay dayandı. O bu müddət içərisində Təbriz əyan və ruhanilərinə verdiyi hədiyyələr və mükafatlar nəticəsində təzə bir macərə düzəltməyə başladı.

Cənubi Azərbaycanın hər tərəfində, Şimali azərbaycanlıların siyasətini tənqidə başladılar. Atabəy Məhəmmədin kəndli qızından doğulan oğlu Əbubəkrin Eldəniz xanədanı varisliyinə səlahiyyətədar ola bilmədiyi bir tərəfdə qalsın, ümumiyyətlə Eldəniz xanədanının səlahiyyətli bir xanədan olmadığı haqqında təbliğata başlandı.

Xalq bu təbliğatın təsirinə düşməyə bilməzdi. Doğrudan da səlcuqilərin son hökmdarı olan Toğrul öz zəifliyi üzündən tac-taxtı səlcuqilərin köləsi olan Eldənizə uduzmuşdu. Çünki Toğrulun atası Arslan şah¹ öldüyü zaman məmləkətin hüduqları cənub və cənub-şərq qoşunları tərəfindən zorlanır və məmləkətin təqsim edilməsi məsələsi Bağdad xəlifəsi Müstəşidbillahın iştirakilə müzakirə edilirdi. O zaman

¹ Toğrulun atası Arslan şah başqa, Qızıl Arslan başqadır.

Toğrul uşaq idi. Onun anası Türkan xatun tac-taxtının zavala uğradığını hiss edərək, sərkərdələrindən Eldənizi yanına çağıraraq dedi:

“Sən bilirsen ki, mən kişi üçün yox, məmləkət üçün düşünürəm. Mənim ərimin ölümündən bir ildən də az keçir, yalnız Türkan xatun deyil, ən adi bir qadın belə bu az bir zamanda öz ərinin ruhuna qarşı ədalətsizlik göstərərək ərə getmək istəməzdi.

Buna görə də mən də sənə təklifinə qarşı öz fikrimi demək istəyirəm. Mən sənə qadın olmağa razılıq verirəm. Sən də tac-taxtını mənim oğlum Toğrul üçün müdafiə etməyə söz verməli, bu barədə yazılı olmaq şərti ilə mənə təminat verməlisən”.

Toğrul Gəncədən Təbrizə qayıtdıqdan sonra anası Türkan xatunla Atabəy Eldəniz arasında bağlanmış müqavilənin surətini çıxararaq şəhərlərdəki hakimlərə, ruhanilərə, vaiz və xətiblərə göndərdi.

Həmin müqavilənin bir nüsxəsi Gəncə hakimi və Gəncə xətibinə göndərilmişdi. Toğrul bununla yalnız Cənubi azərbaycanlıları deyil, eyni zamanda Şimali azərbaycanlıları Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbubəkrin ətrafından dağıtmağa çalışırdı.

Gəncə küçələrində qışqıran carçılar¹.

“Hakim ömrü edir ki, şəhər əhalisi Sultan Səncər cəməsinə yığılsınlar, hey!” – deyərək qışqırırdılar.

Küçələrdə car çəkildiyinə baxmayaraq, Gəncə hakimi eyni zamanda şəhərin nüfuzlu və məşhur adamlarına məktub göndərərək məsələni dəvət etmişdi.

Cümə günü idi, məscid azgına kimi dolu idi. Xətib cümə namazını camaatla bərabər qılandan sonra minbərdən çıxdı. O, xəlifə Nəsirəddin-billahın və Sultan Toğrulun adına xütbə oxuyandan sonra camaata müraciət edib danışdı:

– Xudavəndi-ələm hər əsrdə və hər qərində² öz bəndələrini adil bir hökmdarın əlinə əmanət tapşırır. Hökmdar Allahın bəndələri ilə mərhəmət və ədalətlə rəftar etmədiyi zaman, xudavəndi-ələm də hökmdarlığı ondan alıb bir başqasına verir. Qərindələrdən bəri məmləkətimiz adil hökmdarların əlində deyildi. Eldəniz xanədanı öz verdiyi əhdi sındıraraq, heç də səlahiyyətli olmadığı halda, tac-taxtı əlahəzrət Sultan Toğrulun əlindən almışdılar. Halbuki əlahəzrətin anası Tür-

kan xatun Şəmsəddin Eldənizə ərə getdiyi zaman, Eldəniz bu səltənəti Toğrul və onun övladı üçün mühafizə edəcəyinə söz vermişdi.

Xətib bunları deyəndən sonra qoynundan Eldənizin Türkan xatuna verdiyi təminatı çıxararaq oxumağa başladı:

“Mən, Şəmsəddin Eldəniz, hüdudu şimalda Şirvan, cənubda Fars, İraq, qərbdə Musildən ibarət olan hökmdarlığı əlahəzrət Toğrulun özü və övladı üçün mühafizə etməyə və bir Atabəy olaraq səmimi xidmət göstərməyə əhd-peyman verirəm.

Mənim öz övladım əlahəzrət Toğrulun özünə və övladına xidmət etməyə və atabəylik vəzifəsini bitirməyə məcburdur”.

Xətib bunları oxuyandan sonra əlavə olaraq dedi:

– Təminat Şəmsəddin Eldəniz və Türkan xatunun öz əli ilə imzalanmış və xəlifəyi-ruyi-zəmin Müstəşşidbillah tərəfindən təsdiq olunmuşdur.

Xudavəndi-ələmə çox şükür olsun ki, Allahın bəndələrinin qəlbində heç bir şəkk və şübhə qalmadı. Bu mühüm vəsiqənin vəsiqəsilə Eldəniz xanədanının qəsbkar bir xanədan olduğu və tac-taxtı başqalarından oğurladığı müsəlmanlara məlum oldu. Buna görə də islamın şan-şərəfini qaldırmaq üçün Allah tərəfindən kömək edilən və xəlifəyi-ruyi-zəmin və əmirəlmöminin tərəfindən təsdiq edilən bayrağın ətrafına, yəni əlahəzrət Toğrulun və oğlu Məlikşahın ətrafına yığılmaq lazımdır.

Xətib sözünü bitirdi. Camaatın içərisindən:

“Doğrudur! Doğrudur! Yalan deyil ki?! – kimi sözlər çox az eşidilirdi.

Nizami Fəxrəddin və Əlaəddinlə bərabər bir tərəfdə oturub xətibə qulaq asırdı. O, Fəxrəddinə tərəf dönüb yavaşdan:

– Xətibə cavab verməmək onun fikri və razılaşmaq kimidir, – deyərək ayağa qalxdı və danışdı:

– Toğrul bir az əvvəl Aranda olduğu zaman, hazırda xətibin vəsiqəsi ilə demək istədiyi sözləri deməkdən qorxdı və yəni utandı. Xətib həzrətlərinin bizə oxuduğu təminat vəsiqəsinin quru bir kağız olmaqdan başqa heç bir əhəmiyyəti yoxdur. Eldənizin belə bir təminat verməsi hər kəs üçün aydındır. Eldəniz övladı bu təminatı heç bir zaman pozmamışlar. Onlar heç bir zaman özlərini padşah elan etmədilər. Lakin onlar işdə göstərdilər ki, bir hökmdar olaraq Toğruldan daha adil, daha bacarıqlıdılar.

¹ Carçı – hökumətin elanlarını xalqın içərisinə yayan adamlardır.

² Qərində – 36 ildir.

Xətib həzrətləri öz sözlərində Eldəniz xanədanını tac-taxt oğrusu adlandırdı. Əlinə baxanda tac-taxtın özü əsasından oğurluq bir şeydir. Çünki onu heç kəs satmamış və heç kəs də pul verib onu almamışdır. Taxt və tac yaradıldığı gündən bəri onu bir hökmdar o biri hökmdarın başından qapmaqdadır.

Xətib həzrətləri onu bilməlidir ki, tacın və taxtın özündə heç bir qiymət yoxdur, qiymət onu daşımaqda olan hökmdarın bacarığındadır. Hazırda Toğrulun daşdığı tac üçüncü kərədir ki, onun başından fırlanıb yerə düşür, zənn edə bilməyir ki, yenə də düşəcəkdir. Çünki tacın ağırlığını çəkə bilən və tacın tələblərinə cavab verə bilən baş Toğrulda yoxdur və ola da bilməz, çünki biz Toğrulu lazımcına tanıyıyıq.

Hökmdarlar ancaq xalqın iradəsini ifadə etdiyi zaman xalqın tərəfindən təsdiq edilirlər. Toğrul isə bir neçə kərə taxta çıxıb yenə də düşmüş, lakin bu müddətdə xalqın işinə yaraya biləcək bir hökmdar olduğunu göstərə bilməmişdir.

Xalqımız hökmdarı tac-taxtı ilə yox, işi və ədaləti ilə tanımalıdır.

Nizaminin sözlərindən sonra xalq içərisindən:

“Doğru deyir! Doğru deyir!” – səsləri eşidildi.

* * *

Gözəl, vəliəhdin kədərini dağıtmaq üçün təsəlli verib deyirdi:

– Atandan və əmindən artıq ola bilməcəyəksən. Onların ikisi də qəhrəman və bacarıqlı hökmdarlardı. Lakin yaxalarını vaxtsız ölümün pəncəsindən qurtara bilmədilər. Onların həyatı müharibələr, qiyamlar, üsyanlar içərisində sürtülüb məhv oldu. Onlar dünyada adi bir kəndli qədər də rahatlıq görmədilər. Sən görürsən ki, özü heç bir şeydən ibarət olan taxt-tac, çox baha qiymətə mal olur. Atan və əmin bunlar üçün öz canlarını verdilər.

Vəliəhd kədərli başını qaldırıb ah çəkdi və anasının üzündən öpərək:

– Bunların hamısı doğrudur, – dedi. – Məni kədərləndirən əsas məsələ atamın və əminin bu məmləkət uğrunda canlarını verdikləri və nəticədə tac-taxt oğrusu adlandırılmalarıdır.

– Sən Toğruldan maaş alan beş-üç nəfərin dediklərini deyil, böyük bir xalqın və böyük bir şairin dediklərini nəzərə almalısan.

Bu halda Təliyə içəri girdi. Gözəl onu kədərləndirməmək üçün söhbəti dəyişdi, lakin onsuz da Təliyə kədərli idi. O, xətibin Səncər ca-

mesində dediyi sözləri eşitmişdi. Gözəl, Təliyənin dodaqlarından öpərək dedi:

– Gəncə artıq istidir, sizi kəndə köçürmək üçün gəldim, bir-iki ay Çobanqayada yaşayarsınız. Sən bizim elin yaylağını görməmişən. Orada başqa bir həyat vardır. Həm də tarixi bir yerdir. Ora bizim babamızın tapıldığı dağdır.

Gözəl Çobanqaya dağının tarixi haqqında uzun-uzadı təfəsilat verdi. Təliyə, doğrudan da, yayı Çobanqaya dağında keçirməyi qərara aldı. Lakin vəliəhd heç bir söz danışmırdı, o yalnız düşünür və evi dolayırdı.

Gözəl, Nizaminin ailəsilə görüşmək üçün başqa otağa keçdi, vəliəhd ilə Təliyə isə sakit-sakit bir-birinin üzünə baxırdılar. Nəhayət, vəliəhd Təliyəyə yaxınlaşaraq soruşdu:

– Təliyə, sən bir kəndli oğlunu sevim onunla yaşaya bilərsənmi?

Təliyə qara və heyvətli gözlərini vəliəhdə tərəf çevirib soruşdu:

– O kəndli oğlu kimdir?

– Hazırda mən ən adi bir kəndli oğluyam. Hazırda məndən fəqir və yoxsul bir adam yoxdur. Mən hazırda anamın himayəsində və bir şairin qonaqlığında yaşamaqdayam.

– Sən bir hökmdar olmasaydın, səni daha artıq sevə bilərdim. Hər-gah indiyə qədər ananın himayəsində yaşadıqsa da, bundan sonra öz himayəmizdə yaşaya bilərik. Əcəba, biz işləmirdikmi? Başqaları ilə bərabər Püsəran kəndində vəzifəmizi bitirmirdikmi?! Şükür olsun, ikimiz də gənc, ikimiz də sağlam bədənliyik. Bizə heç bir şey lazım deyil. Mən ancaq səni sevirəm, buna görə də nə yoxsulluq, nə də zəhmətin ağırlığı məni qorxutmayı. Hər bir fikri başından at, qoy bu qeyli-qallı məmləkət Toğrulun özünə və oğluna qalsın.

Həyətdən Nizaminin səsi gəldi, Təliyə o biri otağa keçdi. Nizami içəri girdiyi zaman Gözəl də otağa girdi. Nizami ondan kəndin vəziyyətini və qoca Canpoladın səhhətini xəbər aldı.

Gözəl bütün suallara cavab verəndən sonra nə üçün gəldiyini izah edərək dedi:

– Havalar isti keçdiyi üçün uşaqları və sizin ailənizi Çobanqayaya köçürmək üçün gəldim. Mümkün olsaydı, sizin özünüz də bir neçə ay o tərəfdə vaxt keçirərdiniz, oraya hər tərəfdən şairlər və alimlər gəlirlər. Siz də bir az orada qalın.

Nizami bir az fikirləşib:

– İstidir, lakin təəssüf edirəm ki, uşaqlar gedə bilməyəcəkdir. Onların qabaqda böyük və uzunvaxtlı səfərləri vardır, – dedi.

Gözəl də, oğlu vəliəhd də durub baxırdılar, səfərin nə kimi bir səfər olduğu barəsində soruşmağa cürət etmirdilər. Nəhayət, yenə də Nizami sükutu pozaraq dedi:

– Məmləkətimizdə hökumət başına keçə biləcək nüfuzlu və xalqın etimad edə biləcəyi şəxsiyyətlər yoxdur. Süni nüfuz və süni etimad vasitəsi ilə hökumət başına keçirilən adamlar idarə edəcəyi xalqın etimad və məhəbbətini qazana bilməzlər. Təzə bir xanədan yaratmaq fikrinə tərəfdar deyiləm. Azərbaycanın qonşu hüduqlarında olan siyasi vəziyyətin bu fikrə imkan verməyəcəyini bilərəm. Daxili iğtişaşlar və Toğrulun sərxoşluğu nəticəsində yaradılan vəziyyət, Azərbaycan ataböyliyi Şərqdə ikinci dərəcəli bir hökumət dərəcəsinə gətirdi. Halbuki biz, xilafət məsələsi öldüyü zaman, daha da dirçəlməli idik.

Lakin hökmdarın zəifliyi və onun bir qadın əlində oyuncaq olması, bizi bu qədər əlverişli bir fürsətdən istifadə etməyə buraxmadı. Siyasi vəziyyətimiz xarablaşdıqca, vaxtı ilə bütün İrəq məmləkətlərini hey-rətə gətirən mədəniyyətimiz də, dar bir çərçivə içərisinə sıxılıb sön-məkdədir.

Vəziyyətin ağırlığı altında köhnələr əzilib aralıqdan çıxdı. Müci-rəddinlər, Fələkilər, Əbülula və Xaqanilər artıq yoxdur, onlar bizim bu qeyli-qallı mühitimizlə vidalaşmış getdilər.

Xalqı adi həyatına qaytarmaq üçün xalq ilə birlikdə işləyəcək möhkəm əllər lazımdır. Hərgah belə bir əli özündə hiss edirsənsə, Azərbaycan xalqı sənə kömək verməyə hazırdır.

Xalqın etimadını sənəin ətrafında səfərbərliyə almağa söz veririk. Sənəin arxanda duran qılınclar, şərq ölkələrində tanınmış qalib adamların əlindədir. Lakin qaliblərin arxalanması üçün möhkəm və sarsılmaz bir sütun lazımdır ki, o da hökmdardan ibarətdir. Sənəin cürət və qəhrəmanlıqla tanışam, sən Qızıl Arslanın tərbiyəsi ilə böyüdün, buna görə xalqın iradəsi ilə işləyə biləcəyinə inanıram.

Vəliəhd Nizaminin fikrini biləndən sonra öz fikrini əlavə edərək danışdı:

– Hazırda cəmiyyət Toğrulun ətrafındadır, xalq öz zərərinə olsa belə, təzəliyi sevir. Məlikşahın Təbrizdə oturub Qızıl Arslanı övəz et-

məsi Cənubi azərbaycanlılar üçün bir təzəlikdir. Bizim xanədanımızın ömrü bir əsrə belə çatmadı. Zamanın azlığına baxmayaraq iqbal dövrümüz sönməyə üz tutmuşdur.

Elə zənn edirəm ki, Toğrulun ətrafında yığılmış cəmiyyəti heç bir ahənrüba öz tərəfinə çəkə bilməz.

Nizami gülümsəyərək nəvazişkar bir surətdə vəliəhdə yanaşdı:

– Özünü şaşırma, hökmdarda mətanətli bir qəlb olmalıdır, – dedi.

– Toğrulun bəlası da orasındadır ki, onun ətrafında yığılanların cərgəsində xalq yoxdur, xalq bizim tərəfimizdədir. Onun ətrafındakılar xalqın özü deyil, xalqın iqbalı üzərində alış-veriş edənlərdir.

Fəxrəddinlərin qılınclarının şefəqi Yəzdkürd qalasının¹ bürcündən Araz çayı dalgaları üzərində əks etdiyi zaman, vəliəhd Toğrulun ətrafındakı alış-verişçiləri öz ayağının altında görəcəkdir. Hazırda sənəi təbrik edirəm, bu gün, Toğrulun təşəbbüsünün əleyhinə olaraq Aran xalqı sənəi hökmdar elan etdi. Hazırlığını gör, yaxın günlərdə Naxçıvan şəhərinə hərəkət edəcəksən. Naxçıvanlılar bizimlə həmfikirdirlər. Onlar Eldəniz xanədanının dostlarıdır. Baban Eldənizin nüfuzu yenə də Naxçıvanda hökm sürməkdədir². Babanın dostları yenə də babana bəslədikləri hörməti onun qəbrinə də bəsləyirlər. Bu səfərdə böyük anan Möminə xatunun³ qəbrini də ziyarət edərsən.

Vəliəhd və anası Gözəl öz qulaqlarına inanmırdılar, eyni zamanda Nizaminin əslı olmayan bir məsələ haqqında danışmadığını da bilirdilər.

Nahar vaxtı idi, Gözəlin gəlməsi münasibətilə kiçik bir ziyafət tərtib edilmişdi. Ziyafətdə Gözəlin qardaşı Fəxrəddin, Dilşad, Əlaəddin və onun qadını Süsən iştirak edirdilər.

Təlie yemək otağına girdiyi zaman, Nizami onun saçlarını sıgallayaraq:

– Azərbaycan tac-taxtının gənc mələkəsini təbrik edirəm, – dedikdə ziyafətdəkilər Əbubəkri və onun qadını Təliəni təbrik etdilər.

¹ Yəzdkürd qalası – Naxçıvanın cənub şərqində vəqə palçıqdan düzəlmiş böyük bir qaladır. Qalanın sasanılərdən 3-cü Yəzdkürd (632-651) tikdirmişdir. Hazırda xərəbədir.

² Eldəniz xanədanı birinci dəfə hökuməti Naxçıvanda əllərinə almışlar. Atabey Eldənizin məqbərəsi Naxçıvanın qərb tərəfindədir.

³ Eldənizin qadını Möminə xatunun məqbərəsi də Naxçıvandır.

Günorta namazından sonra vəliəhd birinci kərə Gəncə məscidində görüldü. O, Nizami və Fəxrəddinlə bərabər minbərin sağ tərəfində salınmış döşəklərin üstündə oturdu.

Məscidin içərisində təzə adamlar, xaricində isə bir çox silahlılar gözə çarpırdı. Hakimə məxsus döşəyin üstündə başqa hakim oturmuşdu, hətta xatibin döşəyinin üstündə də başqa bir xətib görünürdü.

Xalq, Toğrul tərəfindən Gəncəyə təyin edilmiş hakimlə bərabər, xətibin də Gəncədən sürgün edildiyini və yerlərinə başqalarının təyin olunduğunu bilmirdi. Nəhayət, xətib minbərə çıxıb xütbə oxudu və xütbəsində Toğrulun əvəzində Cahan pəhləvan Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbubəkr Nüsrətəddinin adını çəkdi. Məsciddə bir gürultu qopdu. Razi qalanlar və razı qalmayanların səsləri bir-birinə qarışmışdı. Bəziləri oturduğu yerdə, bəziləri isə ayaq üstündə olaraq xətibə tərəf dönüb qışqırırdı. Bu vəziyyət davam etdikcə vəliəhdin üreyi çırpınırdı, o, bu məsələnin hazırlanmamış bir halda xalqa təqdim olunduğunu hiss edir və bunun fəna nəticəsindən qorxurdu.

Nizami bu qarmaqarışıq səslərin davam etdiyi zaman nə isə Fəxrəddinin qulağına pıçıldadı. Bundan sonra Fəxrəddin minbərin yanından ayağa qalxdı, bir neçə dəqiqə ayaq üstündə durub səs gələn və qışqırıqlar eşidilən tərəfləri gözdən keçirdi, qışqıranların kimlərdən ibarət olduğunu öyrəndi və sonra da əlini yuxarı qaldırıb “sakit olun” işarəsini verdi.

Bir anda səslər kəsildi, Fəxrəddin danışmağa başladı:

– Tək-tək adamlar öz iqbalının kimlərin əlində olduğunu yoxlamağa haqlıdır. Bu gün məsciddə qışqıranları tənqid etməyə heç kəsin haqqı yoxdur, razı qalan və razı qalmayanlar eyni dərəcədə haqlıdirlər. Həqiqətlər ancaq ixtilafların içərisindən süzülüb çıxandan sonra parlamağa bilər. Hazırda tək-tək şəxslərin məsələsi deyil, böyük bir məmləkətin məsələsi həll olunur. Buna görə də heç bir kəsi sükuta məcbur etmək olmaz. Ən əvvəl mən xətib cənablarının Əbubəkr Nüsrətəddin haqqında oxuduğu xütbə ətrafında danışmaq istəyirəm.

Hazırda hökmdarlıqdan düşürülməsini qərara aldığımız Toğrulun həyat və fəaliyyəti burada oturanların heç birisinə gizlin deyildir. Toğrul idarəedicilik qabiliyyətinə malik olan bir adam deyildir.

Onu daima Eldəniz xanədanının üzvləri idarə edirdilər. Lakin, eyni zamanda; o başqaları tərəfindən də idarə olunmaqda idi.

Hələ Atabəy Məhəmmədin dövründən bəri o, Xarəzmşahın xəfiyyəsi Zəhiredin Bəlxini və İran şairi Kəmaləddini öz yanında saxlayıb bizim iqbalımızı onların məsləhəti ilə həll edirdi¹.

Məmləkətin üzərinə başlanan hücumların səbəbləri yoxlandığı zaman, Toğrulun dəyərsizliyi bir daha meydana çıxmış olur. Toğrul öz xəyanəti ilə biz azərbaycanlıları bir neçə dəfə qanlı müharibələrə məcbur etmişdir. Biz bütün müharibələrdə qalib gəlmişik. Lakin onun bizdən gizlin olaraq düşmənlərimizlə başladığı münasibət yenə də bizi məğlub etdirmiş və tökülən qanların hədəf getməsinə səbəb olmuşdur.

Hazırda böyük bir padşahlıq dağılmaq üzrədir. Rey məmləkəti Xarəzm şahı Sultan Təkişin əlindədir. Həmədanda iraqılar hökm sürməkdədir. Fars ölkələri İran vətənpərvərlərinin əlinə keçmək üzrədir. Toğrulun özü isə Təbrizdə oturub öz məmləkətinin əleyhinə, bizim əleyhimizə təbliğat aparmaqla məşğuldur.

Bu vəziyyəti nəzərə alaraq sakit oturmağımız, məmləkətə qarşı tarixi bir xəyanətdir. Buna görə də mən, özlərinə dəyərli və fəaliyyətli, idarəçi və çalışqan göstərə bilmiş Eldəniz xanədanından bir nəfərin hökmdarlığa təyin olunmasını təklif edirəm. O, Atabəy Məhəmmədin oğlu Əbubəkr Nüsrətəddindir. Vaxtilə vəliəhdliyini təsdiq etdiyimiz gəncdir.

Fəxrəddin bunu deyərək Əbubəkrin əlindən tutub ayağa qaldırdı. Bir neçə dəqiqə Fəxrəddinlə Əbubəkr ayaq üstündə durdular. Nə “hə”, nə də “yox” deyən var idi.

Nəhayət, Nizami vəziyyəti dəyişmək üçün ağaya qalxıb Əbubəkrin yanına gəldi və onun əlindən tutub məscid xalqına müraciət etdi:

– Əvvəlcə təzə hökmdara mənim özüm beyət edirəm! – dedi.

Nizamidən sonra Fəxrəddin, Əlaəddin və başqaları gəlib beyət etdilər. Beyət mərasimi gecə qaranlıq düşənə qədər davam etdi.

Gecə bütün şəhər bəzənmişdi. Küçələrdə, damlarda minlərcə məşəllər yanırdı. Hökumət dairəsinə məxsus meydandan yüzlərcə fişənglər göyə qalxır və təzə hökmdarın iş başına keçməsinə Aran xalqına elan edirdi.

¹ “Rövzətüsşəfa”, 3-cü cild.

Hökumət dairəsində hökmdarın şərəfinə təntənəli bir ziyafət verilmişdi. Ziyafətdə Nizami də iştirak edirdi. Gecədən bir neçə saat keçmiş bir dəstə qoşun hökmdarı böyük şairin samanlı palçıqla suvanmış evinə müşayiət etdi.

* * *

Bir aydan bəri Şimali Azərbaycanın hər tərəfindən axıb Naxçıvana gələn qoşun dəstələri Yəzdkürd qalasının ətrafında qurulan çadırlarda yerləşirdi.

Araz çayının şimal tərəfindəki çəmənələrə baxıldığı zaman, hər tərəfdə sıra ilə ağ qanadlı kəpənekləri xatırladan ağ çadırları görmək olurdu.

Atabey qülləsinin başında vurulan qılınc və qələm nişanlı bayraq əsdikcə, Eldəniz meydanında yığılan minlərcə Naxçıvan xalqı da:

“Yaşasın Sultan Nüsrətəddin!” – deyər qışqırırdı.

Eldəniz sarayının dışarı divarları qiymətli xalçalar, ipəklər və qumaşlarla bəzədilmişdi. Qapının başındakı kərənaxana səhər, günorta və axşamlar Eldəniz hökmdarlarına məxsus adət üzrə çalınırdı... Sultanın vəzirləri üçün xüsusi binalar hazırlanır, təmir edilirdi.

Toğrul, Əbubəkrin sultan elan olunduğunu və Naxçıvana böyük bir ordu yığıldığını eşidərək həyəcana düşdü. O, öz səhvinə anladı, lakin gec idi. Səhvlər islah oluna biləcək səhvlərdən deyildi. Nəhayət o, çox götür-qoydan sonra Təbrizdən Naxçıvana bir heyət göndərdi. Heyət Ziyaülmülk körpüsündən şimal tərəfə buraxılmadı. Fəxrəddin heyət sədrinin məktubuna cavab olaraq yazırdı:

“Heyət qəbul etmək və hər hansı bir məsələ üzərində müzakirə aparmaq üçün vəkil edilməmişəm”.

Bu məktuba cavab olaraq heyətin göndərdiyi ikinci məktubda deyilirdi:

“Hərgah həşəmətli Fəxrəddin müzakirə aparmağa vəkil edilməmişdirsə, o zaman bizim Gəncəyə getməyimizə imkan yaratsın. Biz əlahəzrət Sultan Nüsrətəddinin özü ilə bəzi məsələləri həll etmək istəyirik”.

Lakin heyət bu təklifə də müsbət bir cavab ala bilmədi. Fəxrəddin bu təklifə verdiyi cavabında yazırdı:

“Gəncəyə getməyə lüzum yoxdur, əlahəzrət yaxın günlərdə Naxçıvana varid olacaqdır. Heyət gəldiyi barəsində məruzə edərək, hərgah icazə verərsə, heyətin Naxçıvana gəlməsi mümkündür”.

Heyət bu cavabı alandan sonra yenə də qayıdıb Ələmdar şəhərinə getdi, lakin Araz çayının cənub və cənub-şərq sahillərində qurulan çadırların sayı get-gedə artırdı. Toğrul hər ehtimala qarşı hazırlıq görür və silahlı qüvvə yığırdı. Sultan Nüsrəddin Naxçıvana gələndən iki gün sonra Toğrul tərəfindən gələn heyətin Ziyaülmülk körpüsündən keçib Naxçıvana gəlməsinə icazə verdi.

Heyətin Toğruldan gətirdiyi məktubun üstü Fəxrəddinin adına yazılmışdı. Buna görə də Nüsrətəddin Fəxrəddini çağıraraq məktubu ona tapşırdı. Lakin Fəxrəddin məktubu oxumaqdan və hökmdara izah etməkdən utandı, çünki məktub öz mündəricəsi etibarilə böyük bir ordu sərکərdəsinə deyil, bir nəfər yol vurana və quldura yazılmalı bir məktub idi.

“Fəxrəddin!

Mən bilseydim ki, Şərqin iqbalı bir şairlə bir Fəxrəddinin əlində oynacaq ola biləcəkdir, çoxdan bu səltənəti sənə bacın oğlu Əbubək-rə təslim edərdim.

Hərgah sən və sənə rəhbər olan şair bu cür düşünürsünüzsə, səhv edirsiniz. Çünki Şərqin müqəddəratını Aranda Sultan Səncər cəməsinə yığılan beş-on nəfər xəyalpərvər deyil, Bağdad saraylarında oturub bütün islam dünyasına hökm edən Əmirəlmöminin Ənnəsirəddinbillahlər həll etməlidirlər. Buna görə də islam dünyasında təzə qanların tökülməsinə imkan verməmək üçün sən də, sənə rəhbər olan Şıx Nizamilər də bu məsələni xəlifənin hüzurunda müzakirəyə qoyub həll etməli idiniz.

Lakin siz islam qanununa, adət və ənənəyə riayət etmədən, vərsət qanunlarının əleyhinə olaraq Toğrulun başındakı tacı qayıb bir kəndli qızından doğulan gəncin başına qoymaq istədiniz. Lakin tac hər başda durmaz. Oğurluq tac bir gün altındakı başı da özü ilə bərabər apara bilər. Sən ağlını başına yığ! Bir nəfər uşağı dünyada öz nəcabət və əsəletini tanıtmış olan Səlcuq nəvəsinin qarşısına qoymaqdan utan.

Sən qəhrəmanlıq adını daşıya-daşıya tanımısan, qoca vaxtında bu şöhrəti ucuz satma, çünki onu bir daha qazanmaq və öldə etmək üçün ömrün kifayət etməyəcəkdir. Öz şöhrətini tamamlamaq üçün məmləkətlərimdən birisini götürüb idarə et! Sən o şairdən əl çək, onda bir yığın kağızdan başqa heç bir şey yoxdur. Yaxın zamanda onun özünü də, qaraladığı kağızlarla birlikdə yandıracağam. Mən sənə əmr edirəm ki, gətirdiyin qoşunları evlərinə qaytarasan. Mən heç vaxt sizin təyin etdiyiniz valiləri tanımayacağam. Hərgah bu tələblər yerinə yetirilməzsə, mən öz hüququmu qoşun gücünə müdafiə edəcəyəm”.

Toğrulun göndərdiyi nümayəndələr sakit-sakit baxırdılar, onlar məktubun cavabını gözləyirdilər. Lakin Fəxrəddin yenə də:

“Cavabı əlahəzrətin özü verməlidir” – dedi.

Heyət sədri isə hökmdara müraciətlə:

– Biz əlahəzrətin hüzurundan mürexşəs olub, əlahəzrət Toğrulun hüzuruna nə kimi bir cavabla getməliyik? – dedikdə Nüsrətəddin də:

– Azərbaycan xalqı Toğrul ilə hər hansı bir məsələ üzərində müzakirə aparmaq üçün məni vəkil etməmişdir, – dedi.

* * *

Heyətin Təbrizə qayıtdığından on gün keçirdi. Toğrul tərəfindən göndərilmiş ikinci heyət Naxçıvana gəldi. Heyətin gətirdiyi ikinci məktubun mündəricəsi əvvəlki məktuba nisbətən yumşaq və soyuq-qanlı bir surətdə yazılmışdı:

“Əziz qardaşımın oğlu!

Rəhmətlik qardaşım Atabəy Məhəmmədin bu məmləkət üzərində olduqca böyük bir haqqı var idi. Sən bilirsən ki, mən onun haqqını heç bir vaxt inkar etməmişəm. Sənin yaşın az da olsa, Eldəniz xanədanının tarixini çox yaxşı bilirsən. Eldəniz oğlanlarının heç birisi padşah olmamışdır. Onlar son günlərinə qədər mənim tərəfimdən və xəlifə tərəfindən təsdiq edilmiş atabəylik vəzifəsini bitirmişlər. Mən heç bir zaman bu vəzifənin Eldəniz xanədanı üzvlərinin əlindən alınmasına tərəfdar olmamışam. Hərgah qardaşımın oğlunun bir narazılığı varsa, o zaman bütün ailəmizin üzvləri bir yerə yığılıb narazılığın haqlı və ya haqsız olduğunu müzakirə edə bilərlər. Bu cür ixtilaflar qardaşımın sağlığında da bir neçə kərə baş vermişdi. Biz də yığılıb öz aramızda

həll etmişdik. Bütün ixtilafları rəhmətlik anamız Türkan xatun həll edərdi. Bunun üçün də mən sənə iki təklif edirəm: onlardan birisi budur ki, məsələnin həllini yer üzünün xəlifəsinə və möminlərin əmirinə tapşıraq. İkincisi də, sən mənim və oğlum Məlikşah ilə bərabər məmləkətin idarəsində səmimiyyətlə iştirak elə! Hərgah son təklifə razı-sansa, o zaman sən Şimali Azərbaycanı, oğlum Məlikşah isə Cənubi Azərbaycanı idarə etməlidir. Bu qərarın üzərində sadıq qalmaq üçün hər üçümüz xəlifənin hüzurunda and içib imza verərik”.

Nüsrətəddin bu məktubu oxuyandan sonra, Toğrula belə bir məktub yazdırdı:

“Möhtərəm əmi!

Məmləkət adından danışmaq üçün səlahiyyətli olmayan tək-tək adamlarla müzakirə apara bilmərəm. Çünki Azərbaycan xalqı bu barədə məni vəkil etməmişdir”.

Toğrul bu cavabı alandan sonra, məsələnin ciddi olduğunu anladı. Nüsrətəddinə yazdığı üçüncü məktubunda bir daha güzəştə gedərək yazırdı:

“Araz çayı sərhəd olmaq üzrə sənin Şimali Azərbaycan hökmdarı olduğunu təsdiq edirəm”.

Lakin Toğrulun bu məktubuna da Nüsrətəddin: “Bu barədə müzakirə aparmağa vəkil edilməmişəm” – deyər cavab vermişdi. Məktub və müzakirələr nəticəsiz qalandan sonra hər iki tərəf silaha sarılmağa başlamışdı.

Toğrulun Şimali Azərbaycan sərhədinə yığıdığı qoşun miqdarca Fəxrəddinin gətirdiyi ordudan bir neçə qat artıq idi. Buna görə də Toğrul Araz çayını keçib Şimali Azərbaycana girməyi o qədər də çətin bir məsələ hesab etmirdi.

Toğrulun qoşunu üç dəstəyə ayrılmışdı. Onlardan bir dəstəsi Cülfa kəndi qarşısından Araz çayını keçib Naxçıvana tərəf hücum edir, ikinci dəstə, Naxçıvanın qərb tərəfindən quruya çıxmağa çalışırdı.

Toğrulun üçüncü ordusu isə, Xuda Afərin körpüsünü keçib Qarabağa hücum edirdi. Toğrul orduları müvəffəqiyyətlə çayı keçib Nax-

çıvanı mühasirəyə almaq və Nüsrətəddini tutub Toğrulun yanına aparmaq əmrini almışdı. Qarabağ tərəfindən Naxçıvana hücum edən dəstə müvəffəqiyyət qazandığı zaman, Naxçıvanın mühasirəsi bitmiş olacaqdı. Əlaəddinin sərkərdəliyi altında Qarabağa göndərilən qoşun bir aylıq müharibədən sonra Toğrulun ordusunu qovub körpüdən cənub tərəfə keçirmişdi.

Culfadan keçən İraq ordusu Naxçıvan altına qədər irəliləyib Qızıl Vank monastırının altında Nüsrətəddinin şəxsən idarə etdiyi qoşunla vuruşurdu.

Dörd gecə və gündüz davam edən müharibə nəticə vermədiyi zaman Hüsəməddin atını irəli sürüb Nüsrətəddini müharibəyə çağırırdı.

Nüsrətəddin qoşundan ayrılıb Hüsəməddinin qarşısına çıxdı.

Vuruşma yarım saatdan artıq çəkdi. Hüsəməddin qılıncı Nüsrətəddini əlindən yaraladı, lakin Nüsrətəddin özünü şaşırmaq üçün əl ilə Hüsəməddinin çiyindən vurub qolunu sındırdı və qaçmaq istərkən kəməndlə sarıyıb yəhərdən götürdü. İraqlılar nə qədər çalışdısa da, Hüsəməddini Nüsrətəddinin kəməndindən qurtara bilmədilər. Sərkərdələrini əsir görən İraq qoşunu dərhal geri qayıtdı, aralıqlar onların arasına düşüb döyə-döyə onları Araz çayına tökdülər.

Fəxrəddin qərb tərəfdən Naxçıvan altına qədər irəliləmiş düşmənin ordusunu qismən qırıb, qismən də əmir götürdü.

Toğrulun ordusu məğlub olaraq cənuba çəkiləndən sonra dinclik başladı. Nüsrətəddin isə ordunun cənuba hücum etməsi üçün hazırlıq əmrini verdi.

* * *

Hüsəməddinin edamı edilməsi üçün Gəncədən razılıq məktubu gəldiyi gün, Təbrizdən də Toğrul göndərdiyi elçi Naxçıvana gəlib Nüsrətəddinə məktub gətirmişdi. Toğrul öz məktubunda yazırdı:

“Məmləkət və vətən xainlərinin hiyləsinə aldanaraq öz vəlinəmətinin üzünə qılınc çəkdi və minlərcə insan qanının tökülməsinə səbəb oldu.

Eşitdiyimə görə, Hüsəməddinin yaraları sağalandan sonra, həyatına sui-qəsd etmək xəyalındasan. Mən tökdüyün qanları sənə bağışlayıram, lakin Hüsəməddinin həyatını beş yüz min qızıl dirhəm

müqabilində mənə sat, o müqəssir deyil, o, öz vəzifəsini bitirən bir əsgərdir”.

Nüsrətəddin yazı bilmirdi, əlindən yaralı idi, o, dayısı Fəxrəddini çağırub Toğrulun məktubuna cavab yazmağı ona tapşırırdı. Məktubda deyilirdi:

“Sən heç bir zaman bizim üçün vəlinəmət olmamısan. Bileks, xanədanımızın qılıncları sayəsində böyük nemətlərə nail olmusan. Çünki sən özün nemət əldə edə biləcək bir dəyəərə malik deyilsən. Məmləkət və vətəni əcnəbilərə satmaqla öz başını saxlamaq istəyən bir adamın, başqalarına vətən xaini deməyə haqqı yoxdur. Hüsəməddini beş yüz min qızıl dirhəm müqabilində sizə verə bilməyəcəyəm. Çünki o, məmləkət və vətən xainidir. Onun edam edilməsi üçün Azərbaycan xalqı bir səsle qərar çıxarmışdır. Onun edam edilməsi günü, məmləkətin Naxçıvana gəldiyi günə qədər təxirə salınmışdır”.

* * *

Təliənin və Nüsrətəddinin anası Gözəlin taxt-rəvanı şəhərin mərkəzindən keçdiyi zaman, Atabəy qülləsinin qarşısında minlərcə silahlı və silahsız xalqın durduğunu gördülər. Onlar taxt-rəvanın ipək pərdəsini qaldıraraq dışarı baxdıqları zaman Hüsəməddinin dar ağacından asıldığını görüb onun döşündəki iri xətlə yazılmış lövhəni oxudular:

“Hüsəməddin, Atabəy Məhəmməd və Qızıl Arslanın qətlinə iştirak etdiyi və məmləkətdə əcnəbi müdaxiləsi üçün imkan yaratdığına görə, Azərbaycan xalqı tərəfindən edamə məhkum edilmişdir”.

Nüsrətəddin xəstə idi, o xəstəlik yatağından təzəcə qalxdığı üçün Təliəni və anası Gözəli Atabəy Eldəniz sarayının qapısında istiqbal edə bildi. Təliə Nüsrətəddini xəstə və yaralı gördüyü zaman ağlamaq istərkən, Gözəl onun dodaqlarından öpərək:

– Özünü ələ al, mehriban qızım! Bizim həyat tariximizdə ağlamaq sözü yazılmamışdır. Hökmdarın əlindəki yara, namus və qəhrəmanlığın silinməz bir möhürü olub qalacaqdır. Xalq hökmdarın uğrunda qan tökdüyü və öz həyatını qurban verdiyi zaman, hökmdarın sarayda oturub öz canını qoruması şərəfsizlik olardı, – dedi.

Bu gecə Naxçıvanda indiyə qədər misli görünməmiş bir çıraqbanlıq var idi. Bir tərəfdən Toğrulun ordusuna ölüm zərbəsi vurulmuş, o biri tərəfdən gənc mələkə və hökmdarın anası Naxçıvana gəlmişdilər. Nüsrətəddinlə gənc mələkə Eldəniz sarayının bir guşəsində oturub sarayın cənubundan keçən Araz çayına və ayın şəfəqində gümüş rəngli ləpələrin balıq belı kimi titrədiyinə baxırdılar.

Sanki on dörd gecəlik ay, üzündəki kirşanları yumaq üçün Edilağa¹ gölünün sahilinə enir və ağ buludların qətifəsinə bürünərək çimməyə hazırlanırdı.

Maku dağlarından qalxan ruzigar, Şahbuz qayalarından qopan sərin küləklər, Eldəniz sarayının başı üzərində çırpınaraq gənc mələkənin qara saçlarıyla əylənməyə çalışırdı.

Xoşbəxt gənclərin oturduğu köşkün başı üzərində dövrə vurub dayanan nəş ulduzları² da qısqanclıqdan parlayan gözlərini Təliənin çöhrəsinə dirəyib baxırdı.

Gənc Nüsrətəddin dodaqlarını Təliənin dodaqlarına uzatdığı zaman, küləklər də ulduzları qısqandırmamaq üçün Təliənin uzun saçlarını qaldırıb Nüsrətəddinin çiynlərinə tökür və pərdə çəkirdi.

Bu vəziyyət uzun dəqiqələr davam etdi. Son kərə Təliə dodaqlarını gənc hökmdarın dodaqlarından çəkdiyi zaman belə bir səs eşitdi:

“Mələkə həzrətləri, şam süfrəsinə buyurun”. Onlar yerlərindən qalxıb aşağı düşmək istərkən, yenə də hökmdar Təliənin dodaqlarından, ruzigarlar isə qara saçlarından öpürdü.

Təliənin və Gözəlin Naxçıvana gəldiyinin ikinci günü hökmdarın əmrinə görə babası Eldəniz və böyük nənəsi Möminə xatunun qəbirləri üzərində bir ziyarət mərasimi düzəldilmişdi.

Hökmdar babasının qəbir daşına bir dəstə gül qoyub dedi:

“Aylardan bəri Naxçıvanda oturub ziyarətinizə gəlmədiyimi özünüzə qarşı bir nəzakətsizlik hesab etməyin. Qaliblərin ziyarətinə böyük bir qələbənin müjdəsi ilə gəlmək istəyirdim. Bu gün Naxçıvan

¹ Edilağa gölü – Naxçıvanın cənub-qərb tərəfində məşhur bir göldür. Qışda Naxçıvan çayının suyu bu gölə yığılır, yayda Bolqa və Qara cuğ kəndləri onunla suvarılır.

² Nəş ulduzları – ortalıqda olan sönük bir ulduzun ətrafına dövrə vuran ulduzların adıdır.

yenə də sənin varlığıyla fəxr edir, sənin rəhbərliyinlə vətəninə düşməndən təmizləyir. Sənin oğlanlarının intiqamını aldım, onların qatillərini dar ağacından asdım.

Araz çayının cənub sahilinə keçirəm. Eldənizin tarixi nüfuzunu yenə də Bağdad qapılarına hakim edəcəyəm”.

Gözəl və Təliə Eldəniz və Möminə xatunun qəbirləri üzərinə gül qoyub qayıtdıqları zaman, yolun ətrafında duran yoxsullara qızıl və gümüş dirhəmlər və dinarlar ehsan edirdilər.

Gecə çox qaranlıq idi. Daşın dalında oturub Araz çayına baxan keşikçi Araz çayından bir qaraltının üzüb bu tərəfə keçdiyini hiss etdi, yerindən hərəkət etməyərək gözünü həmənin nöqtəyə zillədi. Bir neçə dəqiqədən sonra çayın kənarındakı daşın dalından bir nəfərin qalxıb şəhərə tərəf getmək istədiyini gördü və ayağa qalxıb:

– Kimsən?.. Dayan! – deyərək səsləndi.

Naməlum adam dayandı və heç bir müqavimət göstərmədi, ancaq keşikçinin:

– Kimsən?.. Nəçisən?! – deyərək verdiyi suala cavab olaraq:

– Bir dəqiqə artıq danışmaq əlahəzrət Nüsrətəddinə qarşı bir xəyanətdir, məni onun yanına aparın! – dedi.

– Mən səni ancaq bizim nəyibin yanına apara bilərəm.

– Hər kimin yanına aparırsan apar, lakin yubanmaq lazım deyil.

Keşikçi onu nəyibin yanına gətirdi. Nəyib onun kim olduğu və nə üçün gəldiyi barəsində sual verməyə başladı.

Naməlum adam sual-cavabın uzun çəkəcəyini hiss etdi, nəyibdən yüzbaşıya, yüzbaşından sultana, sultandan əmirhəng, sərtib, sərhəng və süpərsalara qədər bu kimi suallara cavab verməyə məcbur olacağını və buna görə də nəyibə müraciət edib dedi:

– Sual-cavabı buraxın, hər bir sualın cavabını vermək onlarca insanın məhv olunmasına səbəb ola bilər, vəziyyət ciddidir. Məni əlahəzrətin yanına götürün.

Nəyib qasidin sözünə qəhqəhə ilə güldü və dedi:

– Nə qədər əziz qonaq... Gecənin bu zamanı əlahəzrət öz sarayında oturub Araz çayından oğurluqca keçən cənabın yolunu gözləyirmiş. Eybi yoxdur, yol gəlibsən, yorgunsan, bu gecəni bizim qarovulxanada

qalib istirahət edərsiniz. Sağlıq olursa, sabah sizin əmrinizə əməl edərək.

Qasid yalvarmağa başladı, lakin sözü qəbula keçmədi. Onu bir neçə əsgər götürüb qarovulxananın içəri otağına aparmaq istədi. Ancaq o:

– Bu sizin tərəfinizdən hökumətə qarşı bir xəyanətdir. Mən mühüm bir məqsəd üçün Naxçıvana göndərilmişəm.

Bu sözlərin heç birisi qəbula keçmədi. Onu çəkə-çəkə aparırdılar. Bu halda qarovulxanaları yoxlamaq üçün gələn Fəxrəddin dörd nəfər yavəri ilə bərabər qarovulxanaya girdi və naməlum adamın otağa sürüldüyünü görüb soruşdu:

– Bu nə deməkdir?! İnsana qarşı insancasına əlaqəni unutdunuzmu?!

Nayib bu suala qarşı cavab verib dedi:

– Araz çayından xəlvətə keçmişdir. Özü də padşahın özündən başqa heç bir kəslə danışmaq istəmir. Görünür ki, ağıldan da bir azca yoxsuldur. Özünün bu saatda padşahın yanına aparılmasını tələb edir.

Fəxrəddin nayibin üzünə acı bir baxışla baxaraq:

– Buraxın, buraxın mənim yanıma gəlsin, – dedi.

Naməlum adamı buraxdılar. O, Fəxrəddinə sual verdi:

– Siz kimsiniz?

– Mən padşah ordusunun süpərsaları Fəxrəddinəm.

– Bu təsadüf bir xoşbəxtlikdir, sizin nayiblər mənim vaxtımı sual və cavabla itirseydilər, əsas məqsəd əldən çıxacaq idi. Təbrizdə vəziyyət qorxuludur, məni Şəmsəddin göndərmişdir. Əlahəzrətin hüzuruna getməliyəm.

Fəxrəddin daha heç bir söz demədi. Qasidlə bərabər atlanıb gecə saat ikidə Eldəniz sarayına çatdılar. Keşikçi gedib Nüsrətəddinə Fəxrəddinin bir nəfər naməlum adamla gəldiyini xəbər verdi, bir azdan sonra qayıdıb:

– Əlahəzrət sizin müntəzirinizdir, – dedi.

İçəri girdilər. Nüsrətəddin yatmamışdı, o Təliə üçün Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərindən parçalar oxuyurdu.

Fəxrəddin qasidi əlahəzrətə təqdim edib:

– Qasid, mərhum Qızıl Arslanın qoca vəziri Şəmsəddin tərəfindən gəlmişdir, – dedi.

Nüsrətəddin kitabı əlindən yerə buraxıb:

– Mənim möhtərəm müəlliminin kefi necədir? – deyərək soruşduqda, qasid:

– Həm çox qocadır, həm də xəstədir.

– Məktub verməmişmi?

– Bəli, vermişdir.

– Hanı bəs məktub?

Qasid utanaraq cavab verdi:

– Məktub köynəyimə yazılmışdır.

– Get, çıxar gətir.

Qasid, pərdənin dalına keçərək köynəyi çıxarıb gətirdi, lakin oradan heç bir şey oxunmurdu. Fəxrəddin köynəkdə yazı görmədikdə nayibin “ağıldan da bir azca yoxsuldur” – dediyi yadına düşdü, naməlum adama inanaraq padşahın yanına gətirdiyindən utandı və ona sual verdi:

– Öz çirk köynəyini padşaha nişan vermək üçün mü Araz çayını keçib bura gəlmişdin?!

Qasid bu sualdan gülümsünərək dedi:

– Əmr edin qızarmış odla dolu bir manqal gətirsinlər.

Fəxrəddin güldü, padşah da qəhqəhə ilə güldü və qasidə sual verdilər:

– Köynəyinin tərəfini qurutmaq mı istəyirsən?

– Rica edirəm, vaxtı boşa verməyin. Manqal gətirilməsinə əmr verin.

– Manqal gətirdilər. Qasid köynəyi istiyyə tutdu, bir azdan sonra köynəyin üstündə sarı rəngdə yazılar görünməyə başladı. Fəxrəddin və padşah heyretlə soruşdular:

– Bu nə deməkdir?

– Təbrizdən kənara çıxanların hamısı Toğrulun təyin etdiyi qarovullar tərəfindən axtarılır. Bir parça kağız şəhərdən kənara çıxarmaq mümkün deyil, yollarda uzunqulaqların palanlarının içərisini belə söküb axtarırlar. Buna görə də Şəmsəddinin əmrinə görə məktubu soğan suyu ilə köynəyimə yazdılar. Köynək ancaq oda tutulandan sonra yazıları oxumaq mümkün olacaqdır.

Fəxrəddin köynəyi əlinə alıb məktubu oxumağa başladı:

Əlahəzrət!

Toğrulun Naxçıvan altındakı məğlubiyyəti dostlarınızı həddindən artıq sevindirdi. Lakin Toğrul indi şimali azərbaycanlıların intiqamını Cənubi Azərbaycan xalqından almağa başlamışdır.

Yaşayış şəraiti olduqca ağırdır. Toğrulun yaratdığı bu şərait azərbaycanlıları köçürüb yerlərinə iraclıları və iranlıları köçürmək məqsədini daşıyır. Toğrul Cənubi Azərbaycanı iranlılaşdırmaqla Şimali Azərbaycanın qarşısına bir hasar çəkmək, daha açığı, onları təkləmək istəyir¹.

Hazırda Təbrizdə və ətrafında birləşən iyirmi min İraq və Fars qoşunlarına öz ailələrini Azərbaycana köçürmək əmri verilmişdir.

Təbrizin qərb tərəfində yaşayan xalqa, bir ayın müddətində köçüb İraq və Fars məmləkətlərinə getmələri əmr olunmuşdur. Lakin onlar Toğrulun bu əmrinə itaət etmədilər. Onlar Toğrulun göndərdiyi cəza dəstələrini qovub məhəllədən çıxardılar. Hazırda ixtilaf böyük bir üsyan şəklə almışdır. Qara Məlik adlı bir nəfər kəndli bu üsyanı idarə edir². Cənubi Azərbaycanın hər tərəfindən igidlər və vətənpərvərlər Qara Məlikin köməyinə gəlirlər.

Lakin onlar nə qədər qəhrəman olsalar da, mübarizəni uzun müddət davam etdirə bilməyəcəklər. Çünki onlar rəhbərsizdirlər. Toğrul hələ Naxçıvan üzərinə hücumu başlamazdan əvvəl xalqın rəhbərlərini və iş bilən adamlarını həbs etdirmişdir.

Mən özüm də xəstə olduğum üçün, evimdə həbsə alınmışam. Təbrizə təcili surətdə kömək verməyiniz lazımdır.

Üsyançı kəndləri dağıtmaq üçün Həmədandan böyük məncəniqlər gətirilməkdədir.

Əlahəzrəti əmin edirəm, Şimali Azərbaycan atlıları Mərənd şəhəri altında görünən kimi, təbrizlilər üsyana başlayıb öz düşmənlərini qovacaqlar. Mən elə zənn edirəm ki, azərbaycanlıların Toğrula qarşı aparacağı bu mübarizə son mübarizə olacaqdır.

Əlahəzrətin nəzərinə bir şeyi də yetirmək istəyirəm ki, o da bundan ibarətdir:

İraqdan və Reydən aldığım xəbərlər olduqca qorxuludur... Şərqi Azərbaycanın vəziyyəti Toğrul kimilərin tac-taxtı əlində saxlaması üçün əlverişli deyil.

¹ Səlcuq hökmdarları və onlardan sonra İranda hökumət başına keçən hökmdarlar daima əhalini bir məmləkətdən başqa məmləkətə köçürmək siyasətini təqib etmişlər. Şah Abbas gürcü xalqını İsfahan tərəflərinə köçürdüyü kimi, Bülucistan paytaxtı Kəlat şəhərinin əhalisini də Ordubadın yeddi kilometr məsafəsindəki Kəlat kəndinə köçürmüşdü.

² Hazırda Qara Məlikin adına Təbrizdə böyük bir məhəllə vardır.

Hazırda xilafətin bir Atabəy qədər də nüfuzu qalmamışdır. Onu bugünkü vəziyyətdə saxlamaq üçün qüvvətli bir əl lazımdır. Toğrulda isə elə bir əl yoxdur. Xəlifə o kimi qüvvətli əli Sultan Əlaəddindən və Xarəzm padşahından ummaqdadır. Toğrul uçuruma doğru sürüklənib gedir, ayıq olmaq lazımdır ki, o, məmləkəti də özü ilə bərabər uçuruma aparmasın. Təbrizlilər sizi böyük səbirsizliklə gözləməkdədir.

Təbriz, Şəmsəddin".

Padşah qasidin istirahəti üçün əmr verdi. Otaqda bir Fəxrəddin, bir də padşahın özü idi. Padşah Fəxrəddinə sual verdi:

– Bu vəzifəni yerinə yetirə biləcəyikmi?

– Hər nə olursa olsun yerinə yetirməliyik.

– Ordun hazırkıdır?

– Hazırdır, hər ehtimala qarşı hazırdır.

– Sabah gecə Araz çayını keçmək lazımdır. Lakin hücum başlanacağına heç bir kəs bilməməlidir.

Fəxrəddin:

– Başım və gözüm üstündə! – deyib padşahla vidalaşdı.

* * *

Gecə çox qaranlıq idi. Göz-gözü görmürdü. Maku dağlarında oynayan qara buludlar Qızıl Vank dərəcəsinin şimalından Araz çayına tərəf yürüyən atlıların hərəkətini pərdələyirdi. Kişnəyən atların ağızları bağlanmışdı. Lakin bir-birinin dalınca sıғыyan və ətrafı işıqlandıran ildırımlar Araz çayı kənarında başlanmış bu axını çox tez bir zamanda Toğrul ordusunun gecə qarovullarına xəbər verdi.

Bir anda Culfa burnundan Ərəblər kəndinə qədər¹ otuz fərsəng məsafədə yerləşən Toğrul ordusundan şeypur səsləri və “düşmən gəlir” qışqırıqları eşidilməyə başladı. Toğrul ordusu ayağa qalxdı. Bir anda Araz çayının başı üzərində hakim olan dağlarda od yandırıldı, çayın keçəcək yerləri gündüz kimi işıqlandı. Çayın kənarına yığılmış tikan kollarına od vurdular.

¹ Ərəblər kəndi – Ərəb istilas zamanında ərəbləşdirilmişdi.

Çay ışıqlandığı zaman minlərcə Qarabağ və Aran atlılarının burundan su fışqıra-fışqıra üzən atlarda çayın cənub sahilinə doğru üzükleri göründü.

Bir anda qiyamət başladı. Gecənin qaranlığından istifadə edərək, Fəxrəddin çayın şimalındakı dağlarda böyük daşlar ata biləcək dörd yüzə qədər məncəniqin yerləşdirilməsində əmr vermişdi. Düşmənin cənubdakı qayaların dalında yerləşib oxları yağış kimi çaydan keçənlərin üzərinə yağdırırdı. Lakin dörd yüz məncəniqin atdığı ağır daşlar qayaları Toğrul qoşunlarının başına uçururdu. Bir neçə dəqiqənin içərisində qalın toz təbəqələri Araz çayı ilə Toğrul qoşunları arasına geniş bir pərdə çəkdi. Gün çıxanda Fəxrəddinin on min nəfərdən ibarət olan birinci dəstəsi Araz çayını keçərək Culfa düzlərində yerləşmişdi. Toğrul ordusu Cəbbəxana və çadırlarını buraxıb dağınıq bir halda Xoy və Təbrizə tərəf çəkilmişdi.

Axşam saat dörd radələrində Nüsretəddin böyük bir dəstə ilə Araz çayını keçib qərargaha gəldi və dərhal qoşunun kiçik dəstələrə ayrılaraq Təbrizə doğru hərəkət etməsinə əmr verdi.

Culfa düzündə böyük bir bayram nümayişi hiss olunurdu, Azərbaycan qoşununun çayı keçdiyini və Təbrizə köməyə getdiyini eşidən və bilənlər güllər, çiçəklər, qurbanlar və sair hədiyyələrlə bərabər Culfa düzünə yığılmışdılar.

Kəndlilər yarılları sağaltmaq üçün öz evlərinə götürür və onların əvəzinə öz oğlanlarını orduya verirdilər. Kəndlilər Toğrul ordusunun dağılmış dəstələrini dağlardan, dərələrdən qoyun sürüsü kimi tutub padşaha təslim etmək üçün Culfa düzünə gətirirdilər. Padşah isə onların Naxçıvan və başqa şəhərlərə göndərmələrinə əmr verirdi.

Qoşun yeyib-içəndən və oynayıb şadlıq edəndən sonra, Təbrizə tərəf hərəkət etmək əmrini aldı. Qoşun təbrizliləri qurtarmaq üçün istirahət etmədən at sürürdü. Axşam vaxtı Culfa düzündən hərəkət edən ordu, sabah gün çıxan zamanı Mərənd şəhərini mühasirə etməyə başlamışdı. Lakin şəhərin mühasirəsinə lüzum görülmədi, çünki Azərbaycan qoşununun şəhərə yaxınlaşdığını eşidən mərəndlilər dərhal üsyan edib, Toğrulun qoşunlarını qırmış və hakimlə bərabər bir çoxlarını həbsə almışdılar. Şəhər xalqı musiqi və şadlıq nəğmələri ilə Azərbaycan ordusunu qarşılayıb həbsə alınmış hakimi və əsirləri təqdim etdilər. Fəxrəddin isə onlara razılıq edib hakimin və əsirlərin qərargaha göndərilməsinə əmr verdi.

Bir neçə saat istirahətdən sonra qoşun Təbrizə doğru hərəkət etdi. Ordu Sofiyan kəndinə çatdığı zaman, Təbrizdən qaçanlar Fəxrəddinin yanına gəlib şəhərdə dəhşətli qırğınlar davam etdiyini xəbər verdilər. Qaçqınların göstərişinə görə Qara Məlikin üsyançı dəstələri təslim olmaq təklifini rədd etdiklərindən və Təbriz xalqının bu üsyana qoşulduğundan acıqlanmış Toğrul, Təbriz xalqının qətl və qarət olunmasına əmr vermişmiş. Dörd gündən bəri Toğrul qoşunu ilə Təbriz xalqı arasında qanlı müharibələr gedirmiş.

Fəxrəddin orduya iki saatlıq istirahət verdi. Culfadan hərəkət etmiş ikinci və üçüncü dəstələr də Sofiyan kəndinə yanaşdı. Axşam qaranlıq düşəndə Təbrizdən Sofiyan tərəfinə güclü qoşun dəstələrinin hərəkət etdiyini xəbər verdilər. Yarım saat keçmədən İraq atlıları Alver və Sofiyan tərəflərində görünməyə başladılar.

İki qalın toz təbəqəsi bir-birinə yaxınlaşırdı. Ancaq Qarabağ və Aran atlarının şiş kimi duran quyruqları görünürdü. İgidlər isə oxdan qorunmaq üçün şiddətlə yürüyən atların böyrünə yatmışdı. Atlar burun-buruna toxunmaq istədiyi zaman qılınclar qınından çıxdı.

Dörd saat davam edən qanlı müharibədə Azərbaycan ordusu iraqlıların müqavimətini sındırdı.

Fəxrəddin orduya verdiyi əmrində:

“Birinci növbədə Təbrizdən Qəzvinə gedən yollar əldə edilməlidir” – dedi.

İraqlılar döyüşə-döyüşə çəkilib Təbrizə girdilər. Gecə olduğuna baxmayaraq, şəhərin içərisində qızgın vuruşmalar gedirdi.

Günəş Ərkin dalından çıxıb Təbriz küçələrində tökülən günahsız qurbanları gözəndən keçirdiyi zaman, on gündən bəri Toğrul qoşunu ilə döyüşməkdə olan Təbriz xalqı azad nəfəs alır və Şimaldan gələn qaradaşları ilə öpüşür və salamlışırdı.

Toğrulu və oğlu Məlikşahı tutmaq mümkün olmamışdı, çünki Sofiyan altındakı müharibəni itirəndən sonra Toğrul oğlu Məlikşah ilə bərabər Qəzvin tərəfinə qaçmışdı.

Təbriz alınandan iki gün sonra padşah Təbrizə gəldi. O, birinci növbədə Təbriz üsyanını başlayan Qara Məliki yanına çağırıb xələt verdi və:

– Yaşadığın məhəlləni sənin adınla adlandırırım! – dedi.

TOĞRULUN QƏTLİ

Səlcuqilərin son hökmdarı olan III Toğrulun səhvləri üzündən, səlcuqilərin və onların atabəyləri olan Eldəniz xanədanının tədbir və qəhrəmanlıqları sayəsində düzəlmiş imperatorluq dağılmağa başladı. Məmləkət parçalara bölündü. Toğrulun azərbaycanlılarla olan son müharibəsi onun hökmranlığına son qoydu.

Azərbaycan ayrılıqdan sonra, Rey və İraqda Toğrula qarşı uzunmüddətli müharibələr başladı. Bir kərə Qəzvin altında əzilərək Xarəzm şahı Sultan Təkişin yanına qaçmış Qütlüğ İnanc orada çox böyük hörmətlə qarşılandı. Qütlüğ az zaman Xarəzmdə qalandan sonra Xarəzm ordusu ilə bərabər İraqa hücumu başladı.

Qütlüğ İnancın orduları Həmədan altına yığıldığı zaman, Azərbaycan ordusu da padşahın rəhbərliyi altında Qəzvin ətrafında yerləşib durmuşdu. Çünki Xarəzm ordusu III Toğrul ilə hesablaşandan sonra Azərbaycana soxula bilirdi.

Xarəzmşahla bağlanan müqavilədə Xarəzm şahı Qütlüğün Azərbaycan taxt-tacına malik olacağını öhdəsinə götürmüşdü.

Toğrul ilə Azərbaycan arasında olan ixtilafa baxmayaraq, azərbaycanlılar köhnə və milli hüdudu müdafiə etmək üçün Toğrula kömək etmək və əcnəbi hücumunu dayandırmaq məsələsini müzakirə edirdilər. Lakin Toğrul azərbaycanlıların bu təklifini tamamilə düşmən bir fikir hesab etdiyi üçün qəbul etmədi. Bu təklifdən sonra Toğrul düşməne qarşı qoya biləcəyi qüvvətin mühüm bir hissəsini İraq cəbhəsindən götürüb Azərbaycan sərhədinə gətirdi.

Fəxrəddin məmləkətin qorxu altında qaldığını hiss edərək, Toğrulun əlində olan məmləkətləri müdafiə etmək üçün əlindən gəlidiyi qədər çalışırdı. Lakin Toğrul yenə də öz inadında davam edirdi.

Nəhayət, Xarəzm və Rey orduları hüdudu keçdiyi zaman, Fəxrəddin Toğrula belə bir məktub göndərdi:

“Məmləkət qorxu altındadır. Xarəzmdən və Reydən üzərinə yürüyən orduların öhdəsindən gələ bilməyəcəksən. Çünki sənin güvəndiyin orduda bir nəfər də olsa səmimi dostun yoxdur. Düşmənin buna inandığı üçün də sənin üzərinə yürüyür. Sənin əlində olan məmləkətin düşmən əlinə keçməsi bir neçə günün işidir. Bizim əlimizdə olan

vəsiqələrə görə, xəlifə Ənnəsirəddinbillah Sultan Təkişin Rey və İraqın üzərində hökmranlığını təsdiq etmişdir. İş-işdən keçmişdir. İnadi burax! Azərbaycan xalqının qanları və qurbanları bahasına alınmış məmləkətlərin düşmən əlinə keçməsinə razı olma. Sən bu selin qarşısında dura bilməyəcəksən. Sən bizə inan, sərhəddi aç, qoy Azərbaycan qoşunu gəlib düşməni məmləkətdən qovsun. Biz hazırda sənin əlində olan torpaqları sənin üçün müdafiə etməyə and içirik”.

Toğrul Fəxrəddinin məktubunu alandan sonra öz vəziri şair Kəmaləddinlə məsləhətləşdi. Kəmaləddin Fəxrəddinin məktubunu oxuyub güldü və:

– Azərbaycanlılar böyük bir məmləkəti quru bir məktubla işğal etmək istəyirlər, – dedi.

Toğrul Fəxrəddinə verdiyi cavabında:

“Mənim üçün şimaldan gələn dostlar, şərqdən və şimal-qərbdən gələn düşmənlərdən daha qorxuludur” – deyə yazdı.

Nəsihətlər fayda vermədi. Müharibə başlanmışdı. Şəhərlər bir-bir düşmən əlinə keçirdi. Lakin Toğrul öz eys-ışrətində davam edir və cəbhələrin müdafiəsi ilə məşğul olmurdu. Düşmən onun, içində olduğu paytaxtın qapılarını döyməyə başladı.

On birinci gün nahar yeməyindən sonra Toğrul həddindən artıq sərxoş idi. Yumşaq balıslara söykəlib şərab içir və rəqqasələrin titrək göbəklərinə tamaşa edirdi.

Sərkərdə içəri girib baş endirdi:

– Düşmən Rey darvazasından şəhərə soxuldu, müharibə Atabey meydanının ətrafında gedir, – dedi.

Musiqi dayandı, içi şərabla dolu piyalələr yerə qoyuldu, rəqqasələr yerlərində buzlayıb durdu, hökmdarın taxtının ayağındakı məxmər döşəklərin üstündə sərilib oturan cariyələrin göz bəbəkləri dondu, hər kəs hökmdarın ağzına baxırdı.

Nəhayət, hökmdar səsləndi:

– Atımı və silahlarımı gətirin! – dedi.

Salon boşaldı, yarım saatdan sonra hökmdarın xasə alayı onu tənə ilə döyüş meydanına gətirdi.

Qütlüg İncanc atını sürüb Toğrulun qarşısına gəldi. Toğrul atını məhmizləyərək meydanı dolaşdı. Qütlüğün üzərinə at saldı. Yəhərin üstündən ağır gürzü çıxarıb Qütlüğün başına endirmək istərkən, Qütlüg atını geri sıçratdı. Gürz Toğrulun öz atının qoluna dəyib sındırdı, Toğrul atı ilə bərabər yerə yığıldı. Toğrul qoşunundan heç bir kəs irəli gedib onu Qütlüg İncancın əlindən almaq istəmədi. Qütlüg atından enib qılıncını çəkdi.

Toğrul vəziyyəti belə görünce sərxoşluqdan ayıldı və Qütlüğe yalvarıb dedi:

Ey Cahan pəhləvanının oğlu, mən bugünkü günün sultanıyam. Mərhəmət vaxtıdır, mənə aman ver!

Qütlüg əlində qılınc onun başı üzərində durduğu zaman dedi:

– Ölüm gəldiyi zaman böyüklük tələbində olma! Bu müharibələrin səbəbi sənənsən.

Qütlüg İncanc bunları dedikdən sonra ona bir qılınc endirdi. Bir qılınc ilə böyük bir səltənətə nəhayət verildi. Qütlüğün əmrinə görə Toğrulun meyitini bir dəvənin üstünə atıb Sultan Təkişin hüzuruna göndərdilər, o isə Toğrulun cəsədini dəvənin üstündə görünce gözlərinə inanmadı, səcdəyə düşüb şükür etdi. Nəhayət, Toğrulun başını kəsirib Bağdad xəlifəsi Nəsirəddinbillaha göndərdi, meyitin özünü isə Bazar meydanında dar ağacından asdırdı.

Bu vəziyyəti görə məşhur şair Fazili Toğrulun ölümünə yazdığı bir rübaisində deyirdi:

İmruz, Şəha, zəmaneyi-diltəngist,
Firuzeyi-dəhr, hər zəman bərəngist,
Dey ədsəri-tə ta befələk yek kəz bud
İmruz zisəri-ta bədənəş fərsəngist.¹

Müharibədə Sultan Toğrulun vəziri və nədimi Kəmaləddin şair də əsir götürülmüşdü. Onu Sultan Təkişin vəziri Nizamülmülk Məsudun yanına gətirdikdə Nizamülmülk dedi:

¹ Padşahım, bu gün diltənglik və qəm-qüsse zamanəsidir. Zəmanənin firuzəsi hər zaman başqa bir rəng alır. Ey padşahım, dünən fələklə sənənin başının arasında bir arşın məsafə var idi, amma bu gün başın ilə bədənin arasında olan məsafə fərsənglər qədərdir.

– Sənənin mədh etdiyin, əzəmət və qüvvətinə dair böyük kitablar yazdığın qəhrəman Toğrul bu imişmi?! O, Sultanın qoşununun qarşısında bir saat da olsa davam edə bilmədi¹.

KAMAN

Nüsrətəddin özünü hər cəhətdən təmin olunmuş hesab edirdi. Məmləkətin hüduqlarında tam bir dinclik hökm sürməyə başlamışdı.

Qütlüg İncanc Xarəzmşahın qüvvəsi ilə Toğrulun vücudunu aradan qaldırıqdan sonra dörd dəfə Azərbaycana hücum etmişdisə də, dördündə də Qəzvin və Zəncan altında əzilərək, nəhayət, Xarəzmşah məmləkətinə qaçmışdı.

Xarəzm şahı Sultan Təkiş, son zamanlar Qütlüg İncanc ilə bağladığı müqaviləyə əməl etməyə bilirdi². Çünki Çingiz xanın zühuru xəbəri Orta və Yaxın Şərqi bir-birinə vurmışdu. Şərq hökumətləri məmləkətlərinin hüduqlarını genişləndirməklə yox, möhkəm etməklə məşğul olurdular. Artıq məmləkətlərin sərhədləri hər ay başında dəyişmirdi.

Buna görə də Azərbaycan və onun qoşunları, məmləkətlərini bərpa etməyə, xarabalıqları düzəltməyə və yığılmış mədəniyyəti yenidən qurmağa başlamışdılar.

Hazırda Nüsrətəddin özünü ən xoşbəxt bir hökmdar hesab edirdi. O xalqı sevirdi, xalq da onu sevirdi. Bütün Azərbaycan xalqı:

“Hökmdarımız yabançı deyil, öz bacımız oğludur! – deyər fəxr edirdi. Nüsrətəddini ikinci bir xoşbəxtlik də istiqbal edirdi. Onun gənc mələkəsi gözəl Təliə ikicanlı idi, yaxın günlərdə doğacaq idi. Təbriz isti olduğuna görə hökmdar öz ailəsi ilə Ucan yaylasına köçmüşdü.

Axşam idi, hökmdar öz gənc mələkəsi ilə Eldəniz qəsrinin uca balkonunda oturub Səhənd dağından tökülərək yaşıl bağçalıqların qoynuna girən həyəcanlı suların səsinə dinləyirdi. Təliə bu zəngin mənzərəni bir neçə dəqiqə gözdən keçirərək:

¹ “Rövzətüsşəfa”, 3-cü cild.

² Xəlifə Nəsirəddinin məsləhoti ilə bağlanmış müqaviləyə görə Xarəzmşah İraq və Rey məmləkətini Xarəzmə ilhaq edəcək, əvəzində isə Azərbaycanı alıb Qütlüg İncanc verəcəkdi.

– Təbiət nə gözəl şeydir! – dedi. – Dünyada xoşbəxt yaşayaraq bu təbiətə bol-bol baxmaqdan da qiymətli bir şey vardırımı?!

Hökmdar gənc qadının cavabında:

– Təbiəti gözəlləşdirən bir çox şeylər vardır. Onların birisi də sən-sən, mənim gözəl qadınım! Mənim xoşbəxtliyimin qiymətli dəqiqələri sənin gözlərinə baxdığım dəqiqələrdir. Yaxın günlərdə sən mənim xoşbəxt sarayına bir dəstə çiçək də əlavə edəcəksən. Eldəniz xanədanının davamı sənə mənə hədiyyə verdiyin o çiçəklə başlanacaqdır.

Hökmdarın bu sözlərindən sonra gənc Təliə dodaqlarını hökmdarın dodaqlarına yaxınlaşdırmaq istərkən diksindi və yıxılmaq istərkən, hökmdar onu tutub qolları arasına aldı.

Gənc Təliənin boğazına sancılan oxu qabaqdan çəkib çıxarmaq mümkün olmadı. Daldan çəkib çıxardılar. O danışa bilmədi, bir kərə gözlərini açıb hökmdarın üzünə baxıb ağladı və gözlərini həmişəlik olaraq yumdu. Hökmdar bir kərə ah çəkərək:

– Görəsən dünyada məndən də bədbəxt bir adam vardırımı?! – dedi.

Hökmdar Ucan yaylasının mühasirəyə alınması və heç bir kəsin kənara buraxılmamasına əmr verdi.

Saray bir-birinə dəymişdi. Hökmdar, Təliənin başını qolları arasına alıb ağlayır və ancaq:

– Təliə, bir daha gözlərini açıb mənə bax! – deyirdi.

Qoşun dəstələri Ucan yaylasının altını üstünə çevirdilər, heç bir kəsi ələ keçirə bilmədilər.

Bir çoxları bu oxun bir düşmən tərəfindən atıldığını zənn edirdi. Onun təsadüfi bir ox olduğunu qeyd edənlər də var idi. Hər nə səbəb olursa olsun, Təliənin bu faciəyə ölümünü hökmdar bir an da olsa unuda bilmirdi. O, yalnız cümə axşamları deyil, hər gün Təliəni xatırladığı zaman, Sürxab qəbiristanına gəlib bir neçə saat Təliənin qəbri yanında oturub ağlayır və dərindən çəkilməz bir dərd olduğunu qəbir daşına danışır evə qayıdırdı.

Payızın soyuqları başlamışdı, qar yağışla bərabər yağırdı. Hökmdar sarayın pəncərəsində oturub bağçaya baxırdı. Təbrizin üfüqləri hökmdarın qəlbi qədər kədərli idi. Yuxarıdan ağacların üzərinə düşən hər damcı, bir yarpağı qoparıb yerə salırdı. Qanadları islanmış bülbül-

lər qardan və yağışdan qorunmaq üçün o budaqdan bu biri budağa qaçırdılar.

Pəncərənin qabağındakı ağacda qalmış heyvalar bir hicran xəstəsinin çöhrəsi kimi baxanları kədərləndirirdi.

Hökmdar daima payız havasından məmnun qalmazdı, o bu kimi havalarda özü üçün bir məşğuliyyət axtarırdı. O, birdən-birə heç bir tərəfə dönmədən səsləndi:

– Təliə, dur gətir “Şərəfname”dən mənim üçün hind qızının dastanını oxu! – dedi və Təliənin öldüyünü xatırlayaraq hönkür-hönkür ağladı.

* * *

Xidmətçilər silahlandılar, hökmdarın yanına qəbiristanına tərəf yola başladılar. Qaranlıq düşürdü. Küçələrdə heç bir kəs yox idi. Onlar söyüd ağaclarının altı ilə keçib Sürxab qəbiristanına girdilər. Qəbiristanın ümərə dəfn edilən tərəfinə getdilər. Yenə xidmətçilər adətləri üzrə kənarda durdular, hökmdar isə Təliənin məqbərəsinə daxil olub onu salamladı, hər gündə olduğu kimi onun kefini soruşdu və “mənim körpəm necədir?” – deyərək şiddətlə ağladı. Sonra da Təliənin sevdiyi çinli kənin dastanını oxumağa başladı.

Hökmdar adət etdiyi nümayişlərin hamısını həyata keçirdi, son adət isə, ağladıqdan, danışdıqdan, Təliənin körpəsinin kefini xəbər aldıqdan sonra yarım saat qədər oturub qəbrə baxmaqdan ibarət idi. Çünki daima Təliə yatdığı zaman hökmdar onun yatağının yanında oturub ona tamaşa etməyi sevir.

Hökmdar sakit oturub qəbrə baxırdı, lakin gözlərini yummuşdu, o, xəyalında Təliənin torpaq altında yatdığını görürdü. Onun qulağı bir səs eşitdi. Bu, qarşıdakı məqbərədən eşidilən bir kişi səsi idi, o ağlayır və üzərinə yığıldığı qəbir ilə danışır:

– Sən məni xoşbəxt etmək üçün öz həyatımı qurban verdin. Lakin mən hazırda dünyanın ən bədbəxt bir adamıyam. Vaxtilə mən böyük bir məmləkətə sığışmırdım, indi isə gecələmək üçün isti bir bucaq tapa bilmirəm. Mehriban ana, aç qollarını məni qucaqla! Artıq həyat mənim üçün ölümdən acıdır.

Hökmdar başını qaldırıb səs gələn tərəfə baxdı. Səs gələn məqbərənin qapısında aşağıdakı yazıları oxudu:

“Haza qəbri Qətibə bintü Əmir İncə”.

Hökmdarın dünyası dəyişdi, öz-özünə sual verdi:

“Əcəba, Qətibənin qəbrində bu sözləri kim danışa bilər?! Onun Qütlügdən başqa bir oğlu varmı?”

Hökmdar bunları dedikdən sonra məqbərəyə tərəf irəlilədi, Qətibənin məqbərəsinə girdi, qəbrin üstündə zəif, üstü-başı tökülmüş və baş-gözünü tük basmış çox çirkli bir adam gördü. O həm ağlayır, həm də soyuqdan titrəyirdi. Hökmdar ona çox diqqətlə baxdı, o başını qaldırıb hökmdarı gördüyü zaman həyəcanla yerindən qalxdı və titrək bir səsle soruşdu:

– Məni öldürməyəmi gəldin?! – O, qəti bir vəziyyət alaraq dedi:
– Bir zaman mən dirilik üçün bir çoxlarının diriliyini əlindən aldım, indi isə ölüm tələb edirəm: öldür məni!

Hökmdar qardaşını tanıdı, başını aşağı salıb yavaşdan:

– Qardaşımsan, birinci kərə müharibə meydanında, ikinci kərə qəbiristanda görüşdük! – dedi.

Hökmdar bu sözləri deyib məqbərədən çıxdı və xidmətçiləri çağırıb:

– O məqbərədə duran adamı götürüb saraya gətirin – dedi və saraya qayıtdı. Gecə saat on ikidə xidmətçini çağıraraq məqbərədən gətirilən adamın hüsuruna gətirməsinə əmr etdi.

Hökmdar düşünürdü. Üllərdən beri hökmdarlıq arzusu ilə bütün məmləkəti rahatsız edən, minlərlə qanların tökülməsinə səbəb olan, hətta onun sevimli Təliəsini məhv edən Qütlü İncə onun əlinə düşmüşdü. Düşünürdü, onunla nə cür rəftar etmək barəsində düşünürdü.

Qütlü İncəni gətirdilər. Hökmdar onu başından ayağına qədər diqqətlə gözədən keçirdi və fikirli bir tövr alaraq:

– Otur, otur, pəhləvan, ayaq üstündə durma! – dedi.

Qütlü İncə oturdu, gözlərini hökmdarın ağzına dirəyib nə deyəcəyini gözləyirdi. Nəhayət, hökmdar ona sual verdi:

– Nə üçün Təbrizə gəldin?

– Rica edirəm istintaq uzun çəkməsin, nəticədə mənim canı və təqsirkar olduğum meydana çıxacaqdır. Əmr edin mənim cəzamı versinlər, başıma gələnləri danışmağa təqətim yoxdur, xəstəyəm, həm də...

Hökmdar onun ac olduğunu anladı və sual verdi:

– Acsanı?

– Acam, neçə gündür ki, sudan başqa dilimə bir şey dəyməmişdir.

– Nə üçün yeməmişsən?

– Özümdə bir şey yoxdu, dilənməyi isə şərəfime sığışdırma bilmədim. Qoy tarixdə deməsinlər ki, Cahan pəhləvanın oğlu bir qarın çörekdən ötrü qapı-qapı gəzib dilənirdi.

Hökmdar bu sözədən sonra hönkür-hönkür ağladı və xidmətçiye əmr verdi:

– Yemək gətirin! Şam yeməyini bir yerdə yemək istəyirəm.

Hökmdar Qütlüyü danışdırmırdı. Onun təqsirsiz olduğunu hiss edirdi.

Yemək süfrəsini saldılar, cariyələr içəri girib xidmət etməyə başladılar. Hökmdar əvvəlcə özü süfrənin başına gələrək Qütlüyü səslədi:

– Süfrənin başına gəl. Sən hər nə olursan ol, yenə də Eldəniz xanədanının üzvlərindənənsən. Bu süfrə sənə üçün yabançı süfrəsi deyil, bu mirasda sənə haqqın vardır, – dedi.

Qütlü İncə süfrənin başına gəlib bir qədər yedi və yenə də çəkilib bir tərəfdə oturdu. Hökmdar süfrədən çəkildi və Qütlüyə müəciətlə:

– İndi danış görüm! – dedi.

Qütlü söhbətə başlayaraq başına gələnləri danışdı:

– Xarəzmşah Əlaəddin Təkiş və İraq məmləkətlərinə sahibləndikdən sonra öz müqaviləsinə əməl etmədi. Mən son dəfə Qəzvin altında məğlub olub çəkiləndən sonra acıqlandı və dedi: mənim Azərbaycan sərhədlərində qırdırmaq üçün artıq adamlarım yoxdur!

Mənim sarayda qalıb əlverişli bir zaman gözləməyimi təklif etdi. Yalnız mənə deyil, ümumiyyətlə Sultan Təkiş sarayında yaşayanlara hörmət qoyulmurdu, çünki bizim kimi adamları müəyyən bir zamanda istifadə etmək üçün sarayda yedirib saxlayırdılar. Lakin Çingiz xanın Orta Asiyada görünməsi Sultan Təkişin təzə məmləkətlər əldə etmək

¹ Eldəniz xanədanının kişilərini pəhləvan deyərək səsləmək adət idi.

fikirlərini darmadağın etdi. Zənnimcə, buna görə də Sultan Təkiş istifadə üçün sarayda saxladığı bir çox adamları saraydan çıxarıb xüsusi binalarda və karvansaraların hücrələrində yerləşdirdi.

Bu kimi adamların yaşaması üçün buraxılan təxsisat çox az idi. Başqalarına nisbət mənim vəziyyətim olduqca çətin idi. Çünki mənim himayəmdə bir çox adamlar da var idi. Onları da yaşatmaq lazım idi. Son zamanlar sultan tərəfindən bizə buraxılan təxsisatı kəsdilər. Yaşadığımız binaların kirayəsini hökumət öz öhdəsindən atdı. Nəhayət, biz öz şeylərimizi satıb yaşamağa məcbur olduq. Mən bir neçə ayın içərisində tamamilə yoxsullaşdım, himayəmdə olanların da hər biri dağılıb bir tərəfə getdi. Mən özüm də uzun müddət o şəhərdən bu şəhərə köçdüm. Mərvdə, Nişapurda, Cəcərm və Bəstəmdə illər uzununu səfil və sərgərdan dolaşdım.

Nəhayət, bir daha öz iqbalımı sınamaq üçün Azərbaycana qayıtdım. Böyük ordular və minlərcə məncəniqlər gücünə ala bilmədiyim məmləkəti üzərinə tək başıma gəlməyə qərar verdim.

Silah olaraq bir kamanım, tək bir cə dənə də oxum qalmışdı. Son ümidim o kamana gəlirdi. Onu satmadım, çünki o kamanı rəhmətlik atam öz əli ilə mənim çiyinə salmışdı. Haman kamanla haman oxu götürüb Təbrizə gəldim. O oxu sənə atmağa and içmişdim. Səni Təbrizdə tapmadım. Ucan yaylasına gəldim. Sənin yaşadığın qəsrin qabağındakı xarabada gecələdim. Sənin hər axşam köşkdə oturub Səhənd dağlarına tamaşa etdiyini öyrəndim. Kamanı düzəldib özümə bərabər gətirdim, son oxumu sənə atdım, lakin bədbəxtənə öz bədbəxt xalamı məhv etdim.

Hökmdar onun sözünü kəsərək:

– Xalanı məhv etdin, eyni zamanda məni də məhv etdin! – dedikdə, Qütlüq:

– Sən də məni məhv et. Rica edəyəm məni bu səfil həyatın əlindən qurtar. Mən çoxlarını öldürmüşəm, ölümü asan bilirdim, lakin özümü öldürmək üçün cəsarətim çatmır.

Hökmdar bir az düşündükdən sonra:

– Səni iki səbəbə görə öldürməyəcəyəm, – dedi. – Əvvəla, səni hazırkı zamanda öldürmək, sənə yaxşılıq etməkdir. Sən bu yaxşılığa layiq deyilsən. İkincisi də, hökmdarlıq tarixində adımın qardaş qatili

yazılmasını istəmirəm. İndi de görüm, səni Təbrizdə, kim evində saxlayırdı?

– Mən heç kəsin evində yaşamırdım, gecələri məqbərədə anamın qəbrində yaşayırdım.

– Kamanı kimə tapşırımsan? Onu satdınmı?

– Xeyr, satmamışam. Məqbərənin bir bucağında basdırmışam.

Hökmdar xidmətçiləri çağırıb əmr verdi:

– Bu sat gedib Qətibə xatunun məqbərəsində bucaqda torpağa basdırılmış kamanı tapıb bura gətirin.

Xidmətçilər getdilər. Hökmdar Qütlüqə tərəf dönüb dedi:

– Səni Ələnciq qalasına göndərəcəyəm. Orası Sultan Təkişlərin sarayında daha şərəflidir. Çünki orası zindan olsa da, öz vətəndir. Vətənin zindanı isə yabançıların sarayından şərəflidir.

Qütlüq daha danışmadı. Başını aşağı salıb əllərinə baxmağa başladı.

Kamanı gətirdilər, hökmdar alıb onun üstündəki yazını oxudu:

“Cahan pəhləvandan oğlu Qütlüqə yadigar. Ox və kamanın qüvvəti qəlbin qüvvətindən asılıdır. Mehriban oğlum, bu kamanı dostuna yox, düşməninə qarşı işlətməlisən”.

Hökmdar kamanın üzərindəki yazını oxuyandan sonra Qütlüqə sual verdi:

– Sən atanın bu vəsiyyətinə sadıq qaldınmı?

– Xeyr, sadıq qalmadım. Mən hazırda onu gəzdirməyə səlahiyyət-dar deyiləm.

1140–1225

Nüsrətəddin Əbubəkr öz sevimli qadını Təliənin ölümündən sonra məmləkətin idarəsini öz vəzirlərinə buraxıb sərxoşluğa başladı. O, bütün vaxtını şərab süfrəsinin başında və qadınının məqbərəsində keçirirdi. Buna görə də Azərbaycan məmləkətinin hüdudu get-gedə kiçilir və düşmənlər hər gün bir şəhəri alırdılar.

Nüsrətəddinin şöhrət və pəhləvanlığı şərab və sərxoşluq çuxurlarında çürüdüğü zaman, Azərbaycan məmləkəti əleyhinə Şərqdə təzə

bir ittifaq düzəlirdi. Marağa hakimi Qara Sunqar və Ərdəbil hakimi Müzəffərəddin ittifaq bağlamaqla Azərbaycanı işğal etməyə qərar vermişdilər. Artıq Nüsrətəddini nə qılnc, nə də qələm məsləhətləri ilə müdafiə edənlər var idi. Fəxrəddin və Əlaəddinlərin qılıncları qınında paslandığı kimi, böyük Nizami də gözlərini əbədi olaraq yummuşdu.

Aran və Qarabağ atlarının kişnəmələri eşidilmirdi. Bağdad və Xəzmi titrədən səslər Gəncə qəbiristanının torpaqları altında yatırdı¹.

Qara Sunqarla Ərdəbil hakimi Müzəffərəddinin orduları hücum keçdiyi zaman Nüsrətəddin Həmədan hakimi Aydoğmuşun adına bir məktub göndərərək ondan kömək istədi. Lakin vaxtilə Eldənizin köləsi olan bu zat Azərbaycana kömək vermək istəmədi. Nəhayət, Nüsrətəddin ona ikinci bir məktub yazıb yalvardı:

“Hazırda yabançılar mənim məmləkətimi qapmağa başlamışdır. Belə bir gündə mənə kömək verməmək, qədim hüquqları tapdamaq deməkdir, siz gerek babamın haqqınızda etdiyi yaxşılıqlarını unutmayasınız”.

Nüsrətəddinin bu məktubundan sonra Aydoğmuş Marağa hakimi Qara Sunqara və Ərdəbil hakimi Müzəffərəddinə təhdid məktubları yazdı.

Ərdəbil hakimi Müzəffərəddin bu məktubdan sonra qoşunlarını geri çağırırdı. Qara Sunqar isə Aydoğmuşun məktubunu nəzərə almayaraq hücumunda davam edirdi.

Buna görə də Aydoğmuş ifə Əbubəkr Nüsrətəddin birləşərək Qara Sunqarı Marağa altında sıxışdırdılar. Lakin Nüsrətəddin Azərbaycanın köhnə hüduqlarını əldə edə bilmədi. Yalnız Qara Sunqar öldükdən sonra Nüsrətəddin Marağa və Ravanduzdan başqa bütün qalaları əlinə aldı. Lakin o, yenə də öz sərxoşluğunda davam edirdi. O, Gürcüstan kralının gözəl qızına evlənəndən sonra da piyaləni əlinə aldığı zaman “Təliə, Təliə!” deyərək ağlayırdı. Nəhayət, xəyal xəstəliyinə tutularaq öldü və yerini kiçik qardaşı Özbəyə tapşırırdı.

Özbəyin səltənət sürdüyü günlər Azərbaycanın ən qarışıqlıq və hərc-mərclik keçirdiyi zamanlara təsadüf edirdi. Çünki Özbəyin siya-

sət səhnəsinə çıxdığı zamanlar, Şərqdə Cəlaləddin Xarəzmşah kimi cahangir bir hökmdar aralığa çıxmışdı. Cəlaləddin öz məmləkətini Orta Şərq hesabına olaraq genişləndirə bilmirdi. Çünki Çingiz xan Orta Şərq ölkələrini bir-birinin dalınca işğal edirdi. Odur ki, Cəlaləddin üzünü Gürcüstan və Azərbaycana tərəf çevirmişdi. Təbriz alındıqdan sonra Özbək az bir qüvvətlə Gəncəyə çəkildi. O aranlıları öz ətrafında səfərbər etmək üçün Fəxrəddinin qəbrinə bir dəstə gül qoyaraq:

– Əziz dayım, əzəmət və böyüklüyümüz səninlə bərabər torpağa basdırıldı. Aranlılara əmr et, qoy öz bacıları oğlunu müdafiə etsinlər, – deyirdi.

Lakin Özbəyin hökumətini müdafiə etmək mümkün deyildi. Çünki Cəlaləddinin orduları Tiflisi qarət etdikdən sonra Aran tərəflərinə hücum etməyə hazırlaşırırdı.

Cəlaləddin Özbəyin mətanətini qırmaq və ruhunu düşürmək üçün yazdığı məktubunda deyirdi:

“Sənin iki yolun vardır: onlardan birisi təslim, ikincisi intihardır. Təslim olmasan belə intihar etməyə məcbur olacaqsan, çünki sevimli qadının Mehricahan xanımına evlənmişəm. Bu günlərdə onunla bərabər Gəncəyə gəlib toyu sənin öz iştirakınla başlayacağam”.

Bu məktubdan bir neçə gün sonra Cəlaləddin Gəncəni işğal etdi. Özbəyi əsir götürdülər. Cəlaləddin Gəncəyə girdiyinin ikinci günü təntənəli bir ziyafət təşkil etdirdi və Özbəyin hüzurə gətirilməsinə əmr verdi.

Ziyafət məclisinin yuxarı başında iki taxt qurulmuşdu. Taxtın birisində Cəlaləddin, ikincisində də onun qadını Mehricahan xanım oturmuşdu.

Özbək öz qadını Mehricahan xanımı görməmək üçün başını aşağı salmışdı. Heç bir tərəfə baxmaq istəmirdi. Onu taxtın qarşısında ayaq üstündə saxlamışdılar. Cəlaləddin ona müraciət edərək dedi:

– Səni ata-babanın günahları üçün cəzalandırmıram, ancaq öz təqsirlərin üçün cəzalandıracağam. Sən mənim atamın sağlığında Xarəzm min himayəsini qəbul etmişdin. De görüm, hansı bir qüsurlu səbəbinə himayəmdən çıxıb üsyan etdin?! Ona görə də mən bu saatdan etibarən Eldəniz xanədanı dövrünə nəhayət verəcəyəm. Xanədanınızdan qalan körpələrinizə qədər məhv edəcəyəm.

¹ Təxminən 1198-ci ildə.

Cəlaləddin bu sözlərdən sonra cəlladı çağırıb Özbəyin boynunun vurulmasını əmr etdi. Lakin Mehricahan xanım ağlayıb Cəlaləddinə yalvardı, onu öldürməməsini rica etdi.

Cəlaləddin Mehricahan xanımın ricasını qəbul edərək, vəzirinə əmr verdi:

– Özbəyi ömürlük Ələnciq qalasına göndərin!..

* * *

Ələnciq qalasında iki qoca əsir bir-birinə acı sərgüzəştlərini nəql edəndən sonra, qocalardan biri hönkür-hönkür ağlayaraq:

– Bədbəxt qoca! Sənin qarşında oturan həmin bədbəxt Özbəkdir, – dedikdə o biri qoca da qollarını qarşısındakının boynuna salaraq üzündən öpdü və dedi:

– Bədbəxt qardaşım! Sənin qarşında oturan da qardaşın Qütlügdür. Otuz ildən bəri canavar kimi bu daş mağaralarda yaşamaqdan saçlarım ağardı.

Özbəklə Qütlüq bir daha qucaqlayıb öpüşdülər, onların həftələrdən bəri bir-birinə danışdıqları dastan burada bitdi.

MƏMMƏD SƏİD ORDUBADI

QILINC VƏ QƏLƏM

İKİNCİ HİSSƏ

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKİ-2005

Buraxılışa məsul:	<i>Əziz Güləliyev</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Tərtibatçı-rəssam:	<i>Nərgiz Əliyeva</i>
Kompyuter səhifələyicisi:	<i>Emil Məmmədov</i>
Korrektorlar:	<i>Fəridə Səmədova</i>

Yığılmağa verilmişdir 18.11.2004. Çapa imzalanmışdır 31.05.2005.
 Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 26. Ofset çap üsulu.
 Tirajı 25000. Sifariş 142.

Kitab “PROMAT” mətbəəsində çap olunmuşdur.